Materiale şi cercetări arheologice

(Serie nouă)

Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization

Senica Ţurcanu, Adela Kovacs

Citer ce document / Cite this document :

Ţurcanu Senica, Kovacs Adela. Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization. In: Materiale şi cercetări arheologice (Serie nouă), N°19 2023. pp. 5-23;

doi : https://doi.org/10.3406/mcarh.2023.2292;

https://www.persee.fr/doc/mcarh_1220-5222_2023_num_19_1_2292;

Fichier pdf généré le 28/03/2024

Abstract

The paper presents four fragmentary anthropomorphic vessels discovered ca. 60 years ago on the territory of Botoșani County, at Cervicești — La Morișcă (Mihai Eminescu commune) and Drăgușeni — Ostrov (Drăgușeni commune), left unpublished in the collections of the Botoșani County Museum. Starting from the presentation of these artefacts and integrating similar discoveries from the Gumelnița, Stoicani-Aldeni and Cucuteni cultural areas, the work analyses the metamorphoses of a particular type of anthropomorphic vessel in the area of the Cucuteni civilization. More precisely, the paper follows typologically the transformation of the base of the vessels from the anthropomorphic silhouette naturalistically figured, with the anatomical profile correctly rendered, with the soles and feet clearly indicated, to the intermediate rhomboidal sole and then to the ovoid or circular base. Confirming the hypothesis of Gumelnița influences penetrating the Cucuteni environment, the analysis of the new materials and the typological connections illustrate and highlight the role of a transmission vector and intermediary between the North and the South that the Stoicani-Aldeni cultural environment played for contemporary or immediately subsequent Eneolithic communities during the second half of the 5th millennium BC.

Lucrarea introduce în circuitul științific patru vase antropomorfe fragmentare descoperite acum aproximativ 60 de ani pe teritoriul județului Botoșani, la Cervicești — La Morișcă (comuna Mihai Eminescu) și Drăgușeni — Ostrov (comuna Drăgușeni), și rămase inedite în colecțiile Muzeului Județean Botoșani. Plecând de la prezentarea acestor piese și integrând descoperiri similare din arealele culturale Gumelnița, Stoicani-Aldeni și Cucuteni, lucrarea analizează metamorfozele unui tip particular de vase antropomorfe în arealul civilizației Cucuteni. Mai precis, este urmărită tipologic transformarea bazei vaselor care redau silueta antropomorfă figurată naturalist, cu profilul anatomic corect redat, cu tălpile și labele picioarelor evident indicate, în intermediarul postament romboidal și, mai apoi, către soclul ovoidal sau circular. Confirmând ipoteza unor influențe gumelnițene pătrunse în mediul cucutenian, analiza noilor materiale și conexiunile tipologice realizate ilustrează și subliniază rolul de vector de transmitere și de intermediar între nord și sud pe care mediul cultural Stoicani-Aldeni l-a jucat pentru comunitățile eneolitice contemporane sau imediat subsecvente, în a doua jumătate a mileniului V BC.

BY: $ = creative commons

SOUTHERN CONNECTIONS. METAMORPHOSIS OF A PARTICULAR TYPE OF ANTHROPOMORPHIC VESSELS IN THE AREA OF THE CUCUTENI CIVILIZATION

Senica ȚURCANU[a], Adela KOVÁCS[b]

[a] *"Moldova" National Museum Complex, Iași, Romania; e-mail: senicat2000@yahoo.com*

[b] *Botoșani County Museum, Botoșani, Romania; e-mail: adelakovacs.museum@gmail.com*

Keywords: *anthropomorphic vessels, Gumelnița, Stoicani-Aldeni, Cucuteni, rhombic sole*

Abstract: *The paper presents four fragmentary anthropomorphic vessels discovered ca. 60 years ago on the territory of Botoșani County, at Cervicești* – La Morișcă *(Mihai Eminescu commune) and Drăgușeni* – Ostrov *(Drăgușeni commune), left unpublished in the collections of the Botoșani County Museum.*

Starting from the presentation of these artefacts and integrating similar discoveries from the Gumelnița, Stoicani-Aldeni and Cucuteni cultural areas, the work analyses the metamorphoses of a particular type of anthropomorphic vessel in the area of the Cucuteni civilization. More precisely, the paper follows typologically the transformation of the base of the vessels from the anthropomorphic silhouette naturalistically figured, with the anatomical profile correctly rendered, with the soles and feet clearly indicated, to the intermediate rhomboidal sole and then to the ovoid or circular base.

Confirming the hypothesis of Gumelnița influences penetrating the Cucuteni environment, the analysis of the new materials and the typological connections illustrate and highlight the role of a transmission vector and intermediary between the North and the South that the Stoicani-Aldeni cultural environment played for contemporary or immediately subsequent Eneolithic communities during the second half of the 5th millennium BC.

Cuvinte-cheie: *vase antropomorfe, Gumelnița, Stoicani-Aldeni, Cucuteni, picior romboidal*

Rezumat: *Lucrarea introduce în circuitul științific patru vase antropomorfe fragmentare descoperite acum aproximativ 60 de ani pe teritoriul județului Botoșani, la Cervicești* – La Morișcă *(comuna Mihai Eminescu) și Drăgușeni* – Ostrov *(comuna Drăgușeni), și rămase inedite în colecțiile Muzeului Județean Botoșani.*

Plecând de la prezentarea acestor piese și integrând descoperiri similare din arealele culturale Gumelnița, Stoicani-Aldeni și Cucuteni, lucrarea analizează metamorfozele unui tip particular de vase antropomorfe în arealul civilizației Cucuteni. Mai precis, este urmărită tipologic transformarea bazei vaselor care redau silueta antropomorfă figurată naturalist, cu profilul anatomic corect redat, cu tălpile și labele picioarelor evident indicate, în intermediarul postament romboidal și, mai apoi, către soclul ovoidal sau circular.

Confirmând ipoteza unor influențe gumelnițene pătrunse în mediul cucutenian, analiza noilor materiale și conexiunile tipologice realizate ilustrează și subliniază rolul de vector de transmitere și de intermediar între nord și sud pe care mediul cultural Stoicani-Aldeni l-a jucat pentru comunitățile eneolitice contemporane sau imediat subsecvente, în a doua jumătate a mileniului V BC.

PRELIMINARY OBSERVATIONS

Any museum collection holds archaeological materials that are insufficiently exploited. The fact that the activity of sorting and selecting archaeological materials yet unrecorded is time-consuming, sometimes sprinkled with frustrations triggered by the lack of adequate documentation, is a truism for all archaeologists. Sometimes, however, this work can also offer rewards, as is the case with the materials that are the topic of this paper.

The objects we present on this occasion were practically discovered twice.

The first time, the artefacts were the result of archaeological excavations and were removed from the contexts where they were discovered in the sixth decade of the 20th century, by the authors of the Cervicești Deal – *La Morișcă* and Drăgușeni – *Ostrov* excavations. The materials were washed, cleaned of carbonate crust, marked and stored in spaces specially designed for storing unrecorded finds in the Botoșani County Museum – The History Museum.

The sorting and washing of these materials in 2019, more than half a century later, highlighted the presence of certain ceramic fragments, parts of a special type of anthropomorphic vessels, with a rather rare frequency in the Cucuteni cultural environment.

The purpose of our study is, first of all, to publish these artefacts. Secondly, we aim, as much as possible, to follow the lineage and transformations that characterize the evolution of a specific category of anthropomorphic vessels in the Cucuteni cultural areal.

The category of anthropomorphic vessels which we refer to are representations with no hands or head rendering the human silhouette from the waist down. They represent the abdomen (rarely the entire torso), hips and legs of a female figure. The legs are rendered joined,

according to the typical way of representing the statuettes, with the hips amply shaped, separated only virtually and making one body with the rest of the container.

Typologically, the difference between the variants of these vessels is given by the legs that can be rendered complete or partially, up to the line of the knees or sometimes the ankles. In general, the feet are not anatomically represented. Often the base of these vessels is the actual bottom of the container, with a circular or oval contour. Sometimes the vessels stand on an annular sole (also circular or oval) or, less frequently, rhomboidal.

As we will detail in the following lines, the objects rediscovered in the Botoșani County Museum storage area bring several data that allowed us to follow the appearance and evolution of the rhomboidal sole, along with the typological variant of the anthropomorphic vessels it defines, in the Cucuteni cultural environment.

THE DISCOVERY OF THE ARTEFACTS

The first two objects originate from the archaeological site Cerviceşti – *La Morișcă*, Mihai Eminescu commune, Botoșani County (RAN code 38116.03). Nowadays, the archaeological site is located outside the town, 4500 m east–north-east of the village church and 1200 m south–south-east of Urechioaia dam, on the right bank of the Sitna stream, on a high plateau dominating the valley by 20–25 m (Fig. 1). According to the discovered archaeological materials, the settlement was dated to the A3 and B2 phases of the Cucuteni culture[1].

The settlement surface was estimated at ca. two hectares, but so far, no geomagnetic survey was carried out. Over time, animal bones, fragments of adobe, fragments of the platforms of some houses, various pieces of flint and ceramic fragments from the Cucuteni A3 and B2 phases were collected from its surface. A survey, undertaken in the spring of 2020, revealed that, on the surface of the site, multiple archaeological traces appear, scattered by agricultural works over a large area. The massive concentration of archaeological materials on the surface of the soil is evident not only on the slopes, but especially in the terrace area, indicating that not only agriculture, but also certain natural factors caused the soil erosion and the scattering of the archaeological remains.

According to the site record, it was identified in 1951 by Gheorghe Poenaru. The settlement is mentioned in several archaeological repertoires with the toponym Cătămărăști Deal, Mihai Eminescu commune, *La Morișcă* site[2]. The archaeological pottery in the museum storage was marked as "Cucorăni – *Morișcă*".

A first reference to the archaeological research conducted here in 1962 comes from Dorin Popescu, in the following year. The note contains only the information that archaeological excavations were carried out at this locality, uncovering "Cucuteni dwellings (phase A3) and an ochre grave from the beginning of the Bronze Age"[3].

The known data are complemented by those in the "Archaeological Repertory of Botoșani County", specifying that the archaeological survey at this site was carried out by archaeologist Marin Dinu from Iași[4].

Unfortunately, in the archives of the Botoșani County Museum there are no excavation field notes, and this aspect makes it difficult to reconstruct the research carried out over six decades ago. The only materials identified in the archaeological collections of the Botoșani County Museum originating from this site are those dated to the Cucuteni culture, but several bags of ceramics are still to be processed. Most likely, the inventory of the Bronze Age tomb was transported to Iași.

The marking on the artefacts was carefully made. Two features are mentioned on the ceramic material: Pit 1 and Dwelling 2. Dwelling 2 was investigated by quarters, probably with intermediate baulks, with the markings denominating four areas: NE, SE, NW and SW. The artefacts originated from different depths – as indicated by the markings, which proves that the material was collected in layers.

Both vessels from this settlement included in this study come from the north-western area of Dwelling 2. The other two objects were discovered at Drăgușeni – *Ostrov*, Drăgușeni commune, Botoșani County.

Drăgușeni – *Ostrov* (cod RAN 37182.02) is mainly associated to certain artefacts with a special artistic value[5]. The site is located, at the moment, at the south-eastern outskirts of Drăgușeni village, west of the Podriga village (Fig. 1). It is located on an erosion baulk on the left side of the Podriga stream, a tributary of the Bașeu River. Its remaining area is ca. 6 ha, of which about 3200 sqm were systematically investigated.

The settlement was discovered in 1964 by Aristotel Crîșmaru, principal of the local school and an archaeology enthusiast. In 1966, the works carried out at the site in order to set up some greenhouses disturbed and revealed the first two dwellings[6]. Professor Crîșmaru collected and, thus, saved the archaeological materials that became part of the collections of Botoșani County Museum. Subsequently, the settlement was systematically excavated. The research started under the coordination of Vladimir Dumitrescu and was continued by Silvia Marinescu-Bîlcu, making the subject of a monograph published with her collaborator[7].

[1] Kovács 2020; Kovács *et alii* 2021, p. 34, 344–345.

[2] Păunescu *et alii* 1976, p. 171–172; Monah, Cucoș 1985, p. 73; Popovici 2000, p. 70–71.

[3] Popescu 1963, p. 453.

[4] In this paper, only the discovery of a Cucuteni dwelling (phase A3) and an ochre grave from the beginning of the Bronze Age are indicated (Păunescu *et alii* 1976, p. 172).

[5] Dumitrescu 1979, Fig. 102–116, p. 118–120, 160–161; Lazarovici *et alii* 2009, nr. cat. 230–265, p. 192–196.

[6] Crîșmaru 1977, p. 18.

[7] Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000.

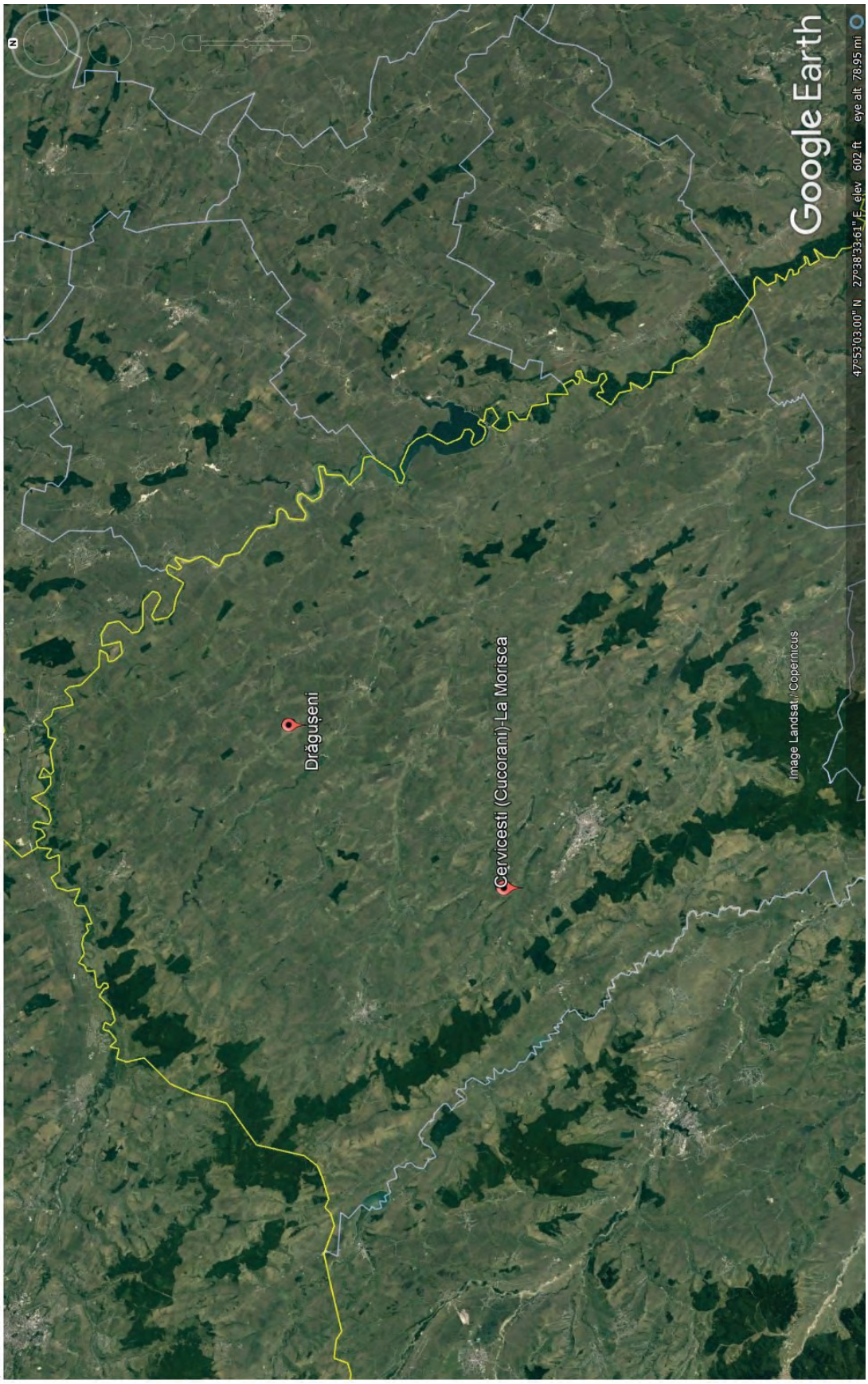

Figure 1. *The location of the archaeological sites Cervicești/Cucorăni* – La Morișcă *(Mihai Eminescu commune), and Drăgușeni* – Ostrov *(Drăgușeni commune), Botoșani County, according to Google Earth.*

The systematic excavations indicated the existence in the settlement of a single habitation level, attributed to the Cucuteni A4 stage, belonging to the Drăgușeni-Jura regional cultural aspect[8]. The settlement yielded both trichrome painted pottery, and ceramic with a new type of bichromy and a decoration with grooves and incisions, which individualizes the regional aspect of Drăgușeni-Jura; the pottery with crushed shell used as temper (type "C") is also present in a small proportion. The ceramic shapes, the mentioned decoration, as well as the appearance of new painting styles announce the transition to the Cucuteni A–B phase[9].

There are also three radiocarbon dates for this settlement that place the occupation between 4300–4050 cal BC[10].

One of the anthropomorphic vessel fragments that is the object of our study was noticed by Adela Kovács precisely among the first materials discovered at Drăgușeni. So, it comes from one of the two dwellings initially identified by A. Crîșmaru and conventionally named Locuința 1/Dwelling 1 and Locuința 2/Dwelling 2. The sherd had not been cleaned of the carbonate crust at the time of its discovery.

The second fragment was integrated in the last decades in the permanent exhibition of the Botoșani History Museum, with no previous publication or study. We have no precise information on its provenance, but the inventory number suggests it was part of the 1960's discoveries.

All four artefacts presented here are fragmentary. Their special typology, and the general issues raised by the anthropomorphic vessels[11] led us to pay attention to them.

CATALOGUE OF OBJECTS

Vessel no. 1 (Fig. 2)

Fragmentary anthropomorphic vessel discovered at Cerviceşti – *La Morișcă*. According to the marking on the item, it was discovered in the northwest area of Dwelling 2. Inventory number: 18847 – Archaeology collection.

The vessel was made of semi-fine fabric containing fine sand. The firing was oxidizing, resulting in a brick colour, and of very good quality.

Dimensions: base length = 172 mm; base width = 135 mm; maximum height = 142 mm.

From the vessel were preserved the base and part of the actual body.

The base of the vessel has the shape of a rhomboid sole with very slightly rounded corners. On one of the sharp angles, the one positioned towards the front of the bowl, five small notches were made in the fabric, most likely suggesting toes.

The upper part of the fragment, frustoconical, preserves the interior of the vessel that the sole supported. Inside, the bottom of the container is ellipsoidal in section. On the outside, on the right side, roughly opposite, on one of the obtuse angles of the sole, the preserved fragment shows a small bulge, a delicate cone made by drawing from the soft clay and rounded by careful smoothing, suggesting the right malleolus bone. The cone was perforated superficially with a tool circular in section and of very small diameter.

Inside – both on the bottom of the vessel and on its walls – the vessel was modelled with a bone or wooden tool. This operation was performed either perhaps from an awkward position, or at a time when the clay was already quite dry. What is certain is that the final interior modelling seems slightly sloppy, with visible abrasion marks.

After the process of cleaning in the laboratory the calcium carbonate deposits, the presence of several fingerprints was observed. It is interesting that they are made not by actual impressions in the soft clay, but as the result of dipping the fingers in red paint by the potter (?)/ painter or even the manipulator, at a particular moment. These traces were photographed in successive series in the Restoration Laboratory at the National Museum of Bukovina in Suceava, until obtaining an informative batch satisfactory enough for a dactyloscopy. The results of their analysis were the subject of a special study. After the microscopic analysis, image processing and typological classification of the visible fingerprints, it was possible to conclude that the vessel was handled with the right hand of an adult[12]. Other traces of painting are not visible on the surfaces.

Vessel no. 2 (Fig. 3)

Fragmentary anthropomorphic vessel discovered at Cerviceşti – *La Morișcă*. According to the marking on the item, it was also discovered in the northwest area of Dwelling 2. Inventory number: 18848 – Archaeology collection.

The vessel was made of semi-fine fabric containing fine sand as temper. The firing was oxidizing, resulting in a brick colour, and of very good quality.

Dimensions: base length = 122 mm; base width = 108 mm; maximum height = 63 mm.

The base and a very small part of the actual body have been preserved from the vessel.

The base of the vessel is a rhomboid sole which, in this case, has slightly arched sides and rounded corners. Similar with the first item, one of the narrower corners of the plinth has notches in the paste that most likely suggest toes. Unfortunately, the piece is slightly damaged precisely in the area of the toes, so that only three of them have been preserved.

The upper part of the sole corresponds to the interior of the vessel. In the case of this artefact, a transition zone

[8] Sorochin 2002, p. 97–137.
[9] Lazarovici *et alii* 2009, p. 108–110.
[10] Lazarovici 2010, p. 74, Fig. 4; p. 82, tab. 1.
[11] Kovács 2016, p. 297–300.
[12] Kovács, Melinte 2021.

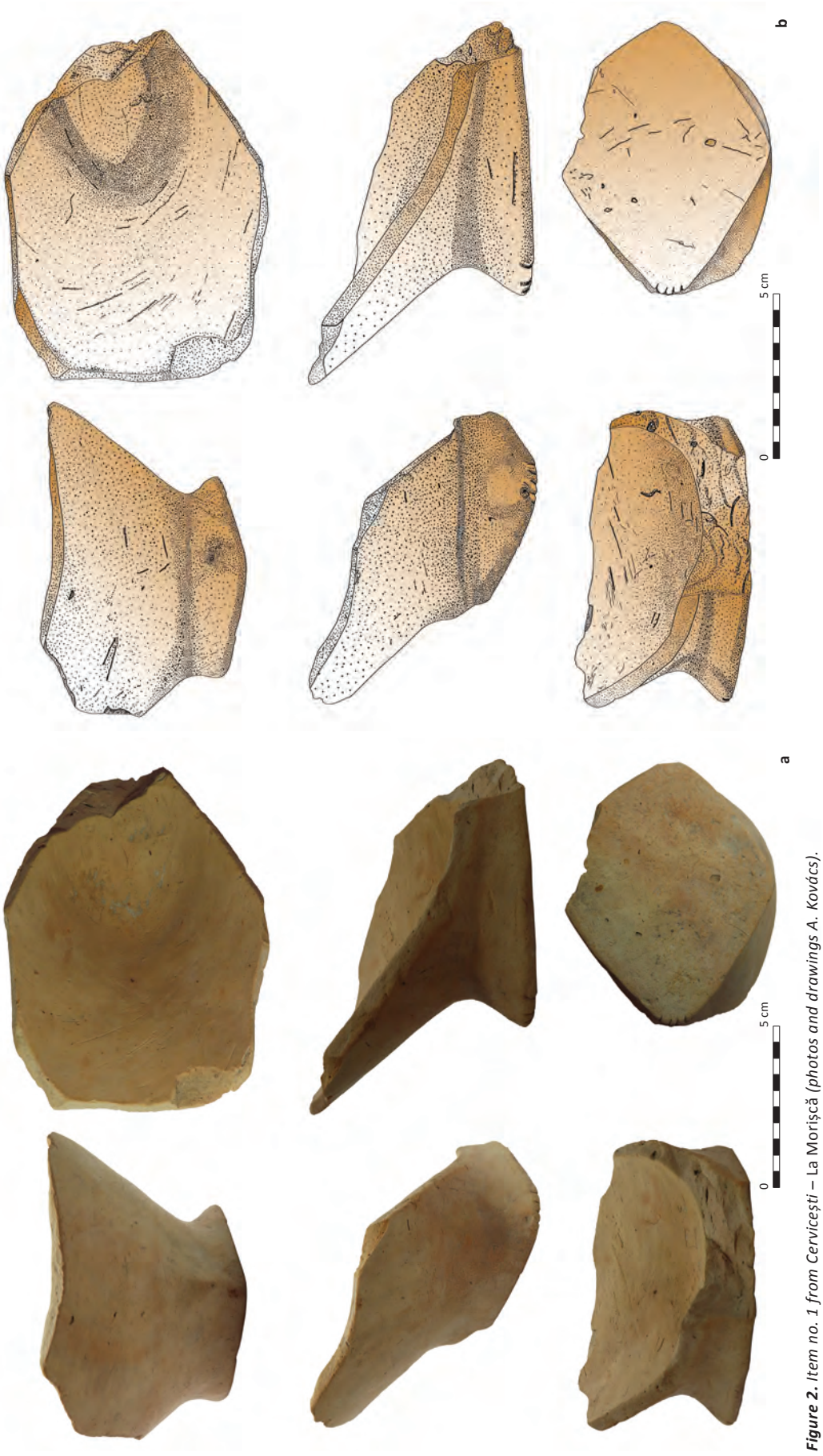

Figure 2. *Item no. 1 from Cervicești* – La Morișcă *(photos and drawings A. Kovács).*

Figure 3. *Item no. 2 from Cerviceşti* – La Morişcă *(photos and drawings A. Kovács).*

between the two morphological elements of the vessel is no longer evident (the container itself only shows a basin with an oval section, without tapering in the area above the sole). In the upper part, the vessel continued to flare.

This specimen, too, was modelled on the inside somewhat more carelessly with a tool of bone or wood, traces of which are still visible. On the outside, the fragment preserves unintentional vegetal prints.

The artefact shows traces of trichrome painting. A red decoration bordered by blackish-brown colour was made on the yellowish-white engobe. Most likely, in this case too, the decoration, which also includes a motif of half-ovoids, delineates the morphological elements of the vessel. A black line borders the outer edge of the rhomboid sole.

Vessel no. 3 (Fig. 4)

Fragmentary anthropomorphic vessel discovered at Drăgușeni – *Ostrov*. Inventory number: 18849 – Archaeology collection.

The vessel was made of semi-fine fabric containing fine sand as temper. The firing was oxidizing, resulting in a brick colour, and of very good quality.

Dimensions: base length = 107 mm; base width = 94 mm; maximum height = 42 mm.

The base and a very small part of the actual body have been preserved from the vessel.

As in the case of the two artefacts described previously, the base of the vessel is rhomboidal with slightly rounded corners. No toes are shown, but the sharp angles of the plinth/base are elongated, and one of them is slightly curved upwards, giving it an asymmetrical appearance.

The vessel probably continued upwards flaring, but only a very small portion of its actual body has been preserved. However, a few paleo-technological observations can be made on the preserved fragment. Thus, in the case of this item, it is obvious that the container was modelled separately from the sole, and the joining of the two parts composing the vessel occurred at a later time.

The vessel had a shallow concavity and retains visible traces of the tool with which it was shaped on the inside.

This specimen too shows, on the outside, unintentional vegetal prints, especially on the sole.

The vessel retains traces of white engobe. Unfortunately, we cannot make observations on the decoration, the printing being corroded. Most likely, the white engobe formed the background for a painted decoration.

Vessel no. 4 (Fig. 5)

Fragmentary anthropomorphic vessel discovered at Drăgușeni – *Ostrov*. Inventory number: 540 – Archaeology collection.

The vessel was made of fine, dusty fabric, containing fine sand as temper, and also other small impurities. The firing was oxidizing, resulting in a brick colour, and of very good quality.

Dimensions: base length = 45 mm; base width = 57 mm; maximum height = 27 mm.

Only the front half of the base and a very small part of the body itself have been preserved from the vessel. The fragment preserves the lower extremities of the legs of a character, that supported and were attached to a container through a cylindrical bottom.

Our technological observations allow us to note that the tips of the two feet were made by drawing from the soft clay, at the time of modelling the container.

The legs are represented schematically, but quite realistically. In the frontal part, they are separated by a deep, vertical groove. The feet are asymmetrically shaped, the left one appearing more elongated and a little more protruding in front, having a slightly slenderer appearance. They have flat, triangular-shaped soles[13] with a slightly rounded frontal part. In elevation, the legs have a pyramidal-conical appearance with an arched anterior part.

At the moment, the vessel does not preserve any trace of painting.

DISCUSSIONS

For all historical periods and in all cultural areas the metaphor of the vessel seen as a correspondent of the human body is recognized and documented through numerous ethnological and anthropological references. Referring to this reality, we can say about the anthropomorphic vessels that they have a dual character with a special added value. On the one hand, they are containers, on the other hand, they are human or partially human in form. Beyond their utilitarian function, the symbolic potential embodied by their particular form had multiple valences.

There are several classifications, some extremely elaborate, that systematize anthropomorphic vessels[14]. Present from the earliest stages of the Neolithic to the Bronze Age and from the East to Central Europe, relatively rare in all cultural areas, they are considered an important group of sacred objects[15] that encompass immense hermeneutic potential.

The actual anthropomorphic vessels generally respect the line of the human body, sometimes depicting the whole body or, more frequently, various parts of it.

In a synthetic classification we can assign these vessels to four broad categories: 1) vessels that

[13] Our observation concerns only the part that is preserved at this time.

[14] For the Cucuteni-Trypillia area, on this theme see: Dumitrescu *et alii* 1954, p. 384–385; Nițu, Chirica 1989; Mantu 1991; Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, p. 395–417; Monah 1997, p. 145–166; Monah 2012, p. 167–188 (and bibliography); Marinescu-Bîlcu 2001; Boghian 2012; Kovács 2018; Kovács *et alii* 2021, p. 343–361; Țurcanu 2020, p. 184–187; 2021.

[15] Nițu 1971; Monah 1997, p. 145–166; 2012, p. 167–188; Andreescu 2002, p. 72–85; Schwarzberg 2011 (and bibliography); Schwarzberg, Beker 2017 (and bibliography); Kovács 2016, p. 297–300.

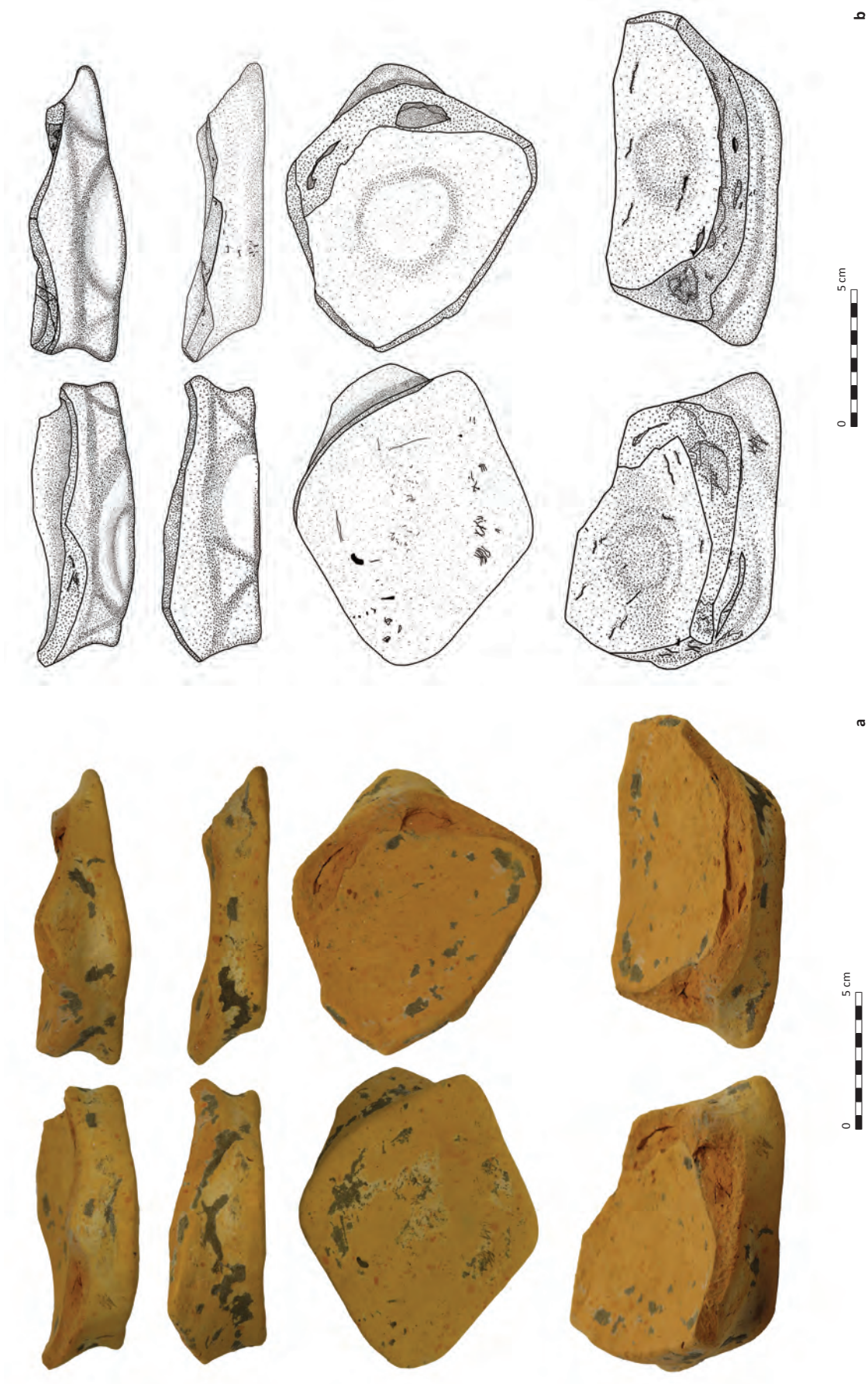

Figure 4. *Item no. 3 from Drăguşeni – Ostrov (photos and drawings A. Kovács).*

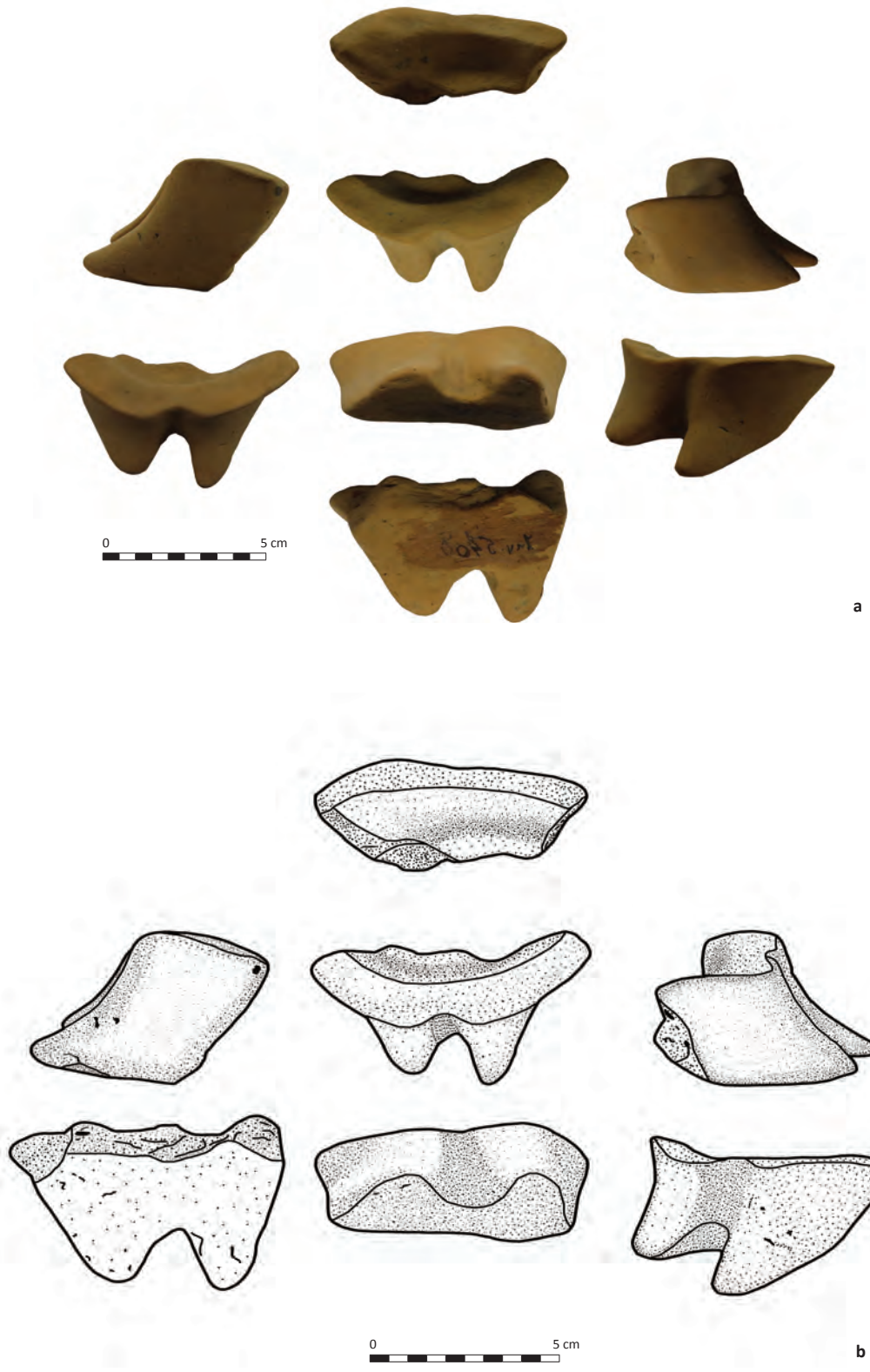

Figure 5. *Item no. 3 from Drăgușeni –* Ostrov *(photos and drawings A. Kovács).*

reproduce the complete human body (including the head); 2) vessels that reproduce the head and bust of a character; 3) vessels that reproduce only the area from the bust/waist down and 4) vessels that reproduce parts of the human body – subsumed by the principle of "pars pro toto" – which mainly depict a foot and, less often, other anatomical elements such as, for example, the head (prosopomorphic vessels) or the breasts (so-called *gynecomorphic* vessels). Each of the four broad categories includes various types and subtypes.

In most cultural areas, the most numerous actual anthropomorphic vessels are those that do not render the head, and whose body is modelled with female attributes, which is why, implicitly, the interpretations related to their symbolism considered them a "visual metaphor for abundance", connecting them with women as givers of life or, more abstractly, with the desire of wealth and well-being[16].

Regarding the analysed cultural environment, it is known that, in an overwhelming proportion, the Cucuteni plastic artefacts have the head modelled in an extremely schematized form. This canon of representation has been thought to indicate that the image of the head was considered "a forbidden image"[17].

Cucuteni anthropomorphic vessels only exceptionally reproduce the human head, a situation that can be interpreted as being closely related to the above-mentioned concept. In the Cucuteni-Trypillia area, the head is represented – somewhat more frequently – by human faces figured in relief on ceramics that have been assessed as reproducing a "Balkan general scheme" permeated in the Cucuteni environment through the Gumelnița connection[18].

As we have already mentioned, the category of anthropomorphic vessels that is the subject of our interest includes the representations that have no explicitly figured heads or arms and show the human (female) figure from the waist down. They depict the abdomen (rarely the entire torso), hips and legs of a female figure. In the upper part of these containers, the human torso appears as a cylinder with a circular or ovoid section, continued (in the lower part) with the legs rendered plastically, according to the typical way of representing statuettes, *i.e.* joined, with the hips broadly modelled, making a single body with the entire container. The anatomical morphology is highlighted by plastic modelling, grooves or deep incisions, whose visual effect is doubled and enhanced by the painted, grooved or incised decoration.

Although present in archaeological discoveries since the beginning of the systematic archaeological research[19], the Cucuteni anthropomorphic vessels from the category of those that are the subject of this study, have not benefited from a nuanced analysis.

In establishing their typology, the attention of most researchers has turned to the foot or bottom of the vessel.

Thus, Cornelia-Magda Mantu distinguished, at the artefacts from Scânteia, two variants: one with a tall and narrow leg, flared at the base, and another with a short, sole-type leg[20].

According to the most recent systematization – made by Silvia Marinescu-Bîlcu[21] – the artefacts in the reference category were classified into: 1) vessels with pointed bottoms (which "were placed in wooden (or clay) supports to maintain their verticality")[22]; 2) vessels with a solid oval or round base/sole, rarely rhomboid ("which ensured their stability"); 3) a genuine vessel bottom[23].

Although the classification proposed by S. Marinescu-Bîlcu seems to include all types of actual anthropomorphic vessels, from our point of view, the typological variants of this category of containers should be differentiated, first of all, according to view of the vessel's profile.

In this sense, it should be highlighted that only some of the anthropomorphic vessels have a profile that reproduces the human figure[24] (Fig. 6/1–2). In the case of these items, the modelling of the container and its painted decoration show, outline and individualize the anatomical elements explicitly enough, indicating a human silhouette with an anatomically realistic profile. According to the morphology of the human torso, the front and back of the represented character are rendered differently and obviously differentiated[25].

However, there are also examples that have a quasi-symmetrical profile[26] (Fig. 6/3–4; 7/1–4). Some of these have recently been assessed as illustrating, without any doubt, two female anthropomorphic silhouettes positioned back-to-back, constituting representations of the janiform type[27], an interpretation that we assess as extremely credible.

As is the case of other artefacts, however, there are also items that do not allow a definite assignation

[16] Bánffy, Goldman 2003; Boghian 2012, p. 117–118 (and bibliography).
[17] Chirica 2004, p. 117; Chirica *et alii* 2010, p. 21.
[18] Nițu 1969, p. 35–36; László 1970, *passim*.
[19] Schmidt 2007, p. 65, pl. 34/5a–5b.
[20] Mantu 1991, p. 331.
[21] Marinescu-Bîlcu 2001.
[22] We consider that it is not impossible that artefacts belonging to this type were hung and/or handled by means of suspensions made of natural fibers, plants or even leather. Such a functional exploitation was known at this chronological level. To support our statement, there is the vessel with a conical bottom from Mitoc – *Pârâul lui Istrate* (Stratulat *et alii* 2008, no. cat. R71, p. 208–209), which was even provided around the rim with a succession of perforations specially made to allow suspension or manipulation in a use similar to some of the contemporary lanterns (which have analogies until Late Antiquity).
[23] Marinescu-Bîlcu 2001, p. 96–97.
[24] Țurcanu 2020, p. 184–187.
[25] Țurcanu 2020, p. 184–187.
[26] Dumitrescu *et alii* 1954, pl. CIX.3; Markevici 1970, Fig. 14/1; Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, Fig. 203/15; 284/3–4; 287/1; Sorochin 2002, p. 114–115, Fig. 84/3; 101/8-9; Kovács 2018, p. 18–20, Fig. 2–6.
[27] Țurcanu 2020, p. 184–187.

Figure 6. *Anthropomorphic vessels. Cucuteni Culture, phase A. 1. Hăbășești; 2. Cucuteni; 3. Drăgușeni; 4. Trușești (after Țurcanu 2020).*

Figure 7. *Anthropomorphic vessels. Cucuteni Culture, phase A. 1. Duruitoarea Nouă; 2–4. Trușești (after Țurcanu 2020).*

in either of these two broad categories. Here we must also underline the fact that, unfortunately, the relatively small number of anthropomorphic vessels among the Cucuteni-Trypillia discoveries (relative to the total number of ceramic vessels) combined with their high degree of fragmentation, as well as the fact that few specimens could be reconstituted in their entirety, makes it difficult to create a fine typology.

We appreciate, however, that the artefacts that we introduce, through this study, into the literature – along with other similar already known discoveries – allow us to make more nuanced observations regarding the metamorphoses that some of the Cucuteni anthropomorphic vessels have experienced. Thus, through and with the help of these artefacts, we will try to follow the transformation of the base of the vessels that reproduce the naturalistic anthropomorphic figure, with the correctly rendered anatomical profile, with the soles and feet clearly indicated, into the intermediate rhomboid sole and, later, towards the ovoid or circular sole. Thousands of pages have been written about the talent of the Cucuteni craftsmen in the ceramic and plastic creations, as well as their ability to adapt and transform the shapes and decorations of ceramic items. The metamorphoses that the anthropomorphic vessels go through, as the focus of our analysis, are a testimony to this fact.

It is obvious that the first three items published here are subtypes or variants of the same type of vessel which, with great probability, renders the human profile in an anatomically accurate manner, depicting a female figure standing in a vertical position and supported on a rhomboid sole/base. The rhomboid sole has toes (in two of the three cases) schematically rendered at the extremity of one of the acute angles. Although the number of toes has been reduced to five, the situation obviously indicates that the rhomboid sole is assimilated to the soles of the feet of the character represented.

The fragment on which the toes are not rendered confirms – in our opinion – the fact that, beyond its role as "base that ensures stability", the rhomboid sole is a link between the realistic representations (which depict the feet of the character rendered through the anthropomorphic vessel) to the schematic ones (supported on an ovoid or circular base).

Although, until now, in the Cucuteni-Trypillia area, there are no complete artefacts belonging to the types our fragments were assigned to, some artefacts in the areas of the Gumelnița-Karanovo VI and Stoicani-Aldeni communities are the perfect prototypes for the containers that are the subject of our interest.

In the first instance, there is an anthropomorphic vessel discovered at Sultana[28], in the Gumelnița A_2 level, in a dwelling with a special inventory[29] (Fig. 8/1). Discovered and published relatively recent, the anthropomorphic container is fragmentary, but its shape is similar to that of item no. 4 from the present study (Fig. 5a–5b). The vessel from Sultana, like the one from Drăgușeni, has the feet rendered (only one is preserved at the moment). The vessel was polished and painted in red and white, with a decoration consisting of vertical lines/bands (only eight of which are visible today) difficult to reconstruct due to its fragmentary condition and secondary firing[30].

A few artefacts from the Stoicani-Aldeni cultural environment also belong to the same typology[31]. Two vessels discovered in dwelling 3 from Dodești allow nuanced observations on the area of the feet of the characters.

The first artefact we analyse (Fig. 8/2) rests on an ovoid sole that presents easily recognizable anatomical details. Thus, on one of the narrow sides, the details with the area of the toes of the two feet are highlighted by modelling, and in the opposite portion of each of them, the area of the heel is rendered angularly, marked on the outer edge by a small alveolus of a foliaceous shape. Moreover, each foot has the area of the ankles modelled and highlighted, in the form of small conical knobs, a situation similar to the one on artefact no. 1 from Cerviceşti – *La Morișcă*, presented above. Each foot has four toes[32]. The container from Dodești clearly depicts a female character with amply modelled hips and the area of the *cteis* indicated by an alveolate foliate pearl. A decoration of incised lines highlighted by means of white and red painting plastically marks the anatomical morphology and the groin area.

The second artefact from Dodești (Fig. 8/3) allows us to already see the metamorphosis of the sole of the anthropomorphic vessel. In this case, too, the sole preserves its ellipsoidal shape. However, the rendering of the toes disappears, and the two soles are modelled as two symmetrical partitions joined in the middle, with arched sides and with both extremities rendered angularly. At least two similar artefacts were discovered in the Cucuteni settlement from Scânteia[33] (Fig. 9/1, 4). Both are preserved fragmentarily, but the profile of one of them allows us to ascertain the fact that the anthropomorphic vessel depicts a silhouette with a profile rendered naturalistically from an anatomical point of view.

The next intermediate form in this geometric schematization is illustrated by one of the artefacts discovered at Truşeşti[34] (Fig. 9/3). In this case, the ellipsoidal sides of the two bases of the feet have already

[28] Opriș *et alii* 2017, p. 198, Fig. 11/6, table 11/1.

[29] Andreescu *et alii* 2004; 2005.

[30] Opriș *et alii* 2017, p. 193, table 11/1; p. 198.

[31] Nițu 1971, p. 81–82, Fig. 7–8.

[32] Upper or lower limbs with only four digits are also documented in other circumstances interpreted as ritual finds, *i.e.* at Çatal Hüyük, Hacilar, Lepenski Vir (*cf.* Mellaart 1970, p. 123, 136, Fig. 101; Kovács 2014, p. 68).

[33] Mantu 1991, Fig. 2/3, 3/3.

[34] Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999, Fig. 286/6.

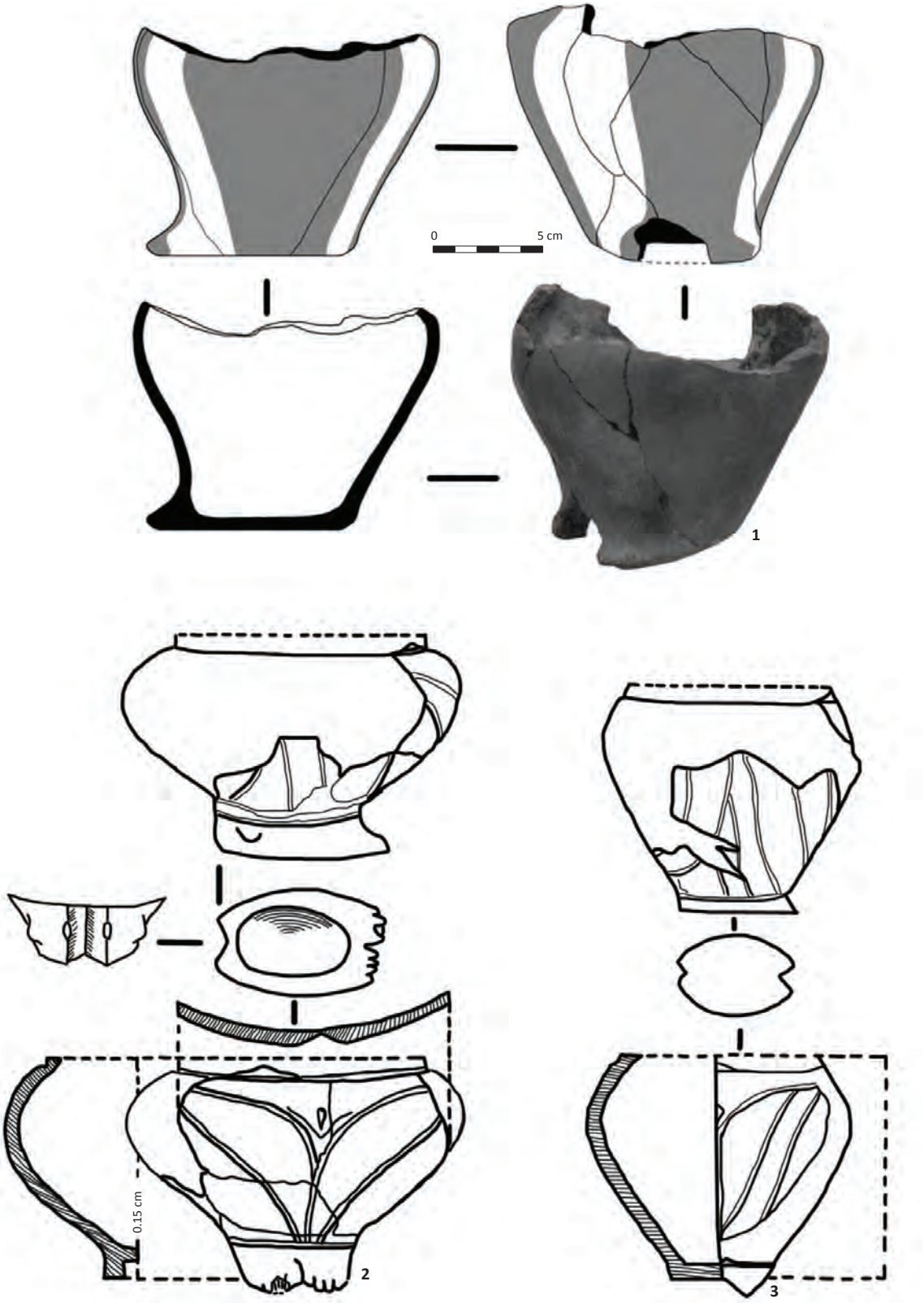

Figure 8. *Anthropomorphic vessels. 1. Gumelnița culture, phase A, 2–3. Stoicani-Aldeni cultural aspect (1. after Opriș* et alii *2017; 2–3. after Nițu 1971).*

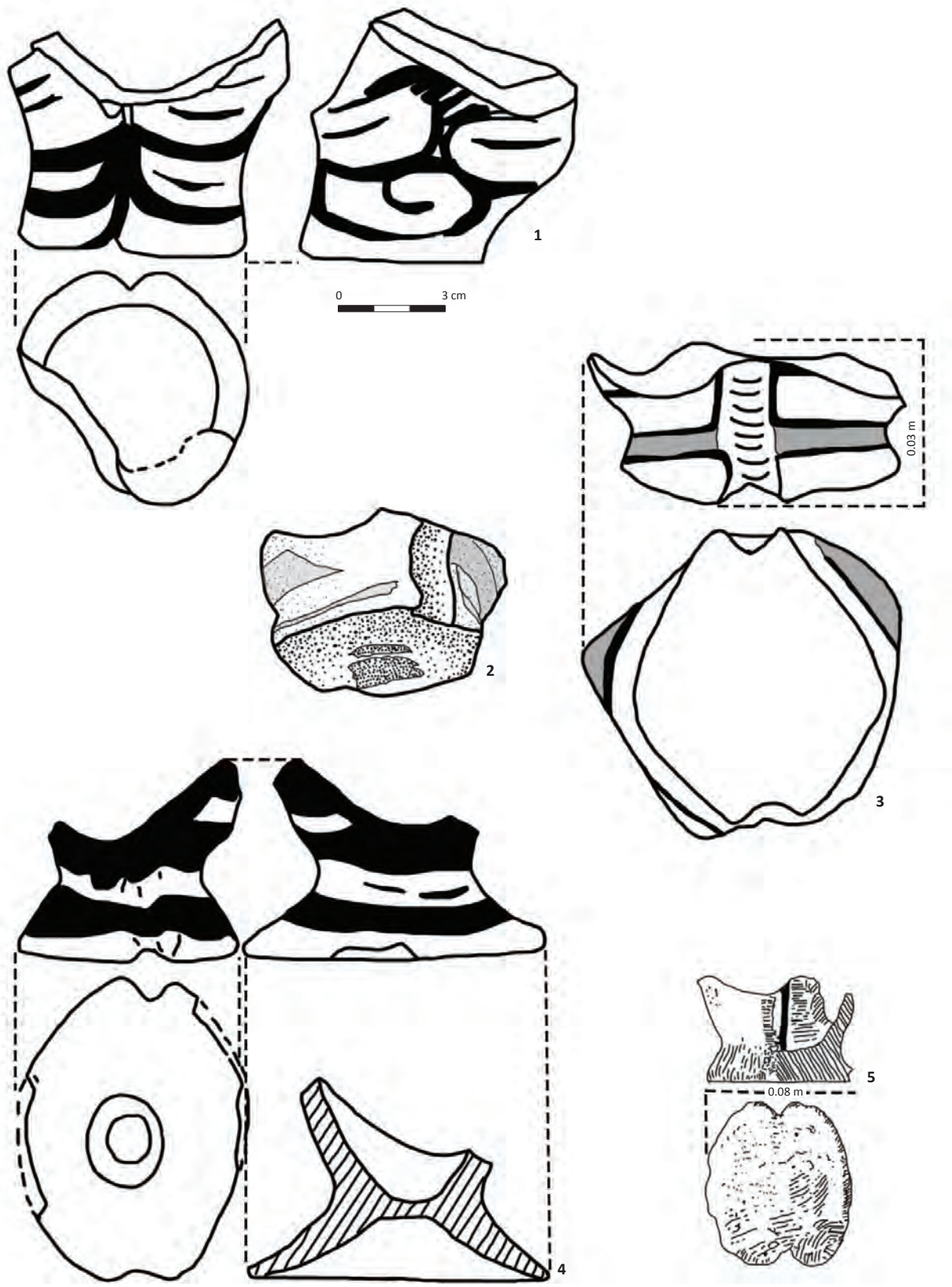

Figure 9. *Fragmentary anthropomorphic vessels. Cucuteni Culture, phase A. 1. and 4. Scânteia; 2–3. Trușești; 5. Izvoare (1. and 4. after Mantu 1991; 2–3. after Petrescu-Dîmbovița* et alii *1999; 4. after Vulpe 1957).*

turned into angles, but they are still separated at the front and at the back, rendered by angles.

An important link is represented by the artefacts published here (Fig. 2–4) whose sole materializes the total geometric metamorphosis of the two soles into a common, rhomboid body, with or without toes. Artefacts with a rhomboid sole are also known in other Cucuteni settlements, at Trușești (at least three specimens)[35] (Fig. 9/2; 10/2, 4) and Scânteia[36] (Fig. 10/1).

From the data presented, one can observe, step by step, the transformation underwent by the lower part of some of the anthropomorphic vessels – in this case, from the obvious rendering of the feet, through their gradual schematization, until the stage of a simple rhomboid sole. The transformation is certainly due to the Cucuteni ceramists. Whether it was due to their tendency to simplify and geometrize, or whether the reasons for these gradual and subtle transformations are related to strict customs and canons, it is difficult to say at the moment.

With great probability, the rhomboid sole was gradually included in the body of the vessel. Unfortunately, no whole anthropomorphic vessel with such a rhomboidal foot fully integrated into the body of the vessel has reached us. However, certain fragments of rhomboid legs *with a clear axis of symmetry*, such as those discovered at Ruginoasa[37] (Fig. 10/3), Trușești[38] (Fig. 10/7) and Bălțati[39] (Fig. 10/6), could indicate the existence of such artefacts.

The transformation of the rhomboid sole continued, first becoming annular, and then disappearing. A clue to illustrate an initial stage of this secondary transformation could be represented by the rare examples of legs of anthropomorphic vessels with a circular base, which have two individualized partitions at the base, differentiated by means of small alveoli positioned diametrically opposite. Such an artefact was discovered at Izvoare (in level II2)[40] (Fig. 9/5). In an extremely plastic expression, Radu Vulpe likens it to "the base of a bovid's hoof"[41].

The next stage of transformation is illustrated by the foot with an annular sole of an anthropomorphic vessel from Scânteia, which supports and documents our argument[42] (Fig. 10/5). The fragmented container has a single foot, supported on an ovoid-circular base. A kind of indentation is visible in the anterior medial part of it, corresponding to the area where the parting of the legs should have been rendered. A similar indentation is also found on a small portion of the actual base. In all probability, this small incision evoked – both for the craftsman who made it and for the users and viewers of this artefact – the two legs of a human representation. Moreover, the painted container also had the ankles rendered. Only the malleolus bone on the left side is preserved at the moment, but it is obvious that the manner of plastic representation is similar to that found on the previously presented specimens.

Subsequently, in the logic of the above, we appreciate that the anthropomorphic vessels whose bases are "genuine vessel bottoms" are plastic creations specific to the Cucuteni artistic and spiritual environment. Cups, beakers, bifrustoconical or pyriform vessels were partly transformed by modelling and painted decoration to suggest the abdomen, hips and legs of a female figure. The containers thus metamorphosed have become a typical Cucuteni "brand", indicated as such in all specialized studies.

FINAL CONSIDERATIONS

It has been acknowledged that the anthropomorphic vessels in the analysed category are a form of plastic expression specific to the early phases of the Precucuteni-Cucuteni-Trypillia cultural complex. More precisely, they were discovered at Precucuteni III/Trypillia A and Cucuteni A/Trypillia B I sites[43].

Most likely, an important change in the imaginary of the studied communities determined the elimination/ disappearance of these special containers, but the association vessel–anthropomorphic silhouette is maintained. It is perpetuated in the following phases, Cucuteni A–B – Cucuteni B/Trypillia B II–C I, by painted anthropomorphic representations on certain vessels[44].

The specialized literature regularly stated that the presence of anthropomorphic vessels in the Cucuteni-Trypillia cultural environment seems to be the result of influences from outside the Cucuteni area. Thus, their origin would be – with great probability – southern, from the area of the Gumelnița culture, where "the variety of anthropomorphic vessels is remarkable"[45].

Considering the conclusions of our study, we would like to add the fact that an important link in this transmission process is represented by the Stoicani-Aldeni cultural environment.

We bring to attention here the fact that the Stoicani-Aldeni cultural aspect developed along a chronological period between the final Precucuteni II-Precucuteni III and Cucuteni A_1–A_2 (or even A_{3b}) (in the eastern extra-Carpathian area) and the Gumelnița A_1 or

[35] Petrescu-Dîmboviţa *et alii* 1999, Fig. 287/4–5, 288/5.
[36] Mantu 1991, Fig. 2/2.
[37] Lazarovici, Lazarovici 2012, Fig. IX/103.
[38] Petrescu-Dîmboviţa *et alii* 1999, Fig. 369/3.
[39] Dinu, Marin 2003, Fig. 6/9.
[40] Vulpe 1957, p. 171, Fig. 157/2. An artefact discovered at Trușești, apparently similar in the illustration (see Petrescu-Dîmboviţa *et alii* 1999, Fig. 284/2), proved to be – at a direct examination – erroneously drawn (see Kovács *et alii* 2021, p. 360–361).
[41] Vulpe 1957, p. 171.
[42] The artefact was discovered in pit 195 (according to Lazarovici 2022, p. 11, 34, 341, fig. 1026).
[43] Monah 2012, p. 167–188.
[44] Țerna 2007; Monah 2012, p. 203–212.
[45] Marinescu-Bîlcu 2001, p. 96–97.

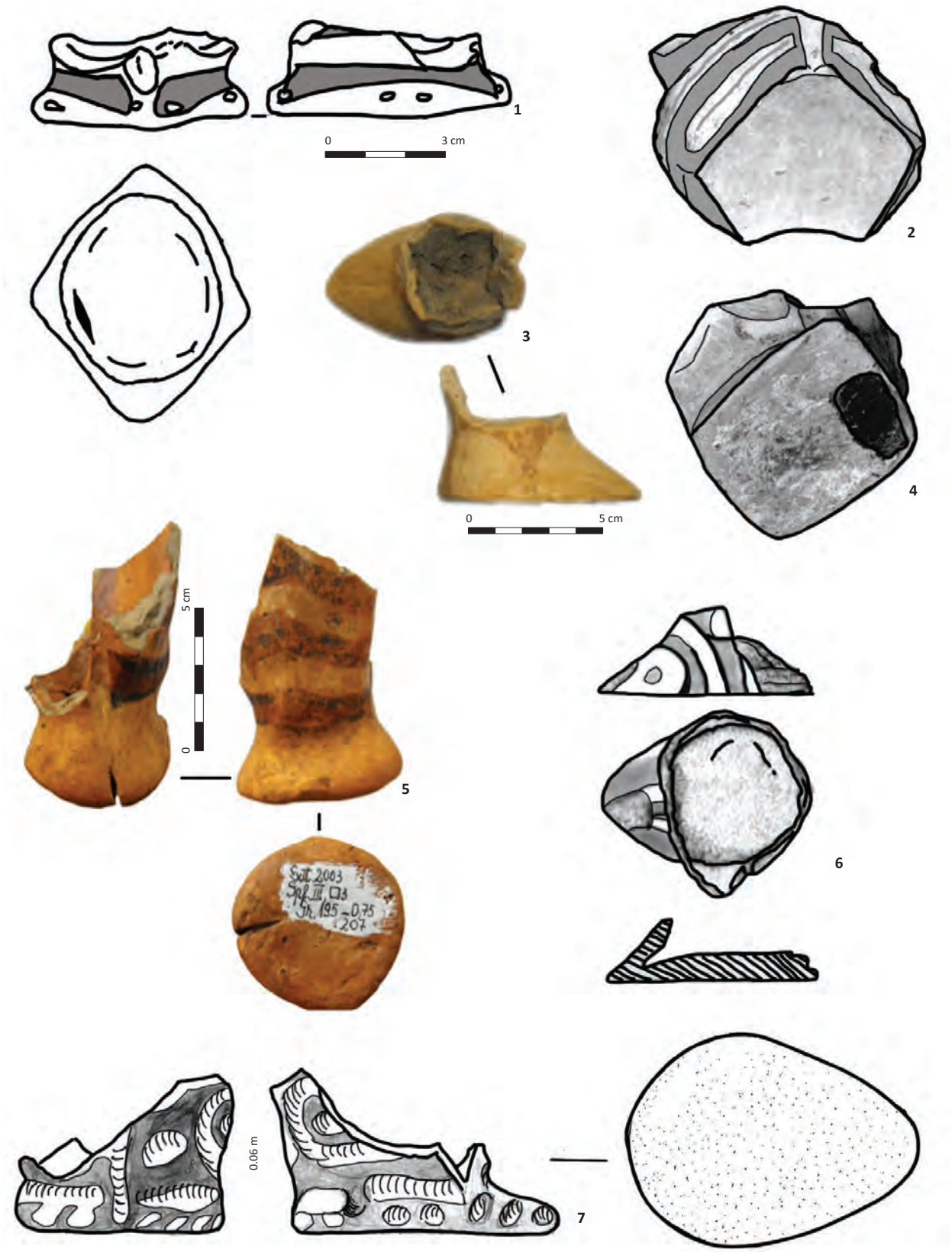

Figure 10. *Fragmentary anthropomorphic vessels. Cucuteni Culture, phase A. 1.and 5. Scânteia; 2., 4. and 7. Trușești; 3. Ruginoasa; 6. Bălțați (1. after Mantu 1991; 2., 4. and 7. after Petrescu-Dîmbovița* et alii *1999; 3. after Lazarovici, Lazarovici 2012; 5. after Lazarovici 2022, p. 341, fig. 1026; 6. after Dinu, Marin 2003).*

even final A_2 and Gumelnița B_1[46] phases (in the southern extra-Carpathian area).

Beyond the numerous discussions regarding the cultural attribution and the terminology, various studies highlighted the connections between the Gumelnița communities and the Precucuteni or early Cucuteni ones documented by the materials yielded by the Stoicani-Aldeni cultural environment. It was considered that the Stoicani-Aldeni cultural aspect is defined both by the "pure" elements of the two great Eneolithic cultures, and by the composite elements of their final synthesis[47]. To a lesser extent, the role of transmission vector and intermediary between the north and the south played by the Stoicani-Aldeni cultural environment to the contemporary or immediately subsequent Eneolithic communities was also highlighted. The situation of the anthropomorphic vessels studied here eloquently illustrates this role that the Stoicani-Aldeni communities played in the extra-Carpathian area in the second half of the 5th millennium BC. Certainly, other categories of archaeological materials can also document this extremely important role that ensured, from many points of view, a relative unity and uniformity of the extra-Carpathian Eneolithic world.

*

Over half a century ago, Vladimir Dumitrescu considered the Gumelnița-Karanovo VI anthropomorphic vessels as exceptional, both in terms of the variety of shapes and their plastic materializations[48].

Radian Andreescu's relatively recent typology[49] classified these artefacts from the southern cultural environment into five major categories: I. human body-like vessels; II. prosopomorphic lids; III. vessels with anthropomorphic attributes (with three subcategories: III.A. vessels with a human figure modelled under the rim; III.B. vessels with tubular arms; III.C. lids with anthropomorphic handles); IV. vessels with anthropomorphic decoration; V. anthropo-zoomorphic-like vessels.

For the Cucuteni area, Dan Monah carried out the most recent classification of all anthropomorphic vessels. The author classifies the anthropomorphic containers into two broad categories: A. actual anthropomorphic vessels ("in the case of which the function of the container is predominant") and B. anthropomorphized supports[50].

Each category includes types, subtypes and variants.

The first category, category A, includes: I. vessels in the shape of the human body and II. vessels with anthropomorphic attributes. The second, category B, includes only supports that are divided into: I. cylindrical supports anthropomorphized by handles that suggest arms; II. supports with stylized caryatids; III. "circle-dance" supports and IV. stylized "circle-dance" supports[51].

In our opinion, even when considering the broader image, the typological variety of the Cucuteni anthropomorphic containers is obvious, as well as the fact that it is not faithfully captured in Dan Monah's systematization. We consider that this classification – which was designated as "quite cumbersome" even by its author[52] – fails to achieve – at least within the first category of artefacts (category A, including the actual anthropomorphic vessels) – clear and relevant differentiations between the main types of anthropomorphic containers.

We consider that a detailed typology of anthropomorphic and anthropomorphized Cucuteni containers still remains a desideratum of current research. Until then, the publication of new archaeological materials is desirable to facilitate the creation of a finer typology that covers the obvious variety existing – in this direction, too – in the Cucuteni cultural environment.

The materials published in the present study and the typological connections we made confirm the hypothesis of southern influences penetrating the Cucuteni environment[53], most likely through the Stoicani-Aldeni connection. Moreover, they highlight the ability and talent of the Cucuteni artisans to adopt and creatively transform the plasticity of some containers, as well as to combine shapes and decorations, and metamorphose them into real masterpieces.

REFERENCES

Andreescu 2002 – R.-R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, MNIR. Monografii III, București, 2002.

Andreescu *et alii* 2004 – R.-R. Andreescu, C.-A. Lazăr, A. Topârceanu, V. Oană, P. Mirea, C. Enăchescu, M. Ungureanu, *Sultana, com. Mânăstirea, jud. Călărași, Punct: Malu-Roșu*, CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 324–325.

Andreescu *et alii* 2005 – R.-R. Andreescu, C.-A. Lazăr, V. Oană, P. Mirea, V. Voinea, C. Haită, C. Enăchescu, M. Ungureanu, *Sultana, com. Mânăstirea, jud. Călărași, Punct: Malu-Roșu*, CCA, campania 2004, Jupiter-Mangalia, 2005, p. 365–367.

Bánffy, Goldman 2003 – E. Bánffy, G. Goldman, *Neolithic Beliefs*, in: Z. Visy (ed.), *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium*, Budapest, 2003, p. 112–117.

Boghian 2012 – D. Boghian, *Unele considerații asupra vaselor cucuteniene antropomorfe și antropomorfizate*, ArhMold 35, 2012, p. 107–136.

Chirica 2004 – V. Chirica, *Teme ale reprezentării Marii Zeițe în arta paleolitică și neolitică,* MemAnt 23, 2004, p. 103–127.

Chirica *et alii* 2010 – V. Chirica, I. Borziac, M.-C. Văleanu, *Imaginea femeii în arta și religiile preistorice: oranta*, RA 5(2), 2010, p. 5–27.

Crîșmaru 1977 – A. Crîșmaru, *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*, Botoșani, 1977.

[46] Frînculeasa 2007, *passim* (and bibliography).

[47] Nițu 1971; Dragomir 1983 (and bibliography); Pandrea, Vernescu 2005; Frînculeasa 2007; Paveleț 2010.

[48] Dumitrescu 1979, p. 230.

[49] Andreescu 2002, p. 72–85.

[50] Monah 2012, p. 168–169.

[51] Monah 2012, p. 168–188.

[52] Monah 1997, p. 146.

[53] Nițu 1969, *passim*.

Dinu, Marin 2003 – M. Dinu, T. Marin, *Une découverte appartenant à la culture de Cucuteni à Bălțați (dép. de Iași)*, SAA 9, 2003, p. 75–96.

Dragomir 1983 – I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 1983.

Dumitrescu 1979 – Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979.

Dumitrescu *et alii* 1954 – Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Gostar, *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954.

Frînculeasa 2007 – A. Frînculeasa, *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni, repere de cronologie relativă*, Peuce 5, 2007, p. 7–22.

Kovács 2014 – A. Kovács, *Despre vasele ritualice din sanctuarele neolitice sud-est europene*, Angustia 17–18, 2014, p. 67–88.

Kovács 2016 – A. Kovács, *Temple, sanctuare, altare în Neoliticul și Epoca Cuprului din sud-estul Europei = Temples, sanctuaries, altars in Neolithic and Copper Age from South-East Europe*, Suceava, 2016.

Kovács 2018 – A. Kovács, *Vasele antropomorfe din Muzeul Județean Botoșani și metafora corpului feminin,* ActaMT 14, 2018, p. 17–38.

Kovács 2020 – A. Kovács, *Miniature with anthropomorphic features. Observations on a vessel discovered at Cervicești Deal-La Morișcă (Mihai Eminescu commune, Botoșani County)*, RAASI 2, 2020, p. 31–40.

Kovács, Melinte 2021 – A. Kovács, I. L. Melinte, *Determinări dactiloscopice pe un vas ceramic aparținând culturii Cucuteni, faza A*, RAASI 3, 2021, p. 7–36.

Kovács *et alii* 2021 – A. Kovács, A. Nechifor, C. Aparaschivei, *Frumusețea transpusă în lut. Catalogul statuetelor antropomorfe din Muzeul Județean Botoșani*, Cluj-Napoca, 2021.

László 1970 – A. László, *Vase neolitice cu fețe umane, descoperite în România. Unele considerații privind tema feței umane pe ceramica neolitică a Bazinului Danubian,* MemAnt 2, 1970, p. 39–74.

Lazarovici 2010 – C.-M. Lazarovici, *New Data Regarding the Chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea-Erbiceni Cultures*, in: J. Šuteková, P. Pavúk, P. Kalábková, B. Kovár (eds.), *Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of the South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday*, Studia Archaeologica et Medievalia 11, Bratislava, 2010, p. 71–94.

Lazarovici 2022 – C.-M. Lazarovici, *Reprezentări plastice în așezarea cucuteniană de la Scânteia*, Suceava, 2022.

Lazarovici, Lazarovici 2012 – C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, *Ruginoasa – Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, BiblMemAnt 20, Suceava, 2012.

Lazarovici *et alii* 2009 – C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, Iași, 2009.

Mantu 1991 – C.-M. Mantu, *Vases anthropomorphes du site Cucuteni A_3 de Scînteia (département de Iași)*, in: V. Chirica, D. Monah (eds.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en context européen*, BAI 4, Iași, 1991, p. 328–334.

Marinescu-Bîlcu 2001 – S. Marinescu-Bîlcu, *Noi dovezi ale tradițiilor precucuteniene în mediul cultural cucutenian*, SP 1, 2001, p. 95–104.

Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000 – S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București – Tübingen, 2000.

Markevici 1970 – V. I. Markevici, *Многослойноепоселение Новне Русешти I*, КСИА (KSIA) 123, 1970, p. 56–68.

Mellaart 1970 – J. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, vol. I–II, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology at Ankara 9–10, Edinburgh, 1970.

Monah 1997 – D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BiblMemAnt 3, Piatra-Neamț, 1997.

Monah 2012 – D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția a doua revăzută și adăugită, BiblMemAnt 27, Piatra-Neamț, 2012.

Monah, Cucoș 1985 – D. Monah, Ș. Cucoș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985.

Nițu 1969 – A. Nițu, *Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, Danubius 2–3, 1969, p. 21–43.

Nițu 1971 – A. Nițu, *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, CercIst 2, 1971, p. 77–102.

Nițu, Chirica 1989 – A. Nițu, V. Chirica, *Două vase cucuteniene cu caractere antropomorfe recent descoperite*, Hierasus 6–7, 1989, p. 17–37.

Opriș *et alii* 2017 – V. Opriș, T. Ignat, C. Lazăr, *Human-shaped pottery from the tell settlement of Sultana-Malu Roșu*, in: H. Schwarzberg, V. Beker (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery. Proceedings of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013*, Oxford – Philadelphia, 2017, p. 191–212.

Pandrea, Vernescu 2005 – S. Pandrea, M. Vernescu, *Câteva observații referitoare la raporturile dintre cultura Gumelnița și cultura Precucuteni*, CCDJ 22, 2005, p. 263–278.

Paveleț 2010 – E. Paveleț, *Ceramica Stoicani-Aldeni din așezările de la Mălăiești de Jos (jud. Prahova) și Coțatcu (jud. Buzău)*, Ploiești, 2010.

Păunescu *et alii* 1976 – A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I, București, 1976.

Petrescu-Dîmbovița *et alii* 1999 – M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București – Iași, 1999.

Popescu 1963 – D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1962*, SCIV 14(2), 1963, p. 451–466.

Popovici 2000 – D. N. Popovici, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor (1)*, BiblMemAnt 8, Piatra-Neamț, 2000.

Schmidt 2007 – H. Schmidt, *Cucuteni din Moldova – România. Așezarea fortificată cu ceramică pictată, din epoca pietrei și cuprului și până în apogeul epocii bronzului*, Iași, 2006.

Schwarzberg 2011 – H. Schwarzberg, *Durch menschliche Kunst und Gedanken gemacht. Studien zur anthropomorphen Gefäßkeramik des 7. bis 5. vorchristlichen Jahrtausends*, Leidorf, 2011.

Schwarzberg, Beker 2017 – H. Schwarzberg, V. Beker (eds.), *Bodies of clay. Prehistoric Humanised Pottery. Proceeding of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013*, Oxford – Philadelphia, 2017.

Sorochin 2002 – V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăguşeni-Jura*, BMA 11, Piatra-Neamț, 2002.

Stratulat *et alii* 2008 – L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *Cucuteni-Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, *Palazzo della Cancelleria, Rome-Vatican, 16 September–31 October 2008* (exhibition catalogue), București, 2008.

Țerna 2007 – S. Țerna, *Considerații preliminare privind evoluția decorului antropomorf pictat de pe ceramica culturii Cucuteni-Tripolje*, Peuce 5, 2007, p. 33–42.

Țurcanu 2020 – S. Țurcanu, *Originile preistorice ale unei iconografii clasice. Reprezentări janiforme în Chalcoliticul Europei Sud-estice*, ArhMold 43, 2020, p. 175–207.

Țurcanu 2021 – S. Țurcanu, *Noi descoperiri în vechi colecții: un vas antropomorf de tip „Dublu Janus" descoperit la Trușești*, AnB 19, 2021, p. 117-136.

Vulpe 1957 – R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948*, București, 1957.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

ANALIZA ANTROPOLOGICĂ A DEPUNERILOR FUNERARE DE LA ORLEA

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer" al Academiei Române, București, România; Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia, România; e-mail: costin.sendroiu95@gmail.com

Keywords: *Funerary practices, La Tène, fields of pits, anthropological analysis*
Abstract: *The subject of the article concerns the anthropological analysis of a series of La Tène period graves from the excavations at Orlea* – Grindu Iancu Mușat*. These burials belong chronologically to the late La Tène period, their relative dating being placed in the 2nd and 1st century BC. The burials here ae characterized by depositions in pits, part of them individual, where only sub-adult individuals are present and others collective with both sub-adult and adult individuals. The burials represent a type of context characteristic for the period between II century BC – I century AD and for the cultural space of origin of the materials. For this chronological interval it has been noted that most of the individuals from inhumation contexts come from such pits. Part of the materials were anthropologically analysed shortly after the discovery, but most of those were not identified in the storage of the Institute of Anthropology in Bucharest. Also, most of the materials are commingled. It is not possible to clearly assign the bones of all individuals due to the taphonomic similarities and the high degree of fragmentation. In the first publication, the individuals were presented as possible victims of human sacrifices, but the results of this anthropological analysis cannot confirm the presence of such a death from an anthropological point of view, due to the lack of traces of peri-mortem violence. The issue of human sacrifices is widely debated in the specialized literature, many of the inhumated individuals from such pits being considered victims of sacrifices, although recent anthropological analyses did not identify peri-mortem trauma. The existence of a deposition prior to the final deposition in the grave is implied due to the traces of animal teeth that indicate their access to the deceased.*

Cuvinte-cheie: *Practici funerare, La Tène, câmpuri de gropi, analiza antropologică*
Rezumat: *Subiectul articolului vizează analiza antropologică a unei serii de morminte descoperite în anii 1966 și 1968 în punctul Orlea* – Grindul Iancu Mușat*. Înmormântările analizate se plasează în perioada târzie La Tène, datarea relativă fiind în secolele II–I a.Chr. Înmormântările de aici sunt caracterizate de depuneri în gropi, unele individuale, unde sunt prezenți doar indivizi sub-adulți și altele colective, cu indivizi atât sub-adulți, cât și adulți. Înmormântările reprezintă un tip de context caracteristic pentru perioada secolelor II–I a.Chr. și pentru spațiul cultural de origine al materialelor. Pentru acest interval cronologic se remarcă faptul că cea mai mare parte a indivizilor proveniți din contexte de inhumație au fost identificați în astfel de gropi. Unele materiale au mai fost analizate antropologic la scurt timp după descoperire, dar mare parte a lor nu au mai fost identificate în depozitul Institutului de Antropologie „Fr. I. Rainer" din București. De asemenea, în prezent o mare parte a materialelor se păstrează amestecate, pentru unii dintre indivizi nefiind posibilă atribuirea clară a oaselor din cauza similitudinilor tafonomice și a gradului ridicat de fragmentare. La prima publicare, indivizii au fost publicați ca posibile victime ale unor sacrificii umane, însă rezultatele prezentei analize nu pot confirma o astfel de cauză a morții din punct de vedere antropologic, ca urmare a lipsei urmelor de violență peri-mortem. Problematica sacrificiilor umane este una larg dezbătută în literatura de specialitate, mulți dintre indivizii înhumați proveniți din astfel de gropi fiind considerați victime ale sacrificiilor, deși analizele antropologice recente nu au identificat urme de violență peri-mortem. Este presupusă existența unei depuneri anterioare depunerii finale în morminte, sugerată de prezența urmelor de dinți de animale care indică accesul acestora la defuncți.*

INTRODUCERE

Materialele analizate provin din mai multe depuneri funerare de inhumație de perioadă La Tène târzie cu o datare relativă cuprinsă între secolele II–I a.Chr. Mormintele au fost descoperite sub coordonarea lui Eugen Comșa într-unul din punctele din zona Orlea – *La Grinduri*, județul Olt (Fig. 1), mai precis pe *Grindul Iancu Mușat*[1]. Depunerile sunt caracteristice pentru cadrul funerar al contextelor de inhumație ale perioadei prin modul deranjat de așezare a defuncților în gropi, fiind sugerat un tratament lipsit de grijă față de aceștia. Parte a materialelor au fost analizate antropologic în cadrul unei publicații semnate de Dardu Nicolăescu-Plopșor și Cantemir Rișcuția[2]. Din gropile săpate în cursul anului 1966 au fost analizați antropologic toți indivizii identificați. De aici, nu a mai putut fi reluată analiza decât în cazul a patru indivizi proveniți din groapa estică și unul provenit din cea vestică. Rezultatele primei analize antropologice cuprind o serie de concluzii care pot fi puse sub semnul întrebării. Sunt consemnate determinări ale unor perechi de gemeni monovitelini[3] și bivitelini[4]. De asemenea, este sugerată existența unor practici sacrificiale atât în ceea ce îi privește pe indivizii sub-adulți cât și pe cei adulți. La nivelul materialului care a fost supus analizei antropologice prezente nu au fost observate urme de violență peri-mortem sau urme de intervenții mecanice asupra oaselor cu excepția urmelor de dinți de animale prezente la nivelul coxalelor sau al

[1] Comșa, Iliescu 1968; Comșa 1972.
[2] Nicolăescu-Plopșor, Rișcuția 1969.
[3] Comșa 1972, p. 67.
[4] Comșa 1972, p. 68.

Figura 1. *Localizarea zonei Orlea* – La Grinduri.
Figure 1. *The location of the Orlea* – La Grinduri *area.*

oaselor lungi din membrul inferior. Lipsa ordinii anatomice pentru majoritatea defuncților analizați precum și multiplele lipsuri înregistrate la nivelul oaselor sunt probabil datorate unor practici post-mortem și nu unor acte de violență în contextul morții defuncților. În plus, notația prezentă pe pachetele de oase din depozitul Institutului de Antropologie „Francisc I. Rainer" nu permite identificarea clară a defuncților cu cei prezentați în cadrul analizei antropologice anterioare, fapt ce a făcut necesară reluarea analizei. Spre exemplu, groapa nr. 4 este menționată la nivelul primei publicații în categoria gropilor ce conțin doar oase de animale[5], deși această notație însoțea unul din scheletele de sub-adulți.

[5] Comșa 1972, p. 68, fig. 1.

ISTORICUL CERCETĂRII

Între 1966 și 1968[6], în cadrul unor lucrări de îndiguire a Dunării, au fost descoperite 16 gropi, dintre care nouă cu depuneri de oase umane. Gropile erau amplasate pe *Grindul Iancu Mușat* de lângă localitatea Orlea, județul Olt (Fig. 2). Partea superioară a acestora fusese puternic afectată de inundațiile Dunării, gropile prezentând un diametru cuprins între 1,2–2 m și cu adâncimi de aproximativ 1 m[7].

Cercetarea a fost începută în anul 1966, prin identificarea primelor două gropi, denumite inițial „groapa vestică" și „groapa estică". Indivizii identificați au

[6] Comșa 1972.
[7] Comșa 1972, p. 66.

fost așezați stratificat în interiorul gropii, fiind evidențiată prezența atât a subiecților adulți de sex feminin și masculin cât și a sub-adulților. Inventarul este unul slab reprezentat în general, cu excepția individului principal din groapa vestică, unde a fost înregistrată o pafta de fier la nivelul bazinului. Numărul de indivizi identificați arheologic în cele două depuneri este de opt, respectiv cinci. Aceștia au fost analizați antropologic, rezultatele fiind publicate inițial într-un raport de analiză de către Dardu Nicolăescu-Plopșor și Cantemir Rișcuția[8]. Din oasele provenite din aceste două contexte, o parte nu a putut fi identificată în depozitul Institutului de Antropologie „Francisc I. Rainer". Din groapa estică au fost identificate trei schelete, toate de sex feminin, cu notațiile „Orlea Grindu Iancu Mușat groapa est M2", „Orlea Grindu Iancu Mușat groapa est M7" și „Orlea Grindu Iancu Mușat M4 groapa est", în timp ce din groapa vestică se mai păstrează doar scheletul unui adolescent, posibil de sex feminin, cu vârsta estimată la 16–20 de ani, notat „Orlea 1966 grindul Iancu Mușat groapa vest M3".

În anul 1968, cercetarea este reluată, mormintele identificate fiind numerotate începând cu groapa nr. 3, toate celelalte gropi fiind descoperite pe parcursul aceluiași an[9]. Materialele provenite din groapa 3 se prezintă puternic amestecate, probabil datorită modului de depunere deranjat și incomplet în groapă, dar și datorită condițiilor de depozitare de după descoperire, fapt ce nu a permis atribuirea clară a resturilor osteologice umane unuia sau altuia dintre indivizi. Mai mulți indivizi de aici, anume cei amestecați, erau prezenți în mai multe pachete cu notația „Orlea 1968 groapa 3 schelet 4–7". Din aceste pachete provin oasele amestecate, reprezentând majoritatea regiunilor anatomice, în special oasele lungi și coxalele. Acestea nu au putut fi asociate în mod clar între ele din cauza similitudinilor morfologice și a gradului ridicat de fragmentare. Determinările antropologice au fost realizate în aceste cazuri pe elemente anatomice, fiind descrise împreună în analiză.

Din punct de vedere al dispunerii, depunerile cu mai multe schelete sunt situate în partea de vest a grindului, în timp ce depunerile individuale și depunerile de oase de animale, în partea de est. Se remarcă absența inventarului, fiind elocventă doar prezența unor obiecte de podoabă aferente unora dintre indivizii din gropile comune[10], precum și prezența oaselor de animale, ca o posibilă ofrandă. De asemenea, se remarcă existența a două modele diferite de depunere, unul dintre ele fiind caracterizat prin depuneri individuale ale unor sub-adulți, iar celălalt prin depuneri colective din toate categoriile de vârstă.

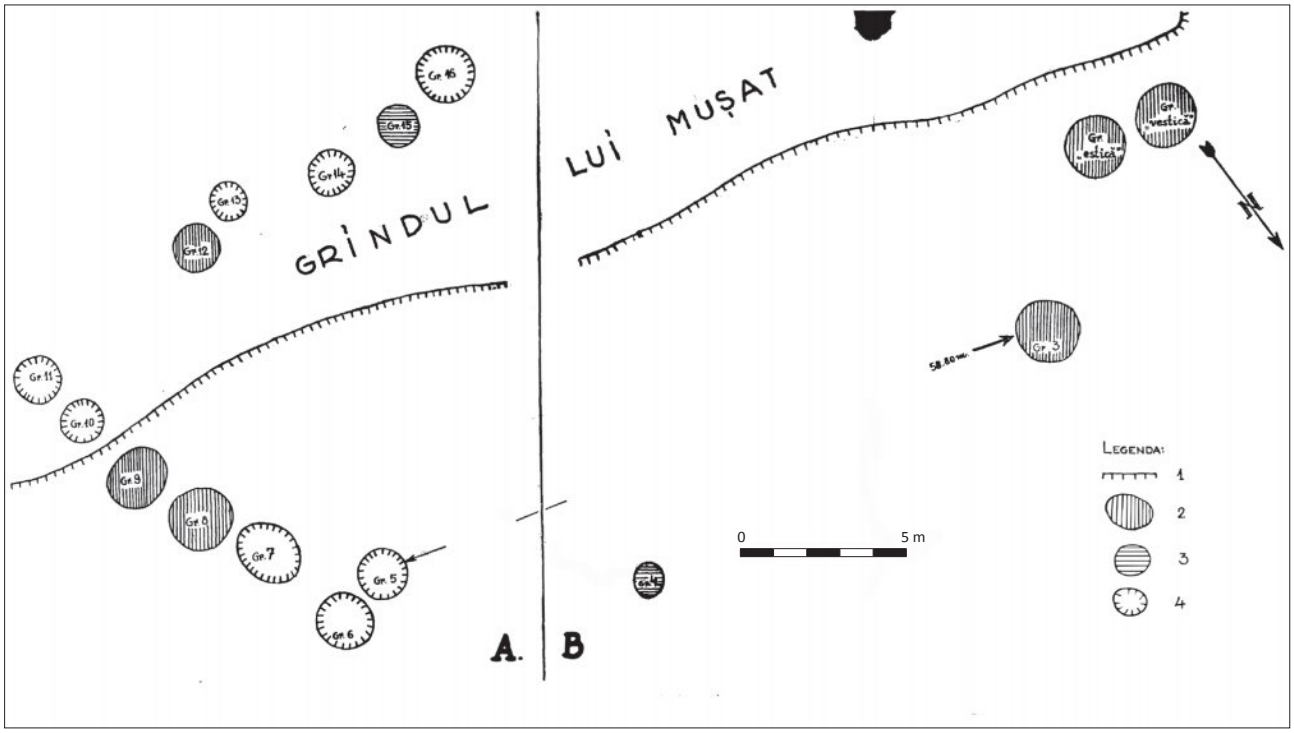

Figura 2. *Planul general al gropilor săpate la Orlea* – Grindul Iancu Mușat *(după Comșa 1972, fig. 1). Legendă: A = porțiunea orientală a complexului, B = porțiunea occidentală, 1 = malul abrupt al grindului, 2 = groapă funerară cu unul sau mai multe schelete umane, 3 = groapă cu oseminte de porc, 4 = groapă fără schelete.*

Figure 2. *General plan of the pits excavated at Orlea* – Grindul Iancu Mușat *(after Comșa 1972, fig. 1). Legend: A = the eastern part of the site, B = the western part of the site, 1 = the steep bank of the hill, 2 = funerary pit with one or more than one human skeletons, 3 = pit with pig bones, 4 = pit without skeletons.*

[8] Nicolăescu-Plopșor, Rișcuția 1969.

[9] Comșa 1972.

[10] Comșa 1972, p. 75.

METODE DE LUCRU

Pentru determinarea sexului antropologic au fost utilizate caracteristici craniene (regiunea glabelară, procesul mastoid, simfiza mandibulei, linia nucală, marginea orbitală)[11] și post-craniene (morfologia oaselor coxale)[12]. Pentru estimarea vârstei, în cazul indivizilor sub-adulți a fost utilizată erupția dentară[13], lungimea unor oase ale membrelor (humerus, radius, cubitus, femur, tibie, peroneu)[14], gradul de sinostoză a epifizelor la diafize[15] și al suturilor craniene[16] iar pentru adulți au fost incluse dezvoltarea capetelor sternale ale coastelor[17], suprafețele auriculare și cele ale simfizelor pubiene ale bazinului[18]. Patologiile osoase au fost înregistrate pe baza schemelor dezvoltate de Ortner[19], fiind semnalate elementele de patologie dentară reprezentate prin carii, pierderi ante-mortem, abcese, hipoplazia smalțului dentar[20] sau depunerile de tartru[21]. Au fost înregistrate și modificările patologice de la nivelul craniului exprimate prin *cribra orbitalia* și *cribra cranii*[22], în timp ce pentru oasele lungi au fost înregistrare urmele de osteoperiostită și osteoartroză[23]. Au fost notate transformările tafonomice ale oaselor[24]. Este de menționat că s-a păstrat notația originală, de pe biletele ce însoțeau scheletele.

MATERIALE ANALIZATE (Tabel 1)

„Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat, gr. est M2”

Se identifică un craniu întreg determinat ca fiind de sex antropologic feminin pe baza trăsăturilor craniene, cu vârsta biologică estimată la 39,4 ani pe baza sinostozei suturilor craniene. La nivelul maxilarului, pe partea dreaptă, a fost înregistrată o carie interproximală la nivelul molarului II.

„Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat, zona M4, gr. est”

Din acest pachet provine un individ cu stare slabă de conservare și reprezentare. Se păstrează un fragment din scapula de pe partea stângă, fragmente costale, patru vertebre lombare, ambele coxale și un sacrum. Pe baza sinostozei epifizelor, individul se încadrează în intervalul de vârstă biologică 22–24 ani, iar pe baza aspectului suprafețelor auriculare, în intervalul 20–24 ani. Pe baza caracteristicilor coxalelor, este determinat ca fiind de sex antropologic feminin.

„Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat, gr. est 6–7” / „Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat, gr. vest M4” (Fig. 3)

Se păstrează un craniu în stare fragmentară, alături de omoplatul de pe partea dreaptă întreg, fragmente de coaste de pe ambele părți și o serie de vertebre lombare. Din oasele lungi nu a fost identificată decât diafiza humerusului de pe partea dreaptă și o porțiune din epifiza distală a acestuia. În interiorul pachetului au mai fost identificate falange aferente membrului superior. Pe ambele parietale este înregistrată *cribra cranii*. Sexul antropologic a fost determinat ca fiind feminin pe baza caracteristicilor proceselor mastoide, mentonului mandibular și marginii orbitale, iar vârsta biologică a fost încadrată pe baza trăsăturilor generale în intervalul 30–40 ani.

În pachetul ce conținea aceste oase se regăseau două bilete care prezentau notațiile „Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat gr. est 6–7” și „Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat gr. vest M4”. La nivelul primei analize antropologice individul numărul 6 din groapa de est era de sex feminin determinat cu vârsta 16–17 ani, în timp ce individul numărul 7 era de sex masculin cu vârsta estimată 40–45 ani. Din groapa de vest, individul cu numărul 4 fusese determinat ca sugar[25]. Pe baza comparației materialelor analizate, dat fiind faptul că individul de sex feminin notat cu numărul 6 în publicația originală era determinat ca fiind adolescent, gradele de sinostoză ale epifizelor nu ar fi fost complete în cazul acestuia. La nivelul publicației antropologice, ilustrația[26] prezintă atât craniul individului numărul 6 cât și craniul individului numărul 7 în stare completă, însă craniul păstrat în depozitul Institutului de Antropologie prezenta o stare fragmentară. Considerăm posibilitatea ca acest individ să fie unul dintre defuncții din groapa de est, posibil individul numărul 7, care prezintă însă o determinare de sex diferită la nivelul primei analize antropologice.

„Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat, gr. est M7” (Fig. 3)

Se identifică doar un craniu întreg, determinat ca fiind de sex antropologic feminin pe baza caracteristicilor craniene și cu vârsta biologică la deces de 34,7 ani, stabilită pe baza sinostozei suturilor craniene. Sunt înregistrate două carii interproximale care au cauzat un abces la nivelul premolarilor I și II maxilari de pe partea dreaptă.

„Orlea 1966, Grindul Iancu Mușat, gr. vest M3”

Individul este reprezentat în principal de craniu, aproape întreg, împreună cu masivul facial și cu mandibula. Din scheletul postcranian au fost identificate ambele clavicule în stare fragmentară, fragmente aferente omoplatului de pe partea stângă și vertebre cervicale și toracale. Restul scheletului nu este prezent.

[11] Buikstra, Uberlaker 1994, p. 19–21.
[12] Acsádi, Nemeskéry 1970, p. 75–99.
[13] Steckel *et alii* 2006, p. 17, fig. 11–13.
[14] Stloukal, Hanakova 1978.
[15] Buikstra, Uberlaker 1994, p. 41–44, fig. 20.
[16] Acsádi, Nemeskéry 1970, p. 1970, 115–121; 130–135, tab. 27–32.
[17] İşcan, Loth 1989, p. 106–118.
[18] White, Folkens 2005, p. 374–379, fig. 19/8
[19] Ortner 2003.
[20] Steckel *et alii* 2006, p. 15–16, fig. 10.
[21] Brothwell 1981, p. 155, fig. 6/12–14.
[22] Steckel *et alii* 2006, p. 12–14, fig. 8–9.
[23] Mann, Hunt 2005; Koval, Zuckerman 2006.
[24] Steckel *et alii* 2006, p. 31–33, fig. 27–29.
[25] Nicolăescu-Plopșor, Rișcuția 1969, p. 69.
[26] Nicolăescu-Plopșor, Rișcuția 1969, p. 71.

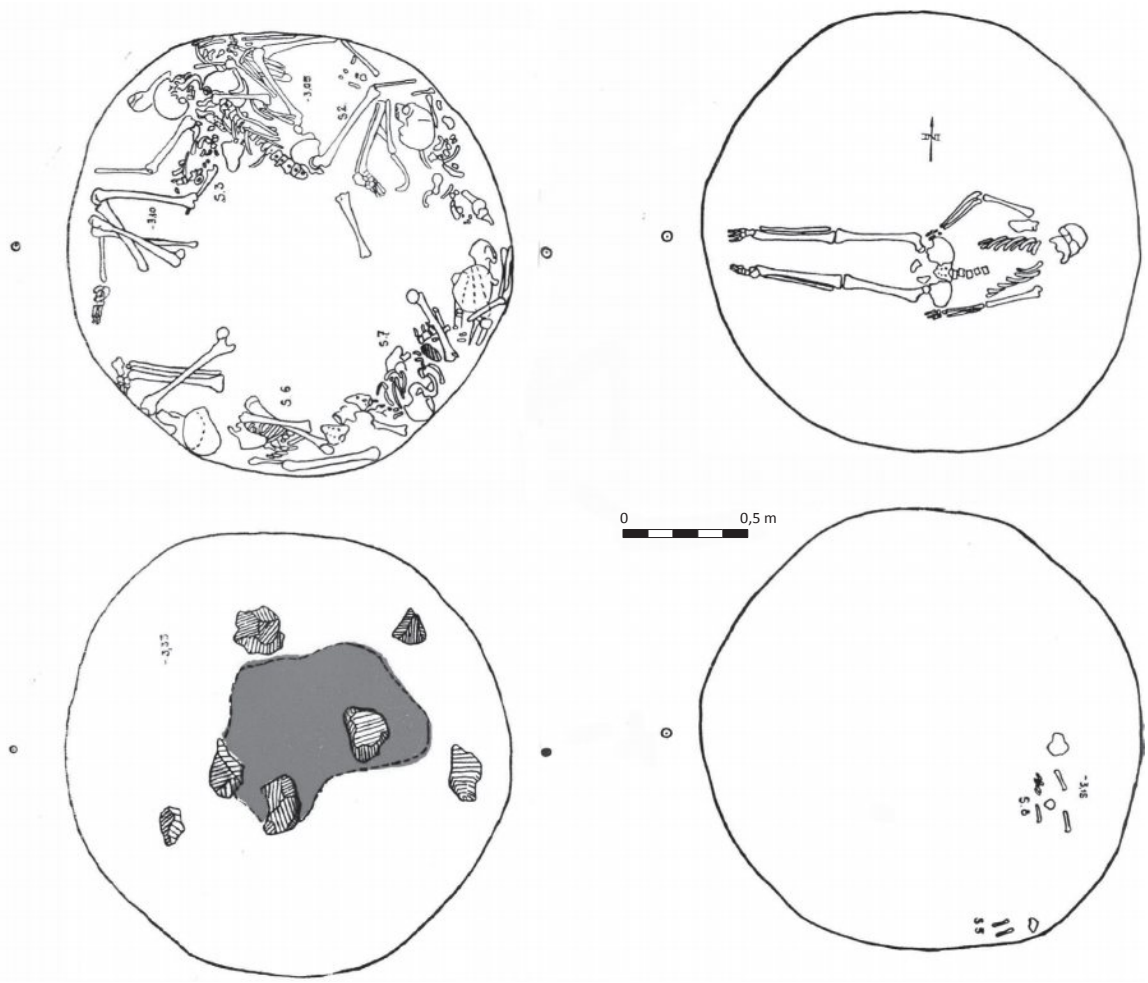

Figura 3. *Groapa funerară est (1966) (Comșa 1972, fig. 2).*
Figure 3. *Eastern funerary pit (1966) (Comșa 1972, fig. 2).*

Mormânt	Vârstă biologică	Sex antropologic
Orlea 1966 Grindul Iancu Mușat Gr. est M2	39,4	F
Orlea 1966 Grindul Iancu Mușat zona M4 Gr. est	20–24	F
Orlea 1966 Grindul Iancu Mușat Gr. est M7	34,7	F
Orlea 1966 Grindul Iancu Mușat Gr. vest M3	16–20	ind.
Orlea 1966 Grindul Iancu Mușat Gr. est 6–7 / Gr. vest M4	30–40	F
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 schelet 1	35–39	F
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 schelet 2	2–3	ind.
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 schelet 3	39,4	F
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 schelet de copil	nou-născut	ind.
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 schelet 4–6 cr. A	35–40	M
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 schelet 4–6 cr. B	39,4	M
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 schelet 4–6 cr. C	30,5	F
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 3 craniu 7	30–40	F
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 4 schelet 1	14–16	ind.
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 8 schelet de copil	nou-născut	ind.
Orlea 1968 Grindul Iancu Mușat Gr. 12 schelet de copil	2–3	Ind.

Tabel 1. *Vârsta biologică și sexul antropologic ale indivizilor din lotul osteologic de la Orlea analizat pentru acest studiu.*
Table 1. *Biological age and anthropological sex of the individuals from Orlea analysed for this study.*

Vârsta biologică a fost determinată în intervalul 16–20 ani pe baza elementelor craniene, sexul antropologic fiind indeterminabil.

„Orlea 1968, groapa 3, schelet 1"

Scheletul are o stare foarte bună de conservare și reprezentare. Se identifică fragmente osteologice ce provin din toate regiunile anatomice. Craniul este complet, împreună cu mandibula; scapula de pe partea stângă se păstrează întreagă, iar cea dreaptă în stare fragmentară, ambele clavicule fiind întregi. Coloana vertebrală cuprinde toate vertebrele din cele trei regiuni anatomice. Sunt identificate coaste întregi și fragmentare, atât de pe partea stângă, cât și de pe partea dreaptă. La nivelul oaselor lungi sunt prezente, întregi, toate elementele, atât din membrele superioare, cât și din cele inferioare, cu excepția peroneului de pe partea stângă, care este absent. Din oasele bazinului este prezent osul sacrum întreg, precum și cele două aripi iliace, cea de pe partea stângă fiind întreagă, iar cea dreaptă reîntregibilă. Pe baza caracterelor craniene și pelviene, individul a fost încadrat ca fiind de sex antropologic feminin. În ceea ce privește vârsta biologică, aceasta a fost estimată la intervalul 35–39 ani pe baza sinostozei suturilor craniene, suprafețelor auriculare ale coxalelor, caracteristicile simfizei pubiene și capetelor sternale ale coastelor. În ceea ce privește modificările patologice, se remarcă semne de *cribra orbitalia* la nivelul ambelor orbite, precum și ușoare urme de artroză la nivelul vertebrelor și cavității acetabulare.

„Orlea 1968, groapa 3, schelet 2"

Scheletul provine de la un individ sub-adult, având o stare medie de conservare și reprezentare. Se păstrează calota craniană împreună cu mandibula. Din scheletul postcranian se păstrează puține fragmente de coaste de pe ambele părți, multiple fragmente de arcuri și corpuri vertebrale nesudate din toate cele trei regiuni ale coloanei și aripa iliacă de pe partea stângă. La nivelul oaselor lungi au fost identificate humerusul de pe partea stângă întreg și treimile mediale și proximale ale celui de pe partea dreaptă, ambele cubitusuri și radiusuri, fără epifize. În ceea ce privește membrele inferioare, au fost identificate ambele femure și ambele tibii (incomplete). Vârsta biologică a individului a fost încadrată în intervalul 2–3 ani pe baza lungimii oaselor și la 2,5 ani pe baza erupției dentare. Nu sunt prezente urme patologice sau de traumatisme la nivelul scheletului.

„Orlea 1968, groapa 3, schelet 3"

Scheletul are o stare bună de conservare și o stare medie de reprezentare. A fost identificat craniul alături de unele coaste de pe ambele părți, precum și mai mule vertebre întregi, în special de la nivelul zonei lombare. Dintre oasele lungi, la nivelul membrelor superioare au fost înregistrate mai multe absențe, fiind evidențiat doar humerusul de pe partea stângă întregibil. La nivelul membrelor inferioare sunt prezente ambele femure, cu urme de dinți de animal la nivelul ambelor epifize, care sunt incomplete. De asemenea, se păstrează ambele tibii cu diafizele întregi și unele lipsuri la nivelul epifizelor. De pe partea dreaptă se identifică și diafiza peroneului, reîntregibilă din două fragmente. Din bazin nu se mai păstrează decât fragmente ale aripii iliace, atât de pe partea stângă, cât și de pe partea dreaptă, precum și mici porțiuni din suprafețele auriculare.

Determinarea sexului antropologic, realizată pe baza elementelor dimorfice de la nivelul craniului (regiunea glabelară, procesul mastoid, mentonul mandibular), indică o femeie. În ceea ce privește determinarea vârstei, aceasta a fost realizată pe baza sinostozei suturilor craniene și pe baza stării suprafeței auriculare. S-a estimat vârsta biologică a individului la momentul decesului la aproximativ 39,4 ani.

În ceea ce privește patologiile osoase, nu se observă urme semnificative asociate artrozei sau altor patologii datorate vârstei sau infecțiilor. Singurele aspecte patologice sunt urmele ușoare de *cribra cranii* pe parietale și *cribra orbitalia* la nivelul ambelor orbite.

„Orlea 1968, Grindul Iancu Mușat, gr. 3, schelet de copil"

Scheletul provine de la un individ nou-născut, cu o stare relativ bună de conservare și grad slab de reprezentare. Se păstrează mai ales porțiuni ale scheletului postcranian, fiind evidențiate scapula dreaptă, humerusul de pe partea dreaptă fără treimea distală, fragmente de arcuri și corpuri vertebrale toracale, ambele femure și ambele tibii întregi.

„Grindul Iancu Mușat, groapa 3, schelet 4–7" (Fig. 4)

Scheletul a fost recompus pe baza asemănărilor tafonomice și a caracteristicilor generale ale oaselor

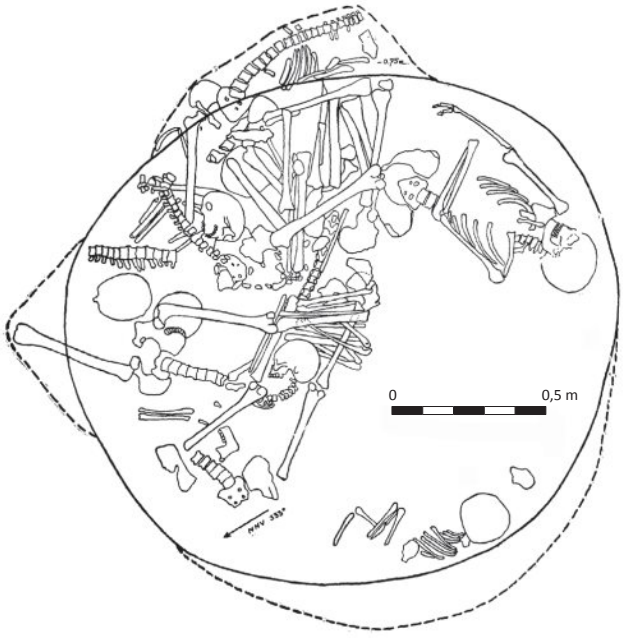

Figura 4. *Groapa funerară nr. 3 (Comșa 1972, fig. 6).*
Figure 4. *Funerary pit no. 3 (Comșa 1972, fig. 6).*

prezente. Starea de reprezentare este una destul de slabă, similară cu starea de conservare. Se păstrează fragmente reîntregibile din oasele bazinului, ambele coxale fiind în stare puternic fragmentară. Din oasele lungi au fost păstrate ambele femure, cel de pe partea dreaptă cu epifiza distală absentă. Aceasta este cel mai probabil ruptă din vechime, date fiind caracteristicile tafonomice ale osului. De asemenea, acestui schelet i-au mai fost atribuite tibia de pe partea stângă întreagă și peroneul de pe aceeași parte (reîntregibil din două fragmente). Cu excepția acestor asocieri, din pachetele ce prezintă această notație au mai fost identificate fragmente osteologice puternic fragmentate și amestecate, provenite de la mai mulți indivizi. Acestea aparțin majorității regiunilor anatomice și nu pot fi atribuite cu exactitate fiecăruia dintre defuncți.

Restul materialelor din aceste pachete se păstrează în cea mai mare parte în stare fragmentară și par să provină de la mai mulți indivizi, prezentând un număr semnificativ de lipsuri, fapt ce nu a permis identificarea clară a relațiilor dintre acestea.

Astfel, din pachetele ce prezintă notația „Orlea Grindul Iancu Mușat, groapa 3 schelet 4–7" au mai fost identificate după cum urmează:

Cranii

Se constată prezența a trei cranii notate „Orlea Grindul Iancu Mușat, groapa 3 schelet 4–7"[27].

Primul dintre acestea, în stare fragmentară, a fost restaurat la prima analiză antropologică, fiind păstrate fragmente din parietale, frontal și occipital fără bazioccipital. Pe baza procesului mastoid de pe partea stângă, care încă se păstrează, dar și pe baza grosimii orbitelor, craniul a fost determinat ca aparținând unui individ de sex antropologic feminin. Vârsta biologică a acestuia poate fi determinată pe baza gradului de sinostoză a suturilor și poate fi plasată în intervalul 40–50 ani.

Un al doilea craniu, mai complet, păstrează cea mai mare parte a parietalelor, frontalului și occipitalului, precum și porțiuni din bazioccipital și masivul facial. Sexul antropologic a fost determinat ca fiind feminin pe baza marginii supraorbitale și a proceselor mastoide, iar în ceea ce privește determinarea vârstei biologice, individul poate fi încadrat în intervalul 40–50 ani pe baza sinostozei suturilor craniene. Se păstrează marea majoritate a dinților de pe maxilar, cu excepția molarului III de pe partea stângă. Dinții păstrați se află într-o stare de conservare destul de bună, fără carii, abcese sau pierderi ante-mortem. Nu se observă urme de hipoplazie a smalțului dentar.

Din al treilea craniu se păstrează frontalul, ambele parietale, occipitalul, masivul facial, mandibula și ambele temporale, acesta fiind aproape complet restaurabil. Pe baza proceselor mastoide și a orbitelor, individul a fost determinat ca fiind de sex antropologic feminin, în timp ce ca vârsta biologică, estimată pe baza sinostozei suturilor craniene, se încadrează în intervalul 30–40 ani. Masivul facial și mandibula sunt în stare foarte bună de conservare, fiind păstrați toți dinții, cu excepția molarului I mandibular de pe partea dreaptă, pierdut din timpul vieții. Nu sunt observate carii sau abcese la nivelul dentiției, fiind absente și liniile hipoplazice ale smalțului dentar. Gradul de uzură al molarilor mandibulari este unul destul de ridicat, mai ales la nivelul molarilor I și II, atât pe mandibulă, cât și pe maxilar. Într-un alt pachet ce prezenta aceeași notație „Orlea Grindul Iancu Mușat, groapa 3 schelet 4–7" au mai fost identificate mai multe fragmente mandibulare: un ram mandibular de pe partea stângă, un fragment din corpul mandibular de pe partea stângă ce păstrează premolarul I și molarul I cu un grad de uzură ridicat. La nivelul acestui corp mandibular, premolarul II este pierdut ante-mortem.

Coxale

A mai fost identificată o posibilă pereche de coxale de sex antropologic feminin ce prezintă o serie de elemente care indică proveniența de la același individ. Coxalul de pe partea dreaptă are conservate cavitatea acetabulară, parte a tuberozității ischiale și aripa iliacă, dar îi lipsesc cea mai mare parte din creasta iliacă și suprafața auriculară. Din coxalul de pe partea stângă se păstrează doar partea superioară a fosei acetabulare, o parte semnificativă a iliumului, precum și suprafața auriculară.

O a doua posibilă pereche de coxale de sex antropologic feminin se regăsește într-o stare puternic fragmentară, coxalul de pe partea stângă fiind în mare parte reîntregibil. Acesta păstrează tuberozitatea ischială, cavitatea acetabulară formată din trei fragmente distincte, iliumul cu o porțiune din creasta iliacă, precum și din suprafață auriculară. De asemenea, se mai identifică un fragment provenit din ramul ischiopubic. Coxalul de pe partea dreaptă, aflat în stare puternic fragmentară, mai păstrează doar partea superioară a tuberozității ischiale, un fragment cu cavitatea acetabulară, precum și o parte a ramului ischiopubic. Gradul ridicat de fragmentare al acestuia nu permite în totalitate asocierea cu celălalt coxal de parte opusă, dar caracteristicile tafonomice ale oaselor indică o asociere probabilă între cele două.

O a treia posibilă pereche de coxale aparține unui individ de sex antropologic masculin. Coxalul drept prezintă partea superioară a tuberozității ischiale, cavitatea acetabulară, iliumul cu absențe mari, precum și un fragment al aripii iliace cu creasta iliacă parțial prezentă. Coxalul de pe partea stângă, mai întreg, are lipsuri doar în zona ramurilor ischiopubic si iliopubic, în rest fiind complet. Asocierea celor două coxale este foarte posibilă date fiind caracteristicile morfologice ale acestora, care indică un grad ridicat de similaritate la nivelul formei, dimensiunilor și gradului de deschidere.

Din această regiune anatomică au mai fost identificate fragmente de aripă iliacă, majoritatea cu creasta prezentă, dar care nu au putut fi restaurate. De asemenea, mai apare o parte a unui alt coxal restaurat, fără jumătatea sa distală.

[27] Al patrulea craniu care ar fi trebuit să facă parte din această grupare ar putea fi cel împachetat separat, cu biletul „Orlea 1968, Grindul Iancu Mușat, gr. 3, craniu 7" și descris mai jos.

Acesta nu a putut fi atribuit niciuneia dintre perechile menționate mai sus. În plus, mai apar două fragmente ce conțin părți ale cavității acetabulare, dar care, de asemenea, nu au putut fi reîntregite. Este astfel sigură prezența cel puțin a încă unui coxal aflat în stare fragmentară în această groapă, dat fiind faptul că toate coxalele restaurate prezintă cavitatea acetabulară completă. De asemenea, se mai păstrează două ramuri ischiopubice care nu au putut fi restaurate, dar care ar putea să aparțină unora dintre coxalele prezentate anterior, precum și un fragment de simfiză pubică, care, de asemenea, ar putea aparține unui coxal reîntregit.

Astfel, la acest nivel sunt prezente o pereche sigură de coxale, trei perechi posibile, precum și cel puțin încă un coxal neîmperecheat.

Membrul superior

Din oasele lungi se păstrează două perechi de humerusuri, ambele aparținând unor indivizi de sex antropologic feminin. Prima dintre acestea prezintă humerusul de pe partea stângă întregibil din două fragmente, iar cel de pe partea dreaptă fără epifiza sa distală. Acestui individ i-au fost atribuite și o pereche de radius și cubitus de pe partea stângă, oasele aflându-se în asociere anatomică. Pe baza similitudinilor morfologice dintre această pereche și un radius și cubitus de parte opusă, a fost presupusă proveniența acestor oase de la același individ. Cea de-a doua pereche de humeri aparține tot unui schelet de sex antropologic feminin, însa se afla într-o stare de reprezentare mai slabă. De la ambele humerusuri se păstrează doar cea mai mare parte a diafizei. Din oasele membrului superior se mai pot asocia o pereche de radius și cubitus, însă aceasta nu se asociază cu perechea de humerusuri descrisă mai sus din cauza distincțiilor morfologice care ar indica mai degrabă identificarea acestora cu un schelet de sex antropologic masculin.

Membrul inferior

Din oasele membrului inferior se identifică o pereche de femure ce aparțin, după morfologie, unui individ de sex antropologic feminin. Acestea sunt în mare parte complete, lipsind totuși în ambele cazuri epifiza distală, iar în cazul femurului drept fiind absentă porțiunea trohanterului mare ce prezintă urme de intervenție animală. Această pereche de femure nu se asociază, cu siguranță, cu alte fragmente osteologice prezente în pachetele ce au notația „Orlea grindul Iancu Mușat, groapa 3 schelet 4–7”. În plus, se mai identifică o posibilă pereche de femure ale căror trăsături morfologice și tafonomice sunt apropiate, însă nu permit o identificare clară din cauza imposibilității măsurării lor exacte. Totuși, pe baza caracteristicilor oaselor luate în considerare, este posibilă asocierea celor două femure cu un individ, posibil de sex antropologic masculin. În ceea ce privește tibiile prezente în pachete, nu putem face nicio asociere clară din cauza multiplelor diferențe între oase, la nivel morfologic, care fac dificilă încadrarea acestora la același individ. Astfel, au mai fost identificate patru tibii de pe partea dreaptă și trei de pe partea stângă. Dintre cele de pe partea dreaptă se identifică o tibie întreagă, fără epifiza proximală, care, după morfologie, ar putea fi atribuită unui individ de sex antropologic masculin. O a doua tibie de pe partea dreaptă prezintă doar treimile proximale și mediale ale diafizei, precum și o porțiune din platoul tibial, cu ambii tuberculi intercondilari prezenți. Celelalte două fragmente au doar porțiunile mediale ale diafizei și prezintă urme ale unei restaurări anterioare, probabil realizate în cadrul primei analize antropologice asupra acestui material. De pe partea stângă au fost identificate trei tibii. Prima dintre acestea se afla în stare completă, mai puțin treimea inferioară. Aceasta este singura care s-ar putea asocia într-o pereche, pe baza caracteristicilor morfologice, cu prima dintre tibiile descrise de pe partea opusă. A doua tibie prezintă o diafiză fără epifiza distală și fără platoul tibial în partea superioară. Cea de-a treia dintre tibii prezintă doar zona medială a diafizei.

Astfel, dintre tibii a fost observată doar o posibilă pereche, dar lipsurile prezente nu permit formularea clară a conexiunii între cele două.

Peroneele, aflate într-o stare puternic fragmentară, au fost restaurate, rezultând trei perechi. Din acestea se păstrează în cea mai mare parte doar diafiza. Una dintre ele, cu un grad ridicat de masivitate, aparține cu siguranță unui individ adult de sex antropologic masculin. Altele două, de pe părți opuse, ar putea forma o pereche, date fiind caracteristicile morfologice ale acestora. Alte trei diafize de pe părți diferite, ce nu prezintă un grad ridicat de asemănare, nu pot fi încadrate clar în niciuna dintre aceste perechi. Se remarcă, de asemenea, și o epifiză distală ce nu a putut fi pusă în conexiune cu niciuna dintre diafizele restaurate. Din oasele lungi se mai păstrează o serie de elemente ce nu au putut fi atribuite cu exactitate niciunuia dintre oasele reîntregibile: trei fragmente de platou tibial, o diafiză distală de tibie, un cap humeral, fragmente de diafiză distală de femur, precum și un fragment de diafiză distală de humerus.

Alte elemente

Au mai fost, de asemenea, identificate mai multe clavicule, două de pe partea dreaptă și trei de pe partea stângă, fiind formate astfel două posibile perechi. De asemenea, a mai fost identificată o pereche de scapule, ce pot fi asociate uneia dintre perechile de clavicule. În ceea ce privește vertebrele, se observă faptul că marea majoritate a celor cervicale și toracale prezintă un grad ridicat de fragmentare, cele mai bine păstrate din corpurile vertebrale fiind cele situate în zona lombară, unde au putut fi identificate patru seturi de vertebre. Două dintre acestea prezintă întreaga serie de vertebre, determinate pe baza dimensiunilor și după caracterele morfologice. În acest sens, se remarcă gradul ridicat de artroză prezent pe două dintre aceste serii vertebrale, fapt ce ar putea indica o corespondență între acestea și craniile ale căror vârste biologice au fost determinate în intervalul 40–50 ani. La nivelul coastelor, gradul de fragmentare este unul extrem de

ridicat, fiind prezente fragmente atât de pe partea stângă, cât și de pe partea dreaptă.

Oasele mâinilor și picioarelor sunt prezente în număr mic, fiind identificate trei talusuri, două calcanee, precum și alte fragmente, atât de la nivelul falangelor, cât și de la nivelul carpienelor și tarsienelor.

În ceea ce privește modificările patologice, cele mai reprezentative exemple sunt cele de artroză, observabilă mai ales la nivelul unora dintre seriile de vertebre lombare, însă și la nivelul unora dintre oasele lungi, mai ales femure și tibii.

Numărul minim de indivizi din pachetele cu notația „Orlea Grindul Iancu Mușat schelet 4–7" a fost stabilit pe baza coxalelor. Cum numărul de coxale de partea dreaptă este de patru, iar numărul de coxale de partea stângă este de cinci, a fost stabilit un număr minim de cinci indivizi. Totuși, dintre scheletele din straturile superioare ale gropii, cel notat „Orlea groapa 3 schelet 3" prezintă lipsuri la nivelul coxalelor. Asocierea dintre fragmentele atribuite individului din groapa notată „Orlea Grindul Iancu Mușat groapa 3 schelet 3" și cele din coxalul provenit din pachetele notate „Orlea Grindul Iancu Mușat schelet 4–7" nu a fost posibilă datorită multiplelor lipsuri înregistrate. Pe baza celorlalte elemente osteologice, numărul minim de indivizi este de patru, determinat pe baza numărului de tibii de pe partea dreaptă. Este foarte posibil, astfel, ca stratul inferior al gropii să fi conținut patru indivizi, fragmentele aferente coxalului suplimentar venind de la unul din indivizii din stratul superior al gropii.

„Orlea 1968, Grindul Iancu Mușat, gr. 3, craniu 7"

Este identificată doar o calotă craniană cu mai multe pierderi, determinată ca fiind de sex antropologic feminin pe baza regiunii glabelare și liniei nucale. Vârsta biologică a fost estimată pe baza trăsăturilor generale în intervalul 30–40 ani. În pachet nu se regăseau oase din alte regiuni anatomice, însă este posibil ca acestea să fi fost împachetate sub eticheta „Grindul Iancu Mușat, groapa 3 schelet 4–7".

„Orlea 1968, Grindul Iancu Mușat groapa 4, schelet 1"

Scheletul are o stare bună de conservare și medie de reprezentare, cu craniul lipsă. Se identifică ambele clavicule și ambele scapule întregi. De la nivelul coloanei vertebrale sunt prezente toate vertebrele cervicale și lombare și jumătatea inferioară a celor toracale. Toate vertebrele prezente sunt întregi. La nivelul membrelor superioare sunt prezente ambele humerusuri, cel de pe partea stângă întreg, iar cel de pe partea dreaptă fără treimea inferioară. De pe partea stângă sunt identificate radiusul și cubitusul, ambele întregi. Din oasele bazinului sunt prezente ambele aripi iliace, aproximativ întregi, cu mici lipsuri în zona superioară. Din membrul inferior nu a fost descoperit în interiorul pachetului cu această notație niciun fragment osteologic. Sexul antropologic al individului este indeterminabil din cauza absenței majorității elementelor care prezintă dimorfism sexual. Vârsta biologică, determinată pe baza sinostozei epifizelor, se încadrează în intervalul de 14–16 ani.

Este posibil, datorită diferenței de notație întâlnită față de publicațiile originale, să fie vorba, de fapt, despre scheletul de sub-adult din groapa nr. 9. Totuși, ilustrația[28] referitoare la groapa funerară numărul 9 indică și prezența craniului, care lipsește din materialele analizate antropologic.

„Orlea 1968, Grindul Iancu Mușat, groapa 8, schelet de copil"

Individ de maxim o lună de la naștere, determinat pe baza lungimii oaselor. Starea de reprezentare a acestuia este bună, iar starea de conservare este medie. De la nivelul craniului au fost identificate frontalul, fragmente din ambele parietale, precum și din temporalul de pe partea stângă. La nivelul scheletului postcranian au fost identificate mai multe fragmente de coaste, atât de pe partea stângă, cât și de pe partea dreaptă, fragmente de corpuri și arcuri vertebrale din toate cele trei regiuni anatomice, precum și un fragment din coxalul de pe partea stângă. Centura scapulară se prezintă fragmentar, similar cu clavicula dreaptă, cea de pe partea stângă fiind absentă. Din membrele superioare se păstrează ambele humerusuri și radiusuri întregi, fiind absente ambele cubitusuri, în timp ce la nivelul membrelor inferioare se păstrează ambele femure (întregi) și tibia dreaptă.

„Orlea, Grindul Iancu Mușat, groapa 12, schelet de copil"

Scheletul are stare de conservare și reprezentare medie. Din craniu se păstrează doar fragmente de rădăcini și coroane dentare ce au permis determinarea vârstei biologice la 2–3 ani. Din scheletul postcranian au fost recuperate ambele humerusuri, radiusuri și cubitusuri. Din membrele inferioare au fost identificate fragmente ce provin din ambele femure, tibii și peronee. La nivelul majorității oaselor lungi se înregistrează fragmente ce provin în general de la diafize. Din bazin se păstrează fragmente din aripa iliacă a coxalului de pe partea dreaptă, fără a fi identificate elemente ce pot fi atribuite coxalului de pe partea stângă.

INTERVENȚII POST-MORTEM

În ceea ce privește depunerea indivizilor, se remarcă faptul că pe mai multe fragmente osteologice aferente mai multor indivizi, îndeosebi la nivelul coxalelor (Fig. 5–6), al capetelor femurale (Fig. 7), dar și al coastelor, apar urme de dinți de câine. La nivelul coxalelor, principala zonă afectată este cea a crestei iliace, însă se remarcă prezența acestor urme și la nivelul ischiumului. În acest sens, putem presupune o eventuală acțiune de depunere a cadavrelor, înainte de înmormântare, într-un spațiu deschis, fapt ce ar fi permis intervenția animalelor asupra oaselor, dar

[28] Comșa 1972, p. 78, fig. 8.

Figura 5. *Urme de dinți de animal la nivelul crestei iliace a unui coxal din groapa funerară nr. 3.*
Figure 5. *Animal teeth marks at the level of the iliac crest of a coxal bone from Pit no. 3.*

Figura 7. *Urme de dinți de animal la nivelul unui cap femural din groapa funerară nr. 3.*
Figure 7. *Animal teeth marks at the level of a femoral head from Pit no. 3.*

și posibilitatea depunerii indivizilor fără a fi acoperiți, facilitând astfel acțiunea asupra oaselor.

Aceste descoperiri se integrează în specificul înmormântărilor din interiorul așezărilor în perioada secolelor II–I a.Chr., unde apar atât indivizi adulți, cât și sub-adulți. Din cauza problemelor de identificare și a faptului că lotul depozitat la Institutul de Antropologie „Fr. I. Rainer" nu mai este complet, nu putem contextualiza clar defuncții din gropile de la Orlea săpate în anul 1966. Pentru descoperirile din anul 1968, starea de conservare și reprezentare a materialului, caracteristicile contextului funerar și modul de depozitare al acestuia după momentul descoperirii a produs amestecarea tuturor elementelor

Figura 6. *Urme de dinți de animal la nivelul crestei iliace a unui coxal din groapa funerară nr. 3.*
Figure 6. *Animal teeth marks at the level of the iliac crest of a coxal bone from Pit no. 3.*

și face imposibilă corelarea clară la nivel de individ a fragmentelor osteologice din groapa funerară numărul 3.

CONCLUZII

Depunerile funerare de la Orlea se încadrează în modelul orizontului de înmormântări de inhumație specifice mediului getic și dacic în perioada secolelor II–I a.Chr. Cum perioada vizată prezintă un număr destul de mic de descoperiri funerare, cea mai mare parte a acestora provenind din depuneri în gropi, este necesară contextualizarea acestor defuncți în cadrul mai larg al practicilor funerare ale perioadei. Se remarcă similitudini în tratamentul funerar cu alte contexte din secolele II–I a.Chr. ce scot în evidență depunerea de regulă deranjată, în gropi, a unuia sau mai multor indivizi. În acest sens, situația de la Orlea se aseamănă foarte mult cu cea întâlnită la Sighișoara – *Wittenberg*[29], fiind evidențiat faptul că sunt prezente fie doar depuneri individuale de sub-adulți, fie depuneri colective, cu prezența indivizilor din toate categoriile de vârste biologice. Din contexte similare mai provin și descoperirile de la Grădiștea – *Movila Crestată*[30] ce prezintă materiale care au fost analizate antropologic și publicate recent[31], descoperiri care prezintă însă o formulă distinctă prin prezența doar a depunerilor de sub-adulți. Această situație indică o diferență în tratamentul sub-adulților, probabil legat de specificul vârstei lor sociale[32],

[29] Horedt, Seraphin 1971, p. 19–21.
[30] Sîrbu 1986; 1993; 1996.
[31] Șendroiu 2021.
[32] Sofaer 2006.

fiind elocvent tratamentul de obicei diferit al acestora față de indivizii adulți.

Anumite rezultate ale primei analize sunt discutabile, precum caracterizarea a doi dintre indivizii adulți ca fiind gemeni monovitelini[33], fără a se indica metoda prin care a fost stabilită această determinare, fapt ce ridică semne serioase de întrebare în legătură cu rezultatele analizei. De asemenea, nu poate fi luată în considerare din punct de vedere antropologic ipoteza sacrificiilor umane, dat fiind faptul că nu sunt înregistrate urme de violență peri-mortem la niciunul dintre schelete. Indivizii primesc un tratament specific poziției lor sociale, dar faptul că sunt înmormântați în gropi comune nu elimină ipoteza unui context sacrificial.

Depunerile din groapa 3 prezintă la nivelul oaselor lungi, în special la membrul inferior, urme de dinți de animale, fapt ce poate presupune așezarea indivizilor într-un spațiu premergător depunerii finale. A fost obținută, de asemenea, o dată ^{14}C dintr-o probă prelevată de la un individ din groapa 3 de la Orlea. Palierul cronologic este confirmat atât de cronologia absolută a acestor depuneri, cât și de cronologia relativă specifică perioadei (Tabel 2)

Remarcăm în cazul depunerilor de la Orlea un nivel general al stării de sănătate destul de bun. De asemenea, a fost înregistrat un nivel în general scăzut al stresului musculo-scheletic.

Absența urmelor traumatice nu permite formularea clară a ipotezei unor sacrificii umane, fiind mai degrabă vorba despre un tratament specific la care este supus un anumit segment de populație. Acest tratament provine, probabil, din modul în care era manifestată identitatea socială a acestui grup. Defuncții sunt depuși în gropi cu structură menajeră, totuși se remarcă o anumită stratificare a depunerii în unele dintre cazuri, fapt ce indică o anumită grijă și ordine în modelul de depunere a indivizilor. De asemenea, se observă diferențieri între modul de tratament al indivizilor sub-adulți din depunerile individuale cu cel al celorlalți din depunerile colective. Nu poate fi contextualizată clar încadrarea certă a acestor defuncți într-un grup marginal social, starea de sănătate fiind una în general bună.

Cod Probă	**Sit**	**Datare C14**	**Calibrare** 95,4% probabilitate	**Mormânt**	**os**	**Vârstă**	**Sex**
OGI 01 Poz-130346	Orlea – *Grindul Iancu Mușat*	2070 ± 30 BP	169 BC – 9 AD	Groapa 3, schelet 1	coastă dreaptă	35–39	F

Tabel 2. *Datarea ^{14}C a scheletului nr. 1 din Groapa nr. 3 de la Orlea* – Grindul Iancu Mușat.
Table 2. *^{14}C dating of the skeleton no. 1 from Pit no. 3 at Orlea* – Grindul Iancu Mușat.

MULȚUMIRI

Această lucrare a fost realizată cu sprijinul proiectului POCU 153770, cu titlul: "Accesibilitatea cercetărilor avansate pentru o dezvoltare economică sustenabilă – ACADEMIKA", proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Capital Uman 2014–2020.

BIBLIOGRAFIE

Acsadi, Nemeskéri 1970 – G. Acsadi, J. Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Budapest, 1970.

Brothewelll 1981 – D. R. Brothwell, *Digging Up Bones*, London, 1981.

Buikstra, Ubelaker 1994 – J. Buikstra, D. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archeological Survey Research Series 44, Fayetteville, 1994.

Comșa, Iliescu 1968 – E. Comșa, C. Iliescu, *Complexul funerar din a doua epocă a fierului, descoperit la Orlea*, în: *Comunicări, Seria arheologică II*, Craiova, 1968, p. 3–15.

Comșa 1972 – E. Comșa, *Contribuție la riturile funerare din secolele II-I a. Chr. din sud-estul Olteniei (mormintele de la Orlea)*, Apulum 10, 1972, p. 65–78.

Horedt, Seraphin 1971 – K. Horedt, C. Seraphin, *Die prehistorische ansiedlung auf Wietenberg, bei Sighișoara-Schaburg*, Bonn, 1971.

Işcan, Loth 1989 – M. Işcan, S. R. Loth, *Morphological assessment of age in the adult: the thoracic region*, în: M. İşcan (ed.), *Age Markers in the Human Skeleton*, Springfield, 1989, p. 105–135.

Mann, Hunt 2005 – R. W. Mann, D. R. Hunt, *Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variations in the Human Skeleton*, Springfield, 2005.

Nicolăescu-Plopșor, Rișcuția 1969 – D. Nicolăescu-Plopșor, C. Rișcuția, *Caracterizarea antropologică și morfologică a scheletelor din complexul funerar de la Orlea*, RevMuz 1, 1969, p. 60–73.

Koval, Zuckerman 2006 – K. Koval, K. Zuckerman, *Handbook of Fractures*, Philadelphia, 2006.

Ortner 2003 – D. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, San Diego, 2003.

Sîrbu 1986 – V. Sîrbu, *Ritualuri și practici funerare la geto-daci*, Istros 4, 1986, p. 89–126.

Sîrbu 1993 – V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila, 1993.

Sîrbu 1996 – V. Sîrbu, *Dava getică de la Grădiștea* (1), Biblioteca Istros 12, Brăila, 1996.

Sofaer 2006 – J. Sofaer, *The body as material culture: a theoretical osteoarchaeology*, Cambridge, 2006.

Steckel *et alii* 2006 – R. Steckel, C. S. Larsen, P. Sciulli, P. L. Walker, *The Global History of Health. Data Collection Codebook*, Columbus, 2006.

Șendroiu 2021 – C. Șendroiu, *Analiza antropologică a materialului osteologic din așezarea de la Grădiștea-Movila Crestată (jud. Brăila)*, BCSS 27, 2021, p. 5–13.

Stloukal, Hanakova 1978 – M. Stloukal, H. Hanáková, *Die Länge der Längsknochen Altslawischer Bevölkerungen Unter besonderer Berückichtigung von Wachstumsfragen*, Homo 29, 1978, p. 53–69.

White, Folkens 2005 – T. White, P. Folkens, *The Human Bone Manual*, Amsterdam, 2005.

[33] Comșa 1972, p. 67.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

RESTITUIRI. DOUĂ MICI TEZAURE DESCOPERITE LA POIANA ÎN CAMPANIA 1949

Daniel SPÂNU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mail: hazdrik@yahoo.com

Keywords: *Almgren 82 type fibulae, jewellery, settlement hoards, recycling of precious metal, capitalizing of unpublished field diaries*
Abstract: *The archaeological research carried out in 1949 by Radu Vulpe in the protohistoric settlement of Poiana (Galati County, Romania) led to the discovery of several silver objects. For a long time, how these objects were associated or not, as well as their archaeological contexts, remained unknown. Finding and studying the unpublished Radu Vulpe's field diary from 1949 allows the identification of two hoards: one consists of a pair of larger Almgren type 82 fibulae, the other includes two other smaller Almgren 82 type fibulae, a lost earring, seven rings and four republican denarii. Other objects uncovered in 1949 were discovered in isolation. Some of these objects provide consistent indications for local processing of precious metals in the late phase of the settlement (late 1st century AD and the beginning of the 2nd century AD). The four silver Almgren type 82 fibulae must be added to the more than four dozen similar fibulae attested so far at Poiana. The supraregional analogies of the Almgren 82 fibulae from Poiana reflect, if only in part, the importance of this centre as a node of a long-range network that connected the Empire and the steppe.*

Cuvinte-cheie*: fibule Almgren 82, podoabe, tezaure în așezare, reciclarea metalelor prețioase, valorificarea carnetelor de săpătură inedite*
Rezumat: *Cercetările arheologice desfășurate în anul 1949 de către Radu Vulpe în așezarea protoistorică de la Poiana (jud. Galați, România) au condus la descoperirea unor obiecte din argint. Vreme îndelungată, modul în care se asociau sau nu aceste obiecte, precum și contextele lor arheologice au rămas necunoscute. Regăsirea și studierea carnetului inedit al campaniei din 1949 îngăduie identificarea a două tezaure: unul este format dintr-o pereche de fibule de tip Almgren 82 mai mari, celălalt cuprinde două fibule de tip Almgren 82 mai mici, un cercel pierdut, șapte verigi și patru denari republicani. Alte obiecte scoase la lumină în 1949 au fost descoperite izolat. Unele dintre aceste obiecte oferă indicii consistente pentru prelucrarea locală a metalelor prețioase în faza târzie de ocupare a sitului (a doua jumătate a secolului I p.Chr. și începutul secolului al II-lea p.Chr.). Cele patru fibule de tip Almgren 82 din argint se adaugă celor peste patru duzini de fibule similare atestate până acum la Poiana. Analogiile supraregionale ale fibulelor Almgren 82 de la Poiana reflectă, fie și numai în parte, importanța acestui centru ca nod al unei vaste rețele supraregionale care conectau Imperiul și stepa.*

În anul 1976, Liviu Mărghitan publica un catalog al descoperirilor cu obiecte din argint „dacice" (din secolele I a.Chr. – I. p.Chr.) aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie (pe atunci) „al Republicii Socialiste România". Un studiu introductiv cu caracter general și un catalog cu descrierile tehnice aride erau completate de planșe cu desene în peniță realizate cu măiestrie de Elena Becheș. Printre altele, catalogul conținea 20 de obiecte din așezarea protoistorică de la Poiana: o brățară, doi cercei, mai multe verigi, o fibulă de schemă La Tène târziu, o fibulă linguriță, dar și patru fibule puternic profilate, toate din argint[1]. Mărghitan nu era în măsură să ofere nicio informație precisă despre contextele sau datele de descoperire ale acestor piese. Determinările tipologice și cronologice, omise de Mărghitan, aveau să fie precizate câteva decenii mai târziu[2], după care, cele patru fibule au căzut iarăși în uitare[3].

Fiecare fibulă este realizată dintr-un singur segment de metal (resortul se continuă neîntrerupt din arc). Particularitățile morfologice comune ale celor patru fibule (cârligul pentru sprijinirea coardei și cele două proeminențe conice care încadrează boltirea arcului) corespund tipului Almgren 82. Două dintre fibule sunt mai mari (4,2 cm), celelalte două sunt mai mici (2,8 cm). Proeminențele tronconice ale celor patru fibule au fost poansonate minuțios și în mod foarte asemănător. Unitatea stilistică îngăduia formularea ipotezei descoperirii împreună a celor patru fibule[4], deși proveniența lor contextuală rămânea incertă.

Un deceniu mai târziu, în noiembrie 2022, autorul acestor rânduri a efectuat o documentare la Muzeul de Istorie „Teodor Cincu" din Tecuci. În vitrinele acestei instituții se află două carnete inedite (inv. nr. 49–50 / 11-08-2009), respectiv jurnalul manuscris al campaniei de săpături conduse de Radu Vulpe la Poiana în anul 1949[5]. Carnetele fuseseră donate muzeului din Tecuci de către Alexandru Vulpe la o dată neprecizată. Cu acordul conducerii muzeului din Tecuci (dir. Dr. Daniel Dojan) și cu sprijinul colegului dr. Paul Ciobotaru, am consultat aceste jurnale care, printre

[1] Mărghitan 1976, p. 37–40, pl. XIII/1–4.

[2] Rustoiu 1997, p. 53–55 (fără o dezbatere particulară a fibulelor de la Poiana), p. 112, lista 17, nr. 12, p. 218, Fig. 62/10–13 (reproduceri după Mărghitan); mai explicit: Spânu 2012, p. 50 (încadrare tipologică), p. 142–145 (încadrare cronologică), p. 234–235, nr. 89.A.23–26, pl. 95/10–13 (reproduceri după original).

[3] Cele patru fibule au fost omise de Teodor, Țau 1996; Vulpe, Teodor 2003; Oanță-Marghitu 2013, poate tocmai datorită lipsei oricăror informații despre proveniența lor.

[4] Spânu 2012, p. 50.

[5] Vulpe, *Poiana 1949–I* și Vulpe, *Poiana 1949–II*.

altele, ascundeau și misterul proveniențeі celor patru fibule păstrate la București. Prețioasele deslușiri se regăsesc la paginile 179–186 ale carnetului nr. 1 (50 / 11-08-2009) și corespund însemnărilor efectuate în data de luni 11 iulie 1949 și în zilele următoare (Fig. 1–2). La acea dată, săpăturile se desfășurau în secțiunea H', în zona centrală a sitului *Cetățuia*.

„(p. 179) <u>*Luni, 11 iulie 1949*</u>*. S-a înseninat. Bate un vânt rece de N. Începem lucrul la ora 6 cu 26 lucrători. Trebuie să resping alți 6 cari ar fi fost de prisos.*

Se începe casmaua 6 (-1,50 m):

s. II S 255, fr(a)*gm*(ent de) *fibulă de bronz* ... (pasaj ilizibil datorită impregnării hârtiei cu adeziv)

s. III N 256, arc de fibulă de fier (schiță) *fără ac*

(schiță) *s. III N 257, fibulă de bronz completă mare. De o epocă mai veche ca cele de până acum. A început un strat nou.*

s. II S 258 ciob roman (schiță) *cu ornament în relief.*

s. IV S 259 strecurătoare cenușie brună (schiță) *lipsește numai toarta.*

În țărâna din V (din H') sector XVII centru[6]*, două fibule de argint* (schiță) *prinse reciproc, închise, 4 ½ cm lungime, decorate cu zimți pe arc și pe moulurile arcului: 260*

s. VI S 261, vârf de lance de fier foarte plată, 6 ½ cm (schiță) /

(p. 180)

s. IV S 262, fusaiolă (schiță) *6 ½ cm*

s. V N 263 fusaiolă spartă (schiță) cilindrică, 3 ½ cm.

s. XVI N 264 verigă bronz (schiță) *2 cm diam.*

s. XI N 265 fragment oglindă bronz mică

s. X N 266 verigă penanulară de bronz (schiță) *constituită din două fire împletite. 6 cm diam.*

s. X N 267 fr(a)*g*(mentul) *unui cui de fier 5 ½ cm*

s. IX S 268 o meta întreagă (26 cm diam.) alături de o piatră mare (schiță) *25 × 11 cm, (la) 90 cm de IX–X, 1,40 de taluz.*

s. II N 269 o vatră mică

Terenul acestei casmale face parte din stratul Poiana III, Latène III cu influențe romane. Foarte multă cenușă, arsătură, pietre, resturi, multă ceramică cenușie brună și amfore de import. Apar rare cioburi cu luciu negru, primitive. Cioburile poroase aproape lipsesc.

s. VII S 271 un Krausengefäss, pare-se întreg , in situ*, cu gura în sus. Cenușiu brun. Gura la nivelul de 1,37 m.*

Peste tot se constată o dungă subțire galbenă bătută între 2 straturi cenușoase. Pare a fi o limită de straturi (bătătura antică). În cazul acesta ar urma să vină la rând Poiana II cu resturi Latène II (Zimnicea - Crsani)./

(p. 181: planul secțiunii H' la nivelul casmalei 6) /

(p. 182)

La ora 7.30 se termină săpatul și se începe evacuarea țărânei din casmaua 6.

În V, s. XVII centru, 272 (schiță) *fusaiolă neagră, 4 cm diam. Tot acolo un denar republican de argint* (schiță) *Av. capul Romei. Rv. quadriga Victoriei. Numele gintei indescifrabil.*

Kruasengefäss din s. VII S 271 nu e întreg, ci numai gura cu o parte din regiunea superioară (schiță). *Diam. buzei 24 cm. Decor* (cu) *nervuri. Tot acolo, o ulcică mică* (schiță) *rudimentară, poroasă, 6 cm înălțime. E o groapă cu pământ galben cenușos. Melci (numai în vas)*.

s. XVI N 273 lamă de cuțit (schiță) *lung 7 cm, lat. 2 cm.*

În țărâna din V, cârlig de f(i)*er (face-face)* (schiță) *7 cm*

s. XVI N 274 piron f(i)*er 5 ½ cm*

s. III S 275 piron f(i)*er 3 cm*

s. XVI S 276 (schiță) *fr*(a)*g*(ment de) *cui f*(i)*er 4 cm.*

Termin de pus pe planșetă toate vetrele până la nivelul cazmalei 6. La ora 10 încerc să plec la București prin Pufești, lăsând pe șantier pe d-na Casan și pe dd. Constantinescu, Mihalașcu, /(p. 183) *și R. Petre. Din cauză însă că n-am avut cu ce trece Siretul, barca de uz comun fiind abuziv monopolizată de brig. Dumbravă pentru șantierul său, nu mai pot apuca trenul. Sunt silit astfel să mă întorc în Poiana.*

În lipsa mea s-au găsit în sect. VII N 277–290, pe o arie de ca. 1 m p., 14 obiecte de argint, printre care 2 fibule identice cu cele descrise mai sus la 260 (schiță), *dar mai mici (28 mm lungime), păstrându-și elasticitatea, un cercel de argint cu patină de cupru ușoară* (schiță) *de tip tors* (torsadat?) *ca la 49 și 64, 4 cm diam., 7 inele cu noduri spirale și capete petrecute* (schiță) *diam. 22 mm, și 4 denari republicani*.

(schiță) *Av. Roma. Rv. Victoria în quadriga. Inscripție neclară.* <u>*B. Mitrea nr. 12. Grueber, Roma 3069, 80 a.C.*</u> (pasajul subliniat este suprascris cu cerneală albastră).

(schiță) *Av. tocit. Rv. tocit. Inscr*(ipție) *neclară. /*

(p. 184)

(schiță) *Av. Roma și BALA. Rv. Victoria și quadriga. Inscripție neclară.* <u>*B. Mitrea nr. 6. Grueber, Roma 1763, 89 a.C.*</u> (pasajul subliniat este suprascris cu cerneală albastră).

(schiță) *Av. Roma, inscr*(ipție) *indes*(cifrabilă). *Rv. Trofeu și [C]AESAR.* <u>*B. Mitrea nr. 15. Grueber, Roma 3955, 49 a.C.*</u> (pasajul subliniat este suprascris cu cerneală albastră).

Dupăamiază încerc să plec cu căruța prin Nicorești. Iau cu mine și aceste 14 obiecte și cele 4 de aur ce mi s-au încredințat de Președintele Comitetului provizoriu la 14 iunie 1949 la Tecuci. Urmează să le predau Muzeului Național de Antichități din București. Ajung la Tecuci cu aceiași căruță la ora 18. La 19.30 iau automotorul rapid. Înainte de miezul nopții sunt acasă.

<u>*În carnetul lui N. Mihalașcu sunt notate obiectele găsite în ziua de 11 VII (când ai plecat la București) în H'. Între acestea o fibulă tracă în X -1,55.*</u> (pasajul subliniat este suprascris cu cerneală albastră, probabil scrisul Ecaterinei Vulpe[7]). /

[6] În planul secțiunii H' corespunzător nivelului de săpare de -1,50 m (Fig. 1/2, 3/1), nr. 260 a fost cartat de Radu Vulpe în sub-sectorul XVII S (sud) și nu XVII-centru. În Fig. 3/3 am ales să cartez perechea de fibule conform indicațiilor din planul schițat și nu conform celor din text.

[7] Cf. Alexandrescu 2022, p. 133.

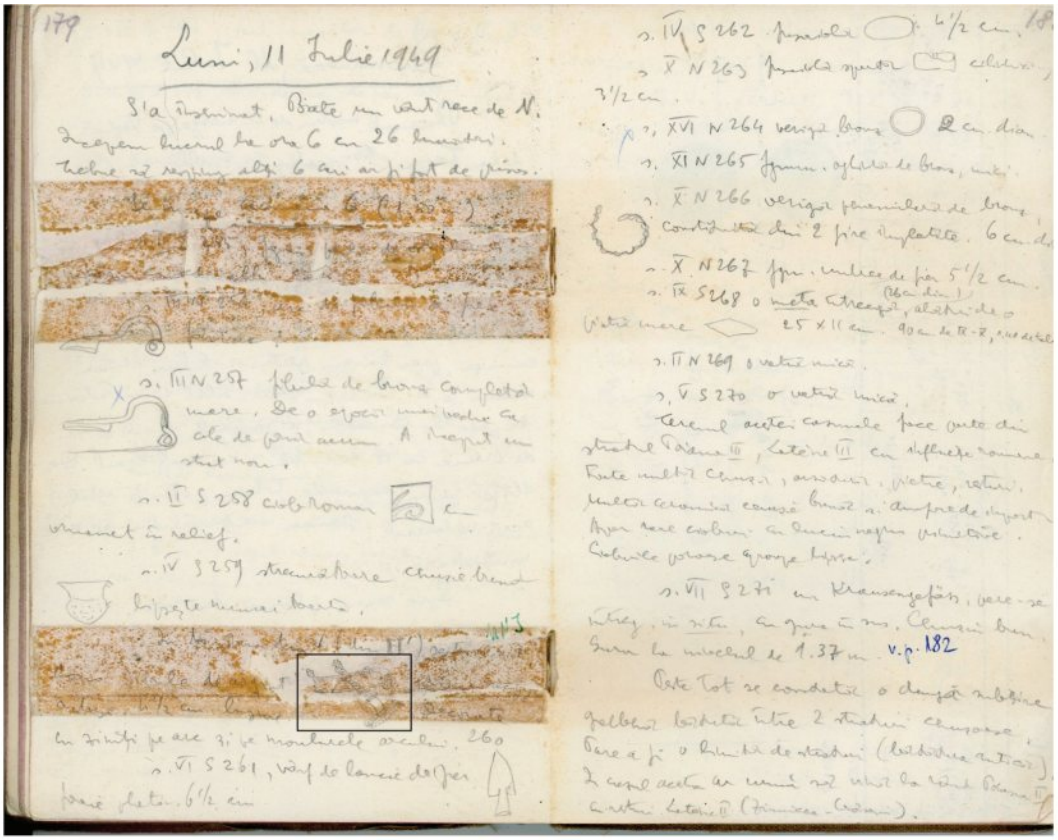

1

2

Figura 1. *Fotocopii ale paginilor 179–182 din jurnalul Radu Vulpe, Poiana 1949–1.*
Figure 1. *Photocopies of pages 179–182 of Radu Vulpe's field diary (Vulpe, Poiana 1949–1).*

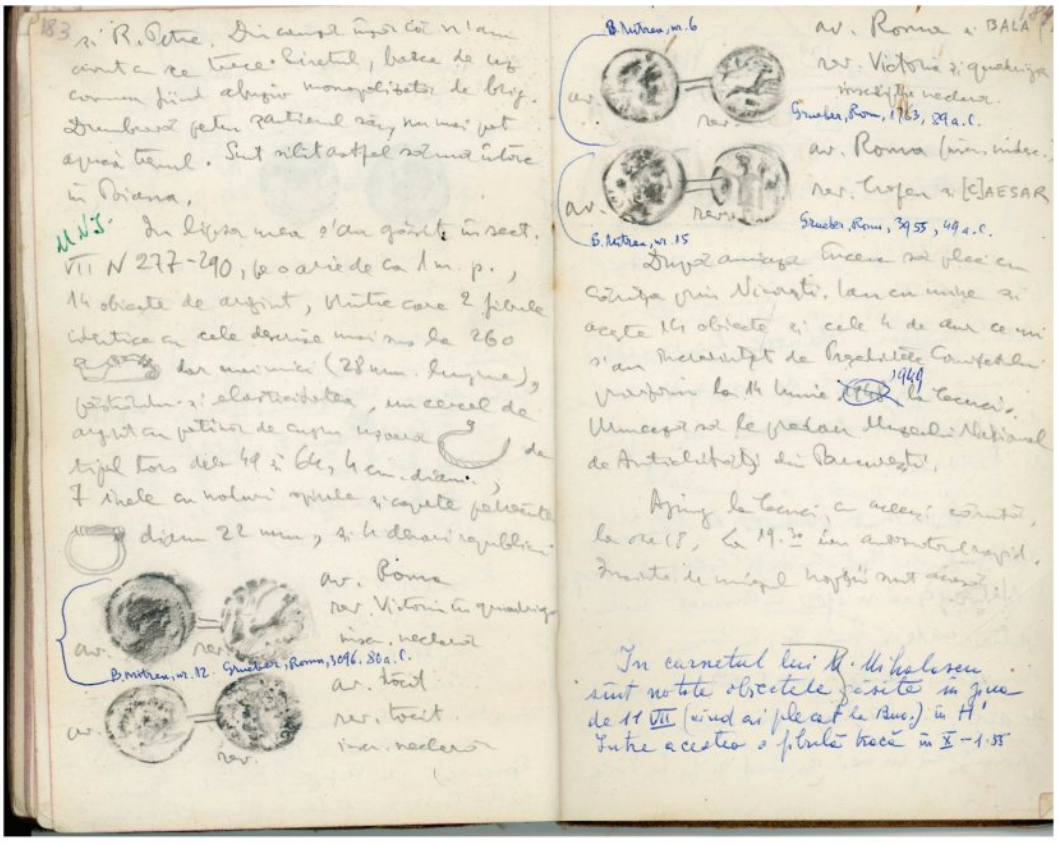

1

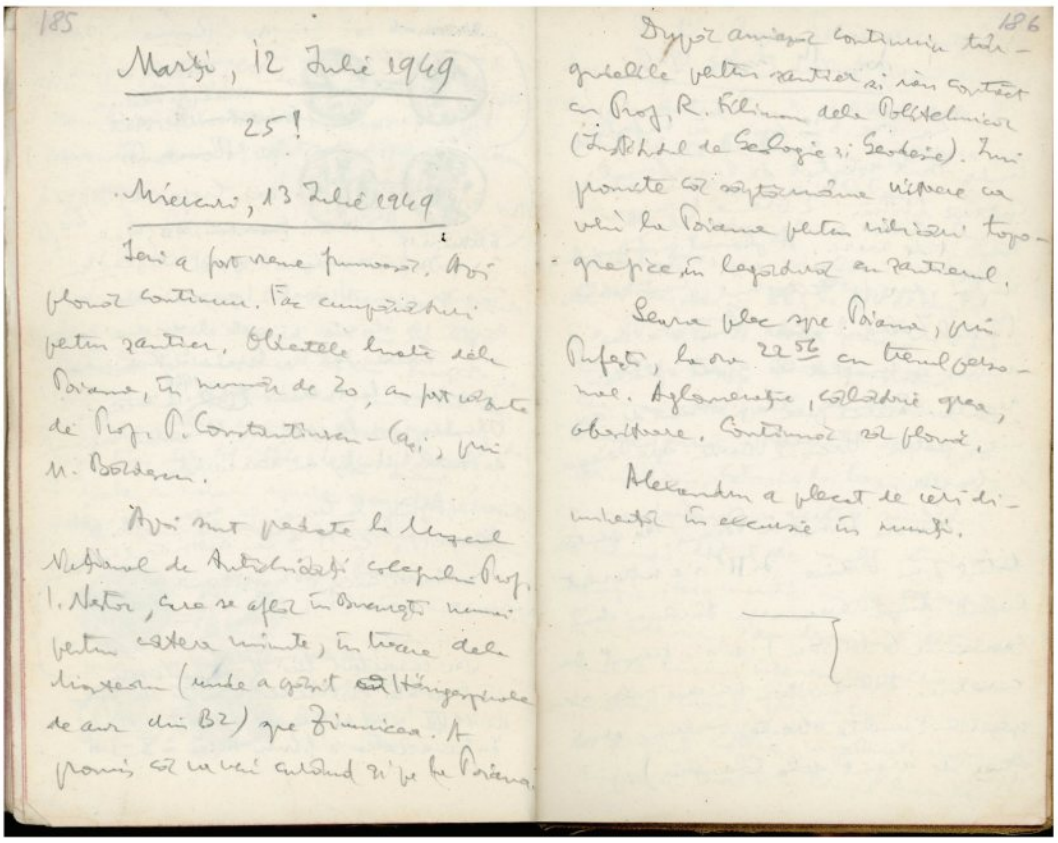

2

Figura 2. *Fotocopii ale paginilor 183–186 din jurnalul Radu Vulpe, Poiana 1949–1.*
Figure 2. *Photocopies of pages 183–186 of Radu Vulpe's field diary (Vulpe, Poiana 1949–1).*

(p. 185)

Marți, 12 iulie 1949. 25!

Miercuri 13 iulie 1949. Ieri a fost vreme frumoasă. Azi plouă continuu. Fac cumpărături pentru șantier. Obiectele luate de la Poiana, în număr de 20, au fost văzute de Prof. P. Constantinescu Iași, prin M. Bădescu. Apoi sunt predate la Muzeul Național de Antichități colegului Prof. I. Nestor care se află în București numai pentru câteva minute, în trecere de la Monteoru (unde a găsit o Hängespirale de aur din BZ) spre Zimnicea. A promis că va veni curând și pe la Poiana./

(p. 186)

După amiază continui târguielile pentru șantier și iau contact cu Prof. R. Filimon de la Politehnică (Institutul de Geologie și Geodezie). Îmi promite că săptămâna viitoare va veni la Poiana pentru ridicări topografice în legătură cu șantierul. Seara plec spre Poiana, prin Pufești, la ora 22.56 cu trenul personal. Aglomerație, căldură grea, obositoare. Continuă să plouă. Alexandru a plecat de ieri dimineață în excursie în munți".

METODOLOGIA CERCETĂRII DE TEREN ȘI METODOLOGIA DOCUMENTARĂ

Aria cercetată în 1949 a cuprins două suprafețe principale paralele, H și H', orientate est–vest, late de 5 m și lungi de 28 și, respectiv, 36 m. Suprafața H" nu a fost altceva decât martorul de 1 m grosime dintre H și H'. Suprafața h a fost o extindere către sud, de formă trapezoidală a sectoarelor V–IX ale suprafeței H' (Fig. 3/3). Suprafața totală dezvelită (H + H' + H" +h) a fost de cca 358 m^2. Dacă acceptăm o adâncime medie a stratigrafiei de 3,5 m[8], se poate deduce că în aria H-H'-H"-h au fost excavați 1253 m^3 de pământ.

Fiecare suprafață („secțiune") a fost împărțită în sectoare numerotate de la est la vest cu cifre romane, late de 2 m. Sectoarele suprafețelor principale (H și H') au fost, la rândul lor, împărțite în sub-sectoare de nord și de sud („N", „S"). Particularitatea documentației din 1949 a constat din numerotarea obiectelor mai importante descoperite în cadrul fiecărei suprafețe și indicarea în schițele succesive ale planului săpăturii a locului de descoperire al fiecărui obiect înregistrat (*e.g.* Fig. 3/1–2). Numerotarea și cartarea sistematică a materialelor nu mai fusese practicată de Radu Vulpe în săpăturile interbelice și nu a fost reiterată nici în campaniile din 1950 și 1951[9]. Această particularitate metodologică are o importanță covârșitoare, deoarece îngăduie abordări analitice ulterioare (Fig. 3/3). Aplicat neabătut, efortul documentar al responsabilului săpăturii din 1949 a fost considerabil și trebuie prețuit în mod deosebit.

Jurnalul din 1949 este un exemplu elocvent pentru tehnica de documentare pusă în practică de arheologii formați de Vasile Pârvan[10]. Evoluția săpăturii era descrisă satisfăcător, iar obiectele considerate expresive sau deosebite erau schițate grabnic în carnet (exemple în Fig. 1–2, 4 și 6). Monedele erau copiate „mecanic" prin suprapunerea hârtiei și hașurarea ei (exemple în Fig. 1/2, 2/1). O astfel de documentație stă mărturie pentru importanța covârșitoare a desenului în arheologie. Numai o reproducere acurată (desen, chiar fără scară, dar descriptiv) conferă obiectului arheologic o identitate de gestiune inconfundabilă. Fără schițele lui Radu Vulpe, proveniența multor obiecte nu ar mai putea fi determinată și restituită[11].

Totodată, nu pot fi trecute cu vederea limitările metodei de explorare și labilitatea lecturii contextuale. Complexele care alcătuiau consistenta stratigrafie a sitului (vetre, depuneri lenticulare, posibile podele, umpluturi de gropi ș.a.) apar schițate în planuri (Fig. 3/1–2) cu ambiguitate și inconsecvență și nu au fost determinate, numerotate și descrise sistematic. Legătura dintre materiale și contexte a fost cel mai adesea compromisă, în ciuda impresionantei acribii descriptive din jurnale și a nenumăratelor relevee – unele publicate, altele încă nu[12]. Numai pe baza adâncimilor, raportarea stratigrafică a materialelor rămâne incertă, chiar și în cazul în care releveul de profil din vecinătatea unei descoperiri a fost publicat[13].

Dincolo de limitările metodologice, trebuie să recunoaștem complexitatea extremă a dinamicii stratigrafice de pe situl *Cetățuie* de la Poiana[14]. Stratigrafia sitului, de altfel extrem de complexă, a fost perturbată de numeroase gropi sau reamenajări. Așa se explică de ce, uneori, materiale timpurii (de exemplu, fibule tracice) au fost semnalate în straturile superioare ale sitului, iar materiale târzii (de exemplu, fibule „romane") pot să apară la adâncimi corespunzătoare straturilor inferioare[15]. O astfel de dinamică este extrem de dificil de controlat chiar și prin metodele cele mai moderne de cercetare arheologică. Așadar, pentru orice arheolog, documentarea într-un sit

[8] Adâncimea dedusă din releveul de profil al suprafeței H publicat de Vulpe, Teodor 2003, p. 475, Fig. 2.

[9] Observații personale, Arhiva „Radu și Ecaterina Vulpe", Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București.

[10] *Cf.* Spânu 2014, p. 16–20, pentru metodologia documentară aplicată la Zimnicea în 1924 de colaboratorii și studenții lui Vasile Pârvan.

[11] *Cf.* Spânu 2019b; Spânu 2020.

[12] Vulpe, Teodor 2003, p. 475–489, Fig. 2–13 (cu trimiteri la literatura mai veche). Numeroase relevee inedite trebuie căutate în arhivele instituțiilor de profil din Tecuci și București.

[13] De exemplu, profilul de sud al secțiunii H (Vulpe, Teodor 2003, p. 475, Fig. 2) se află la numai 1 m nord de locul de descoperire a podoabelor și monedelor din sectorul VII al secțiunii H'. Reperele raportării contextului cu podoabe la acest profil însă lipsesc.

[14] O însemnare inedită a lui Radu Vulpe din 8 august 1949 reflectă elocvent dificultățile înțelegerii vestigiilor stratigrafice din situl *Cetățuia*: *„La Muzeul Național de Antichități a venit I. Nestor* (...). *M. Roller s-ar fi arătat nemulțumit de explicațiile noastre de la Poiana relative la locuințe. N-ar avea decât dreptate. De 22 ani, de când lucrez acolo caut și eu un răspuns mai clar și mai complet la această chestiune și, spre regretul meu, nu l-am găsit încă. Nu sunt destule resturi consistente*" (Vulpe, *Poiana 1949–II*, p. 160).

[15] Observații personale în urma lecturii manuscriselor Vulpe, *Poiana 1949–I* și Vulpe, *Poiana 1949–II*.

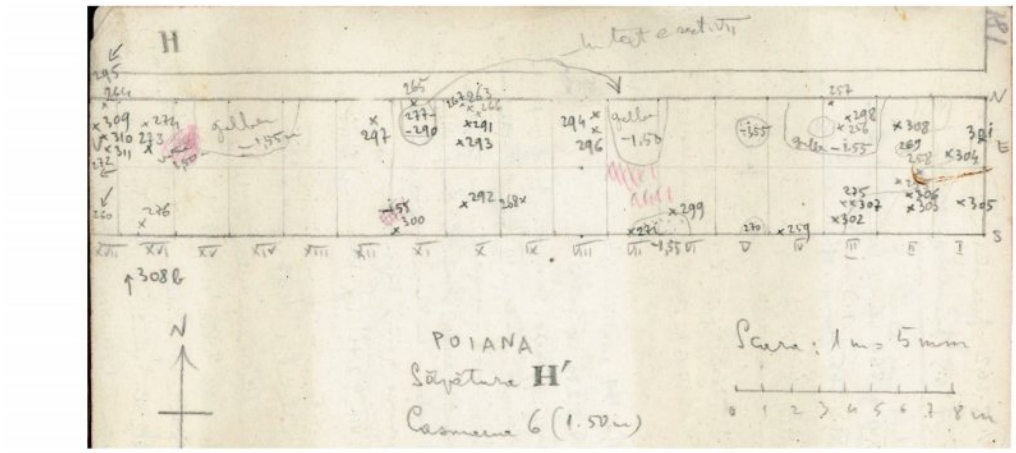

1

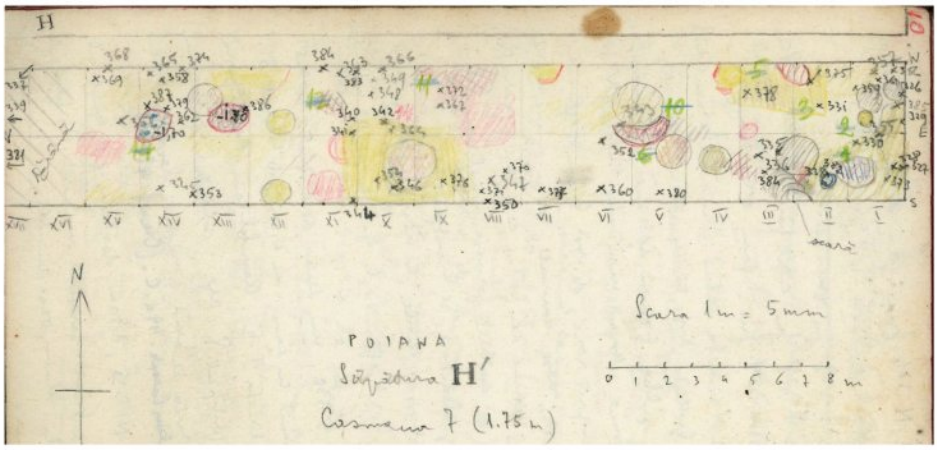

2

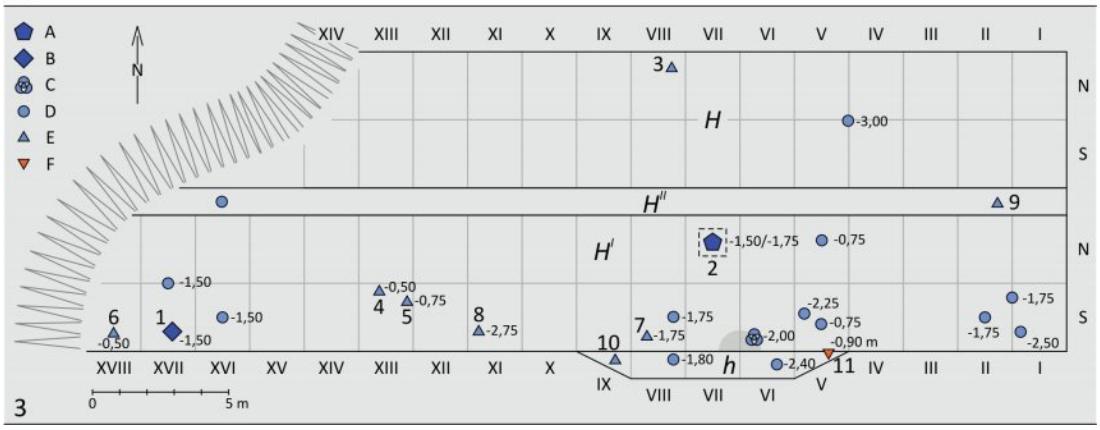

3

Figura 3. *1–2. Planurile secţiunii H′ la nivelurile de săpare „al casmalei 6" (-1,50 m) şi „al casmalei 7" (-1,75 m) schiţate de Radu Vulpe, Poiana 1949–1, p. 181 şi Poiana 1949–2, p. 10. 3. Planul ansamblului de secţiuni H, H′, H″ şi h cu cartarea obiectelor din metal preţios (sintetizare a informaţiilor conţinute în jurnalul Vulpe, Poiana 1949–1 şi Vulpe, Poiana 1949–2). A: tezaur cu fibule, podoabe şi monede; B: tezaur cu fibule; C: tezaur monetar (cf. Mitrea 2011, p. 206–207); D: monede izolate (Anexa 5); E: podoabe din argint izolate; F: podoabe din aur izolate. 1: tezaurul nr. 1; 2: tezaurul nr. 2; 3: brăţara (Anexa 4/1); 4: cercel (Anexa 4/2); 5: cercel (Anexa 4/3); 6: verigă (Anexa 2/6); 7: verigă (Anexa 4/4); 8: fibulă fragmentară (Anexa 4/5); 9: fragment de podoabă torsadată (Anexa 4/6) ; 10: tije prismatică (Anexa 4/7); 11: inelul cu camee (Anexa 4/8).*

Figure 3. *1–2. Plans of trench H′ at the levels of "spade 6" (-1.50 m depth) and "spade 7" (-1.75 m depth) drawn by Radu Vulpe (Vulpe, Poiana 1949–1, p. 181 and Poiana 1949–2, p. 10). 3. Plan of the trench assembly H, H′, H″ and h with the mapping of precious metal objects; synthesis of the information contained in Radu Vulpe's field diaries (Vulpe, Poiana 1949–1, and Poiana 1949–2). A: hoard with fibulae, rings and coins; B: fibulae hoard; C: monetary hoard (cf. Mitrea 2011, 206–207); D: stray coins (Appendix 5); E: stray silver jewellery; F: stray gold jewellery. 1: hoard no. 1; 2: hoard no. 2; 3: silver bracelet (Appendix 4/1); 4: earring (Appendix 4/2); 5: earring (Appendix 4/3); 6: ring (Appendix 2/6); 7: ring (Appendix 4/4); 8: fragmentary fibula (Appendix 4/5); 9: twisted fragmentary bracelet (Appendix 4/6); 10: prismatic silver rod (Appendix 4/7); 11: gemstone ring (Appendix 4/8).*

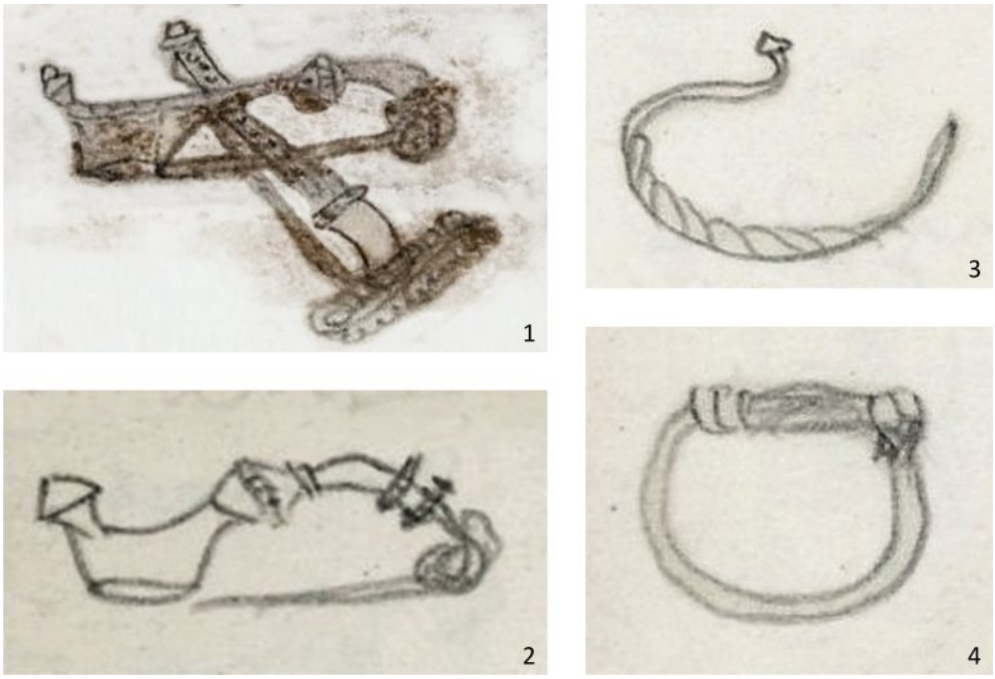

Figura 4. *Inventarul tezaurului nr. 1 (1) şi obiecte din inventarul tezaurului nr. 2 (2–4). Schiţe de Radu Vulpe.*
Figure 4. *Hoard no. 1 (1) and items from the hoard inventory no. 2 (2–4) drawn by Radu Vulpe.*

precum *Cetățuia* s-ar fi dovedit o sarcină cât se poate de dificilă.

Conservarea documentației de șantier are o importanță deosebită. Din nefericire, tocmai foaia de jurnal cu paginile 178–179[16], unde este descrisă descoperirea perechii de fibule mai mari a fost ruptă și lipită pe avers în mod neinspirat (neprofesionist) cu o bandă adezivă al cărei lipici a impregnat hârtia. Chiar și pe revers, unele porțiuni din text și unele schițe sunt greu lizibile sau chiar ilizibile. Conservarea adecvată a manuscriselor nu este o îndeletnicire oarecare, ci presupune intervenția profesionistă a conservatorului și restauratorului de carte. Schița lui Radu Vulpe care conține fibulele mari din argint, așa cum au fost descoperite, îngemănate împreună, a necesitat o îndelungată curățare digitală (de comparat detaliul încadrat din Fig. 1/1 cu Fig. 4/1).

DATELE DESCOPERIRILOR DESLUȘITE ÎN MĂSURA POSIBILITĂȚILOR

Din jurnalul manuscris reiese că fibulele mari au fost descoperite fixate una de alta, în jumătatea de sud a sectorului XVII al secțiunii H', la 20 m spre vest de sectorul VII unde au fost găsite fibulele mici. Acestea din urmă au fost recuperate de pe o suprafață de 1 m^2 împreună cu șapte verigi cu capete petrecute și înfășurate, un cercel și patru denari republicani. Astfel, sub aspect strict tehnic[17], în data de 11 iulie 1949 au fost descoperite două „tezaure" cu obiecte din argint: unul format din perechea de fibule mai mari, celălalt format din perechea de fibule mai mici, opt podoabe circulare și patru monede. La descoperirea celui de-al doilea tezaur, Radu Vulpe lipsea de pe șantier, dar au asistat colaboratorii săi – Irina Casan (Franga), Ștefan Constantinescu, Moise Mihalașcu și Radu Petre. Datele descoperirii, așa cum le-a reprodus Radu Vulpe, pe baza relatărilor colaboratorilor, pot fi considerate acurate.

Perechea de fibule mari („tezaurul nr. 1") a fost identificată la săparea „casmalei 6", respectiv sub nivelul de săpare de cca -1,50 m adâncime. Contextul particular din care provin cele două piese nu a fost și nu mai poate fi lămurit. Trebuie însă remarcat faptul că îngemănarea fibulelor (fixarea lor reciprocă) implica desprinderea lor de pe veșmânt. Această observație aruncă o lumină particulară asupra felului în care au fost abandonate cele două fibule. Perechea de fibule pare să fi fost sustrasă uzului vestimentar.

„Tezaurul nr. 2" a fost descoperit după evacuarea pământului corespunzător „casmalei 6", respectiv după evacuarea depunerilor situate între nivelurile de săpare de cca -1,50 m și cca -1,75 m adâncime (nivel de la care s-a săpat ulterior „casmaua 7"). Nici contextul particular din care provin aceste piese nu a fost deslușit satisfăcător. Atât în planul „casmalei 6", cât și în planul „casmalei 7" (Fig. 3/1–2), în nordul sectorului VII, Radu Vulpe a indicat o pată de culoare galbenă. Acest context nu a fost descris în jurnal. Și parcă pentru ca deslușirile să fie complicate suplimentar, în schița de plan „casmaua 6", numerele corespunzătoare podoabelor și monedelor tezaurului nr. 2 (277–290) au fost cartate inițial (și probabil în mod eronat) în sectorul XI. Ulterior, Radu Vulpe a corectat eroarea printr-o săgeată care indică sectorul VII (Fig. 3/1).

[16] Din numerotarea manuscrisă a paginilor a fost omisă cifra 130. Din acest motiv, începând cu pagina 131, numerele impare se regăsesc pe paginile din stânga, iar cele impare pe paginile din dreapta ale carnetului.
[17] Geißlinger 1983.

Deși poziția în săpătură a celor două loturi („tezaure") a fost indicată satisfăcător, contextele din care provin cele două descoperiri nu mai pot fi caracterizate pe baza documentației păstrate.

PE URMELE OBIECTELOR RĂTĂCITE ...

Schițele și descrierile realizate de Radu Vulpe îngăduie identificarea în mod satisfăcător a fibulelor din cele două descoperiri cu piesele ilustrate în literatura mai recentă și păstrate astăzi la Muzeul Național de Istorie a României (Fig. 4/1–2 și 5/A.1–2 și B.11–12; Anexa 1). Care a fost însă soarta podoabelor circulare și a monedelor din tezaurul nr. 2?

După cum reiese tot din jurnal, cele două loturi de piese au fost „predate" la Muzeul Național de Antichități. Mai precis, Radu Vulpe a înmânat obiectele lui Ion Nestor, pe atunci director al Muzeului Național de Antichități (1947–1951). În graba de a ajunge la Zimnicea, este puțin probabil ca Ion Nestor (care se afla *„în București numai pentru câteva minute"*) să fi întocmit vreun act de preluare în gestiune sau vreo fișă de patrimoniu. Șapte ani după descoperire (în 1956), Muzeul Național de Antichități devenea secție a Institutului de Arheologie. Ulterior, cele două loturi cu podoabele din argint de la Poiana au fost transferate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie întemeiat în 1971. Aici, obiectele au fost inventariate (sigle formate din cinci cifre), apoi reinventariate (sigle formate din patru cifre; *cf.* Anexele 1–2). Metamorfozele instituționale și de gestiune nu au fost însă dublate și de transmiterea nealterată a zestrei informaționale care ar fi trebuit să însoțească obiectele.

În raportul succint dedicat rezultatelor campaniei din 1949, Radu Vulpe nu menționa nimic despre cele două mici tezaure cu obiecte din argint[18]. Atenția îi fusese deturnată de piesele cu caracter excepțional găsite în aceeași campanie, precum inelul din aur cu camee (Anexa 4/8)[19] sau fragmentele de *umbones* romane (pe unul se recunoaște reprezentarea piciorului înaripat al lui Hermes) și podoabele din aur recuperate în urma unei descoperiri întâmplătoare și a unor sondaje de verificare efectuate în punctul *La Păr*, la câteva sute de metri sud-vest de *Cetățuie*[20]. În condițiile social-politice din acea vreme, este lesne de presupus că stresul gestiunii atâtor obiecte prețioase îl copleșise pe responsabilul săpăturilor de la Poiana. Șaptesprezece ani mai târziu, când Liviu Mărghitan s-a aplecat asupra micilor bijuterii de la Poiana, datele lor contextuale erau uitate prin sertare. De altfel, așa s-a întâmplat cu toate obiectele din metale prețioase sau nu de la Poiana care, după o găzduire de două decenii la Muzeul Național de Antichități, au ajuns în cele din urmă la Muzeul Național de Istorie a României[21].

La ora actuală, este dificil de precizat care dintre cele zece verigi din argint cu capete petrecute și înfășurate de la Poiana, păstrate la Muzeul Național de Istorie a României (Anexa 2), au aparținut „tezaurului nr. 2". Totuși, Radu Vulpe menționa în jurnal că toate verigile „tezaurului nr. 2" ar avea diametrul de „*22 mm*". În campania din anul 1949 (mai precis marți, 5 iulie) a mai fost descoperită o verigă similară în suprafața H', sectorul XVIII S (jumătatea de sud), la nivelul cazmalei 2 (-0,40 / -0,50 m)[22]. Potrivit unei însemnări ulterioare (cu cerneală verde) din jurnalul lui Radu Vulpe, și această verigă ar fi ajuns la „MNI" (Muzeul Național de Istorie a României). Singura diferență dintre această verigă și cele ale „tezaurului nr. 2" ar putea fi indicată de dimensiunile ei mai mici (1,8 cm). Această verigă ar putea fi cea păstrată la Muzeul Național de Istorie a României sub nr. inv. vechi 14484 / nr. inv. nou 8424 (Fig. 5/6; Anexa 2/6). Diametrele celorlalte nouă verigi din același muzeu variază între 2,1 cm și 3,1 cm. Astfel, în mod ipotetic, ar putea fi excluse din această descoperire acele verigi care depășesc flagrant această valoare, respectiv verigile cu diametrele de 3,1 și 2,8 cm (Fig. 5/1 și 10; Anexa 2/1 și 10). Foarte probabil, verigile cu diametre cuprinse între 2,1 și 2,4 cm (Fig. 5/2–5 și 7–9; Anexa 2/2–5 și 7–9) ar putea fi atribuite „tezaurului nr. 2". De bună seamă că, în literatura dedicată atâtor verigi asemănătoare și informațiilor care le sunt aferente, s-au strecurat unele confuzii pe care am încercat să le semnalez și să le remediez în Anexa 2. Gestionarea judicioasă și responsabilă a materialului arheologic nu este „joacă", „filatelie" sau „moft", ci un suport indispensabil pentru cercetare.

Soarta cercelului din tezaurul nr. 2 nu mai poate fi precizată. Din schița păstrată se poate deduce că cercelul avea o extremitate îndoită cu proeminență terminală tronconică și un corp (probabil masiv) cu torsadă. Cealaltă terminație pare să fi fost simplă sau ruptă. În orice caz, cercelul nu se termina cu o protomă zoomorfă, așa cum se întâmplă în cazul celor două exemplare descoperite la Poiana, tot în anul 1949 (Fig. 6/2–3; Anexa 4/2–3). Nu am identificat o piesă similară cercelului schițat de Radu Vulpe la instituțiile de profil din București și Tecuci și nici în publicații mai vechi sau mai noi[23].

[18] Vulpe *et alii* 1950.

[19] Vulpe *et alii* 1950, p. 50 (prima mențiune edită); Vulpe 1957, p. 150–151, Fig. 6 (prima ilustrare); Știrbulescu, Dumitrașcu 2019 (date tehnice complete); piesa a fost omisă în monografia Vulpe, Teodor 2003 și în catalogul Oanță-Marghitu 2013.

[20] Vulpe, Teodor 2003, p. 253, nr. 794–795 = p. 268, nr. 1083–1084 (descriere dublată!), Fig. 142/2–3. Potrivit lui Vulpe, *Poiana 1949–I*, p. 6–7 și Vulpe, *Poiana 1949–II*, p. 176, din aceeași descoperire mai proveneau și cinci mici podoabe din aur (trei cu decor filigranat). Soarta acestor bijuterii nu îmi este cunoscută. Mediocru valorificată, această descoperire spectaculoasă necesită o reinvestigare plenară.

[21] Vocea dedicată descoperirilor de la Poiana din *Aurul și argintul antic al României* (Oanță-Marghitu 2013) cuprinde numai materiale păstrate la Muzeul de Istorie „Teodor Cincu" din Tecuci (Ciobotaru, Ilie 2013, p. 370–378, nr. cat. 79.1 – 79.17), nu și obiectele publicate anterior de Mărghitan 1976, p. 37–39.

[22] Informații extrase din jurnalul Vulpe, *Poiana 1949–I*, p. 149 (*„în H', s. XVIII S, în țărâna provenită mai de mult din H, o verigă de argint cu 2 noduri spirale și capete petrecute. 18 mm diam."*).

[23] Mărghitan 1976; Teodor *et alii* 1997; Vulpe, Teodor 2003; Ciobotaru, Ilie 2013; Spânu 2019a.

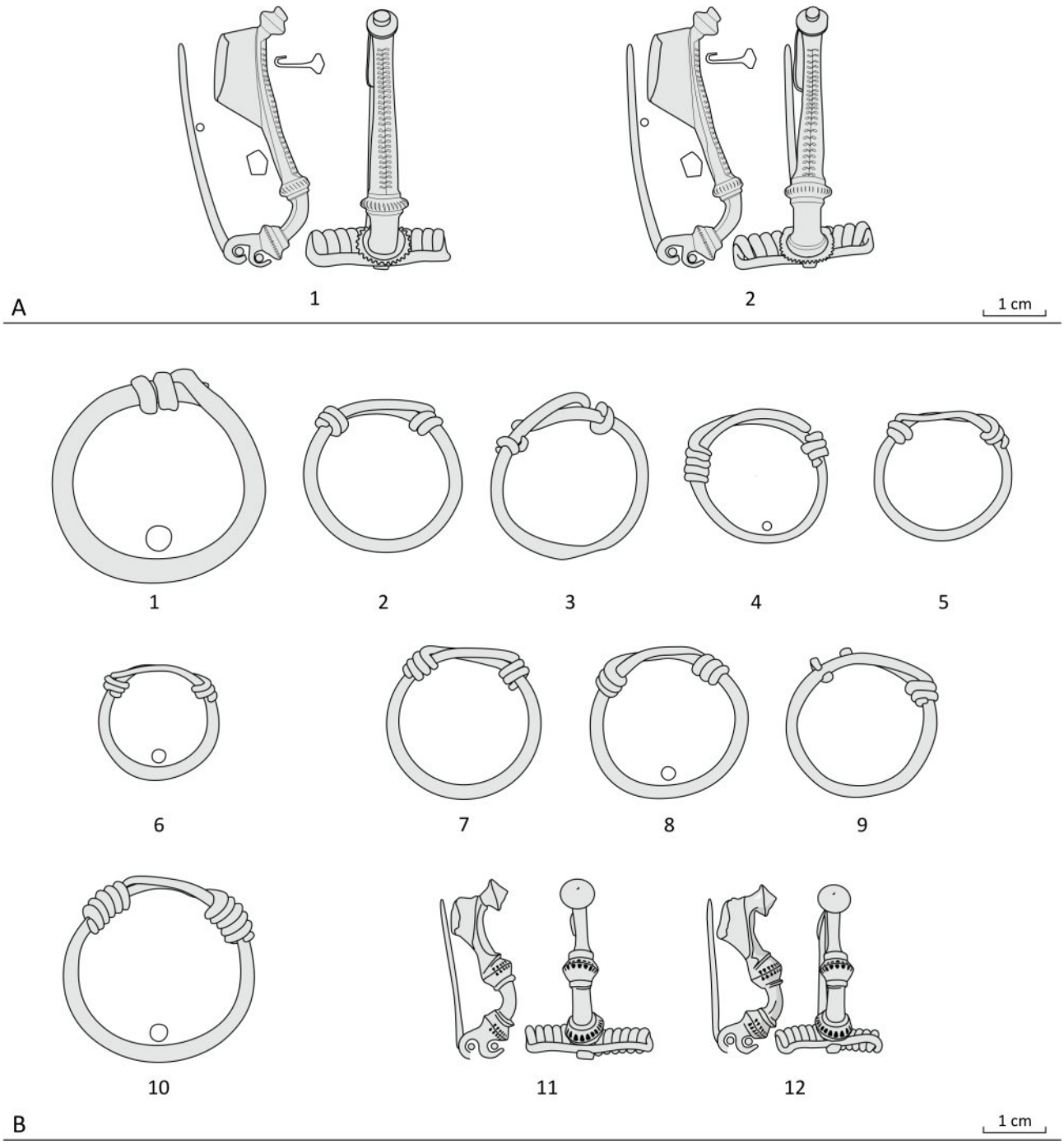

Figura 5. *A. 1–2. Fibulele tezaurului nr. 1; B. 1–10. Verigile din argint descoperite la Poiana şi păstrate la Muzeul Naţional de Istorie a României (nr. 2–5 şi 7–9 aparţin cu probabilitate tezaurului nr. 2); B. 11–12. Fibulele tezaurului nr. 2. Reproduceri după original.*
Figure 5. *A.1–2: hoard no. 1 fibuale; B. 1–10. Silver rings found at Poiana and preserved today at the National History Museum of Romania (items nos. 2–5 and 7–9 probably belong to hoard no. 2); B. 11–12. Hoard no. 2 fibulae. After the original.*

În schimb, monedele au avut o soartă mai bună. Denarii atribuiți de către Radu Vulpe „tezaurului nr. 2" pot fi identificați în „*Catalogul descoperirilor izolate ...*" – parte a repertoriului de monede de la Poiana întocmit de Bucur Mitrea și publicat postum[24]. Localizarea în săpătură a acestor monede de către Mitrea și referirile la catalogul lui Herbert Grueber (Anexa 3) corespund informațiilor din jurnalul inedit al lui Radu Vulpe. Așadar, aceste patru monede nu sunt „izolate", ci, împreună cu perechea de fibule, cu cercelul pierdut și cu cele șapte verigi, au făcut parte din micul „tezaur nr. 2". Trebuie remarcat faptul că Bucur Mitrea a studiat monedele la Institutul de Arheologie

[24] Mitrea 2011, p. 196–197 (paragraful dedicat campaniei 1949, nr. 10, 15, 16 și 19).

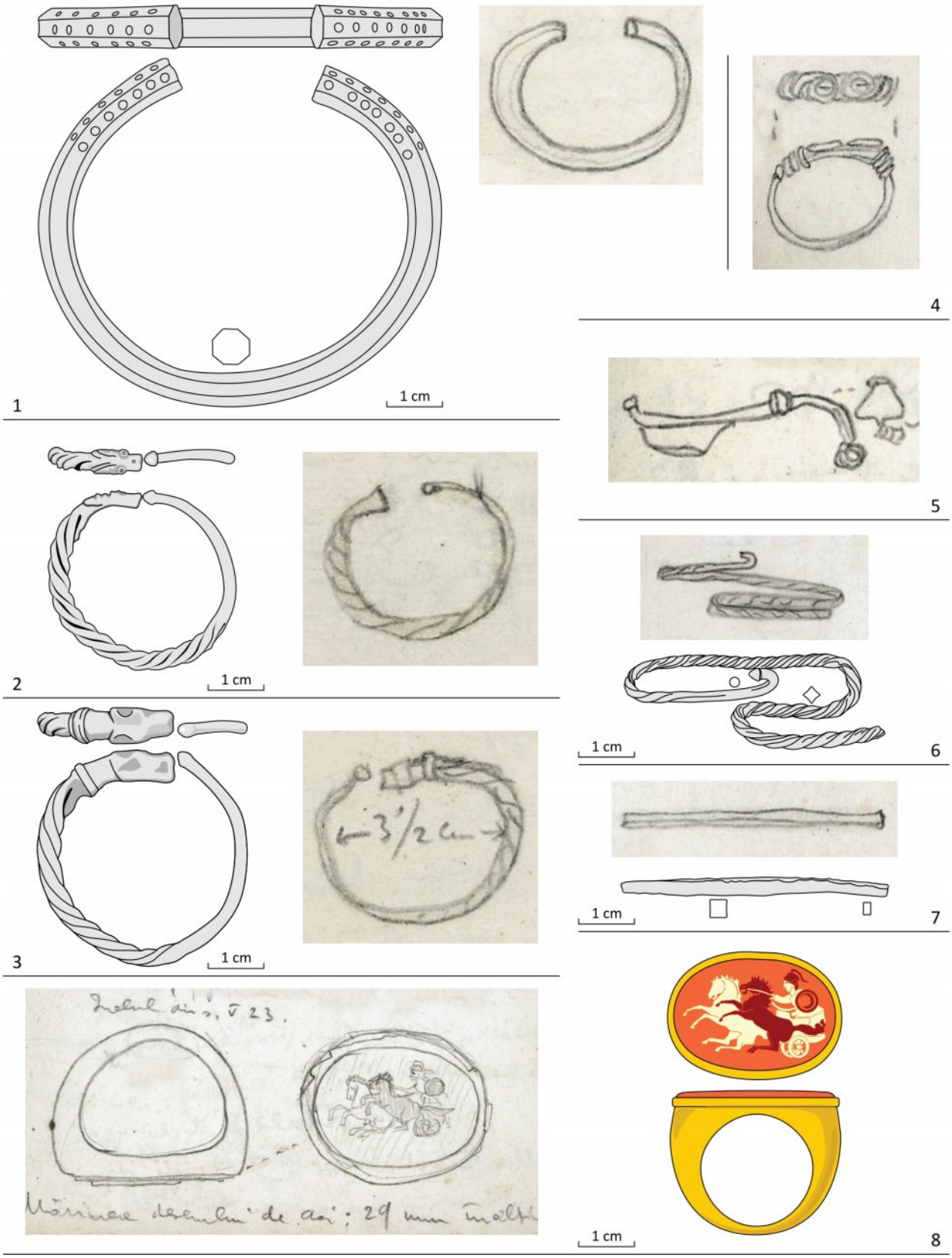

Figura 6. *Obiecte din metal preţios descoperite izolat în secţiunile H, H΄, H" şi h. Schiţe în creion (fotocopii reproduse la scări diferite) de Radu Vulpe şi desene după original de Daniel Spânu.*

Figure 6. *Stray precious metal objects found in trenches H, H΄, H" and h. Pencil sketches by Radu Vulpe (photocopies reproduced at different scales) and original drawings by Daniel Spânu.*

din București („IAB", inv. 258, 11, inv. 258, 12, inv. 258, 6, inv. 258, 15) ulterior anului 1957.

Așadar, dispersia inventarului tezaurului nr. 2 după descoperire a fost semnificativă: fibulele și verigile au ajuns la Muzeul Național de Istorie, monedele au fost păstrate la Institutul de Arheologie, cercelul s-a pierdut, iar documentația inedită în care erau prezentate condițiile descoperirii poate fi admirată în vitrina muzeului din Tecuci.

ALTE PIESE DE ORFEVRERIE DESCOPERITE LA POIANA ÎN 1949

În același ansamblu de suprafețe (H, H', H" și h) au mai fost identificate, în locuri și la date diferite din timpul campaniei din 1949, alte câteva piese din metale prețioase (Fig. 6): o brățară întreagă și una fragmentară, doi cercei, o fibulă, o verigă din argint, o tijă prismatică, precum și bine-cunoscutul inel din aur cu camee. Am indicat poziția în săpătură a acestor piese în Fig. 3/3 (cf. Anexa 4).

Cele mai apropiate analogii pentru brățara fațetată din argint (Fig. 6/1; Anexa 4/1) pot fi găsite nu în orfevreria tezaurelor „dacice" din La Tène-ul târziu, ci în creația în metal extracarpatică de la începutul celei de a doua epoci a fierului. Brățări fațetate asemănătoare, cu terminații decorate prin poansonare, dar din bronz, aveau să fie descoperite tot la Poiana, în campania 1951, într-un depozit care conține și cinci fibule tracice din bronz, două cochilii mediteraneene, două pandantive din bronz și resturile unui lanț masiv din fier.

Cei doi cercei cu torsadă și terminații ofidiene (Fig. 6/2–3; Anexa 4/2–3) sunt asemănători prin dimensiuni și compoziție, dar nu sunt identici sub aspectele ponderal și manufacturier. Protoma și torsada unuia (Fig. 6/2; Anexa 4/2) au fost gravate mai pronunțat. Celălalt cercel (Fig. 6/3; Anexa 4/3) este sensibil mai masiv și prezintă o cizelare mai rafinată. Trebuie remarcat însă că ambii cercei au fost descoperiți în zile succesive, în același (sub-) sector, la o distanță în plan de cca 1 m unul de altul și la o diferență de adâncime de cel mult (!) „o casma", respectiv 25 cm (Fig. 3, nr. 4–5). Nu se va mai putea determina niciodată dacă aceste podoabe au fost descoperite în aceeași unitate stratigrafică (în același context). Totuși, cercei similari din argint nu au mai fost atestați la Poiana, astfel că distanța mică la care au fost descoperiți nu poate fi considerată întâmplătoare. În ciuda diferenței de manufactură, cei doi cercei puteau fi purtați și abandonați simultan. Dacă alăturarea lor nu a fost întâmplătoare, s-ar putea presupune că și aceste două bijuterii au format un mic „tezaur" („tezaurul nr. 3/1949").

Cercei similari cu torsadă și protomă ofidiană au mai fost identificați la est de Carpați la Brad și Răcătău, precum și la Hărman în Transilvania[25]. Absența acestor cercei din contexte cu elemente de datare satisfăcătoare face problematică încadrarea lor cronologică. Totuși, datarea lor în secolul I p.Chr. (perioada de maximă intensitate a ocupării așezărilor de pe Siret) se conturează ca o ipoteză plauzibilă.

Veriga cu volute descoperită în campania 1949 s-a pierdut. Nu am regăsit o verigă similară celei schițate de Radu Vulpe (Fig. 6/4; Anexa 4/4) în instituțiile de profil de la București și Tecuci. Piesa este însă similară unei verigi descoperite tot la Poiana în 1987, în stratul superior al așezării (nivelul V, faza 1)[26]. Astfel de verigi, nu foarte frecvente, ci mai degrabă rare, se regăsesc, totuși, în câteva tezaure din faza târzie a orfevreriei dacice[27], precum și în descoperiri mai târzii, așa cum este, foarte probabil, contextul stratigrafic din care provine veriga descoperită în 1987. Verigile cu volute nu reprezintă o inovație locală, ci se regăsesc și în orfevreria provincial-romană. Un exemplu este oferit de verigile cu volute din tezaurul de la Bare[28] – o descoperire sincronă tezaurelor cu fibule Almgren 82 de la Poiana (*cf. supra*).

Fibula fragmentară din argint descoperită în sectorul XI, din păcate pierdută, ar putea fi identificată pe baza schiței lui Radu Vulpe (Fig. 6/5; Anexa 4/5) cu un exemplar al tipului Almgren 69 – o formă atestată relativ frecvent la Poiana și în alte situri ale Daciei pre-romane în primele două treimi ale secolului I p.Chr.[29]. Contextul din care provine fibula nu a fost deslușit, dar adâncimea mare la care a fost descoperită (cazmaua 11, respectiv la 2,75 m adâncime) corespunde părții inferioare a stratigrafiei sitului, ceea ce ar putea să pară neverosimil pentru un element de datare de la mijlocul secolului I p.Chr. Se poate pune întrebarea dacă fibula provine din umplutura unei gropi care nu a fost observată în timpul cercetărilor. În orice caz, descoperirea unei fibule Almgren 69 la 2,75 m adâncime reflectă bulversarea intensivă a stratigrafiei în fazele târzii de ocupare a sitului de la Poiana.

Tija descoperită în sectorul IX al extinderii „h" (Fig. 6/7; Anexa 4/7) poate fi interpretată ca semiprodus, deoarece greutatea ei (3,49 g) este cvasiidentică greutății unuia dintre denarii tezaurului nr. 2 (Anexa 3/4: 3,51 g). Cu alte cuvinte, această tijă ar putea reprezenta produsul reciclării unui denar și o etapă preliminară în realizarea unei podoabe sau a unei piese de port.

Podoaba cu torsadă descoperită în martorul „H" (Fig. 6/6; Anexa 4/6) a fost ruptă (tăiată ?) și, mai ales, îndoită atât de insistent încât deteriorarea pare mai degrabă deliberată decât întâmplătoare. Starea în care a fost adusă această podoabă reprezintă un bun exemplu pentru ceea ce în terminologia germană se numește „*Hacksilber*", respectiv, o etapă preliminară a reciclării (fragmentarea și îndoirea obiectelor în vederea introducerii lor facile în creuzet și pentru topirea lor mai ușoară). Aceeași

[25] Spânu 2012, p. 52 („Cercei I.3"), pl. 6/3, 39/8, 81/20.

[26] Ciobotaru, Ilie 2013, p. 372, nr. 79.3.

[27] Spânu 2012, p. 70–71.

[28] Popović, Borić-Brešković 1994, p. 65, nr. 6, p. 24, Fig. 8/3–4, pl. VIII/2-3. Motivul volutelor apare și pe brățări de epocă imperială timpurie: *cf.* Măndescu, Spânu 2021.

[29] Almgren 1923, p. 35–38, grupa IV, forma 69; Rustoiu 1997, p. 52–53, tipul 19c; Ferencz *et alii* 2017; *cf.* Knauseder 2014.

interpretare ar putea fi acceptată, eventual, și pentru fibula fragmentară descoperită în sectorul XI (Fig. 6/5; Anexa 4/5).

Inelul cu camee (Fig. 6/8; Anexa 4/8) a fost dezbătut într-o contribuție recentă care pune în valoare, în mod adecvat, manufactura deosebită și analogiile îndepărtate ale acestei piese de excepție[30]. Realizarea inelului într-un atelier provincial specializat este indicată de manufactura îngrijită a monturii și de iconografia clasică a scenei de pe camee. Pe bună dreptate, acest inel se numără printre produsele romane cele mai fastuoase de la Poiana. Barbar sau roman, cel din urmă posesor al inelului deținea un rang respectabil. Prezența la Poiana a acestui indicator de statut social deosebit nu putea fi rezultatul comerțului cu amănuntul, ci ilustrează integrarea comunității de la Poiana în contextul relațiilor de prestigiu între Imperiu și *barbaricum*. Din păcate, pe cât de spectaculos este acest inel, pe atât de inexpresiv se dovedește contextul său stratigrafic. Foarte probabil, inelul a fost identificat în poziție secundară, într-un strat afectat de intervențiile antropice ulterioare locuirii antice de pe *Cetățuia*.

SEMNIFICAȚIA TEZAURELOR ȘI A CELORLALTE PIESE DIN METAL PREȚIOS DESCOPERITE ÎN 1949

Fibulele de tip Almgren 82 se numără printre tipurile specifice ale epocii imperiale timpurii și pot fi percepute ca derivate ale fibulelor cu arc trompetiform care și-au făcut apariția încă din faza B1c și au continuat să fie intens folosite și în etapa următoare (B2a)[31]. Intervalul folosirii fibulelor Almgren 82 poate fi, așadar, aproximat între mijlocul secolului I și începutul/mijlocul secolului al II-lea p.Chr. O sinteză cuprinzătoare a clasificărilor, a varietății morfologice și a răspândirii acestui tip de fibulă în aria nord-pontică a fost realizată de Kirsten Hellström[32]. Fibulele de argint de la Poiana sunt similare exemplarelor încadrate de Hellström în variantele II.A.2.a.1.a (mai mici) și b (mai mari). Create sub influența modelului oferit de exemplarele mai mari (II.A.2.a.1.b), frecvente în provinciile limesului danubian, exemplarele mici (II.A.2.a.1.a) au fost replicate intensiv în regiunile răsăritene ale Daciei preromane și au cunoscut o răspândire impresionantă până în zona Volgăi inferioare. Varianta Hellström II.A.2.a.1.a poate fi recunoscută ca una dintre formele de fibule cel mai bine reprezentate numeric de la Poiana[33].

O departajare cronologică între fibulele tezaurului 1 (mai mari) și fibulele tezaurului 2 (mai mici) ar fi greu de acceptat. Se poate pune întrebarea dacă adâncimile asemănătoare la care au fost descoperite cele două tezaure reflectă poziții stratigrafice similare și, implicit, un sincronism relativ. Dacă cele două tezaure au făcut parte din același nivel de depunere antropică, atunci întreaga jumătate superioară a stratigrafiei din zona centrală a sitului *Cetățuia* (până la o adâncime de cca -1,75 m) ar trebui sincronizată perioadei de folosire a fibulelor Almgren 82. În acest caz, intensificarea activităților antropice de aici ar corespunde celei de a doua jumătăți a secolului I p.Chr. și începutului secolului următor. În stadiul actual al valorificării informației păstrate, astfel de deducții rămân deocamdată valabile doar ca ipoteze de lucru.

Pentru fibulele din argint din secțiunea H' de la Poiana, o analogie prețioasă este oferită de perechea de fibule din tezaurul de la Bare (Serbia)[34]. Cea mai târzie monedă din acest tezaur a fost emisă în timpul lui Domitian[35]. Analogia cu tezaurul de la Bare este semnificativă însă nu numai pentru cronologie. Asemeni tezaurului nr. 2 de la Poiana, tezaurul de la Bare conține și un număr mare de verigi cu capete petrecute și înfășurate[36], precum și cercei cu corp torsadat, impropriu identificați ca brățări[37]. Prin urmare, între tezaurul nr. 2 de la Poiana și tezaurul de la Bare se poate întrevedea și o analogie structurală. Cu alte cuvinte, tezaurul nr. 2 de la Poiana ar putea fi integrat în acea orfevrerie a provinciilor „danubiene" care a înflorit la sfârșitul secolului I p.Chr. și a continuat și după cucerirea romană a Daciei[38]. De altfel, sincronismul relativ dintre faza târzie de locuire de la Poiana și tezaurul provincial de la Bare este indicat nu numai de fibulele Almgren 82, ci și de câteva forme de podoabe așa cum sunt pandantivele în formă de topor[39] și cerceii cu torsadă și placă terminală triunghiulară[40]. Nu este locul aici pentru o dezbatere a datării tezaurelor de la Poiana înaintea, în contextul sau după cucerirea traianică a Daciei. Deocamdată, mă voi mărgini numai la a sublinia posibilitatea interpretării descoperirilor de la Poiana ca ecou în plin *barbaricum* al creației romane provinciale în metale prețioase în faza mijlocie a epocii imperiale timpurii (B2a).

Nu se poate preciza dacă fibulele din cele două tezaure au fost sau nu produse pe loc. Totuși, la Poiana au mai fost identificate câteva fibule neterminate (în curs de prelucrare) din bronz care prezintă caracteristicile tipului

[30] Știrbulescu, Dumitrașcu 2019.

[31] Godłowski 1994, p. 481–492, Fig. 97/6 și 11; *cf.* Cociș 2004, p. 42–44 (tipul 6).

[32] Hellström 2018, p. 76–80, cu literatura mai veche.

[33] Celor 42 de exemplare Almgren 82 care pot fi recunoscute în ilustrația monografiei Vulpe, Teodor 2003, p. 584–592, Fig. 105–113, li se adaugă fibulele din contribuția de față, altele publicate recent (Spânu 2019a, p. 425, Fig. 1/11, 13 și 14) și exemplare inedite aflate la Muzeul Național de Istorie a României și la Muzeul de Istorie „Teodor Cincu" din Tecuci. Totalul fibulelor Almgren 82 de la Poiana depășește cifra 50.

[34] Popović 1994, p. 208, nr. 64–65; Popović, Borić-Brešković 1994, p. 67, nr. 18–19, 29, Fig. 13/2–3, pl. XII/1–2.

[35] Popović, Borić-Brešković 1994, p. 170.

[36] Popović, Borić-Brešković 1994, p. 65, nr. 6, 24–25, Fig. 8/5–8, 9/1–16, pl. VI–VII.

[37] Popović, Borić-Brešković 1994, p. 66, nr. 12–13, p. 27, fig, 11/3–4, pl. XI/1–2.

[38] Cf. Popović 2009; 2010; Guštin, Popović 2017; Măndescu, Spânu 2021.

[39] Bare: Popović, Borić-Brešković 1994, p. 20, Fig. 5; Poiana: Ciobotaru, Ilie 2013, p. 374, nr. 79.14.

[40] Bare: Popović, Borić-Brešković 1994, p. 66, nr. 14–15, p. 27, Fig. 11/3–4, pl. XI/1–2; Poiana: Spânu 2012, pl. 96/4 (desen) și Ciobotaru, Ilie 2013, p. 373, nr. 79.9. (fotografie).

Almgren 82[41]. Prin urmare, exemplare din bronz ale acestui tip au fost produse la Poiana. Din această perspectivă, asocierea unor fibule de la sfârșitul secolului I p.Chr. cu monede emise la începutul secolului I a.Chr., dar care erau caracterizate de calitatea înaltă a argintului, nu este, poate, întâmplătoare. Cele patru monede din tezaurul nr. 2 ar putea ilustra o mică acumulare de materie primă care, prin reciclare, putea servi realizării unor noi podoabe sau piese de port. În același sens, sunt expresive și tija prismatică (cu o greutate identică celei a unui denar) și fragmentul de podoabă torsadată – parte dintr-o piesă destinată probabil și ea reciclării (*Hacksilber*).

Documentația păstrată nu oferă date explicite pentru atestarea activității unui meșter sau chiar a unui atelier de orfevru în aria cercetată în 1949. Totuși, incidența obiectelor din argint în suprafețele H, H', H" și h este semnificativă (Fig. 3/3). În ciuda diferențelor de adâncime, nimic nu contravine acceptării unui posibil sincronism relativ între tezaurele cu fibule din sectoarele VII și XVII, perechea de cercei din sectorul XIII și verigile din sectoarele VIII și XVIII și denarii descoperiți în preajmă. În mod cert, în această zonă centrală a sitului au fost vehiculate mai multe piese din argint databile la finele secolului I p.Chr. Gruparea obiectelor în perechi și indiciile favorabile ipotezei prelucrării pe loc a metalelor prețioase sugerează o manipulare intenționată și nu o abandonare aleatorie a podoabelor descoperite. Concentrarea de obiecte din argint (podoabe, dar și monede, inclusiv un tezaur monetar) din sectoarele VI–IX ar putea reflecta activitatea unui atelier de prelucrare a metalului prețios.

Descoperirea unui număr mare de fibule Almgren 82 și indiciile favorabile producerii lor pe loc reflectă însemnătatea particulară a așezării de la Poiana la răspântia dintre secolele I și al II-lea p.Chr. Centrul de la Poiana se conturează ca focar de redistribuție a modelelor culturale ale Imperiului în *barbaricum*. De aici, modelele romane puteau fi transmise mai departe către răsărit, fie ca produse finite, fie prin circulația unor meșteri[42]. Analogiile supraregionale ale fibulelor din cele două tezaure de la Poiana reflectă, fie și numai în parte, importanța centrului de la Poiana ca nod al unei vaste rețele supraregionale care conectau Imperiul și stepa.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 2022 – P. Alexandrescu, *Continentul scufundat. Conversaţii despre trecut*, Bucureşti, 2022.

Almgren 1923 – O. Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der erste nachchristlischen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und sudrussischen Formen*, Manus Bibliothek, Leipzig, 1923.

Chițescu 1981 – M. Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BARIntSer 112, Oxford, 1981.

Ciobotaru, Ilie 2013 – P. Ciobotaru, C. Ilie, *Poiana-Piroboridava, jud. Galaţi*, în: R. Oanţă-Marghitu (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziţie*, Bucureşti, 2013, p. 370–378.

Cociș 2004 – S. Cociș, *Fibulele din Dacia Romană / The Brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2004.

Ferencz *et alii* 2017 – I. V. Ferencz, A. Rustoiu, A. C. Căsălean, *O fibulă puternic profilată de la Ardeu. Consideraţii privind pătrunderea fibulelor provinciale romane în Dacia la începutul secolului I d.Hr.*, în: S. Forţu (ed.), *Arheovest. V1. In honorem Doina Benea. Interdisciplinaritatea în Arheologie şi Istorie. Timişoara, 25 noiembrie 2017*, Szeged, 2017, p. 325–333.

Geißlinger 1983 – H. Geißlinger, *Depotfund, Hortfund*, în: H. Beck, H. Jahnkuhn, K. Ranke, R. Wenskus (eds.), *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde 5 (Chronos-dona)*, Berlin – New York 1983, p. 320–338.

Godłowski 1994 – K. Godłowski, *Vorrömische Eisenzeit und Römische Kaiserzeit im Östlichen Mitteleuropa und in Osteuropa*, în: H. Beck, H. Jankuhn, H. Steuer, D. Timpe, R. Wenskus (eds.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 8 (Euhemerismus-Fichte)*, Berlin – New York, 1994 (*s. v. Fibeln und Fibeltracht*, § G), p. 478–496.

Guštin, Popović 2017 – M. Guštin, I. Popović, *Early Roman Hoard from Mačvanska Mitrovica (?). Contribution to the Precious Silver Metal Working Cultural Koiné*, Starinar 67, 2017, p. 53–74.

Hellström 2018 – K. Hellström, *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.)*, Archäologie in Eurasien 39, Bonn, 2018.

Knauseder 2014 – D. Knauseder, *Überlegungen zu den kräftig profilierten Fibeln*, în: E. Trinkl (ed.), *Akten des 14. Österriechischen Archäologentages am Institut für Archäologie der Universität Graz vom 19. bis 21. April 2012*, Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz 11, Wien, 2014, p. 153–166.

Măndescu, Spânu 2021 – D. Măndescu, D. Spânu, *The Silver Bracelets from Rucăr 'Pleaşa Posadei'*, Dacia NS 65, 2021, p. 87–116.

Mărghitan 1976 – L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice*, Bucureşti, 1976.

Mitrea 2011 – B. Mitrea, *Monedele descoperite în cetăţuia geto-dacică de la Poiana*, ArhMold 34, 2011, p. 187–219.

Oanţă-Marghitu 2013 – R. Oanţă-Marghitu (ed.), *Aurul şi argintul antic al României. Catalog de expoziţie*, Bucureşti, 2013.

Popović 1994 – I. Popović (ed.), *Antičko srebro u Srbiji / Antique Silver from Serbia*, Beograd, 1994.

Popović 2009 – I. Popović, *Characteristics of the Balkan-Danubian treasures from the end of the 1st to middle of the 3rd century*, SCIVA 59–60, 2008–2009, p. 33–51.

Popović 2010 – I. Popović, *Gold and silver jewelry from central Balkan provinces of Roman Empire*, Histria Antiqua 19, 2010, p. 55–64.

Popović, Borić-Brešković 1994 – I. Popović, B. Borić-Brešković, *Ostava iz Bare / The Bare Hoard*, Beograd 1994.

Rustoiu 1997 – A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia Preromană*, BiblThrac 22, Bucureşti, 1997.

Spânu 2012 – D. Spânu, *Tezaurele dacice. Piesele de orfevrerie din Dacia preromană*, Bucureşti, 2012.

Spânu 2014 – D. Spânu, *Contribuţii arheologice şi iconografice la cercetarea sitului „Cetate" de la Zimnicea*, Piteşti, 2014.

Spânu 2019a – D. Spânu, *Un mic lot de fibule inedite de la Poiana în colecţiile Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, în: A. Zanoci, M. Băţ (eds.), *Contribuţii la preistoria şi istoria antică a spaţiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiţă natalia sua octogesima celebrantis*, Chişinău, 2019, p. 421–438.

Spânu 2019b – D. Spânu, *Clarificări privind două fibule semilunare de la Poiana, judeţul Galaţi*, MCA 15, 2019, p. 85–88.

Spânu 2020 – D. Spânu, *Two Leontomorphic fibulae from Poiana*, în: A. Brezovan (ed.), *Studia Praehistorica et Antiqua. Miscellanea in honorem Silvia Teodor*, Iaşi, 2020, p. 175–188.

[41] Vulpe, Teodor 2003, p. 208–209, nr. 36, 39, 41, Fig. 94/4, 7, 9, 114/6; p. 227, nr. 316, 318, 323, Fig. 114/1, 3, 6; Spânu 2019a, p. 432–433, 435, nr. 13–14, Fig. 1/13–14. Numai pentru cel din urmă exemplar (Spânu 2019a, 435, nr. 14, Fig. 1/14) se cunoaște secțiunea în care a fost găsit: secțiunea I, imediat învecinată către sud suprafețelor H' și h.

[42] *Cf.* Hellström 2018, p. 69, Fig. 25.

Ştirbulescu, Dumitraşcu 2019 – C. Ştirbulescu, A. Dumitraşcu, *Inelul de aur de la Poiana, jud. Galaţi. Un import roman în spaţiul de la nord de Dunăre* (studiu online, fotografii de M. Amarie), www.capodopere2019.ro (site consultat în data de 27-11-2022).

Teodor, Ţau 1996 – S. Teodor, S. Ţau, *Obiecte de port şi podoabă din aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galaţi (I). Fibule*, ArhMold 19, 1996, p. 57–105.

Teodor *et alii* 1997 – S. Teodor, M. Nicu, S. Ţau, *Aşezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galaţi). Obiecte de port şi podoabă (II). Oglinzi, ace, obiecte de os*, ArhMold 20, 1997, p. 27–88.

Vulpe, *Poiana 1949-1* – R. Vulpe, *Piroboridava (Poiana). 1949. I. Jurnal de săpături. Partea primă. 8.VI. – 14. VII. 1949*, manuscris inedit, Muzeul de Istorie "Teodor Cincu", Tecuci, nr. 50/11.08.2009.

Vulpe, *Poiana 1949-2* – R. Vulpe, *Piroboridava (Poiana). 1949. II. Jurnal de săpături. Partea secundă. 14.VII. – 4. VIII. 1949*, manuscris inedit, Muzeul de Istorie "Teodor Cincu", Tecuci, nr. 49/11.08.2009.

Vulpe 1957 – R. Vulpe, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana en Basse Moldavie*, Dacia NS 1, 1957, p. 143–164.

Vulpe, Teodor 2003 – R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava, aşezarea geto-dacică de la Poiana*, BiblThrac 39, Bucureşti 2003.

Vulpe *et alii* 1950 – R. Vulpe, I. Casan, C. Cihodaru, Ş. Constantinescu, G. Florescu, M. Grigoraşu, P. Radu, *Evoluţia aşezărilor omeneşti în Moldova de Jos. Raport sumar despre activitatea şantierului arheologic Poiana Tecuci 1949*, SCIV 1, 1950, p. 47–52.

ANEXA 1. DATE TEHNICE ALE FIBULELOR

1. Fibulă de tip Almgren 82 (Ag); lungime = 4,2 cm; greutate = 9,73 g; Poiana – *Cetățuie*, campania 1949 (11 iulie, AM), suprafața H', sectorul XVII, jumătatea de sud; adâncime: cca -1,50 m („casmaua 6"); descoperită împreună cu fibula următoare (nr. 2) de care era fixată și împreună cu care formează tezaurul nr. 1; MNIR-București, inv. 14494/8437. Literatură: Mărghitan 1976, p. 39, nr. 13, pl. XIII/1; Spânu 2012, p. 234, nr. 89-A-23, pl. 95/10.
2. Fibulă de tip Almgren 82 (Ag); lungime = 4,2 cm; greutate = 9,80 g; Poiana – *Cetățuie*, campania 1949 (11 iulie, AM), suprafața H', sectorul XVII, jumătatea de sud; adâncime cca -1,50 m („casmaua 6"); descoperită împreună cu fibula precedentă (nr. 1) de care era fixată și împreună cu care formează tezaurul nr. 1; MNIR București, inv. 14495/8438. Literatură: Mărghitan 1976, p. 39, nr. 14, pl. XIII/2; Spânu 2012, p. 234, nr. 89-A-24, pl. 95/11.
3. Fibulă de tip Almgren 82 (Ag); lungime = 2,7 cm; greutate = 4,40 g; Poiana – *Cetățuie*, campania 1949 (11 iulie, AM), suprafața H', sectorul VII, jumătatea de nord; adâncime cca -1,50 m („casmaua 6"); descoperită împreună cu fibula următoare (nr. 4), cu șapte verigi cu capete petrecute și înfășurate (anexa 2, probabil nr. 2-5 și 7-9), cu un cercel (pierdut?) și patru denari (anexa 3), probabil în umplutura galbenă (loess?) a unei gropi; împreună formează „tezaurul nr. 2"; MNIR București, inv. 14496/8439. Literatură: Mărghitan 1976, p. 39, nr. 15; pl. XIII/3; Spânu 2012, p. 234, nr. 89-A-25, pl. 95/12.
4. Fibulă de tip Almgren 82 (Ag); lungime = 2,8 cm; greutate = 4,51 g; Poiana – *Cetățuie*, campania 1949 (11 iulie, AM), suprafața H', sectorul VII, jumătatea de nord; adâncime cca -1,50 m („casmaua 6"); descoperită împreună cu fibula anterioară (nr. 3), cu șapte verigi cu capete petrecute și înfășurate (anexa 2, probabil nr. 2-5 și 7-9), cu un cercel (pierdut?) și patru denari (anexa 3), probabil în umplutura galbenă (loess?) a unei gropi; împreună formează „tezaurul nr. 2"; MNIR București, inv. 14497/8440. Literatură: Mărghitan 1976, p. 39, nr. 16; pl. XIII/4; Spânu 2012, p. 234, nr. 89-A-26, pl. 95/13.

ANEXA 2. VERIGILE CU CAPETE PETRECUTE ȘI ÎNFĂȘURATE DE LA POIANA PĂSTRATE ÎN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI DIN BUCUREȘTI

1. Verigă, diametru = 3,1 cm, greutate = 6,99 g. Inv. vechi 14480 / inv. nou 8423. Literatură: Mărghitan 1976, p. 37, nr. 2, pl. XII/2; Teodor *et alii* 1997, Fig. 11/16; Vulpe, Teodor 2003, p. 257, nr. 871, p. 607, Fig. 128/16; Spânu 2012, p. 233, nr. 89.A.12, pl. 95/14.
2. Verigă, diametru = 2,1 cm, greutate = 1,41 g. Inv. vechi 14481/ inv. nou 8431. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 3, pl. XII/3; Teodor *et alii* 1997, Fig. 11/13; Vulpe, Teodor 2003, p. 235, nr. 457, p. 607, Fig. 128/13; Spânu 2012, p. 233-234, nr. 89.A.13, pl. 95/15.
3. Verigă, diametru = 2,3 cm, greutate = 1,84 g. Inv. vechi 14482/ inv. nou 8426. Literatură: Mărghitan L. 1976, p. 38, nr. 4, pl. XII/4; Teodor *et alii* 1997, Fig. 11/17; Vulpe, Teodor 2003, p. 257, nr. 872, p. 607, Fig. 128/17; Spânu 2012, p. 234, nr. 89.A.14, pl. 95/16.
4. Verigă, diametru = 2,3 cm, greutate = 2 g. Inv. vechi 14483/ inv. nou 8403. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 5, pl. XII/5; Teodor *et alii* 1997, Fig. 11/10; Vulpe, Teodor 2003, p. 235, nr. 454, p. 607, Fig. 128/10; Spânu 2012, p, 234, nr. 89.A.15, pl. 96/9.
5. Verigă, diametru = 2,4 cm, greutate = 2,66 g. Inv. vechi 14484/ inv. nou 8428. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 6, pl. XII/6; Teodor *et alii* 1997, p. 77, nr. 255, Fig. 11/12; Vulpe, Teodor 2003, p. 235, nr. 456, p. 607, Fig. 128/12; Spânu 2012, p, 234, nr. 89.A.16, pl. 95/18 (trimitere eronată la pl. 95/17).
6. Verigă, diametru = 1,8 cm, greutate = 1,17 g. Inv. vechi 14485/ inv. nou 8424. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 7, pl. XII/7; Teodor *et alii* 1997, p. 77, nr. 257, Fig. 11/14; Vulpe, Teodor 2003, p. 257, nr. 869, p. 607, Fig. 128/14; Spânu 2012, p. 234, nr. 89.A.17, pl. 95/17 (trimitere eronată la pl. 95/18).
7. Verigă, diametru = 2,2 cm, greutate = 1,75 g. Inv. vechi 14486/ inv. nou 8430. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 8, pl. XII/8; Teodor *et alii* 1997, Fig. 11/7; Vulpe, Teodor 2003, p. 235, nr. 451 (= p. 254, nr. 813), p. 607, Fig. 128/7 (trimitere eronată la Fig. 128/6); Spânu 2012, 234, nr. 89.A.18, pl. 95/19.
8. Verigă, diametru = 2,3 cm, greutate = 2,49 g. Inv. vechi 14487/ inv. nou 8425. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 9, pl. XII/9; Teodor *et alii* 1997, Fig. 11/6; Vulpe, Teodor 2003, p. 235, nr. 452, p. 607, Fig. 128/6 (trimitere eronată la Fig. 128/7); Spânu 2012, p. 234, nr. 89.A.19, pl. 95/20.
9. Verigă, diametru = 2,4 cm, greutate = 2,19 g. Inv. vechi 14488/ inv. nou 8429. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 10, pl. XII/10; Teodor *et alii* 1997, Fig. 11/11; Vulpe, Teodor 2003, p. 235, nr. 455, p. 607, Fig. 128/11; Spânu 2012, p. 234, nr. 89.A.20, pl. 95/21.
10. Verigă, diametru = 2,8 cm, greutate = 3,77 g. Inv. vechi 14500/ inv. nou 8443. Literatură: Mărghitan 1976, p. 39, nr. 20, pl. XIII/8; Teodor *et alii* 1997, p. 77, nr. 258, Fig. 11/15; Vulpe, Teodor 2003, p. 257, nr. 870, p. 607, Fig. 128/15; Spânu 2012, p. 234, nr. 89.A.29, pl. 95/24 (trimitere eronată la pl. 95/25).

ANEXA 3. MONEDELE TEZAURULUI NR. 2/1949

1. Menţiune Vulpe, *Poiana 1949–I*, p. 183. Cf. Mitrea 2011, p. 197, nr. 15: „AR (*serratvs*). 3,72 g; 18,3 mm; ↑; slab conservată; pe revers este cifra LXX[...]. *TI. CLAVDIVS TI. F AP. N* (Grueber, 3096, tip gen., Roma, 80 a.Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a.Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a.Chr.). Sectorul H'. IAB. Nr. Inv. 258, 11. Literatură: M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 11[43]".
2. Menţiune Vulpe, *Poiana 1949–I*, p. 183. Cf. Mitrea 2011, p. 197, nr. 16: „AR (*serratvs*). 3,70 g; 19 mm; ↓; bine conservată; pe revers este cifra A.XXV[...]. *TI. CLAVDIVS TI. F AP. N* (Grueber, 3096, tip gen., Roma, 80 a.Chr.; Sydenham, 770, Italia, 78–77 a.Chr.; Crawford, 383/1, Roma, 79 a.Chr.). Săpătura H', sectorul VII N, 277. IAB. Nr. Inv. 258, 12. Literatură: M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 12".
3. Menţiune Vulpe, *Poiana 1949–I*, p. 184. Cf. Mitrea 2011, p. 197, nr. 10: „AR. 3,43 g; 17 mm; →; bine conservată; pe avers este incizată litera K. *C. ALLIVS BALLA* (Grueber, 1763, Roma, 89 a.Chr.; Sydenham, 595, Roma, 93 a.Chr.; Crawford, 336/1b, Roma, 92 a.Chr.). Săpătura H', sectorul VII N. IAB. Nr. Inv. 258, 6. Literatură: M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 6".
4. Menţiune Vulpe, *Poiana 1949–I*, p. 184. Cf. Mitrea 2011, p. 197, nr. 19: „AR. 3,61 g; 18 mm; ↓; bine conservată; pe avers se află cifra III, însoţită de două incizii. *C. IVLIVS CAESAR* (Grueber, 3955, Roma, 49 a.Chr.; Sydenham, 1009, Gallia, 50 a.Chr.; Crawford, 452/4, monetărie în mişcare cu Caesar, 13 iulie 48–47 a.Chr.). Săpătura H', sectorul VII N. IAB. Nr. Inv. 258, 15. Literatură: M. Chiţescu, în *BAR*, p. 354, nr. 140/e, 16".

ANEXA 4. PIESE DE ORFEVRERIE IZOLATE DESCOPERITE LA POIANA ÎN CAMPANIA 1949

1. Brăţară din argint (Fig. 6/1); corp faţetat de secţiune octogonală, cu extremităţile decorate prin poansonare. Dimensiuni: diametrul = 7,2 × 6,4 cm; greutate = 56 g. Poate fi identificată ipotetic cu piesa descrisă de Vulpe, *Poiana 1949–1*, p. 76 („*pe taluz, o brăţară de bronz* (sic)*, masivă, faţetată, penanulară, diam. 7 cm, grosime 7 mm*"). Datele descoperirii: vineri, 24 iunie 1949, secţiunea H, sectorul VIII N (jumătatea de nord), nr. 332, adâncime neprecizată („pe taluz"). Context: „*Multă cenuşă, arsătură, cărbuni. În apropiere 333, ½ veritcală a unei oale bitronconice primitive Latène, luciu negru*". MNIR-Bucureşti, inv. vechi 14478, inv. nou 8421. Literatură: Mărghitan 1976, p. 37, nr. 1, pl. XII/1; Teodor, Ţau 1999, p. 78, nr. 290, Fig. 3/3 şi Vulpe, Teodor 2003, p. 231, nr. 390, 599, Fig. 120/2 (cu indicarea eronată a datelor descoperirii şi a gestiunii la Muzeul din Tecuci); Spânu 2012, p. 233, nr. 89–A–11, pl. 96/3.
2. Cercel din argint (Fig. 6/2); corp în torsadă; o terminaţie în formă de protomă ofidiană. Dimensiuni: diametru = 3,5 cm; greutate = 4,76 g. Descrierea şi schiţa lui Vulpe, *Poiana 1949–1*, p. 154 permit identificarea certă a piesei. Datele descoperirii: miercuri, 6 iulie 1949, secţiunea H', sectorul XIII S (jumătatea de sud), nr. 49 (suprascris: „AR 208"), adâncimea cazmalei 2 (cca -0,25 / -0,50 m). Context neprecizat dintr-o stratigrafie de cca 3,5 m grosime. MNIR-Bucureşti, inv. vechi 14490; inv. nou 8446. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 12, pl. XII/12; Teodor *et alii* 1997, p. 71, nr. 68, Fig. 8/4; Vulpe, Teodor 2003, p. 234, nr. 444, p. 599, Fig. 125/4; Spânu 2012, p. 234, nr. 89-A-22, pl. 95/23.
3. Cercel din argint (Fig. 6/3); corp în torsadă; o terminaţie în formă de protomă ofidiană. Dimensiuni: diametru = 3,8 cm; greutate: 8,97 g. Descrierea şi schiţa lui Vulpe, *Poiana 1949-1*, p. 158 permit identificarea certă a piesei. Datele descoperirii: joi, 7 iulie 1949, secţiunea H', sectorul XIII S (jumătatea de sud), nr. 79 (suprascris: „AR 207"), adâncimea cazmalei 3 (cca -0,50 / -0,75 m). Context neprecizat dintr-o stratigrafie de cca 3,5 m grosime. MNIR-Bucureşti, inv. vechi 14489; inv. nou 8432. Literatură: Mărghitan 1976, p. 38, nr. 11, pl. XII/11; Teodor *et alii* 1997, p. 71, nr. 65, Fig. 8/1; Vulpe, Teodor 2003, p. 234, nr. 441, p. 599, Fig. 125/1; Spânu 2012, p. 234, nr. 89-A-21, pl. 95/22.
4. Verigă cu capetele petrecute, formând câte o volută şi înfăşurate (Fig. 6/4). Dimensiuni: diametru = 2,3 cm. Menţiune Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 16. Datele descoperirii: sâmbătă, 16 iulie 1949, secţiunea H', sectorul VIII S (jumătatea de sud), nr. 371, adâncimea cazmalei 7 (cca -1,75 / -1,95 m). Context neprecizat. Obiect inedit, probabil pierdut.
5. Fibulă fragmentară (Fig. 6/5). Menţiune şi schiţă Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 71: „*Fibulă romană de argint. 5 cm f. bine păstrată. Fără ac. O parte din buza plăcii de oprire de asemeni lipsă. Şi o parte din resort*". Descrierea şi schiţa corespund unui exemplar al tipului Almgren 69. Datele descoperirii: luni, 25 iulie 1949 AM, secţiunea H', sectorul XI S, nr. 613; cazmaua 11 (-2,75 m). Context incert. Obiect inedit, probabil pierdut.
6. Fragment de podoabă torsadată (torques sau brăţară? Fig. 6/6). Se păstrează o terminaţie netedă, de secţiune rotundă, cu cârlig cu proeminenţă conică şi o parte din corpul în torsadă de secţiune patrulateră. Ruptă şi îndoită. Menţiune şi schiţă Vulpe, *Poiana 1949-2*, p. 120. Datele descoperirii: luni, 1 august 1949 PM, secţiunea H" (martorul dintre H şi H'), sectorul II E, nr. 51, adâncimea nu a fost indicată. Context incert. MITC-Tecuci, inv. 4872. Literatură: Ciobotaru, Ilie 2013, p. 372, nr. 79.4.
7. Tijă din argint de secţiune patrulateră (Fig. 6/7). Dimensiuni: lungime = 4,8 cm, lăţime maximă = 0,35 cm, greutate = 3,49 g. Menţiune şi schiţă Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 136: „*fragment prismatic de ~~bronz~~ argint*" (cuvântul „bronz" a fost tăiat, iar cuvântul „argint" a fost suprascris cu cerneală albastră). Datele descoperirii: marţi, 2 august 1949, secţiunea h, sectorul IX (la 40 cm de colţul de est), nr. 26, adâncimea nu a fost indicată. Context incert. MITC-Tecuci, inv. 4876. Literatură: Ciobotaru, Ilie 2013, p. 375, nr. 79.17.
8. Inel din aur cu camee (Fig. 6/8); scena gravată pe camee ilustrează Victoria în biga trasă de doi cai. Inelul este realizat din tablă martelată. Dimensiuni: înălţimea inelului = 2,9 cm; diametrul cameei = 3 × 2,2 cm; greutate = inelul fără camee, dar fără îndepărtarea

[43] Referirile lui B. Mitrea la „Chiţescu, în BAR …" sunt, de fapt, trimitere la Chiţescu 1981.

cimentului antic care o fixa cântărește = 15,25 g (Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 179). Descriere și schiță Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 135–136 și 177–179. Datele descoperirii: marți, 2 august 1949, secțiunea h, sectorul V (la 40 cm de colțul de est), nr. 23, adâncime: -0,90 m. Context: *„De la primele lovituri de casma, în colțul sect. V, la 40 cm în diagonală de la colț, în strat încă negru, 90 cm adâncime, apare senzația maximă a campaniei noastre de săpături ...”*. MNIR-București, inv. 11350. Literatură: Vulpe *et alii* 1950, p. 50; Vulpe 1957, p. 150–151, Fig. 6; Spânu 2012, p. 233, nr. 89–A-9, pl. 161/11; Știrbulescu, Dumitrașcu 2019.

ANEXA 5. LOCALIZAREA ÎN SĂPĂTURĂ A MONEDELOR IZOLATE MENȚIONATE DE RADU VULPE

1. Vulpe, *Poiana 1949–1*, p. 111 (lit.: Mitrea 2011, p. 196, § 1949, nr. 1): H, s. IV V, 442, adâncime incertă.
2. Vulpe, *Poiana 1949–1*, p. 156 (lit.: Mitrea 2011, p. 197, § 1949, nr. 26): H’, s. V S, 55, -0,75 m.
3. Vulpe, *Poiana 1949–1*, p. 159 (lit.: Mitrea 2011, p. 197, § 1949, nr. 24): H’, s. V N, 105, -1,75 m.
4. Vulpe, *Poiana 1949–1*, p. 182 (lit.: Mitrea 2011, p. 196, § 1949, nr. 5): H’, s. XVII centru, 272.
5. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 6 (lit.: Mitrea 2011, p. 196, § 1949, nr. 3): H’, s. XVI S, 184 (322), adâncime incertă.
6. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 9; (lit.: Mitrea 2011, p. 197, § 1949, nr. 20): H’, s. I/II S, 330, -1,75 m.
7. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 16 (lit.: -): H’, s. VIII S, 370, -1,75 m.
8. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 18 (lit.: Mitrea 2011, p. 196, § 1949, nr. 11): H’, s. II S, 382, -1,75 m.
9. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 26 (lit.: Mitrea 2011, p. 197, § 1949, nr. 22): H’, s. VI S, 402, -2,00 m.
10. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 50 (lit.: Mitrea 2011, p. 196, § 1949, nr. 2): H’, s. V S, 520, -2,25 m.
11. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 55 (lit.: Mitrea 2011, p. 196, § 1949, nr. 8): H’, s. I S, 533, -2,50 m.
12. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 134 (lit.: Mitrea 2011, p. 197, § 1949, nr. 23): h, s. VIII, 17, -1,80 m.
13. Vulpe, *Poiana 1949–2*, p. 136 (lit.: -): h, s. VI, 25, -2,40 m.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

DETERMINATION OF ORIGIN OF TRANSPORT AMPHORAE OF HERACLEAN TYPE: LAB REASSESSMENT OF THEIR RECENT REALLOCATION TO APOLLONIA PONTICA

Pierre DUPONT
ArAr Lab, Maison de l'Orient, France ; e-mail : pierre.dupont15@orange.fr

Keywords: *Apollonia Pontica, amphorae of Heraclean type, determination of origin, XRF chemical analysis*
Abstract: *XRF chemical results do not support the complete refutation of Balabanov's proposal of reattribution to Apollonia put forward by Vladimir Katz and Natalia Pavlichenko.*

Cuvinte-cheie: *Apollonia Pontica, amfore de tip Heracleea, determinarea originii, analize XRF*
Rezumat: *Rezultatele analizelor XRF nu sprijină pe de-a întregul propunerea lui Balabanov de reatribuire a acestui tip de amfore Apolloniei, așa cum a fost sugerată de Vladimir Katz și Natalia Pavlcihenko.*

Already intricate on the typological point of view, the determination of origin of transport amphorae of "Heraclean" type[1], alias "with englyphic stamps" for part of them[2,] was recently given a proposal of reattribution to Debelt *apud* Kostadin Tcheshma, in the vicinity of Apollonia Pontica by P. Balabanov[3], about which preliminary lab results allow the following comments.

Concerning Apollonia proper, the XRF chemical measurements already obtained on an amount of some 273 samples include those of some ten sherds of amphorae of Heraclean type, supplemented by seven others from nearby Debelt.

On the general dendrogramme of classification of chemical results (Fig. 1), all our samples of "Heraclean" jars from both Apollonia (APO 37–40, 116–121) and Debelt (APO 136–144) are gathered within a homogenous cluster J, except a single fragment of terracotta sarcophagus and another one of roof tile.

Conversely, this homogenous chemical cluster J, grouping together all our samples of "Heraclean" jars appears completely separated from those of pottery finds of common wares B, E and I, both from Apollonia and D, most probably ascribable to local products of Apollonian rather than Debelt workshops.

Quite surprisingly, such a clear splitting into separate units between common wares and Heraclean transport amphoras from Apollonia contradicts the first archaeometrical results previously obtained by a Bulgarian team[4], melting together into a single entity both domestic pottery from Apollonia and Heraclean amphorae from both Apollonia and nearby Debelt.

After having evidenced the specificity of chemical pattern of these transport amphorae of "Heraclean" type from both Apollonia and Debelt, let's now focus our attention on their specificity in comparison with similar finds from more or less distant Pontic settlements, viz. seven additional samples of "Heraclean" amphoras from Orgame (Istros chora)[5] (ORG 32–38), as well as five from Callatis[6] (CAL 21–25) and five more from Tauric Chersonesus and Kuban[7] (TAM 60–64), both reported as Dorian foundations of Heraclea by ancient sources[8].

For lack of any available sample of transport amphoras from the Ereğli workshop dump[9], reported by D. Kassab-Tezgör[10], eight sherds of humdrum common wares (HEP 1–8) from the modern town were at least added for comparisons, as well as five more of Sinopean amphoras (SNO 1–4 and BYZ 687) for testing casual typological misattributions.

The results of these regional comparisons centred on "Heraclean" amphoras proper, as expressed in the new dendrogramme of classification (Fig. 2), once again put forward the concentration of most of them within a single entity B, thus suggesting that we are most probably faced with the products of a major exporting centre of

[1] Monakhov 2003, p. 123–144, pls. 86–99; Monakhov *et alii* 2019, p. 173–175.
[2] Garlan 2019 (with previous bibliography).
[3] Balabanov 1985; Balabanov 2010, before stepping back lastly to Heraclea (Balabanov *et alii* 2016, p. 53–54).
[4] Kuleff *et alii* 1998.
[5] Courtesy V. Lungu.
[6] Courtesy L. Buzoianu.
[7] Courtesy S. Monakhov.
[8] See Avram 2009; 2022, passim.
[9] Incidentally, all of Shelov types A–B, D–E *et alii*, without englyphic stamps.
[10] Arsen'eva *et alii* 1997; Kassab-Tezgör 2013; 2020, chap. 2.

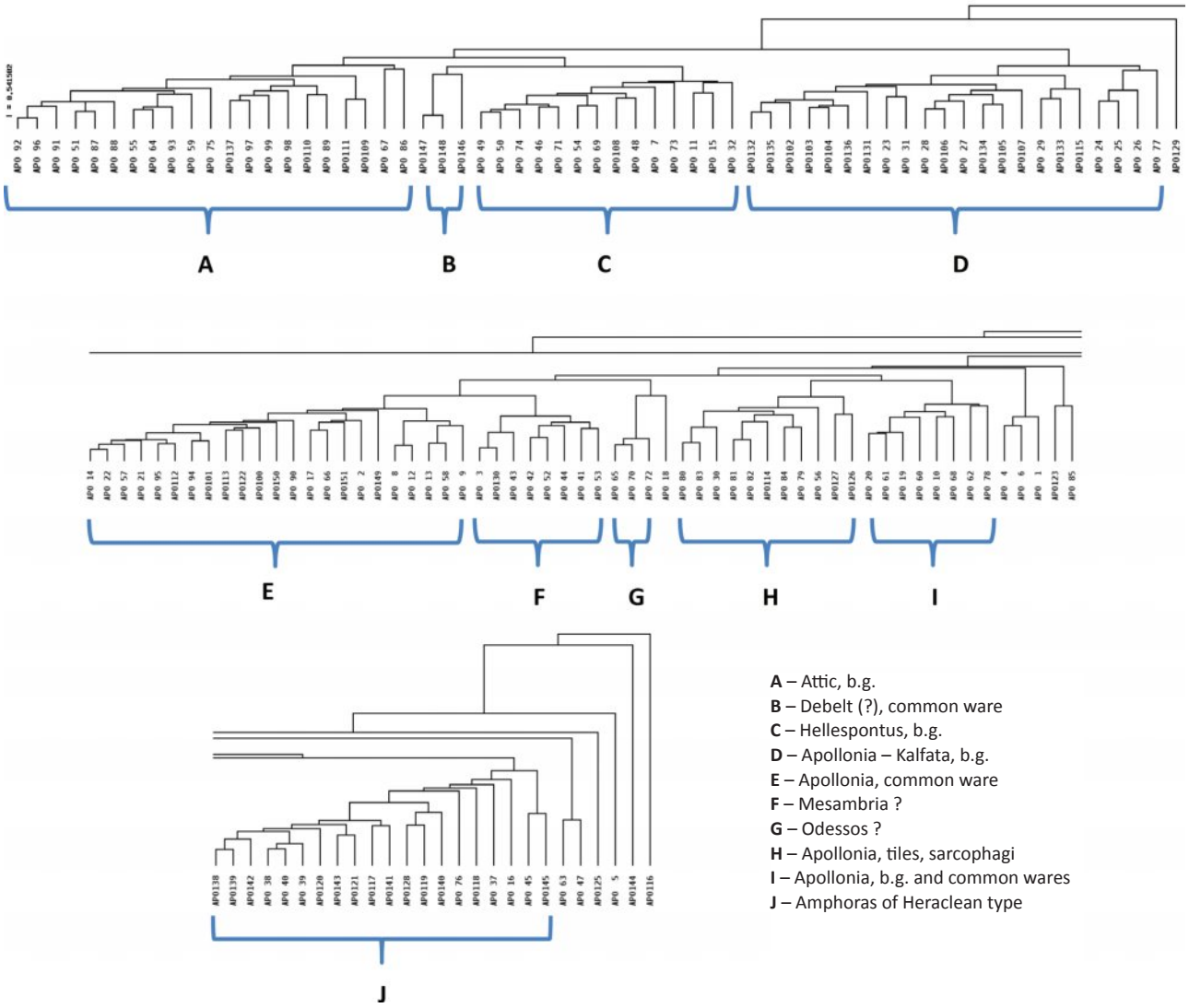

Figure 1. *Apollonia Pontica. General dendrogramme of chemical data.*

manufacture, having distributed them between at least the West-Pontic settlements and the North-East ones. The division of the corresponding cluster into two sub-clusters B1-B2, both with high calcium content, possibly connected with the loessic cover of Dobrogea, might be either purely statistical or express the existence of as many separate workshops within it. The chemical pattern of these two sub-clusters differs from those of our samples of common wares from both Ereğli / Heraclea and Callatis. Another important point lies in the fact that all of the names of magistrates recorded on the stamps of our samples of "Heraclean" amphoras from Tauric Chersonesus and Kuban are also to be found among those inventoried among the finds from Debelt[11], thus confirming that we are well and truly faced with the products of the same centre of manufacture. Incidentally, even our sample APO 144 from Debelt, rejected in a completely marginal position on the right of the dendrogramme, might well be also to associate to this main cluster, due to the fact that its chemical pattern only differs by a very high zinc content, most probably resulting from a fortuitous inclusion of a blende crystal (zinc sulphide).

But the fact that the rather homogenous cluster B, concentrating most of our samples of "Heraclean" amphoras from Apollonia and Debelt[12], as well as most of those from Orgame, Callatis, Tauric Chersonesus and Kuban, forms a separate entity, clearly distinct from the two ones of pottery finds and stamped roof-tiles from Apollonia, most probably assigned to local products, doesn't necessarily allow to exclude the possibility of their local manufacture, due to the fact that amphoras workshops were most often located outside city centres and thus often using clay sources distinct from those

[11] See Balabanov *et alii* 2016, p. 92–93, Tab. IV.

[12] Though relegated in a marginal position at the right end of the dendrogramme, our sample APO 144 from Debelt only differs by a higher zinc content, most probably fortuitous, all other elements fitting with those of the main cluster.

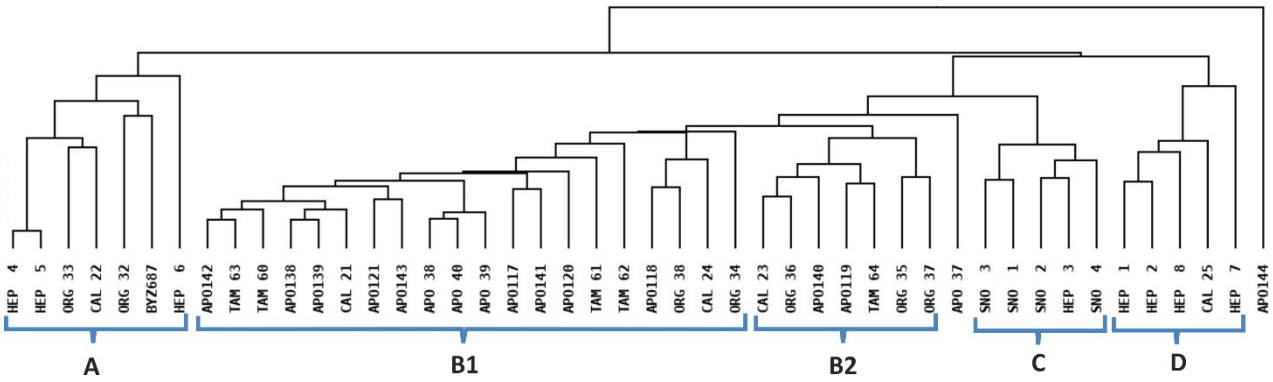

Figure 2. *Dendrogramme of chemical data of "Heraclean" amphoras.*

processed by their urban counterparts. First of all, its chemical pattern also differs from the one of our samples of common wares from Ereğli / Heraclea and, furthermore too, from our reference for Callatis.

As for our remaining samples of "Heraclean" jars, they are distributed within two opposite minor clusters A and D on either side of the main central one, both with low calcium and manganese contents. Each of them is associated with one part of our samples of common wares from Ereğli / Heraclea and they display distinct chemical patterns. The left end one, with higher kalium content, gathers two samples of jars from Orgame (ORG 32–33), a single one from Callatis (CAL 22) and a last one of Sinopean amphora collected in Sinope itself (BYZ 687). The opposite right end one, with higher iron and lower kalium contents, only includes a single sample of "Heraclean" amphora from Callatis (CAL 25). How to interpret such a dichotomy between two units grouping in parallel some of our samples of common wares from Ereğli / Heraclea and some isolated "Heraclean" amphoras from both Callatis and Orgame? Might at least one of these two mini-clusters, both including common wares from Ereğli / Heraclea, be representative of local products of this South-Pontic settlement? In that case, it would mean that Heraclea has to be reinterpreted as a secondary producer[13], rather imitating canonical models spread by another still unidentified primordial main centre of manufacture. But it would still be too early to settle it at the present stage, the chemical pattern of locally made common wares being most generally not fitting with the one(s) of extra-urban workshops of transport amphoras.

Incidentally, the greater part of "Heraclean" amphoras from Orgame falling within our main cluster, together with those from Apollonia, Debelt and Callatis, it would have been interesting to know which variants of shape were involved, Paraschiv's variant B, alias Shelov's type c, being reported quite well represented among the finds[14]. Unfortunately, the too small size of our samples doesn't allow to settle it.

As for our five samples of Sinopean amphoras, all from Sinope itself, they form a homogenous separate mini-cluster C, thus ruling out the possibility of typological misattributions to this city. Accordingly, the intrusion within it of an isolated sample of common ware from Ereğli appears purely fortuitous.

Accordingly, the debate still remains open and will require more cross-checking of chemical patterns with similar finds from other parts of the Pontic sphere to validate or not Apollonia or nearby Debelt as the primordial centre of manufacture of these jars of "Heraclean" type and identify its possible more or less distant minor secondary ones.

However, considering the highest concentration of such finds along the western shore of the Black Sea, first of all around the Burgas Bay, this would then reinforce the possibility of a major centre or even area of manufacture distributed between several separate regional amphoras workshops, as already assumed, besides in Debelt, both in Apollonia itself[15] and Mesambria[16], whereas Callatis conversely does not seem to be ranged among the possible other candidates. Of course, additional tests would still be needed on samples from the Southern shore to resume more closely the Ereğli trail, formerly opened by D. Kassab-Tezgör[17], and go deeper into it, even if the chemical results obtained on a preliminary set of surface finds of common wares from the modern town didn't fit at all with those of our samples of Heraclean amphoras from Apollonia and Debelt.

If one adds the fact that the southern part of Dobrogea constitutes since at least the 19th century[18] a major area of viticulture concentrated around modern Pomorie, *i.e.* in the close vicinity of Apollonia and Debelt, it is not at all excluded that it was already the case as early as the Hellenistic period, even if ancient sources are rather referring to the North-Aegean littoral rather than to the West-Pontic one. In the affirmative, at least one major

[13] Unless our main cluster might represent indeed the products of a still unidentified extra-urban amphorae workshop located in the vicinity of ancient Heraclea but using clays of its own.

[14] Paraschiv 2013, p. 214, fig. 1/2a–b.

[15] Docter *et alii* 2008. For a retrospective of amphoras finds of Heraclean type made in Apollonia, see Lazarov 1978 and 1980.

[16] Stoyanov 2011.

[17] See *supra*, note 5.

[18] Ionescu de la Brad 1850, *passim*.

	NOM	CaO	Fe2O3	TiO2	K2O	SiO2	Al2O3	MgO	MnO	Na2O	P2O5	Zr	Sr	Rb	Zn	Cr	Ni	La	Ba	V	Ce	Y	Th	Pb	Cu
A	HEP 4	5.43	5.64	0.817	3.53	62.61	19.66	1.38	0.0624	0.32	0.34	247	107	169	146	123	54	42	818	122	104	54	22	42	38
	HEP 5	5.52	5.65	0.820	3.52	62.52	19.65	1.41	0.0624	0.30	0.35	249	108	166	143	120	63	32	835	113	96	54	21	48	39
	ORG 33	1.06	7.56	0.790	3.78	64.30	19.57	1.90	0.1113	0.62	0.11	186	68	130	96	125	77	36	568	150	84	36	16	37	336
	CAL 22	6.14	6.45	0.862	2.64	65.79	15.47	1.91	0.0893	0.29	0.22	236	113	128	77	142	60	44	330	135	86	40	16	23	31
	ORG 32	9.19	6.92	0.685	3.56	57.20	17.94	3.19	0.1033	0.68	0.34	187	190	183	102	186	144	35	577	126	104	42	22	39	32
	BYZ687	3.76	8.36	0.905	3.79	58.72	19.81	2.33	0.2102	1.71	0.21	198	115	150	102	143	118	47	704	158	90	34	11	45	39
	HEP 6	8.90	5.75	0.907	1.84	63.86	14.46	2.80	0.1027	1.01	0.17	320	253	106	75	99	47	54	679	112	106	38	16	31	24
B1	APO142	14.19	6.01	0.658	1.38	63.25	11.89	1.61	0.1429	0.33	0.37	159	392	69	76	125	56	31	467	117	46	26	8	12	45
	TAM 63	14.76	5.81	0.619	1.60	63.09	11.21	1.62	0.1346	0.59	0.39	166	366	67	71	125	51	35	378	128	56	30	11	17	95
	TAM 60	13.84	5.35	0.642	2.01	61.98	12.83	1.63	0.1247	0.98	0.45	168	392	67	66	109	50	31	380	112	53	29	10	20	37
	APO138	13.44	6.56	0.726	1.38	63.12	11.92	1.95	0.1313	0.37	0.23	173	354	73	72	156	57	31	471	146	51	25	13	14	43
	APO139	13.76	6.49	0.740	1.48	61.98	12.78	1.80	0.1460	0.43	0.23	171	342	80	77	131	62	23	438	134	57	30	14	12	50
	CAL 21	14.13	6.37	0.747	1.80	61.96	12.09	1.76	0.1410	0.46	0.37	159	431	78	78	134	58	31	388	122	63	29	8	17	36
	APO121	11.66	5.71	0.676	1.64	64.98	12.60	1.61	0.1388	0.62	0.20	179	366	80	71	97	60	24	454	105	67	30	10	23	48
	APO143	11.91	5.43	0.597	1.53	66.71	11.44	1.41	0.1328	0.37	0.30	198	346	77	70	118	54	28	593	109	48	30	15	12	41
	APO 38	11.53	6.89	0.764	1.43	63.00	14.04	1.64	0.1268	0.31	0.11	174	301	72	78	138	73	24	420	139	59	40	7	14	36
	APO 40	10.24	7.07	0.791	1.34	64.52	13.20	1.88	0.1329	0.55	0.12	178	280	61	67	144	72	41	427	140	67	35	12	23	31
	APO 39	9.21	7.29	0.809	1.54	64.96	13.55	1.75	0.1319	0.47	0.14	177	264	63	82	165	74	24	488	126	53	35	10	24	39
	APO117	13.01	6.15	0.845	2.28	61.30	12.80	2.34	0.1542	0.42	0.55	205	299	74	86	106	55	24	366	132	70	28	12	29	66
	APO141	14.29	6.68	0.883	1.50	60.95	12.59	1.92	0.1610	0.49	0.35	192	321	80	97	153	56	25	645	137	57	37	14	15	47
	APO120	12.58	6.36	0.784	1.33	64.61	12.32	1.31	0.1435	0.27	0.11	233	300	60	79	126	69	37	526	110	49	40	11	22	35
	TAM 61	9.98	5.88	0.686	1.15	66.24	13.76	1.14	0.1454	0.67	0.19	204	348	51	60	117	60	37	360	104	87	30	14	19	32
	TAM 62	9.74	6.23	0.725	1.34	66.75	12.65	1.51	0.2472	0.52	0.13	192	282	56	71	131	66	29	510	112	66	30	10	14	40
	APO118	21.12	5.53	0.657	1.59	57.14	11.70	1.28	0.1225	0.41	0.28	177	529	78	70	94	60	24	548	121	85	35	5	16	37
	ORG 38	17.81	6.22	0.716	1.76	57.77	13.31	1.49	0.1155	0.48	0.13	153	424	73	71	103	56	38	730	145	73	23	11	20	38
	CAL 24	15.55	6.97	0.802	1.76	56.90	14.59	2.06	0.1660	0.63	0.36	164	628	81	87	146	75	44	507	152	83	31	9	21	43
	ORG 34	17.56	4.93	0.527	1.33	63.05	10.72	1.19	0.1217	0.23	0.12	198	419	58	68	84	54	34	1086	100	77	25	4	17	23
B2	CAL 23	11.01	6.59	0.782	2.40	59.75	15.96	1.83	0.1048	1.30	0.13	166	354	79	77	90	56	36	450	120	57	24	7	16	31
	ORG 36	11.15	6.77	0.825	2.28	58.07	16.91	2.24	0.0824	1.39	0.10	153	382	81	77	77	37	37	511	155	56	23	8	23	31
	APO140	14.25	7.32	0.868	2.00	54.87	17.32	1.95	0.1013	0.90	0.25	144	326	76	79	106	41	29	654	160	42	24	8	13	49
	APO119	8.85	7.21	0.922	1.88	61.54	16.35	1.88	0.1185	1.01	0.09	181	301	78	74	74	40	33	387	158	75	31	15	28	34
	TAM 64	6.79	8.12	0.965	2.35	58.86	18.36	2.08	0.1420	1.28	0.87	171	369	78	69	92	44	31	553	165	60	28	10	23	40
	ORG 35	14.12	7.47	0.893	1.51	58.95	13.31	2.67	0.1565	0.65	0.09	158	326	82	80	172	72	24	576	166	66	28	8	10	38
	ORG 37	11.18	8.61	1.015	1.52	61.51	13.15	2.17	0.1727	0.37	0.13	186	310	86	92	176	78	24	375	197	55	33	11	22	40
	APO 37	16.02	6.52	0.939	1.26	59.22	13.95	1.32	0.1969	0.26	0.14	217	338	59	71	125	54	52	481	105	107	29	15	26	33
C	SNO 3	13.41	6.98	0.813	2.16	57.13	12.99	4.73	0.1075	1.24	0.27	146	319	85	68	213	88	26	422	217	73	31	5	17	35
	SNO 1	11.89	7.13	0.810	1.72	58.17	14.22	4.38	0.1078	1.20	0.20	167	332	57	75	200	94	31	373	167	70	32	5	17	36
	SNO 2	9.01	7.26	0.850	2.74	59.61	15.53	3.24	0.0875	1.32	0.18	171	272	118	86	207	97	33	437	179	78	28	7	22	47
	HEP 3	5.09	7.56	0.944	2.17	62.58	17.21	2.90	0.0715	0.88	0.40	181	386	97	98	204	120	24	608	164	83	23	9	28	42
	SNO 4	13.57	6.79	0.838	2.52	57.05	14.04	3.33	0.1012	1.24	0.31	180	510	106	67	222	104	35	558	166	76	33	8	18	43
D	HEP 1	2.50	7.67	1.096	1.36	69.54	15.59	1.15	0.0655	0.65	0.23	228	189	60	51	82	15	24	493	158	45	19	6	32	27
	HEP 2	2.17	8.18	0.937	2.03	66.90	16.92	1.47	0.0549	1.08	0.11	191	205	64	64	67	32	35	422	151	38	20	15	63	37
	HEP 8	3.16	8.13	1.213	0.99	64.52	17.84	0.89	0.0398	0.79	2.24	261	235	44	59	97	19	24	796	155	44	26	12	36	37
	CAL 25	2.21	9.21	1.298	2.17	62.86	18.27	1.99	0.0792	1.65	0.10	199	296	68	79	90	25	14	539	177	50	20	7	49	37
	HEP 7	4.11	10.27	1.082	1.70	60.85	17.90	3.44	0.0889	0.36	0.07	168	100	80	81	146	34	24	330	242	43	22	11	24	41
	APO144	15.93	6.26	0.683	1.60	59.80	12.99	1.70	0.1453	0.42	0,23	167	358	75	614	131	69	30	622	138	56	36	11	14	48

Table 1. *Listing of chemical data in the order of the dendrogramme's main clusters (corresponding to Fig. 2).*

centre of manufacture of transport amphoras or several minor-sized ones would have been required to satisfy the needs of this first-rate wine-producing area.

All these amphoras of "Heraclean" type (preferably to the too restrictive appellation of "Heraclean" amphoras), reportedly bearing englyphic stamps[19], obviously need a complete reassessment: it remains to determine if, as in the case of the "Samian" lineage of containers initially reconstructed by Virginia Grace, today redistributed between several distinct centres of manufacture, the "Heraclean" one was also multipolar or not.

For all these reasons, the complete refutation of Balabanov's proposal of reattribution to Apollonia, such as the one put forward by Vladimir Katz and Natalia Pavlichenko[20], would probably still have to be put into perspective instead prematurely rejected. Whereas previous thorough archaeometrical investigations[21] have evidenced Mesambria as a most probable producer of transport amphoras ascribable to Virginia Grace's "Parmeniskos Group", the case of Apollonia paradoxically remains unclear.

All jars of "Heraclean" type brought to light in the Kalfata necropolis of Apollonia and in Debelt both fall within a homogenous main chemical group, whereas most of those excavated in Callatis and Orgame appear scattered between both this main group and two minor disparate others. Going on more closely into the reason(s) of such a specific regional concentration within the restricted area Apollonia-Debelt of these jars, whereas a little more northward they are far less represented across the Tomis-Callatis area and quite scarcely among the finds of Istros, appears required, as well as southward, even downward across the Propontis vine-growing areas, which surely produced their own wine-containers. But above all, what holds attention is the association of most of our samples of "Heraclean" jars from both the area Apollonia-Debelt together with those of Tauric Chersonesus and hinterland within the same chemical cluster B1–2. As remains of ceramic kilns have been brought to light on each of them[22], are we faced with local products of one of them or from another unidentified centre of manufacture?

Samples of "Heraclean" amphoras with englyphic stamps from Debelt, registered APO 138–143

● APO 138: Debelt. Stamp: Epi Kuro / Herakleidas (Balabanov *et alii* 2016, cat. 229).

● APO 139: Debelt. Stamp: Epi Deinomakho / Aristôn (Balabanov *et alii* 2016, cat. 134).

● APO 140: Debelt. Stamp: Epi Kerkino / Apollônios (Balabanov *et alii* 2016, cat.212).

● APO 141: Debelt. Stamp: Epi Eugeitôn(os) / Paian (Balabanov *et alii* 2016, cat. 208).

● APO 142: Debelt. Stamp: Epi Lukônos II / Malias (Balabanov *et alii* 2016, cat. 240).

● APO 143: Debelt. Stamp: Epi Saturo / club (Balabanov *et alii* 2016, cat. 254).

● APO 144: Debelt. Stamp: Epi Eugeitiônos / Paian.

Samples of Heraclean amphoras with englyphic stamps from Callatis[23] & Orgame[24], registered CAL 21–25 and ORG 37

● CAL 21: Callatis, stamp of magistrate Molossos and fabricant Aristippos.

● CAL 22: Callatis, stamp of magistrate Andronikos and fabricant Herakleidas.

● CAL 23: Callatis, stamp of 1st group of fabricants: Kallias.

● CAL 24: Callatis, group of late fabricants: Sokrates.

● CAL 25: Callatis, stamp of Bosporichos Group.

● ORG 37: Orgame, stamp MENH.

Samples of Heraclean amphoras with englyphic stamps from Tauric Chersonesus & Kuban, lab registered TAM 60–64[25]

● Διονυ|σίο
Rhomboid
370s/early 360s BC
● 1) Αρτέμων | "thyrsus" → | ἐπὶ Σατύρου
(Fedoseev 2016, nr. 753)
or
2) Λυκάρατος | ← "club" + "half-moon" devices | ἐπὶ Σατύρου
(Fedoseev 2016, nr. 764)
Date: 350s BC
● Ἀπ(ο)λλώ[νιος] | ἐπὶ [Λύκωνος],
(Fedoseev 2016, p. 84, nrs. 580–582)
360s BC
● [---]α
Σπ[ιν(θάρο)]
In the shape of the letter P
or
[Ἀγνοδ]- ←
ά[μο] ←
Σπ[ιν(θάρο)] →
In the shape of the letter P
3rd quarter of the 4th century BC
● Ἠρο[δώρος]|
ἐπ' Ἀ[λκέτα]
370s BC

[19] Monakhov 2010, p. 24.
[20] Katz, Pavlichenko 2007.
[21] See Kovachev *et alii* 2011.
[22] For Chersonesus, see e.g. AGSP 1984, p. 169 and 249 pl. LXII; lastly Il'jashenko *et alii* 2021.
[23] Selected by L. Buzoianu.
[24] Selected by V. Lungu.
[25] Selected by S. Monakhov, but unfortunately received in a jumble without distinctive record before sampling and lab registered TAM 60–64. Stamp data S. Monakhov.

REFERENCES

AGSP 1984 – G. A. Koshelenko, I. T. Kruglikova, V. S. Dolgorukov (eds.), *Antichnye Gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya*, Moscow, 1984.

Arsen'eva *et alii* 1997 – T. Arsen'eva, D. Kassab-Tezgör, S. Naumenko, *Un dépotoir d'atelier d'amphores à pâte claire. Commerce entre Héraclée du Pont et Tanaïs à l'époque romaine*, Anatolia Antiqua 5, 1997, p. 187–198.

Avram 2009 – A. Avram, *Héraclée du Pont et ses colonies pontiques : antécédents milésiens (?) et empreinte mégarienne*, in : H. Lombardo, F. Frisone (eds.), *Colonie di colonie: le fondazioni sub-coloniali greche tra colonizzazione e colonialismo*, Lecce, 2009, p. 209–225.

Avram 2022 – A. Avram, *Le Pont-Euxin antique. Histoire, épigraphie, archéologie*, Genève, 2022.

Balabanov 1985 – P. Balabanov, *Analiz I datirovanie amfor'kh pechatei Heraklei Pontiki*, Thracia Pontica 2, 1985, p. 12–28.

Balabanov 2010 – P. Balabanov, *The origin of amphorae with englyphic stamps*, in: D. Kassab-Tezgör et N. Inaishvili (eds.), *PATABS I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Actes de la Table Ronde Internationale de Batoumi et Trabzon, 27–29 Avril 2006*, Paris, 2010, p. 19–22, pls. 1, 9–11.

Balabanov *et alii* 2016 – P. Balabanov, Y. Garlan, A. Avram, *Les timbres amphoriques grecs d'Héraclée Pontique et de quelques autres centres de production recueillis dans l'établissement de Kostadin Tchechma près de Debelt (Bulgarie) (première moitié du IVe siècle av. J.-C.)*, Pontica 48–49, Suppl. IV, Constanța, 2016.

Docter *et alii* 2008 – R. Docter, K. Panayotova, J. de Boer, L. Donnellan, W. van de Put, B. Bechtold, *Apollonia Pontica 2007*, Gent, 2008.

Fedoseev 2016 – N. F. Fedoseev, *Keramicheskie klejma. Gerakleja Pontijskaja*, V. 2, Kerch, 2016.

Garlan 2019 – Y. Garlan, *Le timbrage amphorique grec a-t-il été une initiative privée ? L'exemple « héracléote »*, in : N. Badoud, A. Marangou (eds.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Rennes, 2019, p. 123–128.

Il'yashenko *et alii* 2021 – S. M. Il'yashenko, A. A.Voloshinov, S. A. Buravlev, *Novaya keramicheskaya masterskaya ellinisticheskpgo vremeni na khora Khersonesa Tavricheskogo*, in: *Antichnye Relikvii Khersonesa : Otkrytiya, Nakhodki,Teorii*, Materialy nauchnoi konferentsii Sebastopol', 20–24 sentjabrja 2021 goda, Sebastopol', 2021, p. 127–133, pls. 1–4.

Ionescu de la Brad 1850 – I. Ionescu de la Brad, *Excursion agricole dans la plaine de la Dobroudjea,* Constantinople, 1850.

Kassab-Tezgör 2013 – D. Kassab-Tezgör, *Les ateliers implantés sur la rive sud de la mer Noire : un état de la question*, in: L. Buzoianu, P. Dupont, V. Lungu (eds.), *PATABS III. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea / Production et commerce amphoriques en Mer Noire. Actes de la Table Ronde internationale de Constanța, 6–10 octobre 2009*, Pontica 46, Supplementum II, Constanța, 2013, p. 149–164.

Kassab-Tezgör 2020 – D. Kassab-Tezgör, *Corpus des amphores romaines produites dans les centres de mer Noire. Collections des musées de la côte turque de la mer Noire (Ereğli, Amasra, Sinop, Samsun, Giresun, Ordu, Trabzon et Amasya)*, 0xford, 2020, p. 44–49, pls. XIX, XXXIX.

Katz, Pavlichenko 2007 – V. Katz, N. Pavlichenko, *About the origin of amphoras with so called englyphic stamps*, abstract of unpublished paper given to *PATABS II, International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, Sept. 26–30*, 2007.

Kovachev *et alii* 2011 – V. Kovachev, T. Stoyanov, T.Stanimirova, D. Stoyanova, I. Lozanov, V. Mladenov, *Archaeometric Study of Hellenistic Roof Tiles and Amphorae from Apollonia and Mesambria: An Attempt of Identifying Local Production*, in: C. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (eds.), *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Acts of the Int. Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, Sept. 26–30, 2007, Sofia 2011, p. 203–243.

Kuleff *et alii* 1998 – I. Kuleff, R. Djingova, P. Balabanov, *Archaeometric investigations of pottery from the Thracian town Deultum (IV.–IV.C. BB)*, Berliner Beiträge zur Archäometrie 15, 1998, p. 199–216.

Lazarov 1978 – M. Lazarov, *Amphores et timbres amphoriques d'Héraclée Pontique trouvés à Apollonie*, in: *Studia in honorem Vesselin Besevliev*, Sofia, 1978, p. 299–309.

Lazarov 1980 – M. Lazarov, *Razprostraneieto na herakleiskite amfori I pechati v Thrakiya*, IzvVarna 16, 1980, p. 5–19.

Monakhov 2003 – S. Yu. Monakhov, *Греческие амфоры в Причёрноморье*, Moscow – Saratov, 2003.

Monakhov 2010 – S. Yu. Monakhov, *New series of amphorae from Southern Pontic poleis 4th– first third of the 3rd centuries B.C.*, in: D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *PATABS I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27–29 avril 2006*, Paris, 2010, p. 23–27, pls. 12–13.

Monakhov *et alii* 2019 – S. Monakhov, E. Kuznetsova, A. Chistov, N. Churekova, *Античная амфорная коллекция Государственного Эрмитажа VI–IIвв. до н.з.,* Saratov, 2019.

Paraschiv 2013 – D. Paraschiv, *Les amphores romaines d'Héraclée du Pont en Dobroudja*, in : G. R. Tsetskhladze, S. Atasöy, A. Avram, Ş. Dönmez, J. Hargrave (eds.), *The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC – 5th Century AD). Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities, Istanbul, 14th–18th September 2009*, Oxford, 2013, p. 213–217.

Stoyanov 2011 – T. Stoyanov, *New Evidence for Amphora Production in Early Hellenistic Mesambria Pontica*, in: C. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (eds.), *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26–30, 2007*, Sofia, 2011, p. 191–201.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

LĂMPILE DE LA HISTRIA
I. LĂMPI ROMANE TIMPURII DIN *SECTORUL SUD* AL CETĂȚII HISTRIA

Ionuț BOCAN[a], Mircea DABÎCA[b]
[a] *Muzeul Național de Istorie a României, București, România; e-mail: ionutzbocan@gmail.com*
[b] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mail: mdabica@yahoo.com*

Keywords: *Histria, lamps, Roman period, workshops, stamps*
Abstract: *This study focuses on the analyses of a specific type of archaeological material, namely the roman lamps, discovered in the South Sector at Histria. The analysis was made upon a set of 27 pieces that had been discovered in the South Sector during the archaeological campaigns carried out between 2003 and 2020. In the study were included the pieces from the early Roman period. Therefore, the purpose of the present paper is to provide an overview of a group of previously unpublished Early Roman lamps. The occurrence of a unique lamp mark on the territory of Romanian Dobrudja is also reported. Given the circumstances that this category received little attention within the published materials, provide an important contribution to a future endeavour to gather all the available artifacts in a corpus dedicated to Histria's lamps.*

Cuvinte-cheie: *Histria, opaițe, perioada romană, ateliere*
Rezumat: *Acest studiu este dedicat unei categorii specifice de material arheologic, și anume opaițelor romane descoperite în Sectorul Sud de la Histria. Astfel, am inclus în acest studiu 27 de piese, descoperite în urma campaniilor arheologice întreprinse între anii 2003–2020. Au fost analizate aici doar piese din perioada romană timpurie. Scopul acestui articol este introducerea în circuitul științific a unui lot de opaițe timpurii, inedite. De asemenea menționăm și prezența unei mărci rare, unică în Dobrogea românească. Acest lucru poate contribui semnificativ la realizarea unui viitor corpus al lămpilor Histriei, în condițiile în care această categorie ceramică este puțin prezentă în lucrările de specialitate.*

Cercetările arheologice în ***Sectorul Sud*** al cetății greco-romane Histria au debutat în anul 2003 în punctul *Turnul K – extra muros*. În unitățile de săpătură amplasate la vest de zidul roman târziu, a fost pusă în evidență o spectaculoasă rețea de bârne – foarte bine păstrate – peste care a fost construită substrucția turnului de colț K, într-o zonă puternic înnisipată în antichitate. Această descoperire arheologică este importantă din două perspective: pe de o parte, s-a putut preciza faptul că aceste bârne au fost utilizate în jurul anului 300 p.Chr., ceea ce deschide o viziune dendrocronologică importantă atât pentru Histria, cât și pentru zona balcanică. Pe de altă parte, la fel de importante sunt și celelalte rezultate obținute referitoare la incinta romană târzie, a cărei fază B pare să fi fost construită peste latura de sud a incintei romane timpurii. Această ultimă constatare este și motivul pentru care cercetarea a fost continuată către vest, ceea ce a dus la identificarea ruinelor unei instalații portuare din ultima etapă de locuire de la Histria, aflată în această perioadă mai curând în sudul cetății, așa cum a postulat arhitectul Dinu Theodorescu[1].

Începând cu anul 2009 a fost inclus în cadrul *Sectorului Sud* un al doilea punct de interes științific, incinta romană timpurie, mai exact, capătul ei de sud. În urma cercetării arheologice din acest punct, s-a dovedit că aceasta își are limita constructivă în această zonă, și nu se pierde în nisip așa cum se credea în anii din urmă[2].

Din anul 2010, în cadrul unei colaborări cu sectorul vecin, *Basilica extra muros,* condus de Viorica Rusu-Bolindeț, s-a extins cercetarea și spre nord. Scopul principal al acestei din urmă cercetări a fost acela de a pune în evidență, atât din punct de vedere științific, cât şi muzeistic, oraşul roman timpuriu, mai puțin cunoscut și cercetat în economia investigațiilor arheologice de la Histria. Unul dintre *obiectivele* majore a fost identificarea limitei sudice a zonei de necropolă din imediata vecinătate a *Basilicii extra muros*, și a limitei zonei de înnisipare din sudul sitului, acolo unde se postulează existența și funcționarea la un anumit moment istoric, a portului cetății Histria, sau a unuia dintre bazinele sale portuare[3].

Într-o a doua fază a cercetării de aici, între anii 2013–2015 a fost documentată latura de vest a unui edificiu de mari dimensiuni (probabil un *horreum*), datat stratigrafic în secolul al III-lea p.Chr., împreună cu o anexă/ compartimentare spre vest[4]. Din anul 2016, atenția s-a concentrat asupra laturilor de nord și sud ale acestui edificiu, avându-se în vedere în același timp și deschiderea cercetării în suprafață, în partea de vest a monumentului, care se evidențiază prin proporțiile și masivitatea zidurilor

[1] Theodorescu 1970.

[2] Dabîca 2013.
[3] Dabîca 2010.
[4] Dabîca 2014.

sale. Astfel, au fost deschise suprafețele S15 (în colțul de NV al acestui edificiu), S16 (în colțul de SV al aceluiași edificiu) și S17 în interiorul clădirii.

Între anii 2016 și 2022, eforturile arheologice au fost axate pe continuarea cercetării și analizării din punct de vedere planimetric a *marelui edificiu public roman timpuriu*[5], precum și a structurilor arheologice conexe acestei clădiri oficiale. Ne referim aici la orizontul de locuire romană timpurie și la cele două necropole plane care suprapun acest edificiu, databile în secolele IV – sfârșitul secolului V p.Chr. și secolul VI – jumătatea secolului VII p.Chr.

Toate aceste cercetări arheologice, realizate în perioada 2003–2020, au scos la lumină un bogat și variat material arheologic, printre care se remarcă un lot constituit din 154 de opaițe, întregi sau fragmentare.

În articolul de față sunt descrise și ilustrate 27 de lămpi de tip Loeschcke VIII, instrumente de iluminat cu o largă răspândire în toată lumea romană începând din sec. I p.Chr[6]. Acest tip cunoaște variante specifice, distincte, în funcție de zona producătoare, tradițiile locale, influențele altor forme sau moda timpului. Respectând aspectul morfologic consacrat[7], variantele pot avea forme și decor diferite pe cioc, bordură, disc sau toartă, calitate diferită a tiparelor, lutului, finisării și arderii în cuptor, ștampilă sau semnătură pe bază și, nu în ultimul rând, o arie de răspândire, uneori bine conturată. Astfel, 21 de exemplare cu trăsături distincte, produse în principal la Tomis, dar și în ateliere provinciale, chiar periferice, cu o răspândire relativ bine delimitată geografic, sunt cunoscute în literatura românească de specialitate ca fiind de tip *Euctemon,* datorită semnăturii în pasta moale a proprietarului *officinei,* cu ciocul cordiform[8] sau cordiform degenerat[9]. Evident că nu toate lămpile de tip *Euctemon* poartă semnătura atelierului, chiar dacă unele sunt de o foarte bună calitate. Acest lucru este mai bine observat în cazul loturilor mari publicate, precum cel de la Barboși[10], în care întâlnim, ca și în cazul nostru, piese de foarte bună calitate, dar și unele slab finisate, dezechilibrate, cu decorul estompat și, evident, fără marcă. Un număr de 20 de piese (nr. cat. 2–21) este cu siguranță produs în atelierele lui *Euctemon*, ciocul cordiform degenerat sugerând posibilitatea modelării lor în ateliere locale sau periferice, filiale ale officinei de la Tomis. Departajarea subvariantelor se face în funcție de cel mai important element de decor care se găsește imprimat pe disc, cu particularități distincte care conferă acestui tip de opaițe o notă de originalitate recunoscută de specialiști.

Următoarele opaițe din lotul studiat (nr. cat. 22–24), deși aparțin tipului Loeschcke VIII, au o alcătuire morfologică și decor bine-cunoscut în tot Imperiul timpuriu. În sfârșit, ultimele trei (nr. cat. 25–27), produse în atelierele nord-pontice, completează tabloul marii diversități a producției locale și a importurilor instrumentelor de iluminat descoperite la Histria.

I. Cocoș

În *Sectorul Sud* de la Histria au fost descoperite două lămpi decorate pe disc cu un cocoș (nr. cat. 1–2). Pasărea este redată în mișcare, spre stânga. Cele două piese au fost realizate din pastă fină, de culoare roșie, în tipare de foarte bună calitate, fiind vizibile toate detaliile morfologice ale decorului. Ambele exemplare au bordura nedecorată. În literatura de specialitate, opaițele decorate cu cocoș pe disc sunt atribuite meșterului *Euctemon*, fiind denumite de către unii cercetători opaițe de tip Euctemon[11], după semnătura producătorului. Semnătura lui *Euctemon* a fost aplicată doar pe lămpile ornamentate pe disc cu cocoș, ciorchine de strugure, cantharos și scoică[12]. În acest context se impune menționat faptul că unul dintre opaițele analizate de noi (nr. cat. 1) păstrează pe bază marca unui producător, imprimată neglijent în pasta moale. Astfel, se poate distinge cu greu ștampila ΡΟΦΟΥ*,* cu literele din centru, ΟΦΟ, mai mici. Nu putem încheia fără a menționa un opaiț descoperit la Varna, ornamentat cu mistreț pe disc, cu ștampila ΡΟΥΦΟΥ, imprimată pe două rânduri[13]. Piese ornamentate cu imaginea unui cocoș pe disc, atât cu ștampila producătorului *Euctemon*, cât și fără ștampilă pe bază au fost descoperite la Histria, de-a lungul timpului și în alte sectoare: *Terme II*[14], *Basilica extra muros*[15]. Aria de răspândire a opaițelor decorate cu cocoș reprezentat atât în această ipostază, cât și pe același tip de lămpi (Loeschcke VIII) este Moesia Inferior, îndeosebi zona vest-pontică, ajungând până în Peninsula Crimeea: Chersonesos[16] și în zona nord-pontică: Olbia[17]. Cele mai multe descoperiri provin de la Tomis[18]. O altă piesă descoperită la Tomis face parte din colecția Muzeului Municipiului București[19]. Piese similare

[5] Nubar 1970, p. 199.

[6] Mulțumim d-lui Florin Topoleanu pentru sprijinul acordat la realizarea acestui studiu.

[7] Loeschcke 1919, 237(49)–254(66).

[8] Iconomu 1967, tip XX, p. 18–20, fig. 34–36, nr. 238–634; Iconomu 1986, tip IX, p. 44–51, pl. II/6-8; Iconomu 2013, p. 89–104.

[9] Iconomu 1986, tip X, p. 51–55, pl. II/10–12.

[10] Dragomir 1984, p. 167–173.

[11] Iconomu 1967, p. 18–20; Iconomu 1986, p. 44–51.

[12] Iconomu 1967, p. 20; Iconomu 1986, p. 44, Rusu-Bolindeț 2010, p. 407; Rusu-Bolindeț 2011, p. 279; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 128.

[13] Kuzmanov, Mincev 2018, p. 71, nr. cat. 226, pl. XVI/226 a–b.

[14] Suceveanu 1982, p. 104, nr. cat. 57, pl. 8/57, faza I B, fără ștampilă.

[15] Rusu-Bolindeț 2010, p. 403–404, pl. IV/6–7, pl. V/8–10; Rusu-Bolindeț 2011, p. 273–274, pl. IV/6–7, pl. V/8–10 – trei exemplare: două cu ștampilă pe bază.

[16] Waldhauer 1914, p. 53, kat. 361, Taf. XXXVII/361.

[17] Sheiko, Puklina 2019, p. 90–91, nr. cat. 71–73, fig. 9/1–3. Din punct de vedere al locului de proveniență, două sunt considerate italice, iar a treia confecționată în Asia Minor. Cel mai probabil toate trei provin dintr-un atelier din zona vest-pontică.

[18] Iconomu 1967, p. 76, 271–276 (cu ștampila Euctemon), fig. 34, 77-81, nr. cat. 278–318 (fără ștampilă); Iconomu, Bordeianu 1981, p. 270–271, nr. cat. 2, fig. 2/a–b (cu ștampila Euctemon); Rădulescu 1981, p. 184, 186–187, pl. II/1, 7; Chera, Lungu 1985, p. 206, pl. II/12–13; Iconomu 1986, p. 44–45, pl. II/5; Bucovală 1991, p. 195–196, fig. 12/a–b; Bucovală, Pașca 1991, p. 213, mormântul 23, nr. cat. 4, neilustrat.

[19] Severeanu 1936, p. 65, nr. cat. 63, fig. 58; Popescu, Rațiu 2016, p. 151, nr. cat. 11, pl. II/11, fig. II/11.

au fost descoperite la Arrubium (Măcin)[20], Barboși[21], Callatis (Mangalia)[22], Carsium (Hârșova)[23], Durostorum (Silistra)[24], (L)Ibida[25], Noviodunum (Isaccea)[26], Ovidiu[27], Pecineaga[28], Peștera La Adam[29], Shabla[30], Telița – *Amza*[31], (L)Ibida (Slava Rusă)[32], Tropaeum Traiani (Adamclisi)[33]. De asemenea, menționăm un opaiț fără loc de proveniență, cu discul decorat cu un cocoș, din colecția Ion Lucian Murnu și Ana Maria Murnu[34]. În inventarul Muzeului Județean Prahova se află trei lămpi, fără loc de proveniență, cu discul decorat cu cocoș[35]. Acest decor este întâlnit și în alte provincii ale Imperiului roman, dar în ipostaze (și pe tipuri) diferite.

CATALOG

1. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; Iconomu 1986 tip X, var. I; întreg; nr. inv. pr. 57.

Proveniență/context: Histria 2015, SS, S10, nivel dărâmătură, -1,00 m.

Dimensiuni: L = 7,5 cm; l = 5,5; h = 2[36].

Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, de bună calitate. Pastă fină de culoare Munsell[37] 5YR 5/6 (yellowish red), cu incluziuni de oxizi de fier și calcit. Ardere primară completă. Puternic ars secundar pe cioc, o parte din rezervor și bază, probabil datorită utilizării. Finisare neglijentă în zona îmbinării între cele două valve.

Descriere: Discul ușor concav, rotund, cu un orificiu de alimentare lateral, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice este decorat cu un cocoș. Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura, profilat, degenerat din motivul cordiform. Rezervor rotund. Bază ușor concavă, delimitată printr-o incizie circulară. Ștampilă greu lizibilă, probabil ΡΟΦΟΥ(?). Ansă inelară. Particularitate: la nivelul

rezervorului, sub ansă, incizie în forma literei V, realizată în pasta crudă.

Datare: secolul al II-lea p.Chr.

Atelier: local, Histria (?).

Bibliografie: inedit.

2. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; Iconomu 1986, tip X, var. I; fragmentar, ansă absentă; nr. inv. pr. 54.

Proveniență/context: Histria 2016, SS, S4 (sv) 2009–2010, *passim*.

Dimensiuni: Lp = 7,4 cm; l = 5,7 cm; hp = 3 cm.

Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 5YR 6/8 (reddish yellow), cu incluziuni de calcit și oxizi de fier. Ardere primară completă. Slabe urme de ardere secundară pe cioc, datorate utilizării. Finisare neglijentă, surplus de material pe toată suprafață piesei.

Descriere: Discul ușor concav, rotund, cu un orificiu de alimentare lateral, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice este decorat cu un cocoș, cu detaliile minuțios redate. Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura, profilat, degenerat

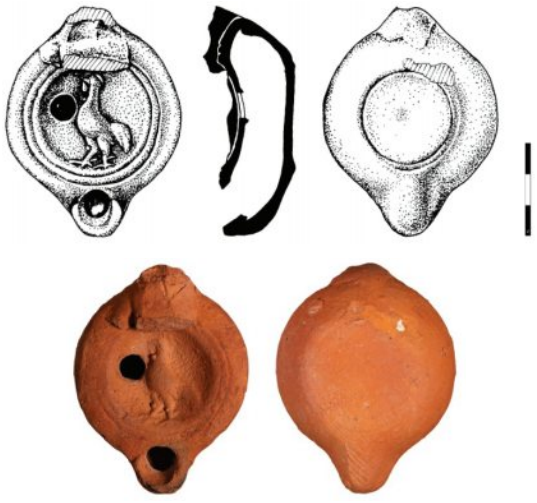

[20] Paraschiv 1997, p. 326, 329, nr. cat. 33, pl. IV/33.

[21] Sanie, Dragomir 1970, fig. 5/4; Sanie 1981, p. 161, nr. cat. 7; Dragomir 1984, p. 169, nr. cat. 39, pl. VIII/39.

[22] Iconomu 1967, p. 77, nr. cat. 277 (cu ștampila Euctemon), p. 81–82, nr. cat. 318-321 (fără ștampilă); Bârlădeanu-Zavatin 1977, p. 128, nr. cat. 5, mormântul 1, pl. V/7; Iconomu 1986, p. 45; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 130–132, nr. cat. 33 (fără ștampilă).

[23] Nicolae 1994, p. 203, nr. cat. 7, pl. IV/a–b.

[24] Kuzmanov, Bačvarov 1986, p. 47, nr. cat. 26–27, pl. IV/26–27.

[25] Nuțu, Mihailescu-Bârliba 2019, p. 331, 336, pl. 2/fig. 8.

[26] Baumann 2009, p. 236, nr. cat. 51, fig. 7/51. Autorul descrie piesa respectivă ca fiind decorată cu un porumbel orientat spre dreapta. Din ilustrație se poate observa faptul că opaițul are un decor similar cu cel al pieselor noastre; *Romanii în Pontul Stâng* 2012, p. 123, nr. cat. 152 (voce D. Paraschiv).

[27] Iconomu 1967, p. 82, nr. cat. 322 (fără ștampilă).

[28] Iconomu 1967, p. 82, nr. cat. 323–324 (fără ștampilă).

[29] Iconomu 1967, p. 82, nr. cat. 325 (fără ștampilă).

[30] Vasilčin 1988, p. 62, nr. cat. 13, pl. II/4 a–b.

[31] Baumann 1995, p. 129, pl. XXVIII/2, 146, pl. XLV/4.

[32] *Romanii în Pontul Stâng* 2012, p. 123, nr. cat. 153 (voce D. Paraschiv).

[33] Barnea *et alii* 1979, p. 184, fig. 153/9.3, fig. 154/9.3.

[34] Sandu 1981, p. 168, nr. cat. 15, 173, pl. III/fig. 5.

[35] Topoleanu 2012, p. 114–116, nr. cat. 54–56, pl. VIII/54–56.

[36] Abrevieri utilizate: SS = *Sectorul Sud*; S = unitate de cercetare (secțiune); M = mormânt; L = lungime; Lp = lungime păstrată; l = lățime; lp = lățime păstrată; h = înălțime; hp = înălțime păstrată.

[37] Pentru determinarea culorii pastelor și a firnisului a fost utilizat Munsell 2013.

din motivul cordiform. Rezervor rotund. Bază ușor concavă, delimitată printr-o incizie circulară. Ansă parțial păstrată, probabil inelară.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

II. Cantharos sau crater (?)

Un alt motiv decorativ caracteristic opaițelor confecționate în Moesia Inferior, întâlnit la Histria, este cantharos-ul (nr. cat. 3–5). În cele mai multe dintre cazuri este reprodus cu exactitate tipul de recipient din metal, inclusiv toartele în formă de S întors și canelurile din partea inferioară. Din păcate, decorul de pe discul celor trei exemplare analizate de noi nu se poate distinge foarte clar. Primul (nr. cat. 3) are decorul foarte estompat, acesta având discul ornamentat probabil cu un cantharos, eventual cu un crater. Cel de-al doilea exemplar (nr. cat. 4) păstrează mici porțiuni din disc, cu anumite elemente ce ar putea sugera un crater cu fructe. Ultimul exemplar (nr. cat. 5) păstrează o mică porțiune din disc. Cu toate acestea, se poate observa piciorul relativ înalt, probabil al unui cantharos sau crater. Cele trei piese nu au decor pe bordură. În literatura de specialitate, în marea majoritate a studiilor nu se face distincția între cele două tipuri de recipiente, decorul fiind denumit generic crater. De asemenea, destul de frecvent, cantharos-ul este denumit „crater cu torțile în formă de S”[38]. Opaițele cu acest tip de reprezentări pe disc au, în unele cazuri, ștampila producătorului *Euctemon*. Cele două piese mai sus menționate nu sunt ștampilate.

Ca și în cazul primului tip de decor, piese ornamentate cu imaginea unui catharos pe disc, atât cu ștampila producătorului Euctemon, cât și fără ștampilă pe bază au fost descoperite la Histria, de-a lungul timpului și în alte sectoare: *Terme II*[39], *Basilica extra muros*[40]. Principala arie de răspândire a opaițelor decorate cu cantharos este tot zona vest-pontică. Piese similare au fost descoperite la Barboși[41], Callatis (Mangalia)[42], Arčar (regiunea Vidin)[43], Făgărașu Nou (com. Topolog)[44], Noviodunum[45], Ovidiu[46], Sâmbăta Nouă[47], Tomis[48], Telița – *Valea Morilor*[49], Troesmis[50]. Din zona nord-pontică, de la Odessos provine un fragment din discul unui opaiț ornamentat cu cantharos[51]. În nord-vestul Mării Negre, la Tyras, a fost descoperită o lampă cu un decor foarte asemănător[52]. De asemenea, o piesă fără loc de descoperire se află în colecțiile Muzeului Național de Arheologie Sofia[53], în timp ce o altă piesă fără loc de descoperire se află în inventarul Muzeului de Istorie Balcic[54]. De asemenea, se impune menționat un opaiț fără loc de proveniența, cu discul decorat cu un cantharos, din colecția Ion Lucian Murnu și Ana Maria Murnu[55]. În inventarul Muzeului Județean Prahova se află șase lămpi, cu loc de proveniență necunoscut, având discul decorat cu cantharos[56].

Starea de conservare, precum și uzura tiparelor în care au fost confecționate piesele incluse în cadrul acestui tip de decor nu ne permit să stabilim cu exactitate dacă acestea sunt ornamentate cu crater sau cantharos. Acest fapt ne determină să menționăm și aria de răspândire a lămpilor decorate cu crater pe disc.

Astfel de piese au fost descoperite la Histria și în alte sectoare (*Terme II*[57], la vest de incinta romană timpurie[58], necropola romană timpurie[59], *Basilica extra muros*[60]), dar și la Babadag[61], Barboși[62], Callatis (Mangalia)[63], Noviodunum

[38] Iconomu 1967, p. 85, nr. cat. 346.
[39] Suceveanu 1982, p. 109, nr. cat. 101–102, pl. 10/101–102 (faza I C) – deși sunt decorate cu câte un cantharos, sunt publicate ca fiind decorate cu crater.
[40] Rusu-Bolindeț 2010, p. 404–405, pl. VII/13 a–c; Rusu-Bolindeț 2011, p. 273–274, pl. VII/13.
[41] Dragomir 1984, p. 168, nr. cat. 33, pl. VII/33.
[42] Bârlădeanu-Zavatin 1977, p. 133, nr. cat. 1, mormântul 6, pl. V/3; Matei 1985, 133, nr. cat. 3, 131, pl. III/6.
[43] Kuzmanov 1992, p. 27, nr. cat. 148, 85, fig. 148.
[44] *Romanii în Pontul Stâng* 2012, p. 125, nr. cat. 156 (voci F. Topoleanu, D. Paraschiv).
[45] Simion 1994–1995, p. 131, fig. 9/a.
[46] Iconomu 1967, p. 87, nr. cat. 368–369.
[47] Iconomu 1967, p. 87–88, nr. cat. 370–372.
[48] Severeanu 1936, p. 63, nr. cat. 57, fig. 52; Iconomu 1967, p. 85–87, nr. cat. 346–367, p. 120, fig. 121; Iconomu, Bordeianu 1981, p. 270–271, nr. cat. 1, fig. 1/a–b; Rădulescu 1981, p. 184, 186–187, pl. II/3; Lungu, Chera 1985, p. 216, 218, pl. I/4–6; Iconomu 1986, p. 46, 17 exemplare descoperite la Tomis; Bucovală 1991, p. 195–196, fig. 12/c; Bucovală, Pașca 1991, p. 203, nr. cat. M 6/3, 192, pl. I/M. 6-Inv. 37637, 223, nr. cat. M 21/15, 194, pl. II/M. 21-Inv. 37673 – autorii studiului descriu două opaițe decorate cu crater. În urma consultării ilustrației se poate constata că cele două piese sunt decorate cu un cantharos; Băluță 1994, p. 207, nr. cat. 60–62, pl. V/1–3; Băjenaru, Dobrinescu 2008, p. 192, M 9, nr. cat. 2, pl. 5/M 9, 2.
[49] Bauman 1995, p. 332, 368, pl. LV/6, 424–427, pl. XI/1, 3. În text, autorul descrie trei opaițe decorate cu crater.
[50] Opaiț 1980, p. 207, 213, pl. 37/2; Topoleanu 2016, p. 73, nr. cat. 17–18, pl. III/17–18.
[51] Waldhauer 1914, p. 58, nr. cat. 440, pl. XLII/440.
[52] Nicorescu 1927–1932, p. 589, nr. cat. 80, 591, fig. 105.
[53] Kuzmanov 1992, p. 27, nr. cat. 147, 85, fig. 147.
[54] Vasilčin 1988, p. 62, nr. cat. 10, pl. II/1.
[55] Sandu 1981, p. 168, nr. cat. 14, 173, pl. III/fig. 4.
[56] Topoleanu 2012, p. 118–120, nr. cat. 58–63, pl. VIII/58–63.
[57] Suceveanu 1982, p. 97, nr. cat. 9, pl. 3/9 (faza I B–C), 105, nr. cat. 60 pl. 8/60 (faza I B), 114, nr. cat. 35–36, pl. 13/35–36 (faza II A).
[58] Suceveanu 1967, p. 247–248, fig. 5/8 – publicat ca fiind decorat cu un cantharos.
[59] Coja 1974, p. 39–40, fig. 2/4, pl. 1/10.
[60] Rusu-Bolindeț 2010, p. 405, pl. VII/14; Rusu-Bolindeț 2011, p. 276–277, pl. VII/14.
[61] Vasiliu, Paraschiv 1999, p. 259, nr. cat. 4 (mormântul 5), 262, pl. 5/3 a–c.
[62] Sanie 1981, p. 162, nr. cat. 12.
[63] Iconomu 1967, p. 83–85, nr. cat. 331–332, 344–345; Bârlădeanu-Zavatin 1977, p. 141, nr. cat. 2, mormântul 16; Harțuche, Bounegru 1982, p. 227, nr. cat. 8, pl. IV/4; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 124–127, nr. cat. 31–32.

(Isaccea)[64], Sâmbăta Nouă[65], Telița – *Valea Morilor*[66], Tomis[67], Varna[68].

CATALOG

3. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; Iconomu 1986, tip X, var. III; fragmentar; ansă parțial păstrată; nr. inv. pr. 51.
Proveniență/context: Histria 2013, SS, S6, carou 1 (deasupra lui M11), -1,24 m.
Dimensiuni: Lp = 6,5 cm; l = 5,2 cm; hp = 2,8 cm.

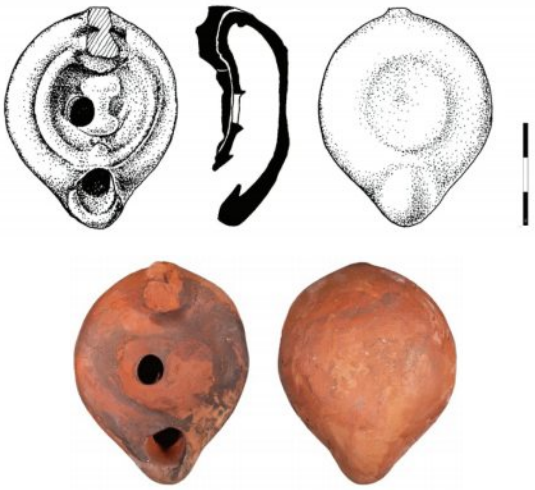

Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, foarte uzat. Finisare neglijentă. Pastă fină de culoare Munsell 2.5YR 5/8 (red), cu incluziuni de mică și calcit. Firnis de culoare Munsell 2.5YR 4/1 (dark reddish gray). Ardere primară completă.
Descriere: Disc ușor concav, rotund, cu un orificiu de alimentare lateral, delimitat de bordură printr-o incizie circulară, decorat probabil cu un cantharos sau crater (?). Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura, profilat, degenerat din motivul cordiform. Rezervor rotund. Bază dreaptă. Se păstrează partea inferioară a ansei, probabil inelară, atașată pe bordură.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

4. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; două fragmente lipite din capac și rezervor; nr. inv. pr. 7, 71.
Proveniență/context: Histria 2012, SS, S4 (sv), jum. N, -1,34 m; Histria 2018, SS, S16, curățare profil S4, *passim*.
Dimensiuni: Lp = 8,8 cm; l = 6 cm; hp = 1,7 cm.

Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, uzat. Finisare neglijentă. Pastă fină de culoare Munsell 10YR 3/2 (very dark grayish brown) cu incluziuni de calcit. Ardere primară completă. Puternic ars secundar, atât la exterior cât și la interior.
Descriere: Disc parțial păstrat, concav, cu orificiu de alimentare lateral, decorat probabil cu un crater umplut cu fructe (?) delimitat de bordură print-o incizie circulară, estompată. Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, profilat, degenerat din motivul cordiform, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura. Rezervor rotund.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

5. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment capac cu dimensiunile de 4,1 × 2,1 cm; nr. inv. pr. 47.
Proveniență/context: Histria 2012, SS, S4 (sv), jum. de nord, -1,84 m.
Dimensiuni: hp = 0,6 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, uzat. Pastă fină

de culoare Munsell 7.5 YR 6/4 (light brown), cu incluziuni de mică, calcit și oxizi de fier. Firnis parțial păstrat de culoare Munsell 2.5YR 4/2 (week red). Ardere primară completă.
Descriere: Disc parțial păstrat, concav, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice, decorat probabil cu un cantharos, din care se păstrează baza. Bordură îngustă.
Datare: secolul al II-lea p.Chr.
Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

III. Ciorchine de strugure

În lotul de opaițe de tip *Euctemon* de la Histria se păstrează trei exemplare decorate cu ciorchine de strugure (nr. cat. 6–8). Forma ciorchinelui, prins de o coardă scurtă, pare a fi un motiv original creat de meșterul *Euctemon*. În unele cazuri, lămpile decorate cu ciorchine de strugure au imprimată pe bază ștampila Euctemon. În cadrul materialului arheologic analizat în acest studiu se disting trei opaițe cu acest tip de decor pe disc. Un singur exemplar păstrează baza, fără ștampilă.

[64] Ștefan 1945, p. 479, nr. cat. 5, fig. 7/2; Baumann 2009, p. 235, nr. cat. 48, pl. 1/47.
[65] Iconomu 1967, p. 82–83, nr. cat. 326–328, fig. 35; Iconomu 1986, p. 45.
[66] Baumann 1995, p. 425–426, pl. 11/2.
[67] Iconomu 1967, p. 83–84, nr. cat. 329–330, 333–343, 88, nr. cat. 374–376; Iconomu, Bordeianu 1981, p. 270, nr. cat. 3, fig. 3 a–b; Chera, Lungu 1985, p. 206, pl. II/10; Iconomu 1986, p. 45; Bucovală, Pașca 1988–1989, p. 150, nr. cat. 2.
[68] Kuzmanov, Minčev 2018, p. 73, nr. cat. 243, pl. XVII/243.

Opaițe cu decor identic au fost descoperite și în alte sectoare din situl de la Histria: la vest de incinta romană timpurie[69] și *Basilica extra muros*[70]. Aria de răspândire a acestui tip de decor este zona vest-pontică: Callatis (Mangalia)[71], Babadag[72], Barboși[73], Făgărașu Nou (com. Topolog)[74], Noviodunum (Isaccea)[75], Tomis[76], Varna[77]. La Muzeul Municipiului București, în colecția Severeanu, se păstrează două lămpi decorate cu ciorchine de strugure, fără loc de proveniență[78]. Alte două exemplare fără loc de proveniență se află în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, Constanța[79]. De asemenea, se impune menționat un opaiț fără loc de proveniența, cu discul decorat cu ciorchine de strugure, din colecția Ion Lucian Murnu și Ana Maria Murnu[80].

CATALOG

6. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; fragmentar, lipsește ansa; nr. inv. pr. 52.
Proveniență/context: Histria 2012, SS, S4 (sv), jum. de nord, -1,48 m.
Dimensiuni: Lp = 7 cm; l = 5,9 cm; h = 2,5 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, de foarte bună calitate. Finisare îngrijită. Pastă fină de culoare Munsell 2.5YR 5/8 (red), cu incluziuni de mică și calcit. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 7.5YR 3/1 (very dark gray), aplicat neuniform.
Descriere: Discul concav, rotund, cu un orificiu de alimentare lateral, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice este ornamentat cu ciorchine de strugure. Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, profilat, degenerat din motivul cordiform, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura. Rezervor rotund. Bază ușor concavă, delimitată prin două incizii circulare, concentrice.
Datare: secolul al II-lea p.Chr.
Atelier: provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

7. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; fragmentar, se păstrează capacul și o parte din cioc; nr. inv. pr. 66.
Proveniență/context: Histria 2018, SS, S16, nivel galben, -1,15 m.

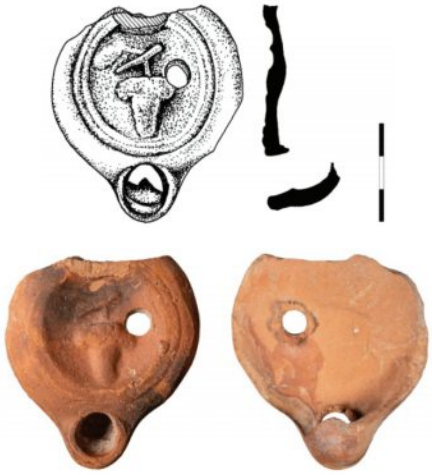

Dimensiuni: Lp = 6,7 cm; lp = 5,9 cm; hp = 2,2 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, de bună calitate. Finisare neglijentă, surplus de material la îmbinarea celor două valve. Pastă fină de culoare Munsell 5YR 6/6 (reddish yellow), cu incluziuni de mică și calcit. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 2.5YR 4/4 (reddish brown), neuniform aplicat.
Descriere: Discul concav, rotund, cu un orificiu de alimentare lateral, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice este ornamentat cu ciorchine de strugure. Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, profilat, degenerat din motivul cordiform, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura.
Datare: secolul al II-lea p.Chr.
Atelier: provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

8. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment capac; nr. inv. pr. 67.
Proveniență/context: Histria 2013, SS, TK-EM, S7, carou 2, -0,84 m.

[69] Suceveanu 1967, p. 247–248, fig. 5/4.
[70] Suceveanu 1982, p. 109, nr. cat. 100, pl. 10/100 (faza IC).
[71] Iconomu 1967, p. 94, nr. cat. 430–431; Bârlădeanu-Zavatin 1977, p. 131, nr. cat. 12, mormântul 3; Harțuche, Bounegru 1982, p. 227, nr. cat. 7, pl. IV/3 – publică o piesă din colecția Muzeului Brăilei Carol I, decorată cu ciorchine de strugure având ca loc de proveniență *Arrubium* (Măcin). Aceeași piesă este publicată având ca loc de descoperire *Callatis* (Mangalia) de Topoleanu, Croitoru 2015, p. 133–134, nr. cat. 34.
[72] Vasiliu, Paraschiv 1999, p. 259, nr. cat. 3 (M 5), pl. 5/2 a–c, fără ștampilă.
[73] Dragomir 1984, p. 168, nr. cat. 31, pl. VII/31.
[74] *Romanii în Pontul Stâng* 2012, p. 125, nr. cat. 157 (voci F. Topoleanu, D. Paraschiv) – bordură decorată cu vrej.
[75] Iconomu 1967, p. 95, nr. cat. 432.
[76] Severeanu 1936, p. 64, nr. cat. 59 a, fig. 54; Iconomu 1967, p. 90–94, nr. cat. 397–402, 404–429, fig. 33; Iconomu 1986, p. 45, pl. II/6.
[77] Kuzmanov, Mincev 2018, p. 78, nr. cat. 277–280, pl. XX/277–280.
[78] Severeanu 1936, p. 64, nr. cat. 59 b; Băluță 1994, p. 207, nr. cat. 63–64, 216, pl. V/5, 8.
[79] Iconomu 1967, p. 95, nr. cat. 433–434.
[80] Sandu 1981, p. 168, nr. cat. 16, pl. III/6.

Dimensiuni: Lp = 2,9 cm; lp = 3,9 cm; hp = 0,8 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar foarte uzat. Pastă fină de culoare Munsell 5YR 5/6 (yellowish red), cu incluziuni de mică și calcit. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 2.5YR 4/6 (red), uniform aplicat. Urme de ardere secundară.
Descriere: Discul concav, rotund, cu un orificiu de alimentare lateral este ornamentat cu ciorchine de strugure. Bordură îngustă.
Datare: secolul al II-lea p.Chr.
Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

IV. Gladiator

O altă temă preferată de producătorii de lămpi din zona vest-pontică este cea reprezentată de gladiatori redați în diverse ipostaze, pe diferite tipuri de opaițe. Au fost descoperite trei exemplare cu reprezentarea pe disc a unui gladiator (nr. cat. 9–11): imagini identice, cu gladiator în poziție de atac, orientat spre stânga, cu sabia în mâna dreaptă, scut dreptunghiular și coif. Deși reprezentarea de pe disc este identică, bordura este ornamentată diferit. Prima lampă din catalog (nr. cat. 9) are bordura ornamentată cu frunze intercalate cu granule în relief. Cea de-a doua piesă (nr. cat. 10) este decorată pe bordură cu frunze de laur. Următoarea lampă (nr. cat. 11) are bordura decorată, probabil, cu ciorchine de strugure și grupuri de câte șapte granule dispuse în formă de rozetă. Deși ornamentele de pe disc par identice, decorurile diferite de pe bordură reprezintă argumente care ne determină să considerăm faptul că aceste trei piese au fost confecționate în tipare diferite. În cazul următoarelor lămpi din catalog (nr. cat. 12–13), deși păstrează foarte mici porțiuni din disc, nu excludem posibilitatea de a fi fost decorate cu reprezentarea unui gladiator, datorită decorurilor de pe bordură. Astfel, piesa de la nr. cat. 12 are bordura ornamentată cu șapte granule dispuse în formă de rozetă și, probabil, cu ciorchine de strugure. Următoarea lampă (nr. cat. 13) este decorată pe bordură cu grupuri de câte șapte granule dispuse în formă de rozetă intercalate cu cercuri incizate. Acest tip de decor (gladiator pe disc) nu este documentat la Histria. Piese asemănătoare au fost descoperite la Tomis (Constanța)[81], Callatis (Mangalia)[82], Ovidiu[83]. De asemenea, se impune menționată o lampă identică descoperită în Peninsula Crimeea, la Chersonesos[84].

CATALOG

9. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment capac; nr. inv. pr. 68.
Proveniență/context: Histria 2018, SS, S16, nivel galben, -0,85 m.
Dimensiuni: Lp = 4,6 cm; l = 5,5 cm; hp = 1,0 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 5YR 6/6 (reddish yellow), cu incluziuni de calcit și de oxid de fier. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 5YR 4/6 (red).

Descriere: Discul parțial păstrat, concav, delimitat de bordură printr-o incizie circulară este ornamentat cu gladiator, reprezentat probabil în poziție de atac cu sabia în mâna dreaptă. Se păstrează coiful și partea superioară a corpului. Bordură îngustă decorată cu frunze de laur intercalate cu granule în relief. Ansă parțial păstrată, probabil inelară.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

10. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment capac; nr. inv. pr. 19.
Proveniență/context: Histria 2012, SS, S5 (sv), jum. de sud, -1,40 m.
Dimensiuni: Lp = 2,8 cm; lp = 5,4 cm; hp = 1,1 cm.

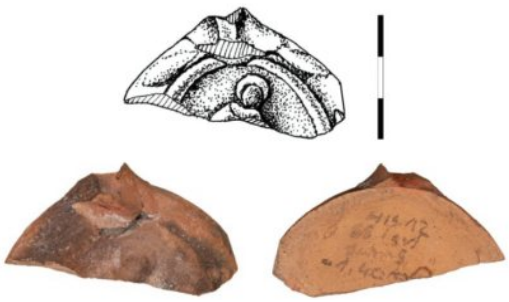

[81] Iconomu 1967, p. 104–106, nr. cat. 511–525, fig. 126–127; Iconomu 1986, p. 47; Bucovală, Pașca 1991, p. 217, nr. cat. 8, mormântul 10, pl. I/M. 10 – Inv. 37653; Bucovală, Pașca 1992, p. 264, nr. cat. 3, mormântul 34, pl. 4/M. 34 – Inv. 38460.
[82] Iconomu 1967, p. 106, nr. cat. 526–527; Iconomu 1986, p. 47; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 138–139, nr. cat. 37.
[83] Iconomu 1967, p. 106, nr. cat. 528; Iconomu 1986, p. 47.
[84] Waldhauer 1914, p. 53, nr. cat. 361, pl. XXXVII/361.

Tehnică/material: Modelare în tipar uzat. Pastă fină de culoare Munsell 2.5YR 5/8 (red), cu incluziuni de calcit și oxizi de fier. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 5YR 5/4 (reddish brown).
Descriere: Discul parțial păstrat, concav, delimitat de bordură printr-o incizie circulară este ornamentat cu gladiator, reprezentat probabil în poziție de atac. Se păstrează coiful. Bordură îngustă, decorată cu frunze de laur slab conturate. Ansă parțial păstrată, probabil inelară.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

11. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment din capac și o parte din rezervor; nr. inv. pr. 1.
Proveniență/context: Histria 2012, SS, S4 (sv), jum. de nord, -1,86 m.
Dimensiuni: Lp = 6,3 cm; lp = 4,7 cm; hp = 2 cm.

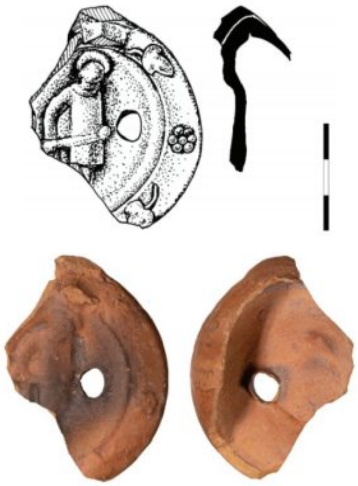

Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, uzat. Finisare neîngrijită. Pastă fină de culoare Munsell 7.5 YR 5/6 (strong brown), cu incluziuni de calcit și de oxizi de fier. Ardere primară completă. Ardere secundară pe disc.
Descriere: Discul parțial păstrat, concav, cu un orificiu de alimentare lateral, delimitat de bordură printr-o incizie circulară este ornamentat cu un gladiator, reprezentat în poziție de atac, cu sabia în mâna dreaptă, scut dreptunghiular și coif. Bordură îngustă, decorată probabil, cu ciorchine de strugure și grupuri de câte șapte granule dispuse în formă de rozetă. Rezervor rotund. Ansă parțial păstrată, probabil inelară.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

12. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment din capac, cu dimensiunile de 2,3 × 1,9 cm; nr. inv. pr. 29.
Proveniență/context: Histria 2011, SS, S2b, -0,10 m.
Tehnică/material: Modelare în tipar de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 5YR 4/2 (dark reddish gray), la

exterior și Munsell Gley 1 3/N (very dark gray) la interior, cu incluziuni de calcit. Ardere primară incompletă.
Descriere: Disc parțial păstrat, concav, delimitat de bordură printr-o profilatură. Bordură parțial păstrată, decorată cu grupuri de câte șapte granule dispuse în formă de rozetă și, probabil, ciorchine de strugure.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

13. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment din capac, cu dimensiunile de 3,4 × 1,6 cm; nr. inv. pr. 60.
Proveniență/context: Histria 2017, SS, S16, nivel gri cenușiu, -0,40 m.
Tehnică/material: Modelare în tipar de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 7.5 YR 8/4 (pink), cu incluziuni de mică și calcit. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 5YR 5/4 (reddish brown).
Descriere: Disc parțial păstrat, delimitat de bordură printr-o

incizie. Bordură parțial păstrată, decorată cu grupuri de câte șapte granule dispuse în formă de rozetă și cercuri incizate.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

V. Rozetă

Acest tip de decor este unul dintre cele mai frecvente motive ornamentale întâlnit pe diverse tipuri de opaițe și în diferite provincii ale Imperiului Roman, unele realizate în atelierele unor producători consacrați, altele fiind simple copii locale. Astfel, printre opaițele descoperite la Histria, în *Sectorul Sud*, se evidențiază trei exemplare cu disc ornamentat cu rozetă (nr. cat. 14–16), fiecare reprezentând tipuri distincte de decor:

a) rozetă cu petale slab conturate (nr. cat. 14);

b) rozetă cu petale rare, probabil marcate în exterior de puncte (nr. cat. 15);

c) rozetă cu petale bine conturate (nr. cat. 16).

a) Prima dintre piese (nr. cat. 14), ornamentată pe disc cu rozetă cu 16 petale, se remarcă prin ornamentul figurat pe cioc, cârcel de viță de vie, cu frunze la capete. Pentru acest tip de decor, analogii exacte sunt greu de identificat. Pentru originea vest-pontică a acestor exemplare, pledează

atât finisarea neglijentă, cât și principalele analogii. Astfel, piese asemănătoare au fost descoperite la Callatis (Mangalia)[85], Durostorum (Silistra)[86], Poșta[87], Tomis[88], Troesmis[89], Sâmbăta Nouă[90], Peștera *La Adam*[91], Varna[92]. O piesă foarte asemănătoare, fără loc de descoperire, face parte din colecțiile Muzeului de Istorie Shabla[93]. O piesă cu un decor asemănător a fost descoperită în Peninsula Crimeea la Olbia[94], Chersonesos[95].

b) Din exemplarul descoperit în *Sectorul Sud* se păstrează un mic fragment din capac (nr. cat. 15). Probabil, petalele rozetei erau marcate în exterior de puncte, foarte estompate datorită confecționării piesei într-un tipar uzat. La Histria au fost descoperite piese asemănătoare în edificiul *Terme II* și *Basilica extra muros*. Din sectorul *Terme II* provin două opaițe cu discul decorat cu acest tip de rozetă. Unul dintre acestea are imprimat pe bază un ciorchine de strugure[96]. În urma cercetărilor arheologice realizate în sectorul *Basilica extra muros* a fost descoperit un opaiț decorat cu rozetă de acest tip și ciorchine de strugure imprimat pe bază[97]. Credem că și piesa inclusă în acest catalog a fost produsă de meșterul care își marca produsele cu ciorchine de strugure pe bază. Exemplare similare au fost descoperite la Barboși[98], Callatis[99], Stejaru[100], Telița – *Amza*[101], Tomis[102].

c) Din cel de-al treilea se păstrează un fragment din capac (nr. cat. 16). Calitatea execuției, atenția la detalii, calitatea pastei și a firnisului, precum și principalele analogii ne îndreptățesc să considerăm această lampă un import italic. Piese asemănătoare au fost descoperite în Moesia Inferior la Arcear (regiunea Vidin)[103], Varna[104], în Gallia Belgica: Augusta Treverorum (Trier)[105], Vindonissa[106], în Gallia Narbonensis: le Musée Archéologique d'Istres, o piesă ce provine din zona golfului Fos[107].

CATALOG

14. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; Iconomu 1986, tip X, var. XI; întreg, discul crăpat; nr. inv. pr. 56.
Proveniență/context: Histria 2015, SS, S13, nivel vegetal (deasupra zidului), -1,52 / 0,52 m.
Dimensiuni: L = 7,1 cm; l = 5,6 cm; h = 4,2 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, ușor uzat. Finisare îngrijită. Pastă fină de culoare Munsell 5YR 5/6 (yellowish red), cu incluziuni de mică. Ardere primară completă.

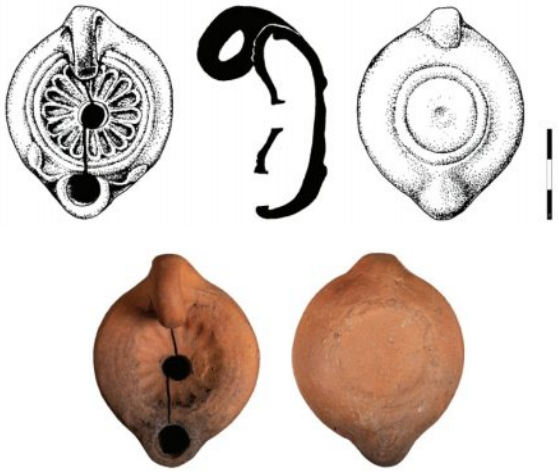

Descriere: Discul concav, rotund, cu un orificiu de alimentare în centru, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice, greu lizibile este ornamentat cu rozetă cu 15 petale. Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura. Rezervor rotund. Bază dreaptă, delimitată printr-o nervură circulară. Ansă inelară.
Datare: secolele II–III p. Chr.
Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

15. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment de capac, cu dimensiunile de 4,3 × 1,8 cm; nr. inv. pr. 25.
Proveniență/context: Histria 2015, SS, S11, nivel galben, -1,33 m.
Dimensiuni: hp = 1,3 cm.

[85] Severeanu 1936, p. 62, nr. cat. 54, fig. 49.
[86] Kuzmanov, Bačvarov 1986, p. 46, nr. cat. 19–20, pl. III/19–20.
[87] Paraschiv, Nuțu 2010, p. 76, nr. cat. 7, pl. 4/7; Paraschiv, Nuțu 2012, p. 289, nr. cat. 7, p. 294, pl. 3/7.
[88] Severeanu 1936, p. 62, nr. cat. 55, fig. 50; Iconomu 1967, p. 106–107, nr. cat. 529–536, 121, fig. 128–129; Bucovală, Pașca 1991, p. 199, nr. cat. 2, mormântul 32, 201, nr. cat. 3, mormântul 37, 228, nr. cat. 3, mormântul 43, pl. II/M. 32-Inv. 37701, M. 32-Inv. 37710; Bucovală, Pașca 1992, p. 258, nr. cat. 2, mormântul 30, 261, nr. cat. 5, mormântul 33, pl. 4/M. 30-Inv. 38432, M 33-Inv.38442; Băluță 1994, 204, nr. cat. 47, pl IV/6; Băjenaru, Dobrinescu 2008, p. 192, nr. cat. 2/M 14, pl. 5b/2.
[89] Topoleanu 2016, p. 71, nr. cat. 13, pl. II/13.
[90] Iconomu 1967, p. 107, nr. cat. 537–538.
[91] Iconomu 1967, p. 108, nr. cat. 539.
[92] Kuzmanov, Minčev 2018, p. 73, nr. cat. 241, pl. XVII/241.
[93] Vasilčin 1988, p. 62–63, nr. cat. 14, pl. II/5.
[94] Sheiko, Puklina 2019, p. 88, nr. cat. 40–42, fig. 6/7–9. Din punct de vedere a locului de proveniență, piesele sunt încadrate în Asia Minor. Cel mai probabil toate trei provin dintr-un atelier din zona vest-pontică.
[95] Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 99, nr. cat. 50, fig. N. 50, fără ansă.
[96] Suceveanu 1982, p. 108–109, nr. cat. 98–99 (faza I C), pl. 10/98–99.
[97] Rusu-Bolindeț 2010, p. 404, pl. VI/11 a–e; Rusu-Bolindeț 2011, p. 274–275, pl. VI/11 a–e.
[98] Sanie 1981, p. 165, nr. cat. 30, pl. 43/9 a–b.
[99] Harțuche, Bounegru 1982, p. 227, nr. cat. 9, 229, pl. V/1 – loc de descoperire Arrubium (Măcin); *Romanii în Pontul Stâng* 2012, p. 127, nr. cat. 160 (voci C. Croitoru, V. Sârbu) – dau ca loc de descoperire Arrubium (Măcin); Topoleanu, Croitoru 2015, p. 144–146, nr. cat. 40 – loc de descoperire Callatis.
[100] Topoleanu, Croitoru 2015, p. 144.
[101] Baumann 1995, p. 129, pl. XXVIII/1, 146, pl. XLV/6.
[102] Iconomu 1967, p. 108–109, nr. cat. 540–549, 121, fig. 130; Chera, Lungu 1985, p. 206, pl. I/8, II/15; Bucovală-Pașca 1988–1989, p. 150, nr. cat. 3, pl. 13/a–b; Bucovală, Pașca 1991, p. 209, nr. cat. 4 mormântul 18, 228, nr. cat. 3, mormântul 43; Chera 1997, p. 227, fig. 7.a.
[103] Kuzmanov 1992, p. 27, nr. cat. 146, 85, fig. 146/a–b.
[104] Kuzmanov 1992, p. 26, nr. cat. 141, 84, fig. 141.
[105] Goethert-Polaschek 1985, p. 156, kat. 640, 643, taf. 72/640, 643, 158, kat. 651–652, taf. 72/651–652.
[106] Loeschcke 1919, p. 417, kat. 672, taf. III/672.
[107] Rivet 2003, p. 85, cat. nr. 309, 159, fig. 309.

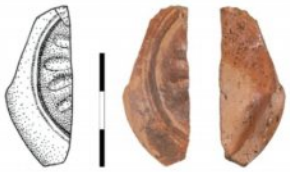

Tehnică/material: Modelare în tipar uzat. Pastă fină, de culoare Munsell 5YR 5/6 (yellowish red), cu incluziuni de mică, calcit și oxizi de fier. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 2.5 YR 4/4 (reddish brown).
Descriere: Disc parțial păstrat, concav, decorat cu rozetă, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice. Bordură parțial păstrată, îngustă.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: Moesia Inferior, probabil Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

16. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment de capac și rezervor, cu dimensiunile de 3,7 × 2,5 cm; nr. inv. pr. 21.
Proveniență/context: Histria 2012, SS, S 3b, carouri 8–9, -2,08 m.
Dimensiuni: hp = 1,4 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar de foarte bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 2.5YR 5/8 (red), cu incluziuni de mică și calcit. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 2.5 YR 4/6 (red).
Descriere: Disc parțial păstrat, decorat cu rozetă probabil

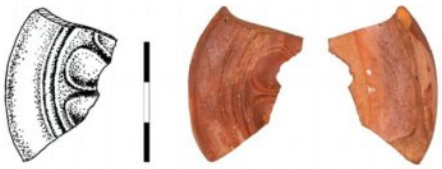

cu opt lobi, din care se păstrează trei, delimitat de bordură prin două profilaturi circulare, concentrice. Bordură parțial păstrată, îngustă. Rezervor circular.
Datare: secolul I p.Chr.
Atelier: italic (?).
Bibliografie: inedit.

VI. Taur

Multe dintre piesele ornamentate cu imaginea unui taur pe disc poartă pe bază inscripția Δ sau ΔI, fiind astfel atribuite de către o parte dintre specialiști producătorului ce își semna opaițele cu aceste litere[108]. În anul 1967, Constantin Iconomu interpreta această inscripție ca fiind numele lui Zeus la dativ[109], opinie preluată de unii cercetători. În anul 1986, în lucrarea sa de doctorat, revine asupra acestei problematici, considerând ștampila ΔI numele prescurtat al proprietarului oficinei care a fabricat aceste lămpi[110]. Colecția noastră de lămpi conține un fragment din capacul unui opaiț, cu discul decorat cu taur spre dreapta, probabil reprezentat în picioare, din care se păstrează doar capul (nr. cat. 17). Reprezentarea taurului pe disc, coroborată cu decorul de pe bordură (un șir de alveole triunghiulare), ne determină să atribuim piesa producătorului ce își semna produsele cu Δ sau ΔI, deși partea inferioară a piesei nu se păstrează. Opaițe ornamentate cu imaginea unui taur pe disc au fost descoperite la Histria, de-a lungul timpului și în alte sectoare, ca de exemplu la *Terme II*[111]. Numărul mare de descoperiri pare a indica faptul că *officina* acestui producător a funcționat la Tomis. Piese asemănătoare au fost descoperite la Balcic[112], Barboși[113], Beroe[114], Callatis (Mangalia)[115], Carsium (Hârșova)[116], Kavarna[117], Ovidiu[118], Telița – *Amza*[119], Tomis[120], Varna[121], Velikovo[122]. Din zona de nord-vest a Mării Negre, de la Odessos[123] provine o lampă asemănătoare. La Muzeul Municipiului București, în colecția Severeanu, se păstrează o lampă decorată cu taur spre dreapta, fără loc de proveniență[124]. În colecția Muzeului Județean Prahova se află un opaiț, cu loc de proveniență necunoscut, cu discul decorat cu taur[125]. Un exemplar asemănător, fără ștampilă, dar și fără loc de descoperire

[108] Oța 2009, p. 385–386.
[109] Iconomu 1967, p. 20.
[110] Iconomu 1986, p. 53.
[111] Suceveanu 1982, p. 112, nr. cat. 82 (faza I B–C), pl. 12/82.
[112] Vasilčin 1988, p. 63, nr. cat. 16, Tab. II/7, cu ștampila ΔI; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 2 (A. Opaițe cu marca ΔI sau Δ), dă ca loc de descoperire Dionysopolis.
[113] Sanie 1981, p. 161, nr. cat. 9, fără ștampilă; Dragomir 1984, p. 169, nr. cat. 38, pl. VIII/38, p. 170, nr. cat. 40, pl. VIII/40, în colecția Măcellariu, probabil fără ștampilă; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 1 (B. Opaițe fără marcă).
[114] Petre 1987, p. 15, pl. 19, fig. 27b; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 2 (B. Opaițe fără marcă), pl. 1/7.
[115] Severeanu 1929, p. 5, nr. cat. 1, fig. 3–4, cu ștampila Δ; Severeanu 1936, 64, nr. cat. 60, fig. 55, exemplar cu ștampila ΔI pe bază; Iconomu 1967, p. 98, nr. cat. 456, cu ștampila ΔI; Bârlădeanu-Zavatin 1977, p. 128, nr. cat. 2, mormântul 1, pl. V/1, 1 b, cu ștampila Δ pe bază, 130, nr. cat. 2–3, mormântul 3, probabil fără ștampilă, 137, nr. cat. 1, mormântul 10, cu ștampila ΔI pe bază, 140, nr. cat. 5, mormântul 15, cu litera A în relief pe bază; Iconomu 1986, p. 52; Băluță 1994, p. 206, nr. cat. 48, pl. IV/8; Oța 2009, p. 392, nr. cat. 1 (A. Opaițe cu marca ΔI sau Δ), pl. 2/1–2, 393, nr. cat. 3 (Marcă nesigură), p. 393, nr. cat. 3 (B. Opaițe fără marcă).
[116] Nicolae 1994, p. 203, nr. cat. 6, pl. III/3 A–B, probabil fără ștampilă; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 4 (B. Opaițe fără marcă), pl. 2/6.
[117] Kuzmanov, Salkin 1981, p. 56, nr. cat. 40, pl. V/40; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 7 (B. Opaițe fără marcă), pl. 1/10.
[118] Iconomu 1967, p. 98, nr. cat. 457–459, cu ștampila ΔI; Iconomu 1986, p. 52; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 3 (A. Opaițe cu marca ΔI sau Δ).
[119] Baumann 1995, pl. XXVIII/4, XLV/5; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 8 (B. Opaițe fără marcă), pl. 1/5.
[120] Severeanu 1936, p. 64, nr. cat. 60, neilustrat; Iconomu 1967, p. 20, 96–101, nr. cat. 441–455, cu ștampila ΔI, nr. cat. 460–487, fără ștampilă; Chera-Mărgineanu, Lungu 1984, p. 114, M 9, pl. 4/37; Lungu, Chera 1985, p. 218, pl. I/1–3; Iconomu 1986, p. 52; Bucovală, Pașca 1988–1989, p. 150, nr. cat. 1; Băluță 1994, p. 206, nr. cat. 49, pl. IV/9; Oța 2009, p. 393, nr. cat. 4 (A. Opaițe cu marca ΔI sau Δ), 394, nr. cat. 9 (B. Opaițe fără marcă), pl. 1/1–4, pl. 2/3, 5.
[121] Kuzmanov, Minčev 2018, p. 71, nr. cat. 229, pl. XVI/229, p. 76–77, nr. cat. 67–68, pl. XIX/267–268.
[122] Vasilčin 1990, p. 45, nr. cat. 5, pl. II/8; Oța 2009, p. 394, nr. cat. 10 (B. Opaițe fără marcă).
[123] Sheiko, Puklina 2019, p. 91, nr. cat. 76, fig. 9/6, piesă considerată a fi produsă în Asia Minor.
[124] Băluță 1994, p. 206, nr. cat. 50, pl. IV/7.
[125] Topoleanu 2012, p. 128, nr. cat. 70, pl. IX/70.

se află în colecția Muzeului de Istorie, la Kavarna[126]. Nu putem încheia fără a menționa două opaițe descoperite la Durostorum (Silistra)[127]. Deși au discul ornamentat cu taur, nu le putem atribui producătorului care își semna lămpile cu Δ sau ΔI. Lipsa ștampilei, precum și forma lamelară a ansei ne determină să luăm în considerare faptul ca ar fi putut fi confecționate de un alt meșter. O problematică asemănătoare ridică și exemplarul descoperit la Arrubium (Măcin)[128]. Deși discul este ornamentat cu taur, forma lamelară a ansei, precum și ștampila *planta pedis* de pe bază ne determină la prudență în a considera acest opaiț drept analogie pentru lămpile ștampilate cu Δ sau ΔI. Mai degrabă, lampa de la Arrubium poate fi asociată cu un exemplar provenit din Peninsula Crimea, de la Chersonesos[129].

CATALOG

17. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment din capac; nr. inv. pr. 6.

Proveniență/context: Histria 2012, SS, S3b, carou 10, -1,77 m.

Dimensiuni: Lp = 4,5 cm; lp = 6 cm.

Tehnică/material: Modelare în tipar uzat. Finisare neglijentă. Pastă fină de culoare Munsell 2.5YR 5/6 (red), cu incluziuni de calcit și oxizi de fier. Ardere primară completă.

Descriere: Discul parțial păstrat, concav, delimitat de bordură printr-o incizie circulară este ornamentat cu un taur, probabil în repaus, cu capul întors spre dreapta. Bordură îngustă, decorată cu un șir de ove estompate. Ansă inelară.

Datare: secolele II–III p.Chr.

Atelier: Moesia Inferior, probabil Tomis (?).

Bibliografie: inedit.

VII. Decoruri neidentificabile

În *Sectorul Sud* de la Histria au fost descoperite patru lămpi pe care nu se pot distinge reprezentările de pe disc (nr. cat. 18–21). Acest fapt se datorează fie stării de conservare, unele fiind sparte în zona decorată (nr. cat. 18, 21), fie uzurii tiparului în care au fost confecționate (nr. cat. 19–20). În linii mari, și aceste patru lămpi se încadrează în variantele locale ale tipului Loeschcke VIII, cu cioc cordiform sau degenerat din cordiform, cu o largă circulație în zona vest-pontică în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr.

CATALOG

18. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; fragmentar, lipsă o parte din disc; nr. inv. pr. 55.

Proveniență/context: Histria 2015, SS, S11, nivel galben, -0,73 m.

Dimensiuni: Lp = 7,9 cm; l = 6,1 cm; hp = 2,7 (3,1) cm; db = 3,7 cm.

Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, uzat. Finisare neglijentă. Pastă fină de culoare Munsell 2.5YR 5/6 (red), cu incluziuni de mică, calcit și oxizi de fier. Ardere primară completă. Puternic ars secundar pe cioc, o parte din rezervor și bază, probabil datorită utilizării.

Descriere: Disc parțial păstrat, ușor concav, rotund, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice. Decor neidentificabil. Bordură îngustă. Cioc scurt, rotunjit, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura, degenerat din cordiform. Rezervor rotund. Baza ușor concavă, delimitată prin două incizii circulare, concentrice. Ansă parțial păstrată, probabil inelară.

Datare: secolele II–III p.Chr.

Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).

Bibliografie: inedit.

19. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; fragmentar, se păstrează două fragmente din capac, cu dimensiunile de 5 × 2,2 cm; 3,6 × 2,1; nr. inv. pr. 11.

Proveniență/context: Histria 2012, SS, S3c, carou 2, -1,56 m.

Dimensiuni: hp = 2,2 cm.

[126] Kuzmanov, Salkin 1981, p. 56, nr. cat. 39, pl. V/39; Oța 2009, p. 394, nr. cat. 11 (B. Opaițe fără marcă), pl. 1/9.

[127] Mușețeanu, Elefterescu 1983, p. 120, nr. cat. 43–44, fără ștampilă.

[128] Paraschiv 1997, p. 326, 329, nr. cat. 32, pl. IV/32.

[129] Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 86–87, nr. cat. 38, fig. N. 38.

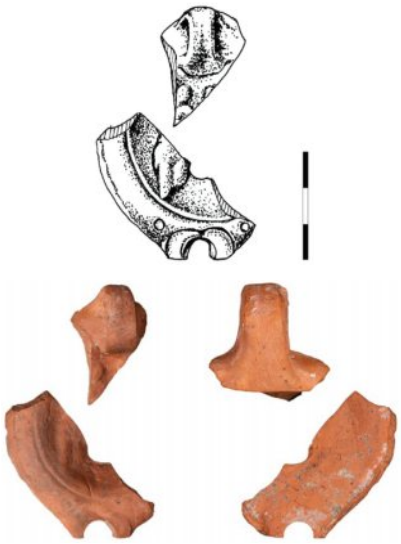

Tehnică/material: Modelare în tipar uzat. Pastă fină de culoare Munsell 2.5 YR 5/6 (red), cu incluziuni de mică, calcit și oxizi de fier. Ardere primară completă.
Descriere: Disc parțial păstrat, concav, cu un orificiu de alimentare, delimitat de bordură printr-o incizie circulară. Decor neidentificabil. Bordură îngustă. Cioc scurt, cordiform. Două granule de o parte și de alta a ciocului. Ansă inelară.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: local, Histria (?) sau provincial, Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

20. Opaiț de tip Loeschcke VIII H; fragmentar, se păstrează o parte din capac, cioc, rezervor și bază; nr. inv. pr. 53.
Proveniență/context: Histria 2005, SS, TK-EM, S5, carou 1, -0,62 m.
Dimensiuni: Lp = 6,5cm; lp = 5,00 cm; hp = 3,2 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar bivalv, uzat. Finisare neglijentă. Pastă fină de culoare Munsell 5YR 5/6 (yellowish red), cu incluziuni de mică și calcit. Ardere primară completă. Puternic ars secundar pe bordură și cioc, probabil datorită utilizării.
Descriere: Disc parțial păstrat, ușor concav, rotund, delimitat de bordură prin două incizii circulare, concentrice, ornamentat probabil cu rozetă, greu lizibilă. Bordură

îngustă. Cioc scurt, cordiform, cu un orificiu de ardere ce perforează bordura. Rezervor rotund. Bază dreaptă. Ansă parțial păstrată, probabil inelară.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: local, Histria (?).
Bibliografie: inedit.

21. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment din capac; nr. inv. pr. 17.
Proveniență/context: Histria 2012, SS, S4 (sv), jum. N, -1,86 m.
Dimensiuni: Lp = 4,2 cm; lp = 5,2 cm; hp = 2.4 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar de foarte slabă calitate, foarte uzat. Finisare grosolană. Pastă fină de culoare Munsell 2.5YR 5/8 (red) la exterior și Munsell GLEY1 4/N (dark gray) la interior, cu incluziuni de mică și calcit. Ardere primară incompletă.

Descriere: Disc parțial păstrat, concav, ornamentat cu motive vegetale incizate. Bordură îngustă, decorată cu un șir de granule incizate. Ansă parțial păstrată, probabil inelară.
Datare: secolul al II-lea p.Chr.
Atelier: local, Histria (?).
Bibliografie: inedit.

În cadrul cercetărilor arheologice din anul 2015 din *Sectorul Sud* de la Histria au fost descoperite două opaițe fragmentare, cu bordura decorată cu ove (nr. cat. 22–23). Piesele sunt realizate din pastă fină, în tipare de bună calitate și atent finisate. Starea de conservare nu ne permite să apreciem dacă aveau discul ornamentat sau ștampilă pe bază. Pereții subțiri, firnisul de bună calitate, precum și cele mai apropiate analogii, ne determină să le considerăm produse mediteraneene, de referință fiind descoperirile din Italia[130]. Acest motiv imprimat pe bordură, de tradiție elenistică, este frecvent întâlnit pe opaițele timpurii cu volute[131], preluat apoi și de tipul Loeschcke VIII[132], multe cu decor pe disc și ștampila officinei pe bază.

Opaițe cu bordura decorată cu ove au fost descoperite în Moesia Inferior: la Tomis[133], dar cu un pronunțat caracter local și la Techirghiol[134]. Exemplare asemănătoare au fost

[130] Bailey 1980.
[131] Bailey 1980, tip B, grupa I, pl. 9, grupa V, pl. 20, tip C grupa I, pl. 21, 22 etc.
[132] Bailey 1980, tip O, grupa I și II, pl. 56–58.
[133] Iconomu 1967, tip XX, p. 72, nr. cat. 247–249, fig. 109.
[134] Iconomu 1967, tip XVIII, p. 67, nr. cat. 217, fig. 99.

descoperite la Atena[135] (un opaiț considerat produs de import, datat în secolul al II-lea p.Chr.), în Egipt[136] (o piesă datată spre sfârșitul secolului I p.Chr.) și Cnidos[137] (un opaiț încadrat din punct de vedere cronologic în secolul al II-lea p.Chr.). O altă piesă, descoperită la Salamis sau Curium (?), datată la sfârșitul secolului I–secolul al II-lea p.Chr., este considerată de Bailey un import din Levant[138]. Pe baza observațiilor stratigrafice și a celor mai apropiate analogii, acest opaiț este încadrat din punct de vedere cronologic în secolul al II-lea p.Chr.

CATALOG

22. Opaiț de tip Loeschcke VIII; Bailey 1980, tip O; fragment din capac; nr. inv. pr. 23.
Proveniență/context: Histria 2015, SS, S11, nivel galben, -1,33 m.
Dimensiuni: 3,6 × 2 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar de bună calitate. Finisare atentă. Pastă fină, de culoare Munsell 5 YR 6/8 (reddish yellow), cu incluziuni de calcit. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 5 YR 5/8 (yellowish red).

Descriere: Disc concav, parțial păstrat, delimitat de bordură printr-o incizie. Bordură decorată cu ove.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: Asia Minor (?).
Bibliografie: inedit.

23. Opaiț de tip Loeschcke VIII; Bailey 1980, tip O; fragment de capac; nr. inv. pr. 30.
Proveniență/context: Histria 2015, SS, S11, nivel galben, -1,33 m.
Dimensiuni: 2,2 × 1,5 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar, de bună calitate. Finisare atentă. Pastă fină, de culoare Munsell 5 YR 6/8 (reddish yellow), cu incluziuni de calcit și oxizi de fier. Ardere primară completă. Firnis de culoare Munsell 2.5YR 5/8 (red).

Descriere: Disc parțial păstrat, delimitat de bordură printr-o incizie. Bordură parțial păstrată, decorată cu ove.
Datare: secolele II–III p.Chr.
Atelier: Asia Minor (?).
Bibliografie: inedit.

Din *Sectorul Sud* provine și un fragment de opaiț având bordura decorată cu trei șiruri paralele de granule (nr. cat. 24), descoperită în anul 2015. Cele mai apropiate analogii provin de la Tomis[139], două lămpi datate de Constantin Iconomu în secolele II–III. p.Chr. În aceeași localitate au fost descoperite alte cinci exemplare, foarte asemănătoare cu cel din acest studiu, datate în intervalul cronologic: a doua jumătate a secolului I – secolul II p.Chr. Tot de la Tomis provine un alt opaiț aflat în colecția Severeanu[140]. Toate au imprimate pe bază o ștampilă în formă de *planta pedis*[141]. Din piesa noastră se păstrează un mic fragment de capac, fapt care ne permite doar să propunem că ar fi putut avea aceeași ștampilă. Lămpi asemănătoare au mai fost descoperite la Balcic[142], Topola[143] (com. Kavarna), Varna[144], Velikovo[145]. O lampă similară, datată în secolul al III-lea p.Chr., provine din zona de nord-vest a Mării Negre, de la Odessos[146].

CATALOG

24. Opaiț de tip Loeschcke VIII R; Iconomu 1967, tip XXX; Bailey 1980, tip R, pl. 61, cu cioc cordiform; fragment din capac și cioc; nr. inv. pr. 78.
Proveniență/context: Histria 2018, SS, S 16, curățare colț SV edificiu, *passim*.
Dimensiuni: Lp = 4,6 cm; lp = 3 cm; hp = 1,8 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 5YR 5/8 (reddish yellow), cu incluziuni de mică, calcit și oxizi de fier. Ardere primară

[135] Perlzweig 1961, p. 84, nr. cat. 133, pl. 5/133.
[136] Bailey 1988, p. 246, Q 2013, pl. 42/Q 2013.
[137] Bailey 1988, p. 360, Q 2947, pl. 94/Q 2947.
[138] Bailey 1988, p. 284, Q 2298, pl. 58/Q 2298.
[139] Iconomu 1967, tip XX, 75, nr. cat. 268–269, 120, fig. 120; Georgescu 2016, vol. II, 295, nr. cat. 758–759, pl. 101/758–759.
[140] Severeanu 1936, 67, nr. cat. 70, fig. 64; Băluță 1994, 205, nr. cat. 40, pl. III/13.
[141] Georgescu 2016, vol. II, 295–297, nr. cat. 753–757, pl. 101/753–757.
[142] Vasilčin 1988, 63, nr. cat. 19, pl. III/6.
[143] Vasilčin 1988, 63, nr. cat. 20, pl. III/10.
[144] Kuzmanov, Minčev 2018, 64–85, nr. cat. 181, pl. XIII/181.
[145] Vasilčin 1990, 39, nr. cat. 2, pl. II/9.
[146] Sheiko, Puklina 2019, 88, nr. cat. 39, fig. 69/6.

incompletă. Firnis de culoare Munsell 2.5 YR 4/6 (red). Ardere secundară pe cioc datorată utilizării.
Descriere: Disc parțial păstrat, concav, delimitat de bordură printr-o profilatură. Bordură parțial păstrată, îngustă, decorată cu trei șiruri de granule. Cioc scurt, trapezoidal.
Datare: secolul al II-lea p.Chr.
Atelier: Moesia Inferior, probabil Tomis (?).
Bibliografie: inedit.

Opaițe nord-pontice

Din lotul de opaițe studiat, ultimele trei piese (nr. cat. 25-27) se încadrează în categoria cunoscută în literatura de specialitate drept *Sunburst lamps* sau *Rubčatye* în Rusia[147], fiind produs în zona bazinului Mării Negre. Piese asemănătoare au fost descoperite și pe teritoriul României la Barboși[148], Niculițel[149], Noviodunum[150], Tomis[151], Callatis (Mangalia)[152] și Plăvari (com. Udești, jud. Suceava)[153]. De asemenea, o piesă fără loc de proveniență se află în colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova-Ploiești[154]. Analogii foarte apropiate se găsesc în nord-vestul Mării Negre, la Tyras[155]. Tot din această zonă, de la Olbia, provine o piesă aflată în colecția Severeanu[156]. De asemenea, din Peninsula Crimeea, de la Chersonesos provine un grup de lămpi asemănătoare[157]. Aceste opaițe, în cele mai multe cazuri, aveau baza decorată cu rozetă și rar marca COY[158].

CATALOG

25. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment de capac; nr. inv. pr. 20.
Proveniență/context: Histria 2015, SS, S10, nivel deasupra dărâmăturii, -1,66 / 0,60 m.
Dimensiuni: Lp = 3,2 cm, lp = 3,3 cm, hp = 1,4 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 5YR 7/6 (reddish yellow), cu incluziuni de oxizi de fier și calcit. Firnis de culoare Munsell 2.5YR 5/6 (red). Ardere primară completă. Ardere secundară pe disc și la interior.
Descriere: Disc parțial păstrat, concav, delimitat de bordură prin trei profilaturi circulare, concentrice. Bordură îngustă,

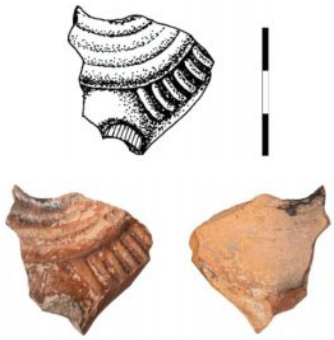

parțial păstrată, decorată cu un șir de incizii radiale. Cioc scurt cu un orificiu de ardere.
Datare: secolele III–IV p.Chr.
Atelier: nord-pontic (?).
Bibliografie: inedit.

26. Opaiț de tip Loeschcke VIII; fragment rezervor, bază și partea inferioară a ciocului; nr. inv. pr. 81.
Proveniență/context: Histria 2013, SS, S6, carou 1, –0,74 m.
Dimensiuni: Lp = 5,3 cm; lp = 3,4 cm; hp = 1,6 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar, de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 5YR 5/6 (yellowish red), cu incluziuni de oxizi de fier, calcit și mică. Firnis de culoare Munsell 2.5YR 4/6 (red). Ardere primară completă.

Descriere: Cioc scurt, probabil cu un orificiu de ardere. Rezervor rotund. Bază ușor concavă, decorată cu rozetă.
Datare: secolele III–IV p.Chr.
Atelier: nord-pontic (?).
Bibliografie: inedit.

27. Opaiț Loeschcke VIII; fragment bază și rezervor, cu dimensiunile de 4 × 2,3 cm; fr. inv. pr. 24.
Proveniență/context: Histria 2015, SS, S11, nivel galben, -0,65 m.
Dimensiuni: hp = 1,1 cm.
Tehnică/material: Modelare în tipar de bună calitate. Pastă fină, de culoare Munsell 7.5YR 7/4 (pink), cu incluziuni de oxizi de fier și mică. Firnis de culoare Munsell 5YR 5/6 (yellowish red). Ardere primară completă.

[147] Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 133–135; Zhuravlev 2012, p. 23.
[148] Sanie 1981, p. 163, nr. cat. 21–22, pl. 41/1 a–b, 2.
[149] Baumann 1980, p. 308, pl. XX/2.
[150] Baumann 2009, p. 254, nr. cat. 122, fig. 14/122 a–b.
[151] Iconomu 1967, p. 67, nr. cat. 216, fig. 98; Panaitescu 1977, p. 342, nr. cat. 2, M II, fig. 6/2; Iconomu 1986, p. 76–77, pl. 6/1; Băjenaru, Dobrinescu 2008, p. 195, M 13, nr. cat. 1, pl. 9/1.
[152] Sauciuc-Săveanu 1924, p. 164, fig. 100; Sauciuc-Săveanu 1927–1932, p. 479, fig. 80; Topoleanu, Croitoru 2015, p. 149–152, nr. cat. 42.
[153] Croitoru 2011, p. 201, nr. cat. 3149, fig. 126/3149.
[154] Topoleanu 2012, p. 166–167, nr. cat. 100, pl. XXI/100.
[155] Nicorescu 1927–1932, p. 589, 592–593, 595, fig. 109–113.
[156] Severeanu 1936, p. 73, nr. cat. 82, fig. 76; Băluță 1994, p. 208, nr. cat. 71, pl. V/16.
[157] Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 136–139, nr. cat. 77–80, fig. N. 77–80; Zhuravlev 2012, p. 23–24, fig. 3.
[158] Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 135–136, nr. cat. 75–76, lămpi cu baza decorată cu rozetă stilizată și marca COY în relief.

Descriere: Rezervor rotund. Bază dreaptă, decorată cu rozetă, delimitată printr-o incizie circulară.
Datare: secolele III–IV p.Chr.
Atelier: nord-pontic (?).
Bibliografie: inedit.

CONCLUZII

Acest studiu urmărește să completeze substanțial cercetarea asupra opaițelor din perioada romană timpurie de la Histria[159] și să întregească imaginea asupra iluminatului spațiilor închise (publice și private). Lămpile selectate îmbogățesc și nuanțează informațiile privind producția acestora la Histria, în perioada romană timpurie. Prezența ștampilei ΡΟΦΟΥ pe un opaiț decorat pe disc cu un cocoș pune sub semnul întrebării faptul că lămpile decorate pe disc cu cocoș, ciorchine de strugure, crater sau cantharos și cochilie de scoică pot fi atribuite fără rezerve doar atelierului lui *Euctemon* sau al succesorilor săi de la Tomis și din teritoriu. Probabil că aceste decoruri *la modă* în secolele II–III p.Chr. în spațiul vest-pontic sunt utilizate în multe centre de producție[160]. Nu excludem nici posibilitatea ca mai mulți *officinatores* să fi utilizat în comun aceleași tipare și cuptoare[161], sau cel care a semnat opaițul nostru (nr. cat. 1) să fie unul dintre asociații lui Euctemon. Este posibil ca meșterul Rufus să reprezinte un producător cu *officina* la Histria, care, în încercarea de a face față concurenței atelierului lui Euctemon[162], să fi imitat unele produse de la Tomis, precum opaițele decorate cu cocoș. Lipsa unor analize fizico-chimice condiționează argumentația conform căreia produsele aparțin atelierelor provinciale (Tomis), unor filiale ale atelierelor originare sau sunt simple copii locale. Cu toate acestea, în cazul opaițelor, atribuirea se poate realiza cu prudență în urma unor minuțioase examinări vizuale (în cazul opaițelor cu semnătura realizată în pasta moale, înainte de ardere), aspectul pastei, modalitatea de finisare, anumite tipuri de decor, unele imperfecțiuni sesizate în execuția pieselor și cele mai apropiate analogii.

Deși Histria este cunoscută în literatura de specialitate ca unul dintre centrele de producție ceramică în perioada romană timpurie, lipsesc elementele definitorii pentru identificarea unor ateliere producătoare de lămpi: tipare și arhetipuri. Cu toate acestea, există indicii care pledează pentru existența unor ateliere care produceau lămpi, precum cercetarea de-a lungul timpului a unor cuptoare de ars ceramica[163] și atestarea unui atelier coroplastic la NV de poarta cetății romane târzii[164].

Prezența ștampilei ΡΟΦΟΥ, decorurile de pe disc care ne determină să intuim unele exemplare modelate în atelierele lui Euctemon (cocoș, cantharos/crater, ciorchine de strugure, nr. cat. 2–9), deși în lotul nostru semnătura lipsește, lampa decorată cu taur și cu alveole triunghiulare, care, deși nu păstrează partea inferioară poate fi atribuită meșterului care își semna lămpile cu Δ sau ΔΙ (nr. cat. 17), creionează un tablou complex atât în ceea ce privește producția locală de opaițe, cât și asupra legăturilor comerciale ale Histriei în perioada romană. De asemenea, nu lipsește o altă temă foarte bine cunoscută în zona vest-pontică, gladiator în poziție de atac, cu piciorul drept flexat, coif, *gladius* și scut dreptunghiular (nr. cat. 9–11). Și această serie poate fi atribuită unui producător vest-pontic. Deși unele exemplare analizate în acest studiu nu păstrează partea inferioară (rezervor și bază), pentru ca tabloul să fie complet, putem afirma că nu lipsește nici meșterul care își marca produsele cu ștampilă anepigrafică în formă de ciorchine de strugure imprimat (nr. cat. 15), nici cel care își marca produsele cu ștampilă în formă de *planta pedis* (nr. cat. 24).

Din punct de vedere cronologic, cele mai multe piese sunt încadrate între secolele II–III p.Chr, cu excepția ultimelor trei piese din catalog (nr. cat. 25–27), considerate importuri din zona nord-pontică și datate pe parcursul secolelor III–IV p.Chr.

[159] Un amplu studiu asupra opaițelor din perioada romană timpurie din sectorul *Basilica extra muros* a fost realizat de Viorica Rusu-Bolindeț (vezi Rusu-Bolindeț 2010, p. 401–410; Rusu-Bolindeț 2011, p. 269–292).
[160] Coja 1974, p. 44, nota 23.
[161] Rusu-Bolindeț 2011, p. 279.
[162] Rusu-Bolindeț 2010, p. 407; Rusu-Bolindeț 2011, p. 280.
[163] Coja 1974, p. 43.
[164] Suceveanu 1967, p. 243–268.

BIBLIOGRAFIE

Bailey 1980 – D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, II, Roman Lamps made in Italy*, London, 1980.

Bailey 1988 – D. M. Bailey, *A Cataloque of the Lamps in the British Museum,* III, *Roman Provincial Lamps*, London, 1988.

Barnea *et alii* 1979 – I. Barnea, A. Barnea, I. Bogdan Cătăniciu, M. Mărgineanu Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani*, I. *Cetatea*, Bucureşti, 1979.

Baumann 1980 – V. H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în „villa rustica" din marginea nordică a comunei Niculiţel (jud. Tulcea)*, Peuce 8, 1980, p. 367–414.

Baumann 1995 – V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I–IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.

Baumann 2009 – V. H. Bauman, *Lucernele de la Noviodunum*, Peuce SN 7, 2009, p. 217–310.

Băjenaru, Dobrinescu 2008 – C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpăturile de salvare în necropola romană a Tomisului*, Pontica 41, 2008, p. 189–208.

Băluță 1994 – C. L. Băluță, *Lămpile antice din colecţia Severeanu. Muzeul de Istorie şi Artă al municipiului Bucureşti*, Apulum 31, 1994, p. 199–226.

Bârlădeanu-Zavatin 1977 – E. Bârlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10, 1977, p. 127–152.

Bucovală 1991 – M. Bucovală, *Découvertes récentes dans les nécropoles de Tomis*, Dacia NS 35, 1991, p. 189–199.

Bucovală, Pașca 1988–1989 – M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană şi romano-bizantină la Tomis*, Pontica 21–22, 1988–1989, p. 123–161.

Bucovală, Pașca 1991 – M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud vest a Tomisului*, Pontica 24, 1991, p. 185–236.

Bucovală, Pașca 1992 – M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului*, Pontica 25, 1992, p. 241–272.

Chera 1997 – C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I–IV p. Chr.)*, Pontica 30, 1997, p. 216–236.

Chera-Mărgineanu, Lungu 1984 – C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele Tomitane*, Pontica 17, 1984, p. 109–130.

Chera, Lungu 1985 – C. Chera, V. Lungu *Un complex funerar inedit de la Tomis*, Pontica 18, 1985, p. 203–214.

Chrzanovski, Zhuravlev 1998 – L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersones in the State Historical Museum–Moscow*, Roma, 1998.

Coja 1974 – M. Coja, *Un mormânt de incinerație din epoca romană de la Histria*, SCIVA 25(1), 1974, p. 35–45.

Croitoru 2011 – C. Croitoru, *Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st centuryB.C.–5th century A.D.)*, Brăila, 2011.

Dabîca 2010 – M. Dabîca, *Hypotheses for the location of the harbor at Istros,* în: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 381–392.

Dabîca 2013 – M. Dabîca, *Noi cercetări arheologice în Sudul cetății Histria*. *Campaniile 2003–2010*, MCA 9, 2013, p. 157–187.

Dabîca 2014 – M. Dabîca, *The Histria Sud Sector. Recent archaeological research on an "imposing" Early Roman public building*, MCA 10, 2014, p. 133–155.

Dragomir 1984 – I. T. Dragomir, *Vestigii milenare inedite din patrimoniul Muzeului Județean de Istorie Galați Colecția Dr. Alexandru Nestor Măcellariu*, Peuce 9,1984, p. 157–185, 566–584.

Georgescu 2016 – V. Ș. Georgescu, *Obiecte de iluminat descoperite la Tomis (secolele I – III p.Chr.)*, Teză de doctorat, vol. I-II, Timișoara, 2016.

Goethert-Polaschek 1985 – K. Goethert-Polaschek, *Katalog der römischen Lampen des Rheinischen Landesmuseums Trier. Bildlampen und Sonderformen*, Trierer Grabungen und Forschungen 15, Mainz, 1985.

Harțuche, Bounegru 1982 – N. Harțuche, O. Bounegru, *Opaițe grecești și romane din colecțiile Muzeului Brăilei*, Pontica 15, 1982, p. 221–233.

Iconomu 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane. Muzeul Regional de Arheologie Dobrogea*, Constanța.

Iconomu 1986 – C. Iconomu, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – lucernele (sec. I–VII e.n.)*, teză de doctorat (mss.), București, 1986.

Iconomu 2013 – C. Iconomu, *Un producător de lucerne de la Tomis (I)*, ArhMold 36, p. 89–104.

Iconomu, Bordeianu 1981 – C. Iconomu, C. Bordeianu *O nouă descoperire de lucerne la Constanța*, Pontica 14, 1981, p. 269–276.

Kuzmanov 1992 – G. Kuzmanov, *Antike Lampen. Sammlung des Nationalen Archäologischen Museums*, Sofia, 1992.

Kuzmanov, Bačvarov 1986 – G. Kuzmanov, I. Bačvarov, *Sammlung antiker Lampen im Museum von Silistra,* IzvestijaVarna 22(37), 1986, p. 43–62.

Kuzmanov, Minčev 2018 – G. Kuzmanov, A. Minčev, *Ancient lamps The Collection of Varna Regional Historical Museum*, Sofia, 2018.

Kuzmanov, Salkin 1981 – G. Kuzmanov, A. Salkin, *Die Sammlung Antiker Lampen im Museum der Stadt Kavarna*, IzvestijaVarna 17(32), 1981, p. 50–63.

Loeschcke 1919 – S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitragezur Geschichtevon Vindonissaund des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich, 1919.

Lungu, Chera 1985 – V. Lungu, C. Chera *Un mormânt în plăci, de epocă romană descoperit la Tomis*, Pontica 18, 1985, p. 215–234.

Matei 1985 – C. Matei, *Cercetări perieghetice pe malul de sud al lacului Taşaul*, Pontica 18, 1985, p. 125–139.

Muşeţeanu, Elefterescu 1983 – C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Lampes romaines de Durostorum*, Dacia NS 27, 1983, p. 109–128.

Nicolae 1994 – C. Nicolae, *Câteva opaițe descoperite la Carsium*, Pontica 27, 1994, p. 199–207.

Nicorescu 1927–1932 – P. Nicorescu, *Fouilles de Tyras*, Dacia 3–4, 1927–1932, p. 557–601.

Nubar 1970 – H. Nubar, *Sectorul bazilica extra muros (1961–1964)*, MCA 9, 1970, p. 193–201.

Nuțu, Mihailescu-Bârliba 2019 – G. Nuțu, L. Mihailescu-Bârliba, *Lighting devices from Ancient (L)Ibida and territory*, în: L. Chrzanovski, A. Nestorović, V. Vidrih Perko (eds.), *Ancient lamps from Balkans and Beyond. Acts of the 4th International Lychnological Congress («Ex Oriente Lux», Ptuj, 15th–19th of May, 2012*). *In memory of Jean Bussière*, Drémil-Lafage, 2019, p. 329–338.

Opaiț 1980 – A. Opaiț, *Troesmis – aşezarea romană timpurie de pe platou*, Peuce 8, 1980, p. 197–217.

Oța 2009 – L. Oța, *Un posibil producător de opaițe din Moesia Inferior*, Apulum 46, 2009, p. 385–396.

Panaitescu 1977 – A. Panaitescu, *Mormânt de epocă romană de la Tomis*, Pontica 10, 1977, p. 339–343.

Paraschiv 1997 – D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica 30, 1997, p. 317–330.

Paraschiv, Nuțu 2010 – D. Paraschiv, G. Nuțu, *Opaițele romane de la Poșta (Moesia Inferior) județul Tulcea,* CercIst24–26, 2010, p. 71–85.

Paraschiv, Nuțu 2012 – D. Paraschiv, G. Nuțu, *Roman Lamp from Poșta (Moesia Inferior)*, în: L. Chrzanovski (ed.), *Le Luminaire antique. Lychnological Acts 3, Actes du 3e Congrès International d`études de d'ILA, Université d`Heildelberg, 21–26.IX.2009*, Montagnac, 2012, p. 287–294.

Perlzweig 1961 – J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period: First to Seven Century after Christ,* Athenian Agora 7, Princeton, NJ, 1961.

Petre 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II–VII siècles de n.è). Recherches archéologiques*, AIESSE 17–18, București.

Popescu, Rațiu 2016 – R-I. Popescu, A. Rațiu, *Lămpi romane şi romano-bizantine din colecţia Muzeului Municipiului Bucureşti*, RCAN 2, 2016, p. 144–165.

Rădulescu 1981 – A. Rădulescu, *Die lokale Herstellung der Belenchtungsgegenstände* – Lucernae*,* Pontica 14, 1981, p. 181–209.

Rivet 2003 – L. Rivet, *Lampes antiques du Golfe de Fos. Collections du Musée d'Istres et du Service du Patrimoine de Fos-sur-Mer. Production et consommation*, Aix-en-Provence, 2003.

Romanii în Pontul Stâng 2012 – M. Iacob, D. Paraschiv, G. Nuțu, M. Mocanu (eds.), *Catalogul expoziției Romanii în Pontul Stâng în perioada Principatului / The Roman in the Left Pontus during the Principate*, Exhibition Catalog, Tulcea.

Rusu-Bolindeț 2010 – V. Rusu-Bolindeț, *Lamps from the Early Roman Times at Histria. An introduction on the activity of the lamps producing workshops in Roman Dobrogea*, în: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'arhéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 401–419.

Rusu-Bolindeț 2011 – V. Rusu-Bolindeț, *Lămpi de perioadă romană timpurie de la Histria. Aspecte legate de activitatea atelierelor care produc lămpi din Dobrogea romană*, Pontica 44, 2011, p. 269–292.

Sandu 1981 – V. Sandu, *Opaițe dintr-o colecție particulară bucureșteană*, CAB 3, 1981, p. 164–174.

Sanie 1981 – S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea de peteritoriul Moldovei*, *sec. II î.e.n. – III e.n.*, Iași, 1981.

Sanie, Dragomir 1970 – S. Sanie, I. T. Dragomir, *Continuitatea locuirii dacice în castrul de la Bărboşi-Galați*, Danubius 1, 1970, p. 135–170.

Sauciuc-Săveanu 1924 – T. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. Ier rapport préliminaire. Fouilles et recheches de l'année 1924*, Dacia 1, 1924, p. 108–165.

Sauciuc-Săveanu 1927–1932 – T. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. IVe rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1927*, Dacia 3–4, 1927–1932, p. 435–482.

Severeanu 1929 – G. Severeanu, *Un mobilier funéraire trouvé à Kallatis et datant du II siècle après J. C.*, BSNR 23 (69–72), 1929, p. 1–10.

Severeanu 1936 – G. Severeanu, *Lampes en terre-cuite appartenent aux colections du Musée Municipal de Bucarest et du Dr. Severeano,* Bucureşti 2(1–2), 1936, p. 40–87.

Sheiko, Puklina 2019 – I. M. Sheiko, O. O. Puklina, *Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine*, Arheologia 2, 2019, p. 74–94.

Simion 1994–1995 – G. Simion, *Ensemble funeraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea), avec une expertise de S. Apostoescu, T. Apostolescu, A. Scarlat et V. Zoran*, Dacia NS 38–39, 1994–1995, p. 121–149.

Suceveanu 1967 – A. Suceveanu, *Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria*, SCIV 18(2), 1967, p. 243–268.

Suceveanu 1982 – A. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains,* Bucureşti, 1982.

Ştefan 1945 – Gh. Ştefan *Monuments inédits de Noviodunum*, Dacia 9–10, 1945, p. 473–483.

Theodorescu 1970 – D. Theodorescu, *Notes histriennes*, RA 1, 1970, p. 29–48.

Topoleanu 2012 – F. Topoleanu, *Lămpile antice din colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova*, Ploieşti, 2012.

Topoleanu 2016 – F. Topoleanu, *Oil lamps from Troesmis*, C. G. Alexandrescu (ed.), *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD, Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th–10th of October 2015*, Cluj-Napoca, 2016, p. 63–116.

Topoleanu, Croitoru 2015 – F. Topoleanu, C. Croitoru, *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei „Carol I" / Lampes antiques dans les collections du Musée de Brăila „Carol I"*, Brăila, 2015.

Vasilčin 1988 – I. Vasilčin, *Tonlampen von der Schwarzmeerküste der Süddobrudža*, IzvestijaVarna 24(39), 1988, p. 59–70.

Vasilčin 1990 – I. Vasilčin, *Hügelgräber beim Dorf Velikovo, Kreis Dobrič*, IzvestijaVarna 26(41), 1990, p. 33–49.

Vasiliu, Paraschiv 1999 – I. Vasiliu, D. Paraschiv, *Cercetări arheologice în necropola romană timpurie de la Babadag*, Pontica 32, 1999, p. 253–266.

Waldhauer 1914 – O. Waldhauer *Die Antiken Taulampen, Kaiserliche Ermitage*, St. Petersburg, 1914.

Zhuravlev 2012 – D. Zhuravlev, *Syro-Palestinian lamps from Chersonesos and their derivatives of the Roman and Byzantine period*, RCRFActa 42, 2012, p. 23–32.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

DRINKING VESSELS FROM TROPAEUM TRAIANI (2ND–7TH CENTURIES AD)

Bianca-Elena GRIGORAȘ[a], Adriana PANAITE[b]

[a] *National Institute of Heritage, Bucharest, Romania; e-mail: grigoras.biancaelena@gmail.com*

[b] *"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Romanian Academy, Bucharest, Romania; e-mail: panaite_adriana92@yahoo.com*

Keywords: *Tropaeum Traiani, Sector A, drinking vessels, Early Roman period, Late Roman period, local products*

Abstract: *This article resumes the presentation of the archaeological finds discovered at Tropaeum Traiani, in Sector A (north of Basilica A) between 2005 and 2016. The main purposes of the archaeological investigations are to verify the hypothesis of the existence of some annexes of Basilica A on its northern side and, within a broader perspective, to uncover and research the entire* insula *delimited by the* decumanus*,* cardo*, AV1 and ABV IV streets. The authors have focused on the drinking vessels resulting from the excavation; 77 fragments of drinking vessels, of various types, are analysed and catalogued, their study providing valuable information regarding the daily life of the city's inhabitants.*

Cuvinte-cheie: *Tropaeum Traiani, Sector A, veselă de băut, perioada romană timpurie, perioada romană târzie, producție locală*

Rezumat: *În articolul de față se continuă prezentarea materialelor arheologice descoperite la Tropaeum Traiani, în Sectorul A (la nord de Basilica A), în anii 2005–2016. Scopul principal al cercetărilor este verificarea ipotezei existenței unor anexe ale Basilicii A pe latura nordică a edificiului și, într-o perspectivă mai largă, se urmărește dezvelirea și cercetarea întregii* insula*, cuprinsă între străzile* decumanus*,* cardo*, AV1 și ABV IV. Autoarele se concentrează în acest articol asupra vaselor de băut; sunt analizate și catalogate 77 de fragmente de vase de băut, de tipuri variate, studiul lor oferind informații prețioase privind viața de zi cu zi a locuitorilor orașului.*

The present study resumes the publication of the various categories of archaeological materials discovered at Tropaeum Traiani, in Sector A (north of Basilica A), between 2005 and 2016[1]. The purpose of the research there in what the Late Roman city is concerned is to verify the hypothesis of the existence of some annexes of Basilica A on its northern side; within a wider perspective, the aim is to uncover and research the entire *insula*, delimitated by the *decumanus*, *cardo*, AV1, and ABV IV streets[2].

Ceramic containers were necessary utensils in the ancient world and were fashioned in different forms according to needs and tastes[3]. Therefore, it is necessary to define their types by highlighting the relationship between function, use, and form[4].

In our attempt to understand the everyday life of the inhabitants of Tropaeum Traiani, we will focus in this paper only on the pouring and drinking vessels. In this broad category, we identified multiple types and subtypes: table amphorae, jugs, *lekytos*-types, carafes, *oinochoes*, mugs, and cups. All these recipients were mostly locally made and were used for pouring different liquids. Being locally made products or, rarely, provincial ones, their shapes, decorations, dimensions, and fabric choices offer an insight into the local production and economy.

The table amphorae fall within the pouring vessel type. They are characterized by a medium size mouth, larger than the mouth of jugs, with a diameter between 7 to 15 cm, a narrow neck, two handles, a globular body, and a flat or ring-shaped base.

However, the most common drinking vessel is the jug. This container is characterized by a narrow mouth of 4 to 6 cm in diameter, one handle (or two handles in the 5th century AD), and sometimes it reached 20 cm in height. In addition to the small dimensions of these vessels, their walls are thin, varying from 2 to 5 mm.

The *lekythos*-type is the most often encountered pouring vessel. However, this Greek type of vessel may designate a container found in settlement and funerary environments. It also lost its function in time during the Roman period. It has a narrow, grooved mouth, more often only one handle, while some variants are two-handled. The body is globular and has a flat or ring-shaped base. The grooves at the mouth may have had a utilitarian purpose, to avoid leaks.

The types of drinking vessels is illustrated by the carafes and *oinochoes*. The carafes may be considered a

[1] Panaite, Vîlcu 2019 (Roman and Late Roman coins); Grigoraș, Panaite 2021 (Late Roman amphorae); Domżalski, Panaite 2019 (Late Roman fine wares); see also: Bugoi *et alii* 2021 (for the chemical analyses on Roman and Late Roman glass finds discovered in the same sector). Another paper on *Early Roman amphorae - new data on Early Roman Tropaeum Traiani, Constanţa County, Romania* was presented by B. Grigoraș and A. Panaite at the Seventh International Congress on Black Sea Antiquities, organized in Thessaloniki – 26–30 September 2022, and will be published in the forthcoming proceedings.

[2] Panaite 2006; 2007; 2009; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014; 2015; 2016; 2017.

[3] Ergürer 2015, p. 137.

[4] Ionas 2000, p. 39.

transitional type between the jugs and the table amphorae. At the same time, the oinochoe are vessels with a specific shape characterized by a trefoiled mouth, a narrow neck, one handle, and a globular body. There are, of course, variants, as the typology shows, among the vessels discovered at Tropaeum Traiani. There are also smaller drinking vessels, such as the mugs and the cups.

The sherds discovered in sector A, next to Basilica A, between 2005 and 2016 present a high degree of fragmentation, and we classified them according to their upper parts, as the bases were mainly flat or ring-shaped. Given the lack of complete vessels, our typology is preliminary, and our analogies are based on inferences. So far, most attention has been paid to the amphorae or kitchen wares[5], as complete pouring and drinking vessels were discovered primarily on graves as offerings. It was rare that such complete vessels were found in settlements, and their long-term use and fragility most likely explain their fragmented status. Despite that, this assemblage is worth discussing and may be used in future studies regarding Tropaeum Traiani or the Lower Danube area.

We will first discuss the table amphorae, and then we will continue with the jugs, *lekythos*-types, *oinochoes*, mugs, and cups distributed over periods, from the earliest types to the Late Roman ones.

TABLE AMPHORAE

A. Opaiț discussed the table amphorae, and according to him, this type of vessel had a long presence in the Lower Danube area from the 1st to the 6th centuries AD, prevailing mainly in the Late Roman time[6]. These vessels have two handles, a truncated neck, globular body, while the base is either flat or concave. The vessels found in Tropaeum Traiani (16) are mostly characterized by twisted handles (**107** and **5003**). However, at other sites, such as Dinogetia, this type of handle is quite rare in the 2nd–3rd centuries AD[7]. Only one flattened handle **(329**) in cross-section has been found in our excavations.

Type I

The rim is rounded, 13 cm in diameter. The inner part of the neck is irregular, with multiple grooves. The fabric is very fine, with mica and small grains of quartz. The colour is light brown (7.5YR 6/4), and the exterior was coated with a red-brown slip. Dating: 2nd century AD. Analogies: Barboși[8], Niculițel[9], Troesmis[10], and Chersonesus[11].

Catalogue:

INV 6257. TT 2008, S23 P, -0.90–1.20 m; RD[12] = 13 cm; PH = 3.8 cm (Pl. I).

Type II/Opaiț 2003, type 4

The rim is rounded, with a deep concavity below it, the twisted handles are attached immediately under the rim, and the neck may have been cylindrical. The fragment published now presents an indentation on the neck's inner part, where the handle's upper part is attached. The fabric contains mica and quartz. The exterior surface is pale red (2.5YR 5/2), and the core is light brown (7.5YR 6/3) – brown (7.5YR 5/4). The dating ranges between the 2nd and 4th centuries AD. Analogies: Tomis[13].

Catalogue:

INV 5003. TT 2006, S16, -0.62 m; RD = 11 cm; PH = 5 cm; HD = 2.7/2.7 cm (Pl. I).

Type III/Opaiț 2004, type 1 B

The rim is thickened, obliquely bevelled towards the interior, with a groove on the upper part. The handle is almost flat in section, with a median and small rib on the exterior. The fabric is very fine, with some mica and tiny particles of quartz. The exterior colour is red (2.5YR 5/8), and the core is light reddish brown (2.5YR 6/3). According to A. Opaiț it may be dated to the 5th century AD. Analogies: Topraichioi[14], Telița – *Amza*[15], Babadag[16], and Dinogetia[17].

Catalogue:

INV 329. TT 2011, S24; RD = 10 cm; PH = 3 cm; HD = 4.2/1.6 cm (Pl. I).

Type IV.1/Opaiț 2004, type 2 A

The rectangular rim presents a groove on the top and inside. The handles are twisted and attached under the rim. The interior of the neck is grooved. This type of rectangular rim with few variants finds analogies in the province of Scythia[18]. It is manufactured of light brown fabric with iron oxides, quartz, and other white inclusions. The exterior surface is light brown (7.5YR 6/4), while the core is grey-brown (7.5YR 5/1–5/2). It is dated from the 4th to the 5th century AD. Analogies: Telița – *Valea Morilor*[19].

[5] Spataro, Villing 2017; Honcu 2017.

[6] Opaiț 2003; 2004, p. 4–5.

[7] For the Early Roman table amphorae with twisted handles from Dinogetia, see Opaiț, Grigoraș 2022, p. 46, Pl. 1, nos. 1147, 2224, 2038, and for the Late Roman ones, see Opaiț, Grigoraș 2022, p. 64–65, Pl. 18, nos. 370, 1142, 1166, 1169, 2601.

[8] Sanie 1981, p. 98, Pl. 13, no. 5.

[9] Baumann 1980, p. 407, Pl. XXVIII, no. 4; Nuțu *et alii* 2014, p. 58, Pl. 12, no. 78.

[10] Opaiț 1980c, p. 293, Pl. I.

[11] Kutaisov, Trufanov 2014, p. 246, Pl. 22, no. 3.

[12] The following abbreviations were used: TT = Tropaeum Traiani; S =Trench; A4 = Edifice no. 4; A5 = Edifice no. 5; RD = rim diameter; BD = base diameter; PH = preserved height; HD = handle diameter.

[13] Opaiț 2003, p. 216, Pl. 7.

[14] Opaiț 1991b, p. 225, Pl. 28, no. 3; Opaiț 2004, p. 5, Pl. 4, no. 4.

[15] Baumann 1995, p. 103, Pl. 65, no. 10, Pl. 66, nos. 6, 8, 10.

[16] Bădescu 2021, p. 131–132, Pl. 83, no. 151.

[17] Opaiț, Grigoraș 2022, p. 65, Pl. 19, no. 2738.

[18] See, for example, Dinogetia, *cf*. Opaiț, Grigoraș 2022, p. 65, Pl. 18, nos. 2601, 1142.

[19] Baumann 1995, p. 418, Pl. VIII, no. 1; Opaiț 2004, p. 5.

Catalogue:
INV 107. TT 2015, S45; PH = 5.6 cm; HD = 2.5/2.8 cm (Pl. I).

Type IV.2/Opaiț 2004, type 2 B

This type has a thickened, rectangular rim, separated on the exterior from the cylindrical neck by three grooves. Sometimes (**3908**), it may present a groove on the top of the rim. The rim diameter is about 12 cm, and the vessel may hold up to 12 litres. There are some slight differences in shaping the rim. Therefore **5205** has a thickened rim with a rounded exterior, while **5676** has a thickened rim with a flattened exterior. The handles may be twisted[20] or flattened in cross-section[21] and attached under the rim. However, these differences in shaping the vessels' morphological details fall under the potter's preferences and traditions. The fabric is fine with inclusions of quartz, mica, rarely iron oxide, and other white particles. The colour is red (2.5YR 5/6) to brown (7.5YR 5/3), and occasionally (**5403**) may present a brownish engobe. This subtype is dated to the 6th century AD. Analogies: Frecăței[22], Telița – *Valea Morilor*[23], Dinogetia[24], Halmyris[25], Tomis[26], Capidava[27], Sacidava[28], Oltina[29], Novae[30], Abritus, and Iatrus[31].
Catalogue:
INV 280. TT 2016, S17; PH = 2.5 cm (Pl. I).
INV 381. TT 2012, S40; RD = 12 cm; PH = 2.7 cm (Pl. I).
INV 399. TT 2012, S26, -0.82 m; PH = 3 cm (Pl. I).
INV 3908. TT 2005, S12, -0.40–0.55 m; PH = 2.7 cm (Pl. I).
INV 5205. TT 2006, S11–12; RD = 9 cm; PH = 2.8 cm (Pl. I).
INV 5403. TT 2008, S23, -0.45–0.60 m; PH = 3 cm (Pl. I).
INV 5676. TT 2010, S36, -0–0.50 m; RD = 11 cm; PH = 3.2 cm (Pl. I).

Type V

The vessel has a small, vertical rim with one groove on top, a swollen neck, and two handles. The handles are ovoid in cross-section, with multiple grooves on the top. The fabric is fine, with inclusions of mica and quartz. The colour of the exterior is dark reddish grey (2.5YR 4/1), perhaps caused by over firing, and the core is pale red (2.5YR 4/2–4/3). The same as the handle, in the section where the wall is thick, the core is dark grey (2.5Y 4/1). It is dated from the 4th to the 6th centuries AD. Analogies: Dinogetia[32] and Topraichioi[33].
Catalogue:
INV 21. TT 2013, S41, -0–0.41 m; RD = 10 cm; PH = 7 cm; HD = 3/2.2 cm (Pl. II).

Type VI

This vessel may be considered either a table amphora[34] or a jug[35]. The presence of the two handles, and the relatively large mouth made us include it in the former category. Similar to the complete vessels discovered at Novae[36], it has a vertical, rounded rim, a long, ribbed neck, two handles, a globular body, and a convex foot. The rim is separated from the neck by a rounded groove. The handles are attached to the middle of the neck. The body of the vessel is flaring immediately below the neck. The capacity of the complete vessel from Novae[37] is about 7–8 litres. The fabric contains mica, quartz, grog, and unknown white inclusions. The colour varies from dark reddish grey to pale red (2.5YR 4/1–4/2). According to A. Biernaki and E. Klenina, this type of two-handled jug may be dated to the middle of the 5th–6th centuries AD. Analogies: Dinogetia[38], Halmyris[39], Ibida[40], Histria[41], and Novae[42].
Catalogue:
INV 5008. TT 2006, SXV, -0.70–1.20 m; RD = 6.6 cm; PH = 5 cm (Pl. II).

Type VII

The rim is rounded with a groove on the top and the exterior side of it. Its diameter is about 11 cm, with a red coating on the outer rim. The fabric contains big grains of quartz and grog. The colour is pink (7.5YR 7/3). The type is dated from the 4th to the 6th centuries AD.
Catalogue:
INV 5531. TT 2009, SXXV, 0–0.30 m; RD = 11 cm; PH = 3 cm (Pl. II).

Type VIII

One fragment has a rectangular rim with one groove on its top. Three centimetres below it has a flange. Vessels

[20] Opaiț 2004, p. 5, Pl. 3/3.
[21] Opaiț 2004, p. 5, Pl. 3/1–2.
[22] Baumann 1991, p. 113, Pl. VIII/15.
[23] Bauman 2018, p. 232, Pl. 8, no. 7.
[24] Unpublished material.
[25] Topoleanu 2003, p. 211, Pl. LI, no. 26; Bădescu 2021, p. 130, Pl. 82, no. 142.
[26] Scorpan 1976, p. 164, Pl. XII, no. 1; Rădulescu 1976, p. 102–103, Pl. II, no. 1.
[27] Opriș 2003, p. 86, Pl. XXX, no. 174.
[28] Scorpan 1975, p. 278–279, Pl. V, no. 7; Opaiț 2004, p. 5.
[29] Irimia 1968, p. 388–395, Pl. 15; Scorpan 1976, p. 164, Pl. XII, no. 3; Scorpan 1977, p. 278–279, Pl. 17, no. 3.
[30] Biernacki, Klenina 2015, p. 101–102, Pl. 4, nos. 5–6.
[31] Conrad 2007, p. 243, Pl. 39, no. 1098.
[32] Opaiț, Grigoraș 2022, p. 65, Pl. 18, no. 2601.
[33] Opaiț 2004, p. 5, Pl. 4, no. 2.
[34] Opaiț 1991a, p. 151, Pl. 23, no. 139 (Inv. 38623).
[35] Topoleanu 2000, p. 93, Pl. XXII, no. 206; Tomas 2003, p. 179, table V, no. 62; Klenina 2006, p. 86–87, Pl. 45, nos. 363, 390; p. 108, type 7.
[36] Tomas 2003, p. 179, table V.62; Klenina 2006, p. 86–87, Pl. 45, nos. 363, 390; p. 108, type 7.
[37] Klenina 2006, p. 86, Pl. 45, no. 363.
[38] Opaiț, Grigoraș 2022, p. 65, Pl. 18, no. 370.
[39] Opaiț 1991a, p. 151, Pl. 23, no. 139 (Inv. 38623); Topoleanu 2000, p. 93, Pl. XXII, no. 206.
[40] Opaiț 1991c, p. 33, Pl. 7, no. 49.
[41] Suceveanu 1982, p. 101, Pl. 16, no. 53.
[42] Tomas 2003, p. 179, table V.62; Klenina 2006, p. 86–87, Pl. 45, nos. 363, 390; p. 108, type 7; Biernacki, Klenina 2014, p. 152, Pl. 2, no. 6. Another variant of this type, with only one handle, was also found at Novae: Biernacki, Klenina 2015, p. 377, Pl. 4, nos. 2–3.

with this type of flange were discussed by A. Opaiț[43], but it seems that they have multiple variants, with particularities mostly in the rim shape. The fabric is fine, and the fabric colour is brown (7.5YR 5/4). The wall thickness of 0.7–0.8 mm made us include this fragment in the table amphora category, as the jugs have 3 to 5 mm thickness. Analogy: Dichin[44]. It is dated according to this analogy from the mid to late 6th century AD[45].

Catalogue:

INV 23. TT 2011, S33–36; PH = 4.5 cm (Pl. II).

Type IX

A particular shape is shown by **5213**. It has an everted rim and a swollen neck. The rim diameter is 10 cm, and the thickness of the wall of 7–8 mm. The fabric is fine, with abundant silver-colour mica and some bigger, undetermined inclusions. The colour is reddish yellow (5YR 6/6). It is dated largely from the 4th to the 6th centuries AD.

Catalogue:

INV 5213. TT 2006, A2; RD = 10 cm; PH. = 5.5 cm (Pl. II).

JUGS

TYPE I

The vessel has a discoidal rim, and the walls are thin, only 3 mm. The rim has the same diameter as the neck, only 3 cm, to which one handle is attached. The body is ovoid, and the base is ring-shaped. It is made of fine fabric with some inclusions of mica and quartz but also unidentified white or dark inclusions. The exterior has a brownish coating, and the fabric is red (2.5YR 4/8). It may be dated to the 2nd century AD and was recognized over a large area, both in settlements and funerary contexts. This type of pouring vessel has multiple subtypes[46], but given the small dimensions of our fragment, it is difficult to assign it to one of them. Analogies: Noviodunum[47], Noviodunum necropolis[48], Histria[49], Tomis[50], Hârșova[51], Troesmis[52], Vicus Novus[53], Niculițel[54], Telița – *Amza*[55], Cogealac[56], Măcin[57], Izvoru Mare (Constanța)[58], Tuzla – *Far*[59], northwest of Agigea Lake[60], Drobeta necropolis[61], Novae[62], Singidunum[63], Iatrus[64], Marcianopolis, and Chersonesus[65]. It may have been imported to Tropaeum Traiani.

Catalogue:

INV 195. TT 2012, S30, -0.75–0.90 m; RD = 5.2 cm; PH = 2.5 cm (Pl. II).

Type II

The sherd of this type has a flaring, discoidal rim with a shallow concavity under the disk. The neck is thin, 4 cm in diameter, irregular, and shows a deep concavity. The fabric is light reddish-brown (5YR 6/4), very fine, with inclusions of mica and grog. The dating of this fragment may fall in the range of the 2nd–3rd centuries AD. Analogies: Noviodunum[66], Troesmis[67], Histria[68], and Chersonesus (dated to the second quarter of the 4th century AD)[69]. Compared with the previous type, the poorer state of manufacture and preservation is noteworthy.

Catalogue:

INV 53. TT 2016, S44; RD = 4.8 cm; PH = 3.5 cm (Pl. II).

Type III/Opaiț 2004, jug type II

A thickened, ribbed rim characterizes this type which displays two small grooves and an hourglass neck shape, showing more grooves. The fabric is very fine, with no visible inclusions, the exterior colour is reddish brown (5YR 5/4), and the core is grey (5YR 5/1). Date: 4th–5th centuries AD. Analogies: Beroe[70].

Catalogue:

INV 43. TT 2015, S43, -0.55–0.90 m; RD = 6 cm; PH = 2.5 cm (Pl. II).

LEKYTHOS-TYPES

Type I

The mouth is funnel shaped, with two grooves. It has two small handles, is ovoid in cross-section, and has a thin neck of only 2.5 cm. It is brown (7.5YR 5/4) with a whitish engobe. The fabric contains mica, quartz, and unidentified white inclusions. The dating of this sherd falls in the

[43] Opaiț 2004, p. 63, Pl. 46.
[44] Swan 2019, p. 472, Pl. 20.4, no. 30.52.
[45] Swan 2019, p. 472.
[46] Popilian 1976a, p. 189–193, Pl. XLIV, nos. 470–471, Pl. XLV–XLVIII.
[47] Simion 2007, p. 317, Pl. 11, no. 2.
[48] Simion 2007, p. 317, Pl. 11, no. 2; Pl. 14, no. 2.
[49] Suceveanu 2000, p. 146–147, Pl. 68, nos. 11–12; Iliescu, Botiș 2018, p. 201, Pl. 5, no. 16.
[50] Băjenaru 2013, p. 201, Pl. 6, nos. 45–46.
[51] Morintz, Șerbănescu 1974, p. 51, Pl. 6, no. 2.
[52] Opaiț 1980b, p. 336, Pl. VII, no. 3.
[53] Nuțu 2009, p. 132, Pl. 4, no. 20.
[54] Baumann 1980, p. 409, Pl. XXX, no. 6.
[55] Baumann 2003, p. 161, 186, Pl. 17.
[56] Lungu *et alii* 1990, p. 172, Pl. 8, no. 1.
[57] Paraschiv 1997, p. 321–322, Pl. II, no. 17.
[58] Băjenaru *et alii* 1998, p. 235, Pl. 7, no. 6.
[59] Chiriac, Honcu 2014, p. 237, Pl. 3, no. 7.
[60] Boroneanț 1977, p. 320, Pl. 5, no. 2.
[61] Benea, Tătulea 1975, p. 669, Pl. 4, no. 1.
[62] Tomas 2003, p. 175, table I.14, 16.
[63] Đorđević 2000, p. 137–138, type VII.8.
[64] Conrad 2007, p. 214–215, Pl. 5, no. 881.
[65] Strzheletski *et alii* 2003–2004, p. 100, Pl. XXII, no. 8.
[66] Simion 1994–1995, p. 126, Pl. 8.J.
[67] Opaiț 1980b, p. 336, Pl. VII, no. 3.
[68] Suceveanu 2000, p. 145, Pl. 68, no. 7.
[69] Strzheletski *et alii* 2003–2004, p. 100, Pl. XXII, no. 6.
[70] Opaiț 2004, p. 63–64, Pl. 46, no. 4.

4th century AD. Analogies: Porolissum[71], Histria[72], Dichin[73], Aegyssus[74] and Chersonesus[75].

Catalogue:

INV. 248. TT 2016, S47; RD = 4.6 cm; PH = 4 cm (Pl. II).

Type II A

This type of jug has a slightly flaring rim and two-handles. The rim diameter is small, less than 5 cm, with a height of 1 cm. The exterior of the rim has fine grooves. The neck is short and narrow, and the upper handle parts are attached to it. The body is ovoid. The sherds may be dated to the 4th century AD. The fabric has mica inclusions, quartz of different sizes, and grog. The fragments are of different colours. **5016** has a grey core (7.5YR 5/1), and a brown exterior surface (7.5YR 5/3), while **5162** is light brownish grey (10YR 6/2). A slight difference may be observed between fragments **5016** and **65**. The cross-section of **5016** is ovoid, with a small groove on its top, while **65** is also ovoid but more irregular, and its colour is pale red (2.5YR 4/2). Also, the handle may be attached under the grooved rim or in the middle of this area. A variant of this subtype may be represented by fragment no. **30**. It has a grooved rim, but under it, on the neck, it has a dark grey coloured rib (5Y 4/1). Its geographical distribution suggests also a regional product, but made in several workshops. Analogies: Alba Iulia[76], Histria[77], Tomis[78], Telița – *Valea Morilor*[79], Ibida[80], Capidava[81], Singidunum[82], and Chersonesus[83].

Catalogue:

INV 30. TT 2016, S45; PH = 3 cm (Pl. II).

INV 65. TT 2012, S38; PH = 2.5 cm; HD = 1.7/1 cm (Pl. II).

INV 214. TT 2016, S42; PH = 2 cm (Pl. II).

INV 5016. TT 2006, S14, -0.40–0.90 m; RD = 4 cm; PH = 5.5 cm; HD = 2/1.2 cm (Pl. II).

INV 5162. TT 2006, S21, -0.80 m; RD = 4.2 cm; PH = 2.5 cm (Pl. II).

Type II B

A unique vessel is **5004**. It has a vertical rim, of only 5 cm in diameter, with rounded, large grooves, a narrow neck, and one handle. The fabric is fine, contains quartz, and is dark grey (Gley 1 4/1). We do not exclude its local origin.

[71] Gudea 1989, p. 76, 495, Pl. LXXXI, no. 7.

[72] Iliescu, Botiș 2018, p. 201, Pl. 5, no. 17.

[73] This fragment is an import being red slipped, *apud* Swan 2007, p. 267, Pl. 4, no. 40. The fragment from Tropaeum Traiani does not have a red slip and differs from the one at Dichin by the two grooves on the rim.

[74] A. Opaiț, personal communication.

[75] Strzheletski *et alii* 2003–2004, p. 100, Pl. XXII, no. 13.

[76] Protase 1959, p. 399, Pl. 5, no. 9.

[77] Scorpan 1976, p. 170, Pl. XXIII, no. 3.

[78] Scorpan 1977, p. 288, Pl. 31, no. 4.

[79] Baumann 2018, p. 232, Pl. 8, no. 3.

[80] Opaiț 1991c, p. 33, Pl. 7, no. 47.

[81] Bădescu 2021, p. 184–185, Pl. 132, nos. 11–14.

[82] Đorđević 2000, p. 143, type VII.22.

[83] Strzheletski *et alii* 2003–2004, p. 100, Pl. XXII, no. 14.

Catalogue:

INV 5004. TT 2006, S15, -0.70–1.20 m; RD = 5 cm; PH = 4 cm; HD = 2.3/1.2 cm (Pl. III).

Type III/Opaiț 2004, *lekythos* type III

On the exterior of the flaring rim are visible three or four grooves. The rim dimensions vary from 7 to 8 cm. It is 1 cm in height with a protuberance under the rim. The neck is narrow, and the body is ovoid. The fabric of the various sherds is different, indicating different production zones, *i.e.* of import. Their fabric contains quartz of different sizes, mica, rare iron oxide inclusions, and grog. The colour varies from reddish brown (2.5YR 4/3–4/4) (**119**) to light red (2.5YR 6/8) (**148**), yellowish red (5YR 5/6) (**6324**), and simple red (2.5YR 5/6–5/8) (**6442**). They date to the interval of the 4th to the 5th centuries AD, even the 6th century as the one discovered in Tropaeum Traiani[84]. It was a very popular type in the Late Roman period, as it was an imitation of a glass jug[85]. Analogies: Porolissum[86], Alba Iulia[87], Moreşti[88], Noviodunum[89], Dinogetia[90], Halmyris[91], Histria[92], Tropaeum Traiani[93], Capidava[94], Troesmis[95], Sucidava[96], Sacidava[97], and Novae[98].

Catalogue:

INV 119. TT 2013, S29; RD = 8 cm; PH = 1.5 cm (Pl. III).

INV 148. TT 2016, S48; PH = 4 cm (Pl. III).

INV 6324. TT 2009, S28, -0–0.34 m; RD = 8 cm; PH = 3 cm; HD = 3.5/1.4 cm (Pl. III).

INV 6442. TT 2010, S34–35; RD = 7 cm; PH = 2 cm (Pl. III).

Type IV/Opaiț 2004, *lekythos* type I

The rim is cup-shaped with a deep inner concavity. The rim diameter is small, almost 5 cm, and the neck is narrow. The fabric is very fine, of red colour (2.5YR 5/6), with small inclusions of mica and quartz. It is dated to the 5th–6th centuries AD. Analogies: Histria[99], Topraichioi[100], and Halmyris[101].

[84] Opaiț 2004, p. 71.

[85] Antonaras 2017, p. 123, Pl. 27, no. 413. The glass vessels were also dated to the 4th century AD.

[86] Gudea 1989, p. 76, 493, Pl. LXXVIII, no. 5.

[87] Protase 1959, p. 399, Pl. 5, no. 1.

[88] Horedt *et alii* 1953, p. 282, Pl. 5, no. 12.

[89] Simion 1984, p. 85, Pl. XIII, no. 2; Barnea, Barnea 1984, p. 102, Pl. VI, no. 6.

[90] Barnea 1966, p. 244, Pl. 5, no. 6; p. 254, Pl. 15, no. 2; Scorpan 1976, p. 170, Pl. XXIII, no. 2.

[91] Topoleanu 2003, p. 202, Pl. XLII, no. 12.

[92] Suceveanu 1982, p. 94, Pl. 12, no. 55; Suceveanu 2000, p. 153–154, Pl. 72, nos. 18–19; Bădescu 2021, p. 189–190, Pl. 140, no. 57.

[93] Opaiț 2004, p. 71; Gămureac *et alii* 2015–2016, p. 222, Pl. III, no. 31; Bogdan-Cătăniciu, Barnea 1979, p. 187; 212, Pl. 162. 4.3.

[94] Opriș 2003, p. 130, Pl. XLII, no. 278.

[95] Opaiț 2004, p. 63, Pl. 46.

[96] Rădulescu 1975, p. 287, Pl. XI, no. 1.

[97] Scorpan 1975, p. 286, Pl. VII, no. 5.

[98] Tomas 2003, p. 178, table IV.51.

[99] Scorpan 1977, p. 287, Pl. 30, no. 7.

[100] Opaiț 2004, p. 70, Pl. 47, no. 13.

[101] Bădescu 2021, p. 189–190, Pl. 140, no. 56.

Catalogue:
INV 304. TT 2013, S19/21; RD = 6 cm; PH = 3.5 cm (Pl. III).

Type V A/Opaiț 2004, *lekythos* type II

The rim is vertical, cup-shaped, and presents a deep concavity at the exterior. The rim has a diameter of 6 cm and a height of 2 cm. The two handles are attached under the rim of the long, narrow neck. The fabric is red with inclusions of quartz, mica, and some undetermined white inclusions. The fabric colour is red (2.5YR 5/6). It may be dated to the 4th–5th centuries AD. Analogies: Halmyris[102], Troesmis[103], Tomis[104], and Chersonesus[105].
Catalogue:
INV 5001. TT 2006, S14, -0.50 m; RD = 6 cm; PH = 6 cm (Pl. III).

Type V B

The rim is vertical and separated by the neck by a deep concavity. The rim diameter is almost 10 cm, with a height of 2 cm. The fabric is reddish yellow with inclusions of mica, quartz (some of them large, ranging from 1 mm to 5 mm), grog, and iron oxides. The fabric colour is reddish yellow (5YR 6/6), and it is dated to the 5th century AD. Analogies: Halmyris[106], Tomis[107], Tropaeum Traiani[108], and Capidava[109].
Catalogue:
INV 212. TT 2016, S42; RD = 9.6 cm; PH = 3.8 cm (Pl. III).

Type V C

This type is also cup-shaped, with a vertical rim with a diameter of 9 cm and a height of 2 cm. It presents four exterior grooves and a narrow neck of 5 cm in height. The fabric is very fine with mica and small grains of quartz and has a brownish slip on the exterior. The fabric colour is light brown (7.5YR 6/4), and it is dated to the first half of the 5th century AD[110]. Analogies: Tropaeum Traiani[111], Topraichioi[112], and Novae[113].
Catalogue:
INV 538. TT 2012, S14, -0.95–1.20 m; RD = 9 cm; PH = 5.5 cm (Pl. III).

Type VI A/Opaiț, *lekythos* type III

The rim is vertical small, of only 5 cm in diameter, and has multiple grooves on the exterior. The fabric has the same inclusions as the previous subtype. The colour of **662** is yellowish red (5YR 5/6). Analogies: Tomis[114], Varna[115], Tropaeum Traiani[116], Ulmetum[117], Beden, and Tsarevets[118].

A variant of this type may be fragment **115**. It has a vertical rim with multiple grooves. It is tall but preserves only 3 cm of its height. The fabric is similar to the previous one: brown (7.5YR 5/2–5/3). A shorter variant is **144** (very fine fabric, brown 7.5YR 4/4), while **5613** (very fine fabric, brown 7.5YR 5/3) is conical. The type was dated to the 4th–6th centuries AD. Analogies: Argamum[119], Mihai Bravu[120], Mangalia[121], Beroe[122], Dichin[123], and Novae[124].
Catalogue:
INV 115. TT 2015, S33; RD = 5 cm; PH = 3 cm (Pl. III).
INV 144. TT 2016, S48; RD = 5.6 cm; PH = 2 cm (Pl. III).
INV 662. TT 2012, S38; RD = 6 cm; PH = 3 cm (Pl. III).
INV 5224. TT 2006, S11–12; RD = 9 cm; PH = 3 cm (Pl. III).
INV 5613. TT 2009, S31; RD = 7 cm; PH = 2 cm (Pl. III).

Type VI B

452 has a slightly everted rim and narrower neck, with multiple grooves at the joining line between the rim and the neck. The fabric is fine with rare white inclusion of 1 mm. The colour is dark grey (2.5Y 4/1). It is mainly dated to the 4th–6th centuries AD.
Catalogue:
INV 452. TT 2012, S34–36, -1.00–1.20 m; RD = 6 cm; PH = 3 cm (Pl. IV).

Type VI C

Fragment **3907** has a vertical rim with two grooves. One groove occurs on the neck, but this fragmented sherd does not allow for an account of their full number. The fabric is very fine, with silver coloured mica; the exterior is reddish yellow (5YR 6/6), while the core and the inner surface are dark grey (10YR 4/1).
Catalogue:
INV 3907. TT 2005, A4/A5, -0.40–0.55 m; RD = 10 cm; PH = 3.5 cm (Pl. IV).

Type VII/Opaiț 2004, *lekythos* type IV

Another *lekythos*-type, **29**, according to the complete vessel discovered at Capidava, has a rectangular rim, a swollen neck, two handles, a globular body, and a convex base[125]. The rim diameter is small, only 5.4 cm. The fabric is very fine, contains silver coloured mica, and the

[102] Opaiț 1991a, p. 161, Pl. 39, no. 231; Topoleanu 2000, p. 313, Pl. XXI, no. 183.
[103] Opaiț 1980a, p. 202, Pl. 29, no. 2289.
[104] Scorpan 1976, p. 170, Pl. XXIII. 4; multiple analogies including Tomis, see Opaiț 2004, p. 70, Pl. 48.
[105] Strzheletski *et alii* 2003–2004, p. 100, Pl. XXII.12.
[106] Opaiț 1991a, p. 161, Pl. 39, no. 229 (Inv. 38403).
[107] Scorpan 1976, p. 170–171, Pl. XXIII, no. 4.
[108] Bogdan-Cătăniciu, Barnea 1979, p. 187, Pl. 162, no. 4.1.
[109] Opriș 2003, p. 129, Pl. XLII, no. 275.
[110] Klenina 2006, p. 107.
[111] Gămureac 2009, p. 254, Pl. IV, no. 31; Scorpan 1976, p. 171, tip C, Pl. XXIII, no. 3.
[112] Opaiț 1991b, p. 226, Pl. 37, no. 5.
[113] Klenina 2006, p. 107, type 3.
[114] Opaiț 2004, p. 71.
[115] Opaiț 2004, p. 168, Pl. 49, no. 3.
[116] Gămureac 2009, p. 256, Pl. V, no. 39.
[117] Gămureac 2011, p. 370, Pl. II, no. 10.
[118] Kuzmanov 1985, p. 37, Pl. 22, K76–K77.
[119] Streinu, Dolea 2022, p. 208, Pl. 8, no. 40.
[120] Opaiț 2004, p. 71, Pl. 49, no. 4.
[121] Iconomu 1969, p. 85, Pl. 5.
[122] Opaiț 2004, p. 71, Pl. 49, no. 1.
[123] Swan 2019, p. 484, Pl. 20.7, nos. 1.129–1.130.
[124] Klenina 2006, p. 87, Pl. 46, no. 389.
[125] Opaiț 2004, p. 71.

fabric colour is very dark grey (5Y 3/1). Analogies: Beroe and Capidava[126].

Catalogue:

INV 29. TT 2013, S41, 0–0.50 m; RD = 5.4 cm; PH = 2.5 cm (Pl. IV).

CARAFES

Type I A/Scorpan, type C/Kuzmanov, type I - K20–22[127]

Six rims belong to this type. The rim is flaring, with the handles attached to it. It is important to point out that some handles have on top a small knob. **113** is less flaring as, most likely, it had a cup shaped rim. The handle is attached to the rim and still preserves a part of the knob on the rim and the handle. Two rims (**141** and **618**) have a shallow, internal concavity. Number **35** has a peculiarity: the cross-sections of the handle vary from rectangular to ovoid and may have grooves, ranging from one to three on the exterior side, while the interior has only one. The fabric is similar, with the same type of inclusions but of different sizes, such as quartz, mica, iron oxides, and some unknown white ones. The colour varies from reddish-brown to yellowish red (5YR 5/4–5/6) (**618, 141**), light brown (7.5YR 6/4) (**113**), brown (7.5YR 5/3) (**178**), or reddish brown (5YR 5/4) (**35**). The type is dated to the 5th–6th centuries AD. Analogies: Novae[128], Noviodunum[129], Argamum[130], Callatis[131], Tropaeum Traiani[132], and Dichin[133].

Catalogue:

INV 35. TT 2015, S43, -0.55–0.90 m; PH = 3.5 cm; HD = 2.5/1.4 cm (Pl. IV).

INV 113. TT 2015, S39; RD = 8 cm; PH = 3.5 cm (Pl. IV).

INV 141. TT 2016, S48; RD = 10 cm; PH = 2 cm (Pl. IV).

INV 178. TT 2016, S48; RD = 12.4 cm; PH = 3 cm; HD = 2.7/1.6 cm (Pl. IV).

INV 618. TT 2012, S37, -0.90 m; PH = 5 cm; HD = 2.8/1.4 cm (Pl. IV).

INV 3915. TT 2005, S12, -0.40–0.55 m; RD = 13 cm; PH = 2 cm (Pl. IV).

Type I B grey

Some flaring rims of drinking vessels were made from a grey fabric variant. The rim is rounded, and the handles are attached to it. The rim diameters range from 10 to 12 cm. The handle section is ovoid but presents some shallow grooves. One fragment (**3638**) has a deep concavity ending in a ridge that could hold the lid. They are made of fine fabric, with inclusions of quartz of various dimensions: ca. 1.5 mm (**5219**), 1 mm (**668**), and even only 0.2 mm (**192)**. The fragments also have mica and grog in the fabric. **5219** is similar to **141**, with a groove on the inside of the rim and a diameter of ca. 10 to 11 cm, but the main difference is in the fabric colour, more precisely in the type of firing. Fragment **141** is yellowish red (5YR 5/6) and **5219** is grey (7.5YR 6/1). No. **668** is different and has a flaring, rounded rim and a cylindrical neck with wheel-ribbing on the interior. The fabric colour is grey (7.5YR 5/1), similar to **192**. These fragments could be dated to the 5th–6th centuries AD. Analogies: Troesmis, Enisala, Noviodunum[134].

Catalogue:

INV 192. TT 2016, S48; PH = 11 cm; HD = 3/1.5 cm (Pl. IV).

INV 668. TT 2012, S35, -0.0–0.40 m; RD = 12 cm; PH = 3.5 cm (Pl. IV).

INV 5219. TT 2006, A2; RD = 11 cm; PH = 2.2 cm (Pl. IV).

Type II/Opaiț 2004, carafe type I/Kuzmanov, type IV – Y11[135]

This type is characterized by a vertical, grooved rim, with a shallow inner concavity. The top of the rim sometimes may also have a groove (**137, 5050**). The body is globular and begins immediately under the rim. The rim diameter is small, ca. 9 cm to 12 cm, and the wall is thin (0.3 cm). The dark grey fabric contains mica, quartz, and lime (**5050** and **137**). The colour ranges from dark grey (5YR 4/1) (**5050**) to very dark grey (7.5YR 3/1) (**380**), (7.5YR 4/1) (**3847, 5202**). Sometimes the exterior is reddish-brown (5YR 5/4), and the core is dark grey (5YR 4/1) (**137**). The vessel is dated between the 4th and 6th centuries AD. Analogies: Dinogetia[136], Halmyris[137], Tomis[138], Tropaeum Traiani[139], Capidava[140], Novae[141], Sadovets[142], Athenian Agora [143], and Singidunum[144].

Catalogue:

INV 137. TT 2014, S18, PV C–D; PH = 4 cm (Pl. V).

INV 213. TT 2016, S42; PH = 3 cm (Pl. V).

INV 380. TT 2011, S33–36; PH = 3 cm (Pl. V).

INV 3847. TT 2005, S11 E, -0.50 m; RD = 9 cm; PH = 2.5 cm (Pl. V).

INV 5050. TT 2006, S13, -0.30–0.50 m; RD = 9 cm; PH = 4.5 cm (Pl. V).

INV 5202. TT 2006, S11–12; RD = 12 cm; PH = 3.2 cm (Pl. V).

[126] Opaiț 2004, p. 71.
[127] Kuzmanov 1985, p. 30, Pl. 17, K 20–22.
[128] Klenina 2006, p. 89, Pl. 46, nos. 387– 388.
[129] Simion 1984, p. 85, Pl. XIV, no. 2; Stănică *et alii* 2021, p. 78, Pl. IV, no. 17.
[130] Streinu, Dolea 2022, p. 206, Pl. 7, no. 25.
[131] Preda 1980, p. 98, Pl. XI, M161.
[132] Gămureac 2009, p. 256, Pl. V, no. 42.
[133] Swan 2019, p. 489, Pl. 20.8, nos. 22.169, 27.177.
[134] Opaiț 1980b, p. 336, Pl. VIII, no. 2.
[135] Kuzmanov 1985, p. 45, Pl. 27, no. 11.
[136] Barnea 1966, p. 245, Pl. 8, no. 4; Barnea 1967, p. 249, Pl. 16, no. 1.
[137] Opaiț 1991a, p. 158, Pl. 37, no. 216; p. 159, Pl. 36, no. 213 (inv. 27946); Topoleanu 2000, p. 94, Pl. XXIV, no. 211; Opaiț 2004, p. 67–68, and bibliography.
[138] Scorpan 1977, p. 288, Pl. 30, no. 4.
[139] Bogdan-Cătăniciu, Barnea 1979, p. 187, Pl. 162, no. 4.4.
[140] Opriș 2003, p. 136, Pl. XLVIII, no. 332.
[141] Biernacki, Klenina 2014, p. 152, Pl. 2, no. 1.
[142] Kuzmanov 1985, p. 45, Pl. 27, H11.
[143] Robinson 1959, p. 30, Pl. 21, M 67.
[144] Đorđević 2000, p. 137, type VII.6.

TREFOIL DRINKING VESSELS/*OINOCHOES*

Type I

The trefoil-shape mouth drinking vessels are found in almost all cities of the province of Scythia, albeit in small amounts. Considering the difference in fabric, size, and decoration, we divided them into five types.

The most widespread type is represented by fragments with an everted rectangular rim (**3925)**, whereas the common element is embodied by the two grooves under the rim. Another variant has a vertical rim (**5** and **165**). The fabric contains mica and quartz. The colour is yellowish red (5YR 4/6) (**5**) or (5YR 5/6) (**3925**), and sometimes red (2.5YR 5/8) (**165**). Analogies: Noviodunum[145], Noviodunum necropolis[146], Topraichioi[147], Jijila[148], Tomis[149], Capidava[150], Carsium[151], Dichin[152], and Novae[153].

One interesting fragment is **5585**. It has a small rectangular rim and a wavy incised line below the two grooves. The core of this fragment is reddish grey (2.5YR 5/1); the exterior is reddish brown (5YR 5/4). Type I may be dated to the 4th–6th centuries AD.

Catalogue:

INV 5. TT 2016, S43, A15/2, -0.60 m; PH = 5 cm (Pl. V).

INV 165. TT 2012, S38; PH = 3 cm (Pl. V).

INV 3925. TT 2005, A5, -0.90–1.90 m; RD = 10 cm; PH = 6.8 cm (Pl. V).

INV 5585. TT 2009, S28, -0.65 m; PH = 5 cm (Pl. V).

Type II

We have decided to include fragment **635** in a separate type. It has a tall, rounded rim and a beautiful decoration composed of two lines of incised dots and a branch with small leaves (?) made before the firing process. Such gouged decoration is frequently found in the Aegean, in the Athenian Agora[154]. The fabric is fine with quartz, mica, and unknown white inclusions; the colour is reddish yellow (5YR 6/6-6/8). It is dated to the 5th century AD.

Catalogue:

INV 635. TT 2012, S17, -0.75 m; PH = 10 cm (Pl. V).

Type III

Only one fragment fired in the reducing atmosphere was preserved. It has a small, rounded rim with some striations on the neck. The fabric contains large inclusions of quartz (1–2 mm), mica, and grog. The colour is dark grey (5YR 4/1). It is dated to the 6th century AD, according to the context of discovery.

Catalogue:

INV 437. TT 2011, S33–36; PH = 4 cm (Pl. V).

Type IV

A short-rounded rim characterizes this vessel with a truncated conical, ribbed body. The fabric contains quartz of different sizes, some grains reaching 1.5 mm. The core of **175** is dark grey (5YR 4/1), and the exterior surface is reddish-brown (5YR 5/4). It may be dated to the 6th century AD.

Catalogue:

INV 175. TT 2014, S43; RD = 9 cm; PH = 4 cm (Pl. V).

Type V

Fragment **3911** represents a late variant of the trefoiled drinking vessels. It has a flaring rim and a cylindrical neck. The fabric is very fine, with small white inclusions and a very dark grey colour (2.5Y 3/1). It may be dated to the 6th century AD.

Catalogue:

INV 3911. TT 2005, S11, A4/A5, -0.40–0.55 m; RD = 7 cm; PH = 3 cm (Pl. V).

UNKNOWN DRINKING VESSEL

A. Given the precarious state of preservation, we have decided to include these fragments in a different unknown type, although it may resemble either the *lekythos*-type, or the *krateriskos*-type[155]. The missing rim diameters do not allow us to be precise.

The cup-shaped rim (**148**) is separated from the hourglass shaped neck by a groove and a flange. The fabric is very fine, with no visible inclusions to the naked eye. The fabric colour is red (2.5YR 5/6). It dates to the 4th to the 5th centuries AD. Analogies: Tomis, and Callatis[156].

A variant of this type may be considered no. **158**. It has cup-shaped rim with two grooves continuing into a conical neck and possibly a globular body. The fabric is also very fine with no visible inclusions, the exterior colour is reddish brown (5YR 5/4), and the core is grey (5YR 5/1).

Fragment **5579** has a different shape. The cup-shaped rim has multiple grooves. The fabric is fine, with white inclusions, dark grey (2.5Y 4/1) in colour.

Catalogue:

INV 148. TT 2013, S25, -0.50 m; PH = 4.5 cm (Pl. VI).

INV 158. TT 2015, S44; PH = 4 cm (Pl. VI).

INV 5579. TT 2009, S33, 0–0.35 m; PH = 3 cm (Pl. VI).

B. Its morphological characteristic is the short rectangular rim, flattened on top, with no separation

[145] Simion 1984, p. 85, Pl. XIII, nos. 1, 3–7; Simion 1994–1995, p. 130, Pl. 8/h.

[146] Simion 2007, p. 316, Pl. 10.

[147] Opaiț 1991b, p. 225, Pl. 37, no. 2.

[148] Stănescu *et alii* 2021, p. 161, Pl. 10, nos. 25–26.

[149] Bucovală 1968, p. 279-280, Pl. 10.

[150] Opriș 2003, p. 128, Pl. XLI, nos. 269–270.

[151] Nicolae 1995–1996, p. 143, Pl. 3.

[152] Swan 2019, p. 477, Pl. 20.5, no. 51.78 (variant considered as *foederati* ware).

[153] Biernacki, Klenina 2014, p. 152, Pl. 2, no. 8.

[154] Robinson 1959, p. 113, Pl. 31, no. 312, p. 317, Pl. 33, nos. 358–360.

[155] Opaiț 2004, p. 67–68, Pl. 51, no. 16.

[156] Opaiț 2004, p. 70, Pl. 47, nos. 1–2, and bibliography.

between the rim and the body. It presents (**3932**) several ribs at 1 cm from one other. The wall of the vessel is thin (0.3 mm thickening towards the maximum diameter and reaching 0.5 mm) and contains the same range of inclusions as the previous subtypes but also some other unknown white inclusions. The colour of the exterior surface is red (2.5YR 5/6), and the core is dark grey (5YR 4/1). A possible analogy may be the vessel from Bratei[157]. A variant of this type is **5656**. It has a rim with a small spout on the exterior and ribs placed at equal distances on the body. The colour is red (2.5YR 5/6), and the sherd may be dated to the 4th–7th centuries AD.

Catalogue:

INV 3932. TT 2005, A5, -0.90–1.10 m; RD = 7 cm; PH = 5 cm (Pl. VI).

INV 5656. TT 2009, S25; RD = 10 cm; PH = 3 cm (Pl. VI).

MUGS

Mugs are poorly represented, with only six fragments. Their rim diameter varies from 8 to 11 cm; the wall is thin, of only (almost) 3 mm.

Type I A

There are multiple variants of this type. However, at Tropaeum Traiani, we have documented only two.

The fragments of the first variant (**131** and **6369**) have an everted rim, one handle, and a globular body. The inner side of the rim has a small groove. The handles are ovoid in cross-section with a longitudinal groove. The body of the vessels is thin, with a wall thickness of 3 mm. They are set on a discoidal base, sometimes with a slight concavity. They are widely distributed with minor morphological differences in settlements and funerary contexts. These mugs date to the 2nd–3rd centuries AD, but some variants can also be dated to the 4th century AD[158]. Their fabric is fine, with no visible inclusions to the naked eye. The fabric colour is red (2.5YR 5/6). Analogies may be found at: Romula[159], Noviodunum[160], Noviodunum necropolis[161], Independența[162], Jijila[163], Troesmis[164], Măcin[165], Mahmudia[166], Ibida hinterland[167], Histria – *rural settlement B*[168], Histria[169], Tomis[170], Carsium[171], Sacidava[172], Novae[173], and Chersonesus[174].

Catalogue:

INV 131. TT 2011, S34–36; RD = 8 cm; PH = 3.5 cm; HD = 1.9/1 cm (Pl. VI).

INV 6369. TT 2009, S30, -0.60–0.90 m; PH = 6.5 cm; HD = 1.9/0.9 cm (Pl. VI).

Type I B

This variant also has a flaring rim, with a rib at the junction between the rim and the body. The body diameter is small, 10 cm, and the wall of the body has a thickness of 0.3 cm. The fabric is fine. It contains mica and quartz, and the fabric colour is red (2.5YR 4/6). Analogies: Sacidava[175].

Catalogue:

INV 21. TT 2011, S33–36; RD = 11 cm; PH = 2.5 cm (Pl. VI).

Type II

The thickened rim is everted and with a diameter of only 9 cm. The body is ovoidal with thin walls. The fabric is very fine with tiny mica, quartz, or undetermined black and white inclusions. The fabric colour is red (2.5YR 5/8). Analogies: Tomis necropolis[176].

Catalogue:

INV 3889. TT 2005, S10, -0.20–0.45 m; RD = 9 cm; PH = 3.5 cm (Pl. VI).

Type III/Opaiț, mug type IV

This type may also be divided into two variants according to their rim, which differentiates them. The first (**173**) has a trapezoidal rim, while the second (**5504**) is rectangular. Both are missing the neck, with no demarcation between the neck and the ovoidal body. Their fabric contains grains of quartz, sometimes reaching 1 mm, but also mica and grog, and the fabric colour is reddish yellow (5YR 6/8) (**173**), at times dark grey (5YR 4/1) on the outside, while the core is reddish brown (5YR 5/4) (**5504**). They may be dated to the second half of the 4th century AD[177]. Analogies: Telița – *Valea Morilor*[178].

Catalogue:

INV 173. TT 2016, S48; RD = 9 cm; PH = 4.3 cm (Pl. VI).

INV 5504. TT 2008, S22 P, -0.90 m; RD = 10 cm; PH = 2.5 cm (Pl. VI).

---

[157] Bârzu 1994–1995, p. 250, Pl. 10, no. 8.

[158] Strzheletski *et alii* 2003–2004, p. 111, Pl. XXVII, no. 2.

[159] Babeș 1970, p. 182, Pl. 9.d; Popilian 1976b, p. 235, Pl. 8, nos. 12–13.

[160] Topoleanu, Gămureac 2021, p. 102, no. 38; Simion 1984, p. 86, Pl. XV, no. 10.

[161] Simion 2007, p. 317, Pl. 11, nos. 8, 10.

[162] Irimia 1987, p. 129, Pl. 4, no. 8.

[163] Stănescu *et alii* 2021, p. 162, Pl. 11, nos. 31-32.

[164] Opaiț 1980a, p. 210, Pl. 35, no. 6; Waldner 2016, p. 260, Pl. 6. K 130.

[165] Paraschiv 1997, p. 322, Pl. III, no. 20; Paraschiv 2004, p. 145, Pl. III, no. 10.

[166] Oberländer-Târnoveanu 1979, p. 64, Pl. 6, no. 15.

[167] Mocanu 2022, p. 95–96, Pl. 2, no. 3.

[168] Lungu *et alii* 1984, p. 99, Pl. 1, no. 4.

[169] Iliescu, Botiș 2018, p. 201, Pl. 5, no. 4.

[170] Chera-Mărgineanu, Lungu 1984, p. 113, Pl. II, no. 21; Chera-Mărgineanu, Lungu 1985a, p. 213, Pl. II, no. 9; Chera-Mărgineanu, Lungu 1985b, p. 223, Pl. IV, no. 26; Rădulescu 1975, p. 333, Pl. II, no. 2.

[171] Nicolae 1995–1996, p. 143, Pl. 4.

[172] Scorpan 1975, p. 288, Pl. VII, nos. 1–2.

[173] Klenina 2006, p. 42, Pl. 12, no. 64; Pl. 113, type 21.

[174] Strzheletski *et alii* 2003–2004, p. 111, Pl. XXVII, no. 1.

[175] Scorpan 1973, p. 316, Pl. 37, no. 3.

[176] Chera-Mărgineanu, Lungu 1985b, p. 220, Pl. IV, no. 24; Dobrinescu 2007, p. 504, Pl. 1, no. 3.

[177] Opaiț 2004, p. 67.

[178] Opaiț 2004, p. 67, Pl. 51, no. 8.

KRATERISKOS-TYPE

***Krateriskos*-type I**

The rim is vertical, with a height of 2 cm and multiple grooves on the exterior. According to analogies, it may reach 12 cm in height, while the rim diameter ranges between 9 and 11 cm. The body is globular, and the base is flat. They may be dated to the 4th century AD. Analogies: Halmyris and Telița – *Valea Morilor*[179].

Catalogue:

INV 633. TT 2012, S17, -0.75 m; PH = 4.5 cm (Pl. VI).

CUPS

Cup I/Opaiț, type II

The rim is small and rounded, and the conical body starts immediately below. The fabric colour is reddish brown (5YR 5/3–5/4). It seems that this shape survived a long period, from the 3rd to the 7th century AD[180]. Analogies: Histria and Halmyris[181].

Catalogue:

INV 5159. TT 2006, S21, -0.80 m; RD = 9 cm; PH = 4.2 cm (Pl. VI).

CONCLUSIONS

Although in a modest number, the large variety of the pouring and drinking vessels discovered so far in Sector A – North of Basilica A at Tropaeum Traiani adds to the general image of the daily life dining customs in this city[182]. Alongside Early and Late Roman amphorae, the local products held an important role as indicated by their number and diversity. Moreover, their presence is related to the local wine production, but the latter is very hard to infer with precision due to the long-term use of such vessels.

Despite an obvious lack of ceramic workshops, the common (macroscopically inspected) fabric with inclusions of silver coloured mica, quartz, and rare, small iron oxides suggests these vessels' local or regional production. Besides, most of these types occur in other cities from Scythia as well and rarely go farther than the borders of the province. However, as shown, some table amphorae, jugs, *lekythos*-types, or mugs also have analogies in the region of Thrace.

It is only one example of the large process of acculturation and integration of a small society in the large provincial and regional society during the Roman time.

A well-represented type, carafes type I, is characterized by the direct attachment of the handle to the rim and the presence of the knob on the handle's upper attachment. Although they share this common characteristic, some vessels were produced in a reducing atmosphere, which triggers the greyish colour of the fabric. Nevertheless, the interesting fact is that they share the same type of fabric: fine with quartz and some white inclusions. This type may be dated from the 5th century AD onwards and seen as an influence on the population north of the Danube[183].

Another fragment, **3932**, raises further problems. Our only possible analogy came from the Gepid necropolis from Bratei[184]. The shape of this fragment gives the impression of a non-Roman product. However, the way it arrived at Tropaeum Traiani remains obscure.

The appearance of the so-called *foederati* ware, even in small quantities, in the households of cities[185], and in Sector A from Tropaeum Traiani as well, offers an insight into the relationship between them, and the local population. After the battle at Adrianople, the *foederati* were allowed to settle in the Empire[186], but only in the *extra muros* areas of the cities[187], and beginning with AD 382 they were compelled to military service and were placed under Gothic command[188]. Furthermore, they used the latter's vessels[189]. We have here some ceramic examples made under such an influence[190].

Certain continuity in the local and regional production may be inferred when studying the drinking vessels. Those discovered in sector A are dated between the 2nd century and the 6th/beginning of the 7th century AD. The shapes changed over time, but continuity and prolonged use of the same shapes were noticed overall. Of course, this feature is valid for the entire area of the Lower Danube.

A statistical graph on a large scale is challenging to develop. Sector A is small in comparison to the size of the ancient city. As mentioned before, most vessels find analogies in the province and other areas of the city, showing unity in diet and habits. Overall, the most remarkable diversity is shown by the table amphorae and the *lekythos*-types. The most representative types are the table amphorae IV.2; *lekythos*-types II, III, and VI; carafes I, II, and the *oinochoes*. Most vessels are dated to the Late Roman periods. Most likely, this is not because of the lack

[179] Opaiț 2004, p. 68, Pl. 51, no. 13, and bibliography.

[180] Opaiț 2004, p. 67.

[181] Opaiț 2004, p. 67, Pl. 50, nos. 2–3.

[182] For the Late Roman imports, see Bogdan-Cătăniciu, Barnea 1979, p. 177–266; Grigoraș, Panaite 2021, p. 87–114; and for the fine wares, see Domżalski, Panaite 2019, p. 109–126.

[183] Kuzmanov 1985, p. 30.

[184] Bârzu 1994–1995, p. 250, Pl. 10, no. 8.

[185] Similar situations were found at Dinogetia, unpublished material.

[186] Whittaker, Garnsey 2008, p. 280.

[187] After the battle in Adrianople (378), the most important change in the urban plan in Tropaeum Traiani was the construction of a fortification attached to the South and South-Eastern sides of the city wall. According to the researchers' opinion, this so-called fortified annex was intended for the Goth federates, who were not allowed to live within the city walls. The same is also valid for the *extra muros* basilica, located outside the city, near the Western Gate; see Ionescu *et alii* 2011, for the annex, and Papuc 2018, for the basilica *extra muros*.

[188] Lee 2008, p. 223.

[189] Gronsius's story, who, together with his companions, were stationed near Tomis and they received an equal allowance with the one received by a Roman soldier. This fact created some disorders between the Roman soldiers and the *foederati*, see Zosimos 4.40.

[190] See, for example, carafes type I B.

of diversity of Early Roman periods but merely because the research in sector A was so far limited to the upper layers. What has been observed so far is a uniform distribution of drinking vessels over the entire investigated area. As it is an ongoing research, it is still difficult to make a delimitation of the archaeological materials that would belong to the possible annexes of the basilica from those belonging to the neighbouring buildings, but placed in the Late Roman *insula*. Consequently, considerations regarding the functionality of the buildings and their evolution phases in relation to the ceramic inventory, but also to other archaeological materials discovered will only be able to be formulated after the discovery of the entire area currently under research.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors would like to thank Andrei Opaiț, who read the earlier version of this manuscript and provided valuable suggestions and comments, and Iuliana Barnea for preparing the plates.

REFERENCES

Zosimos, *Zosimus. New History*, A translation with commentary by Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, 1982.

Antonaras 2017 – A. Ch. Antonaras, *Glassware and Glassworking in Thessaloniki 1st Century BC – 6th Century AD*, Oxford, 2017.

Arthur, Fiorentino 2008 – P. Arthur, G. Fiorentino, M. L. Imperiale, *L'insediamento in Loc. Scorpo (Supersano, LE) nel VII–VIII secolo. La scoperta di un paesaggio di età altomedievale*, Archeologia Medievale 35, 2008, p. 365–380.

Babeș 1970 – M. Babeș, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Ein Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, Dacia NS 14, 1970, p. 167–206.

Barnea 1966 – I. Barnea, *L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle*, Dacia NS 10, 1966, p. 237–259.

Barnea 1967 – I. Barnea, *Les thermes de Dinogetia,* Dacia NS 11, 1967, p. 225–252.

Barnea, Barnea 1984 – I. Barnea, A. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9, 1984, p. 97–105, p. 503–518.

Baumann 1980 – V. H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în „Villa Rustica" din marginea nordică a comunei Niculițel (jud. Tulcea)*, Peuce 8, 1980, p. 367–414.

Baumann 1991 – V. H. Baumann, *Cercetări arheologice pe Valea Teliței (județul Tulcea) I. Sondajul de la Frecăței*, Peuce 10, 1991, p. 109–116, p. 111–138.

Baumann 1995 – V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I–VI p. Chr.)*, Tulcea, 1995.

Baumann 2003 – V. H. Bauman, *Noi săpături de salvare în așezarea rurală antică de la Telița - Amza, jud. Tulcea*, Peuce SN 1, 2003, p. 155–232.

Baumann 2018 – V. H. Baumann, *The Late Roman officina at Telița – Valea Morilor,* 'Hogea' *Locality (Tulcea county)*, in: V. Rusu-Bolindeț, C.-A. Roman, M. Gui, I.-A. Iliescu, F.-O. Botiș, S. Mustață, D. Petruț (eds.), *Atlas of Roman pottery workshops from the provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7th centuries AD)* (I), Cluj-Napoca, 2018, p. 225–238.

Bădescu 2021 – A. Bădescu, *Ceramica romano-bizantină din secolele IV–VII la Dunărea de Jos*, Onești, 2021.

Băjenaru 2013 – C. Băjenaru, *Contextes céramiques de Tomis. (I). Un ensemble de la fin du IIe– début du IIIe s. ap. J. –C.*, Pontica 46, 2013, p. 41–110.

Băjenaru *et alii* 1998 – C. Băjenaru, C. Dobrinescu, Gh. Stoian, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul comunei Peștera, jud. Constanța*, Pontica 31, p. 227–238.

Bârzu 1994–1995 – L. Bârzu, *La station no. 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe–VIIe siècles), avec une expertise de Maria Bulai-Știrbu*, Dacia NS 38–39, 1994–1995, p. 239–295.

Benea, Tătulea 1975 – D. Benea, C. Tătulea, *Morminte romane de incinerație de la Drobeta*, Apulum 13, 1975, p. 667–675.

Biernacki, Klenina 2014 – A. Biernacki, E. Klenina, *Early Byzantine coarse ware from Novae: production and chronology*, in: N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (eds.), *LRCW 4, Late Roman Coarse ware and amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archeometry. The Mediterranean: a market without frontiers*, BARIntSer 2616 (I), Oxford, 2014, p. 151–157.

Biernacki, Klenina 2015 – A. Biernacki, E. Klenina, *Amphorae of the 4th–6th centuries AD from Novae, (Moesia Secunda): typology and chronology*, in: S. Demesticha (ed.), *Per terram, per mare. Seaborne trade and the distribution of Roman amphorae in the Mediterranean. International conference, 12–15 April, 2013, Archaeological Research Unit, University of Cyprus*, Uppsala, 2015, p. 99–120.

Bogdan-Cătăniciu, Barnea 1979 – I. Bogdan-Cătăniciu, A. Barnea, *Ceramica și descoperiri mărunte*, in: I. Barnea (ed.), A. Barnea, I. Bogdan-Cătăniciu, Gh. Papuc, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979, p. 177–226.

Boroneanț 1977 – V. Boroneanț, *Cercetări perieghetice pe malul Mării Negre între Constanța și Vama Veche,* Pontica 10, 1977, p. 319–324.

Bucovală 1968 – M. Bucovală, *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, Pontica 1, 1968, p. 269–306.

Bugoi *et alii* 2021 – R. Bugoi, A. Panaite, C. Alexandrescu, *Chemical analyses on Roman and Late Antique glass finds from the Lower Danube: the case of* Tropaeum Traiani*,* AAS 13, article 148, 2021, https://doi.org/10.1007/s12520-021-01310-7.

Chera-Mărgineanu, Lungu 1984 – C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropole tomitane*, Pontica 17, 1984, p. 109–130.

Chera-Mărgineanu, Lungu 1985a – C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis*, Pontica 18, 1985, p. 203–214.

Chera-Mărgineanu, Lungu 1985b – C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Un mormînt în plăci de calcar, de epocă romană de la Tomis*, Pontica 18, 1985, p. 215–234.

Chiriac, Honcu 2014 – C. Chiriac, *Ș.* Honcu, *Observații recente asupra așezării antice de la Tuzla-Far (județul Constanța). Evidența ceramică,* Pontica 47, 2014, p. 233–248.

Conrad 2007 – S. Conrad*, Die Gefäßkeramik*, in: G. von Bülow, B. Böttger, D. Stancev (eds.), *Iatrus-Krivina VI: Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Ergebnisse der Ausgrabungen 1992-2000*, Limesforschungen 28, Mainz, 2007, p. 209–264.

Dobrinescu 2007 – C. Dobrinescu, *Un opaiț cu figură antropomorfă descoperit într-un mormânt la Tomis*, Pontica 40, 2007, p. 503–508.

Domżalski, Panaite 2019 – K. Domżalski, A. Panaite, *Tropaeum Traiani in the Late Roman trade network and road system. The evidence of the long-distance imports of fine pottery*, Novensia 30, 2019, p. 109–127.

Đorđević 2000 – S. N. Đorđević, *Antička keramika Singidunuma*, in: M. Popović (ed.), *Singidunum 2*, Beograd, 2000, p. 11–244.

Ergürer 2015 – E. H. Ergürer, *VIII. Ceramics*, in: C. Başaran (ed.), *The flourishing city of ancient Troad: Parion. Surveys, excavation and restoration works carried out between 1997–2009*, Istanbul, 2015.

Gămureac 2009 – E. Gămureac, *Edificiul B1 din sectorul B al cetății Tropaeum Traiani. Considerații preliminare privind cercetările din 2005–2008*, Pontica 42, 2009, p. 243–299.

Gămureac 2011 – E. Gămureac, *Some Pottery findings outside Ulmetum city walls*, Pontica 44, 2011, p. 369–377.

Gămureac *et alii* 2015–2016 – E. Gamureac, M. Ionescu, F. Drăghici, *The A9 Edifice from Tropaeum Traiani (II). A Late Roman House in Scythia Minor (5th – 6th Cent. AD)*, Pontica 48–49, 2015–2016, p. 209–240.

Grigoraș, Panaite 2021 – B. Grigoraș, A. Panaite, *The Late Roman Amphorae from Tropaeum Traiani, Sector A (north of the Basilica A), 2005–2016*, MCA 17, 2021, p. 87–114.

Gudea 1989 – N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, ActaMP 13, Zalău, 1989.

Honcu 2017 – Ș. Honcu, *Ceramica romană de bucătărie din Dobrogea (secolele I–III p. Chr) / Roman Kitchenware from Dobrudja (1st–3rd century AD)*, Tulcea, 2017.

Horedt *et alii* 1953 – K. Horedt, E. Chirilă, N. Lascu, A. Palko, I. I. Russu, M. Rusu, I. Winkler, *Șantierul Moreşti*, SCIV 4(1–2), 1953, p. 275–311.

Iconomu 1969 – C. Iconomu, *Noi morminte paleocreștine la Mangalia*, Pontica 2, 1969, p. 81–110.

Iliescu, Botiș 2018 – I.-A. Iliescu, F.-O. Botiș, *The pottery workshops from Histria*, in: V. Rusu-Bolindeț, C.-A. Roman, M. Gui, I.-A. Iliescu, F.-O. Botiș, S. Mustață, D. Petruț, *Atlas of Roman pottery workshops from the provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7th centuries AD) (I)*, Cluj-Napoca, 2018, p. 193–210.

Ionescu *et alii* 2011 – M. Ionescu, Gh. Papuc, M. Sâmpetru, *Recherches archéologiques de la fortification annexe de la cité Tropaeum Traiani (1990–2006)*, Pontica 44, 2011, p. 343–365.

Ionas 2000 – I. Ionas, *Traditional pottery and potters in Cyprus. The disappearance of an ancient craft industry in the 19th and 20th Centuries*, Ashgate, 2000.

Irimia 1968 – M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanța)*, Pontica 1, 1968, p. 379–408.

Irimia 1987 – M. Irimia, *Considerații privind unele morminte tumulare din epoca romană descoperite în Dobrogea,* Pontica 20, 1987, p. 107–136.

Klenina 2006 – E. Klenina, *Ceramic tableware and kitchen ware of the 3rd–6th century from Novae (Northern Bulgaria)*, Sevastopol, 2006.

Kutaisov, Trufanov 2014 – V. A. Kutaisov, A. A. Trufanov, *Pool under the four apses temple in Chersonesos (excavations 1977–1979 years)*, in: *History and Archaeology of Crimea*, Vol. I, Simferopol, 2014, p. 234–280.

Kuzmanov 1985 – Г. Кузманов, *Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV-нач. на VII в.)*, Sofia, 1985.

Lee 2008 – A. D. Lee, *The army*, in: A. Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge ancient history*, volume XIII, *The Late Empire, A.D. 337–425*, Cambridge, 2008, p. 211–237.

Lungu *et alii* 1984 – V. Lungu, O. Bounegru, A. Avram, *Cercetările arheologice din așezarea romană rurală de la Histria B*, Pontica 17, 1984, p. 85–100.

Lungu *et alii* 1990 – V. Lungu, O. Bounegru, A. Avram, *Cercetările arheologice din așezările romane de la Cogealac*, Pontica 22, 1990, p. 161–175.

Mocanu 2022 – M. Mocanu, *A tableware group from the hinterland of Ibida–Slava Rusă (Northeastern Moesia Inferior)*, Peuce SN 20, 2022, p. 93–112.

Morintz, Șerbănescu 1974 – S. Morintz, D. Șerbănescu, *Cercetări arheologice la Hârșova și împrejurimi*, SCIVA 25(1), 1974, p. 47–69.

Nicolae 1995–1996 – C. Nicolae, *Descoperiri de epocă romană și bizantină la Carsium*, Pontica 27–29, 1995–1996, p. 135–160.

Nuțu 2009 – G. Nuțu, *Cercetări arheologice la limita de sud-vest a orașului Babadag (Vicus Novus?)*, Peuce SN 7, 2009, p. 123-144.

Nuțu *et alii* 2014 – G. Nuțu, S. M. Stanc, D. Paraschiv, *Niculițel. A Roman rural settlement in north-east Moesia Inferior. Archaeological and archaeozoological research*, Kaiserslautern, 2014.

Oberländer-Târnoveanu 1979 – I. Oberländer-Târnoveanu, *Stațiuni antice pe raza comunei Mahmudia (jud. Tulcea)*, Peuce 7, 1979, p. 55–76.

Opaiț 1980a – A. Opaiț, *Troesmis. Așezarea romană timpurie de pe platou*, Peuce 8, 1980, p. 197–217.

Opaiț 1980b – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8, 1980, p. 328–366.

Opaiț 1980c – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce 8, 1980, p. 291–327.

Opaiț 1991a – A. Opaiț, *Ceramica din așezarea* și *cetatea de la Independența (Murighiol) secolele V î. e.n. – VII e.n.*, Peuce 10, 1991, p. 133–182, 165–216.

Opaiț 1991b – A. Opaiț, *Ceramica*, in: A. Opaiț, M. Zahariade, Gh. Poenaru-Bordea, C. Opaiț, *Fortificația* și *așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, Peuce 10, 1991, p. 211–260.

Opaiț 1991c – A. Opaiț, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, SCIVA 42(1–2), 1991, p. 21–56.

Opaiț 2003 – A. Opaiț, *Table Amphora versus Table pitcher in the Roman Dobrudja*, RCRFActa 38, 2003, p. 215–218.

Opaiț 2004 – A. Opaiț, *Local and Imported ceramics in the Roman Province of Scythia (4th–6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia*, BARIntSer 1274, Oxford, 2004.

Opriș 2003 – I. C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV–VI p. Chr.)*, București, 2003.

Opaiț, Grigoraș 2022 – A. Opaiț, B. Grigoraș, *Amforele romane timpurii* și *târzii de la Dinogetia*, in: A. Panaite (ed.), *Dinogetia II. Amforele romane*, Cluj-Napoca, 2022.

Panaite 2006 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2005, Constanța, 2006, p. 33.

Panaite 2007 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2006, Tulcea, 2007, p. 23.

Panaite 2009 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2008, Valahica 21, Târgoviște, 2009, p. 66–67.

Panaite 2010 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2009, Suceava, 2010, p. 13–14.

Panaite 2011 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2010, Sibiu, 2011, p. 10.

Panaite 2012 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2011, Târgu-Mureș, 2012, p. 15–16.

Panaite 2013 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2012, Craiova, 2013, p. 15.

Panaite 2014 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2013, Oradea, 2014, p. 13.

Panaite 2015 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 19–20.

Panaite 2016 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2015, Târgu-Jiu, 2016, p. 17.

Panaite 2017 – A. Panaite, *Adamclisi, jud. Constanța, Tropaeum Traiani, punct Cetate: Sector A – la nord de Basilica A*, CCA, campania 2016, București, 2017, p. 12.

Panaite, Vîlcu 2019 – A. Panaite, A. Vîlcu, *Roman and byzantine coins discovered at Tropaeum Traiani in Sector A, between the years 2005–2016*, MCA 15, 2019, p. 157–169.

Papuc 2018 – Gh. Papuc, *Basilica extra muros de la Tropaeum Traiani, sectorul „Poarta de vest"*, Pontica 51, 2018, p. 241–249.

Paraschiv 1997 – D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica 30, 1997, p. 317–330.

Paraschiv 2004 – D. Paraschiv, *Noi descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Peuce SN 2, 2004, p. 143–152.

Popilian 1976a – Gh. Popilian *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

Popilian 1976b – Gh. Popilian, *Un quartier artisanal à Romula*, Dacia NS 20, 1976, p. 221–250.

Preda 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.

Protase 1959 – D. Protase, *Șantierul arheologic Alba-Iulia*, MCA 6, 1959, p. 397–406.

Rădulescu 1975 – A. Rădulescu, *Contribuții la cunoașterea ceramicii de uz comun din Dobrogea*, Pontica 8, 1975, p. 331–360.

Rădulescu 1976 – A. Rădulescu, *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, Pontica 9, 1976, p. 99–114.

Robinson 1959 – H. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology*, in: *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American school of Classical studies at Athens*, V, Princeton, 1959.

Sanie 1981 – S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei sec II î. e.n. – III e.n.*, Iași, 1981.

Simion 1984 – G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum - Raport preliminar*, Peuce 9, 1984, p. 75–76, 481–502.

Simion 1994 –1995 – G. Simion, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea) avec une expertise de S. Apostolescu, T. Apostolescu, A. Scarlat et V. Zoran*, Dacia NS 38–39, 1994–1995, p. 121–149.

Simion 2007 – G. Simion, *Noi descoperiri în necropola tumulară romană de la Isaccea (Noviodunum), jud. Tulcea*, Pontica 40, 2007, p. 307–338.

Scorpan 1973 – C. Scorpan, *Săpăturile arheologice de la Sacidava 1969, 1970, 1971*, Pontica 6, 1973, p. 267–331.

Scorpan 1975 – C. Scorpan, *Cetatea romano-bizantină de la Sacidava*, Pontica 8, 1975, p. 263–313.

Scorpan 1976 – C. Scorpan, *Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV–VII) din ariile mediteraneană și pontică*, Pontica 9, 1976, p. 155–185.

Scorpan 1977 – C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe–VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia NS 21, 1977, p. 269–297.

Spataro, Viling 2015 – M. Spataro, A. Villing, *Ceramics, Cuisine and Culture: The archaeology and science of kitchen pottery in the ancient mediterranean world*, Oxford, 2015.

Stănescu *et alii* 2021 – R.-O. Stănescu, M. Mocanu, A. Dolea, S.-C. Ailincăi, *Under lock and key. Recent archaeological excavations on the Jijila Valley (NW Dobrouja)*, in: S.-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A. Stănică (eds.), *Essays in Archaeology and Ancient History in Honor of Victor Henrich Baumann at his 80th anniversary*, Cluj-Napoca, 2021, p. 139–190.

Stănică *et alii* 2021 – A. Stănică, A. Streinu, M. Streinu, *New finds from the Roman Necropolis at Noviodunum*, in: S.-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A. Stănică (eds.), *Essays in Archaeology and Ancient History in Honor of Victor Henrich Baumann at his 80th anniversary*, Cluj-Napoca, 2021, p. 71–90.

Strzheletski *et alii* 2003–2004 – С. Ф. Стржелецкий, Т. Н. Высотская, Л. А. Рыжова, Г. И. Жесткова, *Население округи Херсонеса в первой половине I тысячелетия новой эры (по материалам некрополя «Совхоз №10»)*, StratumPlus, 2003–2004(4), p. 27–277.

Streinu, Dolea 2022 – A. Streinu, A. Dolea, *Is there anybody out there? Late Antique extra muros buildings in the hinterland of Argamum (Tulcea county, Romania)*, Peuce NS 20, 2022, p. 195–228.

Suceveanu 1982 – A. Suceveanu, *Contribuții la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA 33(1), 1982, p. 79–107.

Suceveanu 2000 – A. Suceveanu, *La céramique romaine des I–III siècles ap. J.-C. (Histria X)*, București, 2000.

Swan 2007 – V. G. Swan, *Dichin (Bulgaria): Interpreting the ceramic evidence in its Wider Context*, in: A. G. Poulter (ed.), *The transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, Oxford, 2007, p. 251–280.

Swan 2019 – V. G. Swan, *Late Roman and Early Byzantine pottery*, in: A. G. Poulter (ed.), *The transition to the Late Antiquity. Excavations and survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine fort and a Roman Aqueduct*, Philadelphia, 2019, p. 458–556.

Tomas 2003 – A. Tomas, *Jugs from Novae a study on finds 1960–1999*, Novensia 14, 2003, p. 119–184.

Topoleanu 2000 – F. Topoleanu, *Ceramica romană* și *romano-bizantină de la Halmyris (sec. I–VIII d. Chr.)*, Tulcea, 2000.

Topoleanu 2003 – F. Topoleanu, *Ceramica*, in: A. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris I. Monografie Arheologică*, Cluj-Napoca, 2003, p. 190–246.

Topoleanu, Gămureac 2021 – F. Topoleanu, E. Gămureac, *Contributions to the study of the Roman pottery from Noviodunum (Romania, Isaccea town, Tulcea county). The 2014 rescue archaeological excavations for the construction of the Border Police Headquarters*, in: S.-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A. Stănică (eds.), *Essays in Archaeology and Ancient History in Honor of Victor Henrich Baumann at his 80th anniversary*, Cluj-Napoca, 2021, p. 91–138.

Waldner 2016 – A. Waldner, *Das Fundmaterial aus den Oberflächensurveys 2012-2013*, in: C.-G. Alexandrescu, Ch. Gugl, B. Kainrath (eds.) *Troesmis I. Die Forschungen von 2010–2014*, Cluj-Napoca, 2016, p. 197–428.

Whittaker, Garnsey 2008 – C. R. Whittaker, P. Garnsey, *Rural life in the Later Roman Empire*, in: A. Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge ancient history*, volume XIII, *The Late Empire, A.D. 337–425*, Cambridge, 2008, p. 277–337.

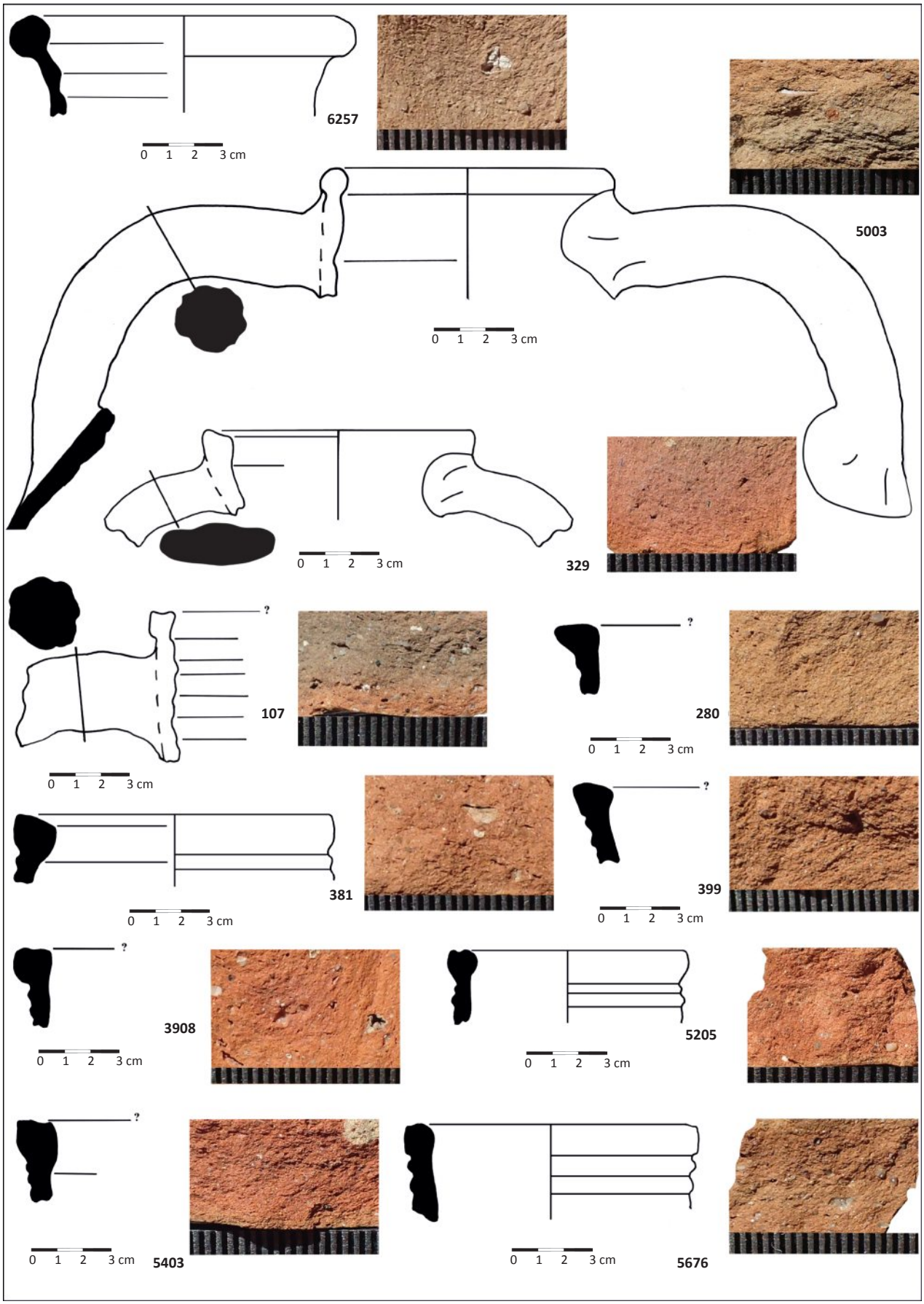

Plate I. *Table* amphorae*: Type I: 6257; Type II: 5003; Type III: 329; Type IV.1: 107; Type IV.2: 280, 381, 399, 3908, 5205, 5403, 5676.*

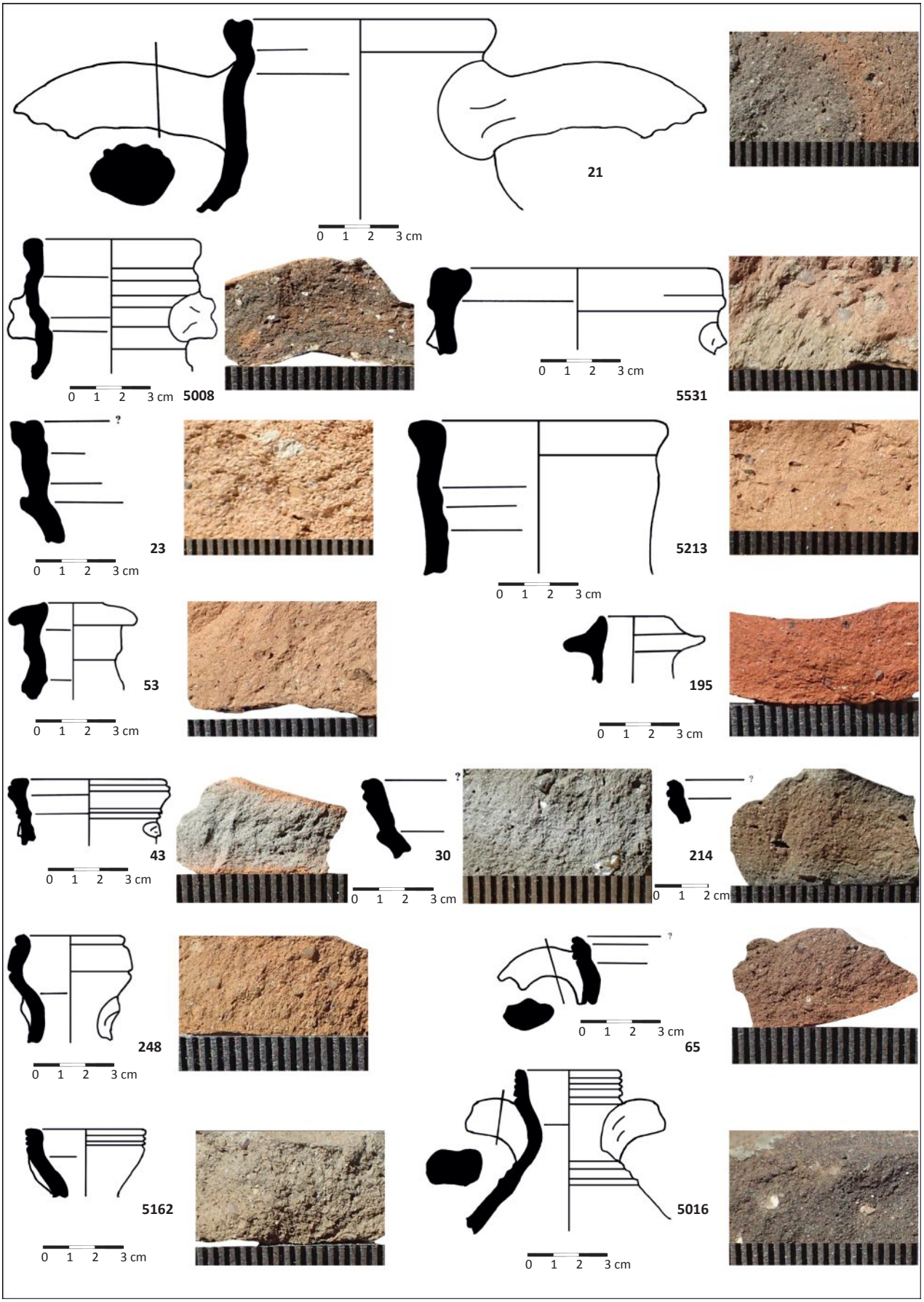

Plate II. *Table* amphorae*: Type V: 21; Type VI: 5008; Type VII: 5531; Type VIII: 23; Type IX: 5213. Jugs: Type I: 195; Type II: 53; Type III: 43.* Lekythoi*: Type I: 242; Type II A: 30, 65, 214, 5016, 5162.*

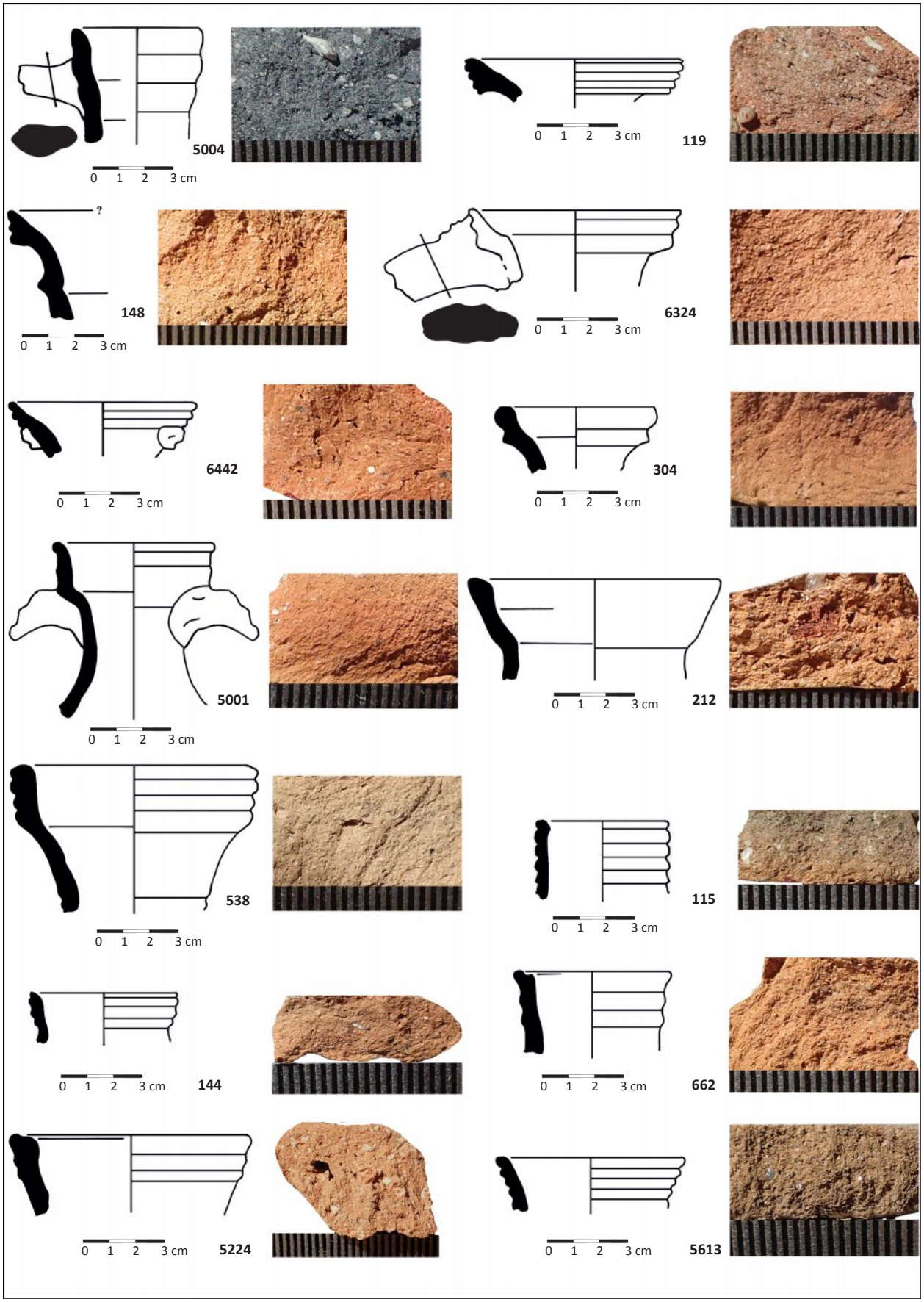

Plate III. Lekythoi*: Type II B: 5004; Type III: 119, 148, 6324, 6442; Type IV: 304; Type V A: 5001; Type V B: 212; Type V C: 538; Type VI A: 115, 144, 662, 5224, 5613.*

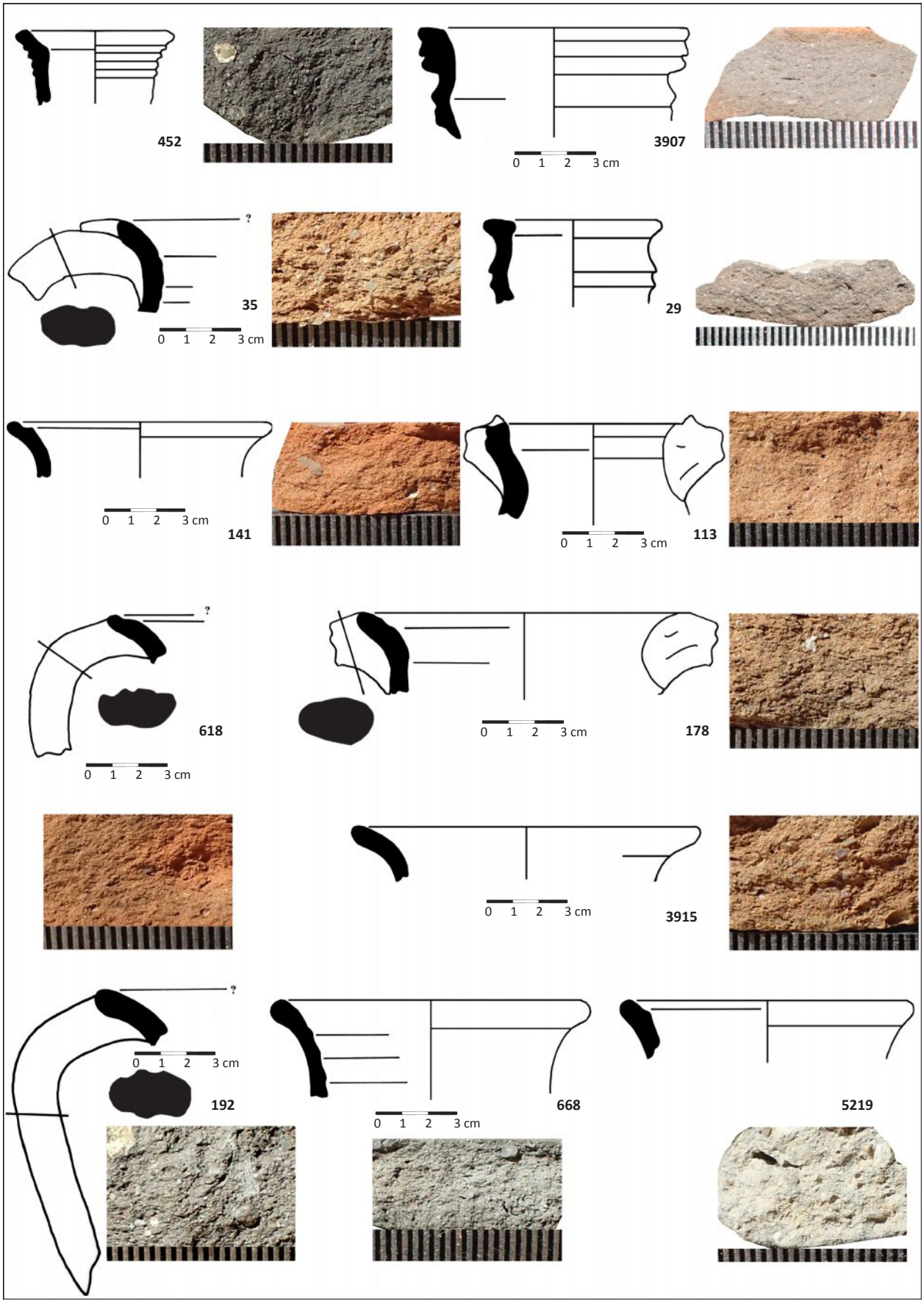

Plate IV. Lekythoi*: Type VI B: 452; Type VI C: 3907; Type VII: 29; Carafes: Type I A: 35, 113, 178, 141, 618, 3915; Type I B: 192, 668, 5219.*

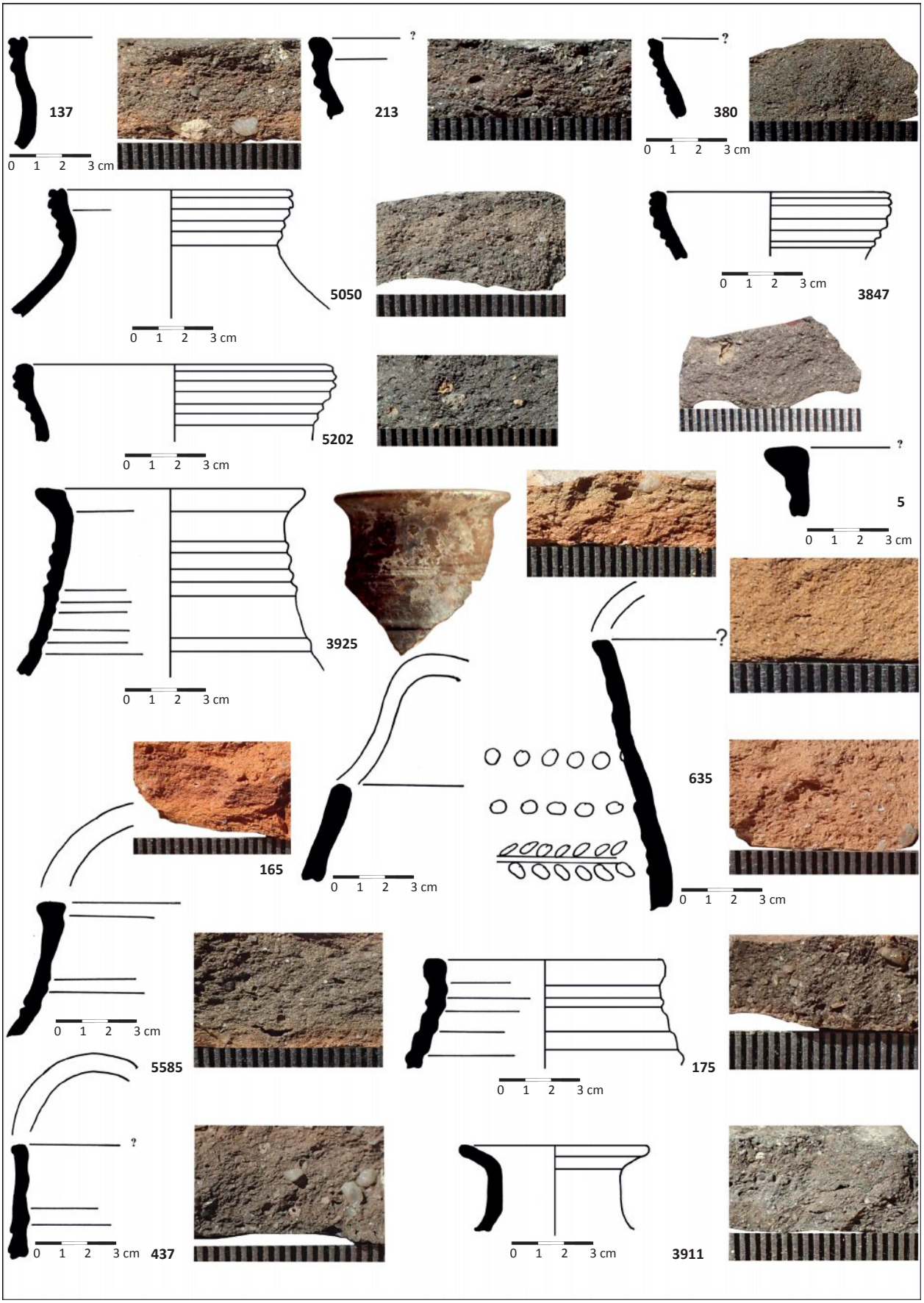

Plate V. *Carafes Type II: 137, 213, 380, 3847, 5050, 5202. Trefoil drinking vessels: Type I: 5, 165, 3925, 5585; Type II: 635; Type III: 437; Type IV: 175; Type V: 3911.*

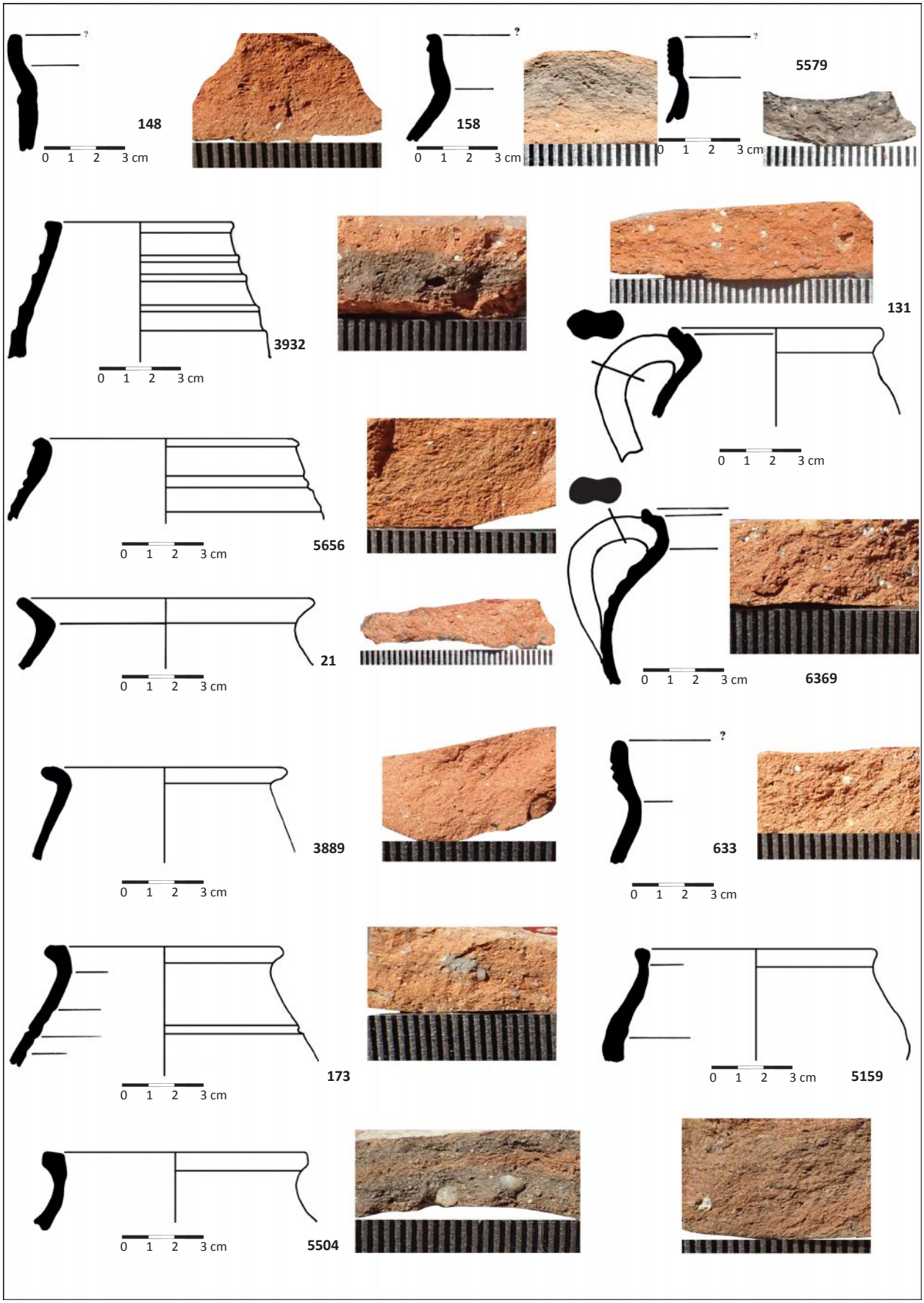

Plate VI. *Unknown drinking vessels A: 148, 158, 5579; B: 3932, 5656. Mugs: Type I A: 131, 6369; Type I B: 21; Type II: 3889; Type III: 173, 5504.* Krateriskos*: Type I: 633. Cups: Type I: 5159.*

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

THE MORTUARY TREATMENT OF CHILDREN AT LATE ROMAN/EARLY BYZANTINE (L)IBIDA (4TH–6TH CENTURIES AD)

Ciprian CREȚU

"Francisc I. Rainer" Institute of Anthropology, Romanian Academy, Bucharest, Romania; "1 Decembrie 1918" University, Alba Iulia, Romania; e-mail: ciprian.n.cretu@gmail.com

***Keywords**: Scythia, Late Antiquity, funerary archaeology, children, differential approach*

***Abstract**: This study evaluates the treatment of children in death through an examination of the available archaeological evidence related to mortuary practices from Late Roman and Early Byzantine (L)Ibida (Slava Rusă, Tulcea County, Romania). Certain components such as burial location, grave type, orientation, body position, and grave goods were analyzed based on a sample of 41 non-adult individual burials. A differential approach that involved making a comparison and highlighting the similarities and differences between non-adult and adult burials was used. The instances where adults and non-adults were buried together in the same grave were also discussed. Although differences were apparent in certain instances, it was found that children were not necessarily buried differently than adults. The limits of the study determined by the current state of research and by sample sizes are highlighted. Additionally, it is acknowledged that caution should be exercised as material remains and their interpretation only reveal a part of the entire story related to any mortuary behavior.*

***Cuvinte-cheie**: Scythia, antichitate târzie, arheologie funerară, copii, tratament diferențiat*

***Rezumat**: Articolul discută tratamentul funerar documentat în cazul mormintelor de copii din epoca romano-bizantină descoperite în situl de la (L)Ibida (comuna Slava Rusă, județul Tulcea). Pe baza unui lot de 41 de morminte individuale au fost analizate diverse elemente, precum localizarea înmormântărilor, tipurile de morminte, orientarea acestora, poziția scheletului și inventarul funerar (acolo unde este cazul). Au fost incluse în studiu și mormintele de adulți (n = 82), în cadrul unei abordări comparative care să evalueze eventuale similitudini și diferențe în ceea ce privește tratamentul funerar aplicat celor două categorii (non-adulți și adulți). Mormintele duble în care apar atât schelete (sau fragmente din schelete) de adulți, cât și de copii, au fost de asemenea discutate. Cu toate că s-a putut documenta un oarecare grad de diferențiere pentru anumite elemente ale practicilor funerare, ipoteza existenței unui tratament funerar diferențiat pe criteriu de vârstă nu se poate susține. Limitele studiului de față, rezultat al stadiului actual al cercetării și determinate de dimensiunea loturilor disponibile, sunt amintite de-a lungul textului.*

INTRODUCTION

The development of narratives on children and their mortuary treatment through the lenses of archaeology and anthropology has received an increased scholarly attention over the last decades. The 1990s were labeled "*the decade of the ancient family*"[1] owing to the numerous published works concerning the family in general, and women and children in particular[2]. Occurring at the same time, a debate in archaeology about the potential for a study of children in the past led to the emergence of the inclusion in archaeological studies of this previously marginalized category[3]. The growing interest in children in Roman culture can be seen as a development within this trend, by virtue of the countless studies published over the last twenty years or so[4].

Notwithstanding the unavoidable occurrence of non-adults skeletal remains while excavating in an ancient cemetery, Romanian scholarship has seldom focused on such investigations of children in the past. Certain attempts deserve recognition for aiming at a better understanding of the position of children in the archaeological dossier, either by assessing the variability of the funerary practices within a given chronological and geographical framework (a regional approach – such as the study of Sarmatian children graves from the historical regions of Wallachia and Moldavia[5] and those from the Roman period in Dobruja[6)], or through the analysis of a particular sample (*e.g.* infant burials inside the settlement and buried in amphorae in Early Byzantine (L)Ibida[7], attitudes towards infant mortality in the ancient world and the mortuary treatment received by children in the

[1] Grubbs *et alii* 2014, p. 3.

[2] See Bradley 1991; Dixon 1992; Demand 1994; Saller 1994, to name just a few.

[3] The milestone contribution in this regard is considered Grete Lillehammer's 1989 paper *A child is born. The child's world in an archaeological perspective*. Given the plethora of studies published on this topic, citing a few of them would not do justice to the others without ending up with an extremely long list. For the history of the field see Lillehammer 2015; 2018; Crawford *et alii* 2018.

[4] To better comprehend the scale of this phenomenon is useful to check out two bibliographies that are available online: Panidis' *Children in the Ancient World: A Selected Bibliography* accounting for 4860 entries (available at https://www.academia.edu/43695502/Y_Panidis_2020_Children_in_the_Ancient_World_A_Selected_Bibliography _4773_entries_) and the bibliography compiled by scholars from the University of Tampere with 2351 entries available at ://www.academia.edu/30831355/CHILDREN_IN_THE_ANCIENT_WORLD_AND_THE_EARLY_MIDDLE_AGES_A_BIBLIOGRAPHY_9th_expanded_edition_).

[5] Oța 2018.

[6] Achim 2012.

[7] Rubel, Soficaru 2012.

cemeteries from Histria[8], or the children's burials in the Eneolithic cemetery of Sultana – *Malu Roșu*[9]).

Most of the aforementioned studies acknowledge the existence of various limitations that deemed the research as *preliminary* or *work in progress*. Both the Achim and Rubel & Soficaru papers point out the poor state of preservation of children's skeletons given the physiological frailty of the material or due to taphonomic reasons[10]. Leaving aside this factor that belongs to the natural world and escapes the scholar's capabilities, further more immediate aspects account for the incompleteness or shortcomings of the research done on children, mainly the uneven character of the information provided in the published materials both in terms of quantity and quality, *videlicet* laconic and insufficient descriptions of the archaeological features, lack of systematic and exhaustive field research, or the poor exploration of an integrated approach that would bring together the anthropologist with expertise in estimating the age and sex of the human remains and the archaeologist with a good understanding of the archaeological and historical context.

Though there are some gaps due to unavailable data[11], all things considered, an analysis of the funerary practices as documented in children's burials from (L)Ibida is an optimum choice on the grounds that, despite some shortcomings, most of the graves were recorded in a proper manner and the osteological material was studied for age-at-death and sex estimation, as well as for other anthropological inquiries (such as health status, pathological conditions, and stature estimation)[12].

Some introductory remarks about the archaeological site are necessary to establish the geographical and chronological framework. The settlement of (L)Ibida (Slava Rusă) is located approximately in the center of the province of Scythia, along an important road that starts from Noviodunum all the way to Tropaeum Traiani, Zaldapa and further to Constantinople, the Empire's capital. Although the Roman presence at (L)Ibida is attested early in the second half of the 1st century AD[13], archaeologists are facing a challenging knowledge hiatus regarding any activities in the area for a long period, spanning from the middle of the 2nd century to the beginning of the 4th century when the defense system with its massive walls, 30 towers and three gates is built[14]. At the beginning of the 7th century, the devastating attacks of the Avars and the Slavs caused the destruction and abandonment of many urban settlements from the province, and (L)Ibida made no exception[15].

Systematic research has been carried out at (L)Ibida since 2001 on various sectors inside the settlement, as well as in the extra-muros cemetery including the family vault that housed the remains of at least 39 individuals. Almost all the burials were dated between the 4th and the 6th centuries AD. Although a standard description is available for most graves in the annual excavation reports, a systematic archaeological study dedicated to these features is yet to be published[16].

MATERIALS AND METHODS

It has been accepted as an axiom that the count of buried individuals that were discovered reflects neither the total number of people who lived in a particular place or time, nor any demographic profile based on age or sex[17], as long as archaeological excavations are often limited in scope and do not uncover every grave or burial site in a given area, as happens with all major ancient cemeteries. The sampling processes could introduce bias into the archaeological record, and they need to be attended to.

Over 179 graves were unearthed so far at (L)Ibida[18] (169 dated to the Late Roman and Early Byzantine periods and 10 medieval burials). However, we do not have sufficient and relevant information for all of them. As the present paper is concerned with the category of children, a necessary condition that must be fulfilled is the existence of the anthropological assessment of age-at-death in order to differentiate between adults and non-adults. As a result, the number of cases considered is reduced to 132 graves containing either adult or non-adult individuals, or both (for the double burials). Furthermore, there are certain situations where necessary details (such as position and/or orientation of the skeleton) are missing even for individuals in this sample. A purposeful sampling[19] method was employed to avoid the occurrence of an *unknown* category in each interrogated categorical variable. In other

[8] Crețu 2022, p. 186–251.

[9] Lazăr *et alii* 2017.

[10] Even though observed that subadult individuals generally had skeletons less well preserved and less well represented than adults in osteological series, this is however a complex issue as it has been already established that preservation (or destruction) of the skeletal material depends on many factors and the underrepresentation of non-adults in cemeteries samples cannot be explained by taphonomy alone (see Guy *et alii* 1997; Bello, Andrews 2006; Manifold 2012).

[11] Unrecorded information during the excavation process, mainly due to the impossibility to document certain aspects such as the orientation or position of a skeleton given the poor preservation state of the osteological material.

[12] The anthropological study for all skeletons was performed by Dr. Andrei Soficaru ("Francisc I. Rainer" Institute of Anthropology, Romanian Academy) who generously provided me with the data; see Soficaru 2014 for the anthropological data. I would also like to thank Dr. Soficaru for entrusting me with access to his database without which this study would not have been possible. See also Soficaru 2011 for an overall view of the mortuary practices in the province of Scythia.

[13] Paraschiv *et alii* 2019, p. 436–437.

[14] Opaiț 1991, p. 21–22; Iacob, Paraschiv 2021, p. 125.

[15] See Kardaras 2019, p. 43–87 for an overview; for the Scythia province in particular, see Madgearu 1996; 2001.

[16] See Paraschiv *et alii* 2006; Aparaschivei *et alii* 2012.

[17] Milner *et alii* 2007; Weiss-Krejci 2011.

[18] A. Soficaru, personal communication. Most of the osteological material is stored at the Institute of Anthropology in Bucharest.

[19] A sampling method where the researcher deliberately selects specific cases or units to be included in the sample based on specific criteria that are relevant to the research question. The aim is to ensure that the sample contains enough information to answer the research question. See Maxwell 2013, p. 99–102; Patton 2022.

words, any individual for whom orientation and or/ position of the body is unknown was removed before any statistical inquiry. This choice does not affect the statistics. An *unknown* or *not recorded* category is of less interest for this paper, as will only say something about the current state of research at best.

Burials containing the remains of adult individuals are included in this study since one main research question refers to the occurrence (or absence) of a different mortuary treatment based on age categories (adults – non-adults). Both categories are needed for comparative reasons as a condition to explore the null hypothesis stating that there are no differences between adults and non-adults in the mortuary record.

In addition to the individual graves, features that contained more than one individual are also discussed since non-adult skeletons were found together with remains belonging to adults in double burials as well as in the family vault. The association of the two categories and its meaning and interpretation are worth discussing.

Considering the above-mentioned aspects, in the present study are included 123 single burials and nine double burials[20] that are subject to a separate discussion. The case of the individuals buried in the family vault is also briefly discussed. A thorough consideration of the latter is unattainable because the monument was repeatedly robbed, and the bones were disturbed and scattered[21]. As shown in Fig. 1, the basic burial sample consists of 123 individuals, with 82 (66.6%) adults and 41 (33.3%) non-adults. For some variables, such as burial type or presence/absence of grave goods, all units have known values, while for others (orientation and position of the body) certain values are missing. Following the same principle of purposeful sampling, this issue was addressed by stating the sample size each time such a situation occurs. For instance, the orientation of the body was recorded for 107 out of 123 burials, while the position is known in only 86 cases. As sex assessment of non-adult human skeletal remains with sufficient accuracy is a recognized problem in anthropology[22], a sex ratio table was not included. However, any relevant issue related to this aspect was suitably addressed in the discussion section[23].

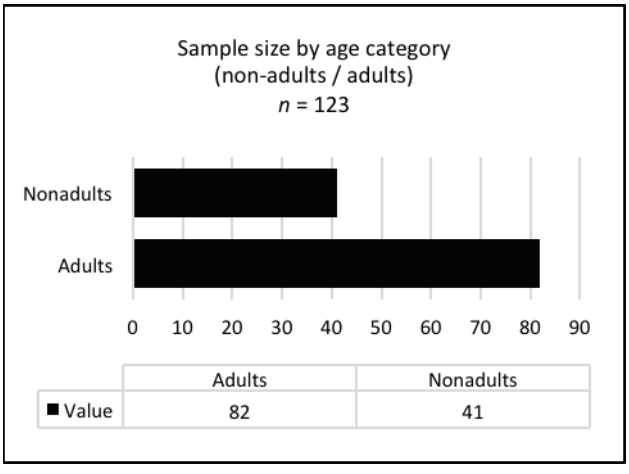

Figure 1. *Sample size with distribution by age category (non-adults/ adults).*

DISCUSSION

Defining children

Notable issues exist in archaeology and anthropology regarding the terminology used for defining *children* and *childhood*[24]. Age is a socially manipulated and manipulable category. The identification of children and the way childhood was constructed in specific cultural contexts in the past impose certain restrictions and challenges for historians and archaeologists alike. A distinction should be made between three types of age: chronological age, biological age, and social age.

Chronological age refers to the number of years individuals have lived since their birth, calculated based on a specific birth date. Biological age refers to the somatic development of the human body. The pace of physiological maturation, expressed as biological age, depends on the processes occurring at the level of each individual and can change as chronological age advances. This is the age that anthropologists work with, based on the observation of morphological features and changes in the human skeleton. Finally, social age describes culturally constructed and mediated norms, roles, activities, and statuses that are ascribed to individuals based on the stage or position they have reached in the human life course. Social age involves a series of major events or rites of passage in the cycle of existence. Belonging to a category may depend on the changes that occur at a certain time, such as a girl's first menstruation which causes her to be viewed by the ancients more as a woman of marriageable age, and less as a child[25].

Although these are three distinct levels, they intertwine when defining the *child*. The biological age of the skeleton translates into chronological age and then further described in terms of social age[26]. A definition that takes into account the chronological dimension and the cultural context was considered in this paper. More precisely, childhood is the period between birth and puberty, legally defined as twelve years for a girl and fourteen for a boy, as

[20] One double burial (Grave 063/2003) was not considered because even though the grave contained the remains of an adult female (50 years old) together with another skull found just by her right knee, no relevant details are available about this second individual. Out of the nine double burials, eight contained adult and non-adult skeletons.

[21] Mirițoiu, Soficaru 2003b.

[22] Scheuer, Black 2004, p. 19–21.

[23] *E.g.*, the occurrence of certain decorative items worn for personal adornment in both adult and non-adult female burials.

[24] See Gowland 2006; Lally, Ardren 2009 (*cf*. Halcrow, Tayles 2010).

[25] As it is illustrated by the legal age of marriage for women set at 12 years (see the chapter on marriage in Roman law and society in Grubbs 2002).

[26] Sauvain-Dugerdil *et alii* 2006; Sofaer 2011.

it appears for example in the *Institutes* of Gaius, a jurist of the 2nd century AD, as well as in later sources[27].

As a consequence, only individuals with an estimated age-at-death below 14 will be considered as belonging to the category of non-adults. In agreement with the terminology following the German anthropological convention, frequently used by archaeologists and anthropologists, the categories included here are only *Neonatus* (from birth up to three months old), *Infans I* (from over 3 months to 7 years) and *Infans II* (from 7 to 14 years, between the appearance of the 1st and 2nd molars of the permanent dentition)[28]. Assigning each non-adult individual to one of the three categories was not possible in all cases, since for some individuals it was recorded that they are adults or non-adults, without a precise age-at-death. As can be seen in Fig. 2 (*n* = 35), the most solid group is *Infans I* with 24 members (68.5%), while only four (11.4%) individual neonate burials and seven (20%) with remains belonging to *Infans II* were discovered. Two neonates, four *Infans I* and one *Infans II* found in double burials may be added to the count.

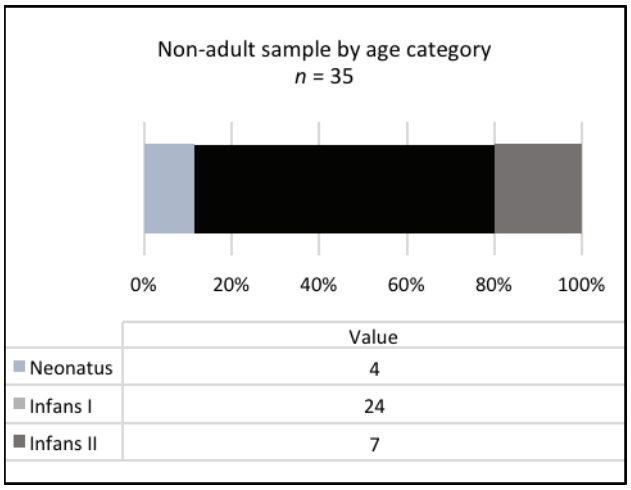

Figure 2. *Non-adult sample by age category.*

Children's burial practices at (L)Ibida. Similarities and variability

The diversity of locales where children graves were situated and the position of the burials in relation to certain features considered as differentiator between adults and non-adults mortuary treatment received much attention lately. Burials within domestic structures, such as barns, bath houses, food preparation areas, storerooms, and workshops, or in the immediate vicinity of domestic buildings like porticos, in association with wells, and from areas which abutted the main domestic structure are documented on many sites throughout the Empire[29].

Achim notes that *at the present state of the research* […] *child graves discovered in Dobrudja seem to have been integrated without restrictions in the funerary space reserved for the adults*[30]. The case of Callatis where recent research documented a high concentration of child burials towards the southern periphery of the cemetery, suggesting perhaps a distribution based on demographic grounds[31], is further cited in the same paper. The author concludes such a hypothesis could be misleading or erroneous bearing in mind that the cemetery is far from being exhaustively researched. A similar conclusion can be reached for (L)Ibida, lacking a general plan with the excavations from various sectors and the graves discovered, as well as detailed plans that would enlighten the (spatial) relationships between burials and the surrounding landscape.

In spite of these circumstances, some aspects regarding the space(s) intended for children's burials are worth discussing. At least two intramural infant burials were discovered at (L)Ibida[32]. Grave 23[33] belonging to an

[27] Much work has been published on the topic of terminology related to childhood and the transition to adolescence/adulthood in the Roman world (see Gray-Fow 1985; Harlow, Laurence 2002, p. 34–53; Laes, Strubbe 2014, p. 23–40).

[28] Knussmann 1988; Grupe *et alii* 2015; Trautmann, Harbeck 2019.

[29] Duday *et alii* 1995; Esmonde Cleary 2000; Hölschen 2002; Trumm, Fellmann Brogli 2008; Moore 2009; Liston, Rotroff 2013; Gowland *et alii* 2014.

[30] Achim 2012, p. 186.

[31] See Ionescu *et alii* 2002–2003, p. 244.

[32] See Rubel, Soficaru 2012; Rubel 2013. Even though on the map in fig. 1 from Rubel, Soficaru 2012 (p. 164) three burials are marked (M 23, M 145 and M 32), no further details are offered about the latter; it is unclear, as M 32 from the map is actually M 31 discussed in the paper, but with no given location. In M 31, one 4 to 6 months old infant was covered with ceramic fragments from a large storage vessel; this one should be discarded as it is, however, not located within the settlement, but 185 m away from the southern wall, at least according to the published excavation report (See Iacob 2003, p. 298). After talking about *suggrundaria* as mentioned by Fulgentius, the authors note that *four older children were found in the necropolis of Ibida* (Rubel, Soficaru 2012, p. 163). In his work, *Expositio sermonum antiquorum*, where Fulgentius explains a series of archaic and obsolete Latin words, we also find a discussion on *suggrundaria*. This word was used by the ancients to denote the grave of a child (*sepulchra infantium*) who died before reaching 40 days. Unfortunately, we do not know how old is the custom that Fulgentius refers to. We can only wonder whether he had heard of this practice among his contemporaries, or he was rather speaking of a truly ancient custom of which no evidence remained, except an obscure literary reference to a passage in the tragedy of an equally forgotten author, Rutilius Geminus (See Fulg. *Serm*. 7). The interpretation of the word used by Fulgentius is problematic. Most likely it comes from *sub-grunda* (where *grunda* refers to eaves, gutter, or even to the roof). When it becomes a noun, *subgrundarium* implies spatiality, *spatium*, thus defining the covered place between the outer edge of a roof and the wall. This word has come to be used in the archaeological literature to denote the burial of a child in a ceramic container located in a domestic context. While *suggrundaria* refers to the location of the burial, inhumations inside ceramic vessels (either of *dolia* type or in amphorae) are conventionally termed *enchytrismos* in modern scholarship. Rubel 2013 notes that *in two cases the small bodies were put into larger pots*, but with no references to the different burial locations (one found inside the settlement, shown in Fig. 1/b, and the other, from Fig. 1/c, discovered *extra urbem* at significant distance south of the settlement).

[33] The notation follows Rubel, Soficaru 2012. When the excavation report was published (Iacob 2003), no numbers were assigned to the graves.

individual aged 38 foetal weeks was discovered below the foundation of a dismantled wall in the northwestern part of the settlement within the *Curtina G și turnul 8* Sector[34], while the remains of a non-adult of similar age (grave 145) were found in the southeast corner of tower no. 10 of the defense wall[35]. Fabius Planciades Fulgentius (late 5th/early 6th century AD) mentions *suggrundaria* as used in ancient times (*Priori tempore suggrundaria antiqui dicebant*) for the grave of a child (*sepulchra infantium*) who was not yet 40 days old (*qui necdum quadraginta dies implessent*), since it could not be called a proper grave (*busta*) because there were no cremated remains to be buried and the child's body was not even large enough to fill the space of a normal grave[36].

The motives behind the intentional deposition of children inside settlements most certainly varied. Given their exceptional occurrence constructing any narrative about this kind of behavior remains highly speculative. From a form of disposal of stillborn babies or victims of infanticide (unwanted offspring), a practice related to parents' willingness to keep them close to the safety and comfort of the home, to an exception related to the perceptions of when an infant became a full member of society, thereby obtaining a social identity, a wide range of explanations has been explored[37].

It is worth noting that burials within the city walls are extremely rare in the province of Scythia. Apart from the two cases from (L)Ibida, one burial and several dispersed human bones were discovered at Halmyris[38], two crania at Tropaeum Traiani[39], and at least five burials at Histria. The small isolated group of graves from Histria, located in the immediate vicinity of a basilica, offers the only instance where a space inside the city was allocated and deemed suitable for burying the dead. These tombs were interpreted as belonging to the religious personnel that during their lifetime performed certain duties in relation to the cult building[40].

Leaving aside the two cases mentioned so far, all the other graves, whether of adults or children, were discovered in the settlement's necropolis located *extra urbem*. While there are instances when two individuals were placed in one grave, the largest part of the archaeological record consists of individual burials. It is against this background the so-called Tudorka family vault, a remarkable exception, deserves to be discussed.

Approximately 1.5 km south-west of the settlement an underground vaulted tomb was discovered in 2001. The funerary chamber of rectangular shape measured 4.5 × 4.5 m with a height of 1.92 m. The dimensions of the dromos are 1.70 × 1.65 m and 1.65 m high. The walls of the crypt were rendered and painted in the *a seco* technique, divided in panels delimited by red and dark blue stripes and decorated with vegetal motifs and honeycombs. A raised platform located between the funerary beds was probably used for the placement of offerings, as well as support for the *lucernae* and other paraphernalia. The dead were laid to rest in wooden coffins, as proven by the large number of iron nails found inside. Unfortunately, the vault was looted multiple times and no skeleton was found in anatomical connection. Scattered human bones were also discovered in the dromos area outside the mortuary chamber[41]. The anthropological study revealed that the remains of at least 39 individuals of both sexes and various ages, including those of ten non-adults[42], were found inside.

It is of paramount importance to notice that the vault was used by many generations over a long period of time between the 4th and the beginning of the 7th century AD. This chronological interval was established on the basis of the objects found inside the funerary chamber: several glass beads, fragments from two bone combs, a silver double-loop belt buckle with mobile plate, oval in shape, with three rivets arranged in a triangle (dated to the second half of the 4th century – first part of 5th century AD), and another iron belt buckle without plate, rectangular with rounded corners (largely dated from the 4th to the 6th century AD)[43].

The significance of this monument with everything that its existence implies could be better understood by drawing on the idea that places are *centers of meaning* constructed by human experience, social relationships, emotions and thoughts, locations that have been invested with meaning and emotion, through humans' experiences and cultural practices[44]. Cemeteries and graves can be seen as centers of meaning that are constructed through the experiences, beliefs, and practices of the families and

[34] Iacob 2003, p. 295.

[35] Iacob 2009, p. 197.

[36] Fulg. *Serm*. 7.

[37] See Smith, Kahila 1992; Moore 2009; Mays, Eyers 2011; Kramis 2020, p. 15–27.

[38] The Halmyris crypt is situated under the altar and beneath the pavement of the church. Remains from two individuals were found inside, in the main room. An inscription on the eastern wall of the mortuary chamber served as the basis for the identification of two names: Epictetus and Astion, who died most probably at the beginning of the 4th century, in the same period when other martyrs were killed in the Danubian provinces ruled by Galerius, and were laid to rest inside the church at a later date (Zahariade 2001–2003, p. 149–152; Madgearu 2012). Scattered bones belonging to three non-adults (one neonate, one *Infans I* and one *Infans II*) and at least 6 adults were discovered in the access corridor of the crypt, suggesting the subsequent use of this area as a burial place (for the anthropological analysis see Mirițoiu, Soficaru 2003a; 2007).

[39] Found in the vicinity of Basilica D, one from a 20-year-old female, the other belonging to 12 to 13-year-old non-adult (Soficaru 2006–2007).

[40] The precise number remains unclear given that a total of seven graves are mentioned in the annual reports including one cenotaph and one belonging to an infant, while in the monograph dedicated to the building only five burials are discussed (see Suceveanu 2007, p. 37–38).

[41] Iacob 2002; Aparaschivei *et alii* 2012, p. 171–173.

[42] Five belong to the age group of 1–5 years, three to the 5–10 years category and two fall in the 10–13 years group. No new-born individuals were identified (Mirițoiu, Soficaru 2003b).

[43] Aparaschivei *et alii* 2012, p. 178.

[44] Tuan 1979; 2001.

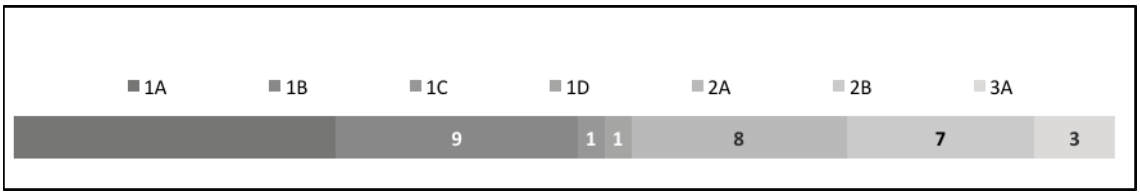

Figure 3. *Burial types for non-adults.*

communities who use them, that is to say, as settings for certain behaviors and activities.

The long period of use of the vault for the disposal of the dead for over two hundred years as attested by the objects found inside, together with the raised platform from between the funerary beds for the placement of offerings as well as support for oil lamps and perhaps other paraphernalia, testify to the ways people interacted with this place, in agreement with their *savoir penser* and *savoir faire*[45]. The construction, maintenance and subsequent re-use and re-visiting of the vault, as well as the associated practices and rituals performed on the site, are the constituent elements of memory praxis in the mortuary arena. In this sense, the burial vault could be considered as a repository of (collective) memory. Regardless of the narratives that could have been built in the past around this particular burial place, it is worth noting that children were by no means excluded from this discourse. The presence of non-adult remains in the vault indicates that their burial was seen as appropriate in such a place, thus they presumably possess a similar position to that of adults within commemoration and remembrance narratives and strategies (dealing, for example, with ancestry, social status, identity, etc.). Since no differentiation in the use of burial space depending on age categories is apparent within the cemetery as well, the same hypothesis could be presumed valid, bearing in mind this scenario is based on the current state of research.

Several variables (and the relationship between them) pertaining to mortuary treatment could be examined aside from the spatial distribution of burials by age category considered as vector of differentiation. Even though inhumation was the only way of disposing of the dead since cremation became obsolete from the 3rd century, the funerary architecture presents great variety. The typology established by Soficaru for the province of Scythia was used to examine the occurrence of various burial types at (L)Ibida[46]. The typology comprises five main categories with further subtypes in some cases, as follows:

Type 1: burial in simple pit
- 1a: body wrapped in a shroud.
- 1b: body placed in a (wooden) coffin.
- 1c: non-adult buried in amphora.
- 1d: box-like structure made of *tegulae*.

Type 2: simple pit with external arrangements such as stones or tiles placed above the pit (either at the upper or lower extremity of the body or on one side) or a lid made of tiles.
- 2a: body wrapped in a shroud.
- 2b: body placed in a (wooden) coffin.

Type 3: simple pit with internal arrangements such as stones, tiles of fragments of *dolia* placed either at the upper or lower extremity of the body or on one side (including niche graves):
- 3a: body wrapped in a shroud.
- 3b: body placed in a (wooden) coffin.

Type 4: cist with walls built of stone blocks or bricks, bound with clay or mortar, and covered with two or more limestone blocks.
- 4a: body wrapped in a shroud.
- 4b: body placed in a (wooden) coffin.

Type 5: Family underground vaults (*hypogaea*).

As illustrated in Fig. 3, from the total number of non-adult burials observed, 12 were of type 1A (simple pit with no further arrangements), which represents the highest frequency at 29.3%. Type 1B (simple pit, body placed in coffin) was the second most frequent type accounting for nine burials or 22.0% of the total. Types 2A (simple pit with external arrangements, body wrapped in shroud) and 2B (simple pit with external arrangements, body placed in coffin) each had eight and seven burials respectively, representing 19.5% and 17.1% of the total. Types 3A, 1C, and 1D each had only one or three burials and represented 7.3%, 2.4%, and 2.4% respectively of the total burials.

As observed above, the arrangement of a simple pit with no additional features where the body was placed wrapped in a shroud is the most common type encountered in non-adult burials. Wooden coffins deposited in similar simple pits were also frequently used. The existence of such containers was inferred based on the discovery of numerous iron nails inside the pits, as well as by means of archaeothanatological analysis. Regardless of any external feature, non-adults were buried in coffins in 16 cases (or 39%), which is a slightly higher proportion compared to adults, of whom 26 (31.7%) were buried in coffins.

Except for the two neonati, one buried in an amphora, the other covered with dolium fragments, other external arrangements used in non-adult graves include stones and *tegulae* placed either towards the upper or the lower extremity of the body, or on one side. *Tegulae* (together with fragments from a large ceramic vessel in one grave)

[45] Ando 2008, p. 13–18.
[46] Soficaru 2007.

Grave type	Adults	Non-adults
1A	36	12
1B	13	9
1C	0	1
1D	1	1
2A	8	8
2B	12	7
3A	8	3
3B	1	0
4B	1	0

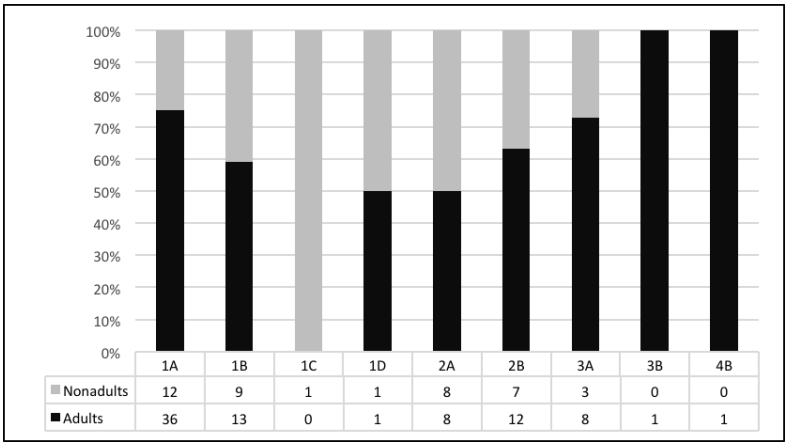

Figure 4. *Burial types by age category (adults and non-adults).*

were placed near the head in 6 cases, while in another 6 graves stones and tiles were placed towards the feet. Only in one burial the body of a non-adult (of unknown age, due to the poor preservation of the osteological material) was enclosed in a brick box. This type of burial is extremely rare at (L)Ibida. Only a single additional sarcophagus made of tiles containing the body of a 25-year-old male was discovered so far.

The table in Fig. 4 provides information about the distribution of grave types for adult and non-adult individuals. The preference for burials in simple pits with no additional arrangements is obvious for both age categories. Grave type 1A has the highest number of adults (36) and non-adults (12), while Grave type 1B has the second-highest number of adults (13) and the highest number of non-adults (9). Grave type 2A has an equal number of non-adults (8) as adults, while grave type 2B has fewer non-adults (7) than adults (12). Very few individuals were buried in grave types 1D, 3B, and 4B, with only one or none non-adults.

Based on the table from Fig. 4 that displays the distribution of two categorical variables simultaneously (burial type and age group), with each row representing a different burial type, while each column represents the values for the two age groups, statistical inference was used to test the null hypothesis stating that there is no association between burial type and age group. In other words, the proportions of non-adults and adults buried in each burial type are the same, and any observed differences are due to chance.

Given that some counts are less than five, the cross-tabulation table does not comply with the rule of thumb for expected cell counts for a chi-square test to be valid[47]. Fisher's exact test, an alternative to the chi-square test, especially when the frequency count is <5 for more than 20% of cells, was used instead. The degree of deviation from the null hypothesis of independence, which postulates that there is no correlation between the age category and the burial type variables, is indicated by the likelihood ratio chi-square value of 8.253 with 8 degrees of freedom and an exact significance value (2-sided) of .558. When the Fisher's exact test value of 7.377 with an exact significance value of .489 is also considered it shows that there is no strong evidence to suggest that the proportions of non-adults and adults buried in each burial type are different from what we would expect by chance alone.

In Sprague's terminology, alignment is concerned with two directions in relation to the cardinal points, while orientation is concerned with only one direction: the end with the head of the individual[48]. The alignment was not recorded for all graves but only for 36 out of 41 in the non-adult burials sample, while for the adult sample this feature was recorded in 71 out of 82 burials (see Fig. 5). Based on the available data, as seen in Fig. 6, the most common alignment among the non-adult burials was W–E, which occurred in 23 (63.8%) instances. The other directional alignments were less common, with the SW–NE and NE–SW alignments occurring in five (13.8%) and four (11.1%) instances, respectively. The N–S and S–N alignments were the least common, occurring only two and one times, respectively. With 36 documented cases (50.7%), the preference for W–E alignment is also evident in adult burials, followed by the SW–NE alignment with 12 instances (16.9%). If for the adult burials the third most common alignment is N–S, only two non-adult graves were oriented in this manner.

The likelihood ratio chi-square value of 4.962 with 6 degrees of freedom indicates the degree of departure from the null hypothesis of independence, *i.e.*, the hypothesis that there is no association between the two variables (age categories and orientation). The higher the value of the test statistic, the stronger the evidence against the null hypothesis, and the lower the *p*-value (significance level), the stronger the evidence against. The *p*-value of the likelihood ratio chi-square test in the table is provided as both the asymptotic significance (two-sided) and the exact significance (two-sided) based on Monte Carlo simulation.

[47] See Yates 1984, p. 428; Yates *et alii* 1999, p. 734.

[48] Sprague 2005, p. 31.

Orientation	Non-adults	Adults
W–E	23	36
SW–NE	5	12
N–S	2	9
NE–SW	4	6
S–N	1	3
E–W	0	3
NW–SE	1	2

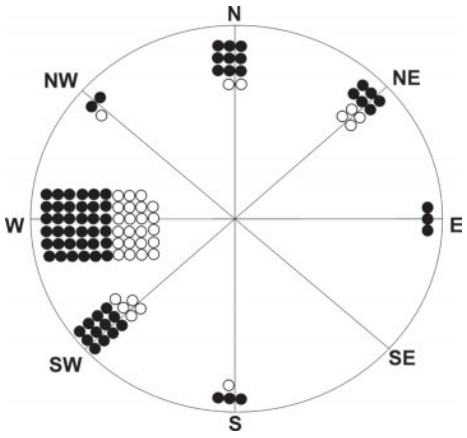

Figure 5. *Grave alignment for the whole sample (n = 107).*

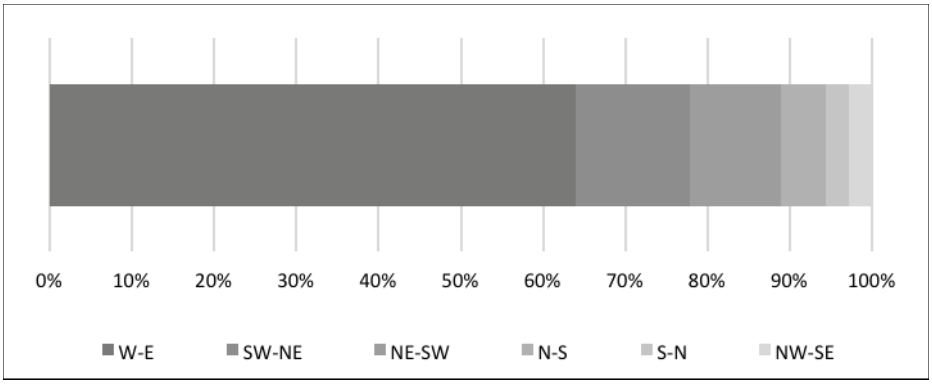

Figure 6. *Alignment of non-adult graves.*

The asymptotic significance (two-sided) is 0.549 and the exact significance (two-sided) is 0.670. Fisher's exact test value is 3.584, with an exact two-sided *p*-value of 0.781. These values indicate that the observed differences in the distribution of grave alignment between adults and non-adults could have occurred by chance and are not statistically significant[49].

Position refers to the relationship of the body parts to each other. In this paper the points considered were the trunk of the body together with the position of the arms and legs in relation to the body axis[50]. In a similar manner to the previous variable, the position of the body was not always recorded. From the entire sample of 123 single burials, position was documented in 86 (69.9%). Unfortunately, for the non-adult graves this info is missing for almost half of the total number, with the position of the body recorded in only 24 (58.5%) out of 41 burials.

Based on the available evidence, three main positions were established. A fourth category that includes *other* rarely encountered positions was added. The categories were labeled with numbers ranging from 1 to 4:

1 – body lying on its back with both the upper and lower limbs extended and parallel to one another.

2 – body lying on its back with both forearms bent from the elbows and brought closer to the axis of the body (with different degrees of flexion, placed either on the pelvis or on the chest) and extended legs.

3 – body lying on its back with only one forearm bent (while the other is parallel to the body) and extended legs.

4 – other positions, such as ventral and lateral decubitus or crouched.

Seventeen non-adult individuals (70.8%) were placed lying on the back with both the upper and lower limbs extended and parallel to one another, while only in two instances (8.3%) both forearms were flexed: 7-year-old individual buried in a simple pit had the forearms bent with hands resting on the chest; 2-year-old buried in a pit with ceramic fragments and one tile placed near the head with hands on the pelvis. It is worth noting that no case with the body lying on its back with only one forearm bent and extended legs was documented in non-adult burials.

Five graves (20.8%) belong under the fifth category. In three graves the body was placed in ventral decubitus position. In grave M 10 the body of a 2.5-year-old was laid in a face-down position with the head lying on the

[49] Before applying Yates' correction and Williams' correction, the p-value for the chi-square test was 0.7324, and the p-value for Fisher's exact test was 0.806. These values are slightly higher than the corrected p-values, but still indicate a lack of statistically significant difference in orientation between adults and non-adults in this data.

[50] See Sprague 2005, p. 29–31.

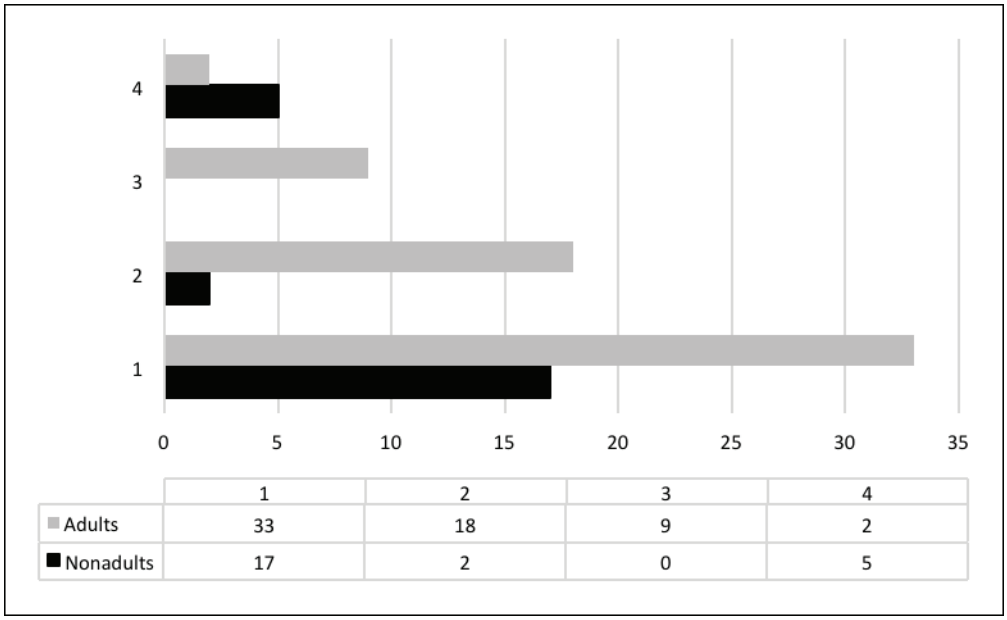

	1	2	3	4
Adults	33	18	9	2
Nonadults	17	2	0	5

Figure 7. *Body position by age category.*

left side and the mandible on the chest. In grave M 023, the newborn buried *intra muros* in amphora was placed in ventral decubitus and had the right arm parallel to the chest while the left one was parallel to the femurs, with bent legs. For grave M 152 (non-adult of unknown age) it is also stated that the body was placed in ventral decubitus, but no further details are provided. The crouched position is recorded for the newborn buried under fragments of a large storage vessel, but also no additional information is available. Finally, in grave M 059 the body of a 2.6-year-old non-adult was lying on the right side. Although the category of adult burials is larger, only two cases feature such rather peculiar positions: in grave M 009 one adult male was placed in ventral decubitus, while in grave M058 an adult female was lying on one side (not specified).

For the adult burials, the position of the body was documented in 62 (75.6%) out of 82 entries. As shown in Fig. 7, the most common position for both age categories is the same – arms and legs extended and parallel to one another, accounting for 33 cases (53.2%) in adult graves and, as already noted, in 17 (70.8%) non-adult burials. Things are significantly different, however, when it comes to the second and third positions in order of preferences for adult graves. While 18 (29%) adult bodies were placed with both forearms bent from the elbows and legs extended, only two non-adults fall under this category. Moreover, nine (14.5%) adults had only one forearm bent (while the other is parallel to the body). This position was not recorded in any non-adult graves.

As expected from the data discussed above, when the Fisher's exact test was performed it returned a high value of 79.987 and an exact significance value of .000. This very low exact significance value indicates that the probability of observing such extreme results, or more extreme, under the null hypothesis is very low. In other words, the results suggest strong evidence to reject the null hypothesis of independence between the two variables (body position and age category) and conclude that there is a significant association between them. However, before advancing a hypothesis such as one stating that it was not customary to place non-adult individuals only with one forearm bent from the elbow, while the other was parallel to the body, it is important to consider the limitations of the sample size in this analysis and the lack of data regarding body position for a significant amount of the non-adult burials.

Studying the relationship between the occurrence of objects found inside a grave and the various manifestations of social organization (be they age categories, sex, or other distinct categories as a result of the differences in social status) has fully proven its usefulness for Roman archaeology. For example, researchers following such an approach in their study of the Late Roman cemetery from Lankhills, Winchester, UK, were able to establish that some objects repeatedly appear in the graves of a certain gender or age category. Beaded necklaces occurred in most cases in children and adolescents' graves; non-adult females were buried wearing several bracelets while adult women only had one or two; jewellery was most often associated with young females; crossbow brooches, belts, and similar accessories, as well as knives are attributes of male burials[51].

In most non-adult graves at (L)Ibida (*n* = 28, 68.2%), the body was interred without any accompanying objects. The table from Fig. 8 offers the available data regarding the objects found in the remaining 13 burials. By comparison, 65 (79.2%) adults were buried with no grave goods.

The most frequently occurring items are jewellery such as earrings, bracelets, pearls, and beads. It is noteworthy

[51] See Booth *et alii* 2010.

Grave	Age-at-death (and sex, when not indeterminable)	Grave goods
M 018	10 (years)	pair of bronze earrings
M 020	1.5	beaded necklace
M 027	6–7	glass cup and bone comb
M 034	9 months	iron object (?)
M 036	1 (year)	5 beads/pearls; iron object (?)
M 055	11 (F)	glass pearl
M 064	7	bronze bracelet with loose ends
M 069	6 (F)	two bronze bracelets (one on each wrist); bronze earring
M 090	6 (F)	bronze coin
M 096	2 (M)	iron buckle (near the distal epiphysis of the left tibia)
M 120	12	bronze buckle (in the area of the pelvis)
M 153	Non-adult of unknown age	two iron buckles
M 159	Non-adult of unknown age	brooch, ring and bronze fitting plate

Figure 8. *Grave goods in non-adult burials.*

that earrings were discovered in two non-adult and two adult graves. In grave M 018 one 10-year-old non-adult was buried wearing a pair of bronze earrings, while in grave M 069 belonging to a 6-year-old female individual one earring of the same material was discovered. Two graves (M 133 and M 143) of adult females (20- and 30 to 40-year-old, respectively) each had one earring. A paper aimed at studying the relation between the social status of the deceased and the presence of only one earring among the grave goods revealed that mainly girls and/or adolescent females had worn a single earring. The study claims such practice was an indication that the buried individual had not been married and is related to her *virgo* status[52]. But the profile of the women identified in the archaeological record also includes much older women, and even though the argument that those were still unmarried for some reason might be pertinent, it remains rather unconvincing. Moreover, at least in the case of (L)Ibida, the only female who wore a pair of earrings (as opposed to only one) was the 10-year- old girl from grave M 018.

Bracelets were exclusively documented in the two non-adult burials: the 7-year-old from M 064 was buried with a bronze bracelet with loose ends, while the same 6-year-old female from grave M 069 that was mentioned earlier had not one but two bronze bracelets (one on each wrist). In a similar manner, pearls only occur in non-adult graves in two instances (M 055 and M 064). Beads appear in two non-adult burials – M 020 and M 036, and in one female burial – M 080 that had blue and red glass beads and amber beads around the neck.

In grave M 159 a non-adult (of unknown age) was buried with a brooch, ring, and bronze fitting plate. Brooches only appear in three other graves, all belonging to adult males: M 004 – 30–35-year-old individual has one glass cup and one gilded *Zwiebelknopffibel*; the same type of gilded brooch, together with a silver strap end and a belt buckle[53] were found in grave M 039 where a 25-year-old male was interred; lastly, one iron fibula placed on the chest, as well as a glass cup (again) and one bronze coin were discovered in grave M 160 with the skeleton of a male adult (of unknown age). Rings are a rare occurrence, and they were found, in contrast to the brooches, in two other burials, both of adult females: in grave M 021 a female 30 to 35-year-old was buried with one bronze ring and a bone comb; one bronze link, possibly a ring was found in grave M 136 (40-year-old female).

While it is tempting, as advocated by the circumstances, to speculate around ideas of gendered items or distinct categories of objects deemed suitable to be buried either with non-adults or adults, such a perspective should be approached with prudence for a number of reasons. Swift's study of Late Roman bead necklaces and bracelets already showed that 87% of those containing amber beads were from children's graves and there is a clear association between the occurrence of beads in general, regardless of the material from which they are made, and children and (young) adult females[54]. At cemeteries like Lankhills, Poundbury, and Colchester, a common trait observed in the burial practices of older children and adolescents is the addition or rise in the quantity of gender-specific items, particularly jewellery items such as bracelets. Approximately half of the older children (aged 8–12 years) and adolescents (aged 13–17 years) buried at Lankhills were found to have been given bracelets[55].

However, in the case of (L)Ibida, based on the few documented cases and keeping in view the current state of research it would be rather hazardous to assume any straightforward connections between certain items and

[52] Ivanov 2008. The study is based on 87 graves dated from the 1st to the 5th century AD from Bulgaria, Romania, Macedonia, and Serbia. See also Aparaschivei 2014, p. 70–71.

[53] See Aparaschivei *et alii* 2012, p. 175, Fig. 8, p. 178–179.

[54] Swift 2003.

[55] Gowland 20012; Cool 2010, p. 31, Table 3.4.

age. Instead, it is more appropriate to acknowledge that non-adults were buried more or less in the same fashion as adults, and the objects and categories of objects used as furnishing in child burials are similar to those in adult burials, suggesting that the former were treated and viewed as *not-so-different* than the latter at least in the mortuary realm. There may have been a relation between children and adults, based on the fact that the child should preferably grow up to become an adult. The manifested regret when this desire is not fulfilled is a fairly widespread motif in both Greek and Roman thought as it is depicted in parents' lamentation (sometimes through the voice of the deceased on the epitaphs written in the first person) who find themselves in the situation of burying their offspring while remembering that the death of children is not only a cause for grief but also a disturbance to the expected course of events. *What the sons should have had to do for their parents, an untimely death forced the parents to do for their children*, as it is written on many epitaphs commemorating children[56]. Even though according to modern estimates approximately 50% of children did not survive beyond their tenth birthday, while there was a suggested infant mortality rate of between 20% and 30% in the first year of life alone[57], it is reasonable to believe premature death was still a tragic event, since *mors acerba* is nothing less than the untimely disappearance of the heir of the family with all the expectations (in the social, economic, religious and ritual realm) it carried.

Double burials: adults and children together

Further evidence supporting the lack of a differentiated mortuary treatment of children at (L)Ibida is provided by reviewing the instances where adults and non-adults were buried together in the same grave. Nine double burials are included in this study. Even though in grave M 063 a skull was found near the left knee of the female skeleton, this case was not considered, since no further details are available about it.

In eight of the nine cases the body of an adult was buried together with that of a non-adult. Grave M 068 is the only exception, as it contains the remains of two adult females aged 37 and 60, respectively. For the remaining cases, almost all of them feature an association between adult females and children, aside from grave M 017 where a 60-year-old adult male was buried with a 2 to 4-year-old child.

Adult women (of unknown age) are accompanied by newborns in two graves, while in the other cases the age range spans from 1 to 12 years for the non-adult individuals. The graves were exclusively aligned on the West–East axis (with one instance of NW–SE alignment; data provided only for six out of nine graves). Except for grave M 003, where an oil lamp was discovered, no artifacts were found in any other burial. Coffins were used as body containers for three burials in simple pits, one grave had tiles placed on the right side and for other stones were arranged on the left side.

The presence of adult (mainly females) and non-adult individuals in the same grave is not a phenomenon restricted to the mortuary record from (L)Ibida. Five double burials, together with another one containing the remains of three individuals discovered at the Basilica extra muros Sector in Histria[58], together with at least six double burials from Callatis[59] further support this claim. Within the Viminacium 1 – "Više grobalja" necropolis, there are at least eight cases of double burials of women with newborns[60].

Grave	Age-at-death and sex	Description
M 003	65–70 (F); 12 (IND)	Simple pit with coffin as container; oriented W–E; oil lamp found inside; the non-adult individual represented only through a few bone fragments (perhaps a secondary burial/reburial?)
M 017	60 (M); 2–4 (IND)	Simple pit; oriented NW–SE; no grave goods; disturbed by a later burial
M 025	Adult (F); newborn	Two tiles placed on the right side; no grave goods; poorly preserved material
M 029	Adult (F); newborn	Simple pit with coffin as container; unknown orientation; no grave goods; the non-adult represented only through the right temporal bone (perhaps a secondary burial/reburial?)
M 030	Adult (F); 3 (IND)	Simple pit with coffin as container; unknown orientation; no grave goods; the non-adult represented only through diaphysis fragments and some teeth
M 051	30 (F); 1 (IND)	9 stones arranged on the right side of the grave; oriented W–E; no grave goods; from the non-adult only the skull was preserved, located near the head of the adult, on the right side
M 056	35 (F); non-adult (IND)	Simple pit; oriented W–E; no grave goods; the non-adult skull located right next to the one belonging to the adult
M 068	37.5 (F); 60 (F)	Simple pit, oriented W–E; no grave goods; no further details on the non-adult remains (perhaps a secondary burial/reburial?)
M 119	45 (F); 3 (IND)	Simple pit with coffin as container; no grave goods; two skulls, the non-adult exhibits intentional cranial deformations

Figure 9. *Double burials.*

[56] Cugusi, Sblendorio Cugusi 2010, p. 83–85; Katarzynski 2015.
[57] Hopkins 1983, p. 225; Golden 1987; Parkin 2013, p. 49–50.
[58] Crețu 2022, p. 168–169, 175.
[59] Ionescu *et alii* 2002–2003.
[60] Zotović, Jordović 1990, p. 61, 67, 101–103.

It is important to exercise caution in assuming any kinship relation between non-adults and adults buried together in double graves in the absence of any genetic evidence.

CONCLUSIONS

By examining and analyzing the available archaeological evidence related to mortuary practices, it was possible to evaluate the ways in which children were treated in death. Several components of the funerary treatment were considered in the study, such as burial location, grave type, orientation, body position and whether any grave goods were present (or not). The study also employed a comparative approach to examine potential differences between burials of non-adults and adults.

Although differences in the treatment received by each category became apparent in certain instances, it can be stated that children were not necessarily buried in a different manner than their adult counterparts. For example, even though it seems that grave goods are somehow more likely to be buried with non-adults, we do not have enough evidence to conclude that there is a statistically significant difference between the likelihood of adults being buried with grave goods and the likelihood of non-adults being buried with grave goods. The same scenario is valid for other variables as well. No case with the body lying on its back with only one forearm bent and extended legs was documented in non-adult burials, but at the same time it is of equal importance to acknowledge that the majority of both adults and non-adults were buried in the same position with arms and legs extended.

Caution is advised when approaching a topic such as funerary treatment in any past population and a nuanced view should be brought forward. While material remains and their interpretation are an essential aspect of this field, they only reveal a part of the whole story. Aspects such as grief, mourning, and emotional responses to death are inherently difficult to discern from the archaeological record, since they leave no physical traces. In a similar manner, the processes, and procedures the dead body went through before burial are often not directly visible to the archaeologist.

One could argue, and in good reason, there is an abundance of written sources on these materially invisible aspects. However, the sources dealing with the practices surrounding the death of children in Romanian society are primarily philosophical and literary texts. Interpreting such evidence in relation to the (differentiated) mortuary *habitus* is notoriously difficult and problematic since these texts were rather intended to serve as examples or guides of (ideal) behavior. As there is no mechanism to verify the implementation of Cicero's advice stating that there is no need to mourn at all for a child who has not yet reached one year old[61], or the claim that children were buried at night, by torchlight[62] (to give just two examples), it would be a faulty assumption to believe that these scenarios are an accurate reflection of what *really* happened.

The entire discussion in this paper is informed by the current state of archaeological research at (L)Ibida and thus a resultant of the available sample under scrutiny. Undertaking additional excavations and eventually publishing a comprehensive study (monograph) of the resulting discoveries, which would include detailed descriptions, plans and maps, photographs, and drawings of graves and grave goods, as well as bioarchaeological analyses, would significantly enhance our understanding of mortuary practices for both children and adults. Similarly, conducting further intra- and inter-site studies on samples from other cemeteries within the province would provide additional valuable insights into the subject.

ACKNOWLEDGEMENTS

This work is supported by project POCU 153770, entitled "Accessibility of advanced research for sustainable economic development - ACADEMIKA", co-financed by the European Social Fund under the Human Capital Operational Program 2014–2020.

REFERENCES

Cicero, *Tusc.* – Cicero, *Tusculan Disputations*, trans. J. E. King, Loeb Classical Library 141, Cambridge, 1927.

Fulg. *Serm*. – Fabius Planciades Fulgentius, *Fabii Planciadis Fulgentii V.C. Opera*, ed. and trans. R. Helm, Stuttgart, 1970.

Achim 2012 – I. Achim, *Early Roman and Late Roman Child Graves in Dobrudja (Romania). Preliminary Considerations*, in: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.) *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology. 5–8 June 2011, '1 Decembrie 1918' University (Alba Iulia, Romania)*, BARIntSer 2410, Oxford, 2012, p. 183–195.

Ando 2008 – C. Ando, 2008, *The Matter of the Gods. Religion and the Roman Empire*, Berkeley, 2008.

Aparaschivei 2014 – D. Aparaschivei, *Trecerea de la copilărie la maturitate și rolul căsătoriei în nord-estul provinciei romane Moesia Inferior (Scythia Minor)*, ArhMold 37, 2014, p. 63–72.

Aparaschivei *et alii* 2012 – D. Aparaschivei, M. Iacob, A. D. Soficaru, D. Paraschiv, *Aspects of Everyday Life in Scythia Minor Reflected in Some Funerary Discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, in: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.), *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology. 5–8 June 2011, '1 Decembrie 1918' University (Alba Iulia, Romania)*, BARIntSer 2410, Oxford, 2012, p. 169–182.

Bello, Andrews 2006 – S. Bello, P. Andrews, *The Intrinsic Pattern of Preservation of Human Skeletons and its Influence on the Interpretation of Funerary Behaviours*, in: R. Gowland, C. Knüsel (eds.), *The Social Archaeology of Funerary Remains*, Studies in Funerary Archaeology 1, Oxford, 2006, p. 1–13.

Booth *et alii* 2010 – P. Booth, A. Simmonds, A. Boyle, S. Cloughs, H. E. M. Cool, D. Poore, *The Late Roman Cemetery at Lankhills, Winchester Excavations 2000–2005*, Oxford Archaeology Monograph 10, Oxford, 2010.

Bradley 1991 – K. R. Bradley, *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*, Oxford, 1991.

[61] Cicero, *Tusc.* 1.93: *If a small child dies, the loss must be borne calmly; if an infant in the cradle, there must not even be a lament*.

[62] See King 1997, p. 125–131; Carroll 2018, p. 151–152.

Carroll 2018 – M. Carroll, *Infancy and Earliest Childhood in the Roman World: 'A Fragment of Time'*, Oxford, 2018.

Cool 2010 – H. E. M. Cool, *Finding the Foreigners*, in: H. Eckardt (ed.) *Roman Diasporas: Archaeological Approaches to Mobility and Diversity in the Roman Empire*, JRA Suppl. 78, Portsmouth, 2010, p. 27–44.

Crawford *et alii* 2018 – S. Crawford, D. M. Hadley, G. Shepherd, *The Archaeology of Childhood: The Birth and Development of a Discipline*, in: S. Crawford, D. M. Hadley, G. Shepherd (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford, 2018, p. 3–37.

Crețu 2022 – C. Crețu, *Practici funerare în mormintele de epocă romană și romano-bizantină de la Histria (secolele II–VII p. Chr)*, Cluj-Napoca, 2022.

Cugusi, Sblendorio Cugusi 2010 – P. Cugusi, M. T. Sblendorio Cugusi, *Gli epigrammi funerari del sepolcreto dei Fadieni (Gambulaga) e i carmi epigrafici del Ferrarese*, Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici 64, 2010, p. 77–143.

Demand 1994 – N. Demand, *Birth, Death and Motherhood in Classical Greece*, Baltimore, 1992.

Dixon 1992 – S. Dixon, *The Roman Family*, Baltimore, 1992.

Duday *et alii* 1995 – H. Duday, F. Laubenheimer, A.-M. Tillier, *Sallèles d'Aude. Nouveau-nés et nourrissons gallo-romains*, Besançon, 1995.

Esmonde Cleary 2000 – S. Esmonde Cleary, *Putting the Dead in Their Place: Burial Location in Roman Britain*, in: J. Pearce, M. Millett, M. Struck (eds.), *Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford, 2000, p. 127–142.

Golden 1987 – M. Golden, *Did the Ancients Care when their Children Died?* Greece & Rome 35(2), 1987, p. 152–163.

Gowland 2001 – R. Gowland, *Playing Dead: Implications of Mortuary Evidence for the Social Construction of Childhood in Roman Britain*, in: G. Davies, A. Gardner, K. Lockyear (eds.), *TRAC 2000: Proceedings of the Tenth Theoretical Roman Archaeology Conference, London 2000*, Oxford, 2001, p. 152–168.

Gowland 2006 – R. Gowland, *Ageing the Past: Examining Age Identity from Funerary Evidence*, in: R. Gowland, C. Knüsel (eds.), *The Social Archaeology of Funerary Remains*, Studies in Funerary Archaeology 1, Oxford, 2006, p. 143–154.

Gowland *et alii* 2014 – R. Gowland, A. Chamberlain, R. C. Redfern, *On the Brink of Being: Re-Evaluating Infanticide and Infant Burial in Roman Britain*, JRA 96, 2014, p. 69–88.

Gray-Fow 1985 – M. J. Gray-Fow, *The Nomenclature and Stages of Roman Childhood*, unpublished PhD thesis, University of Wisconsin–Madison, 1985.

Grubbs 2002 – J. E. Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire A Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, London, 2002.

Grubbs *et alii* 2014 – J. E. Grubbs, T. Parkin, R. Bell (eds.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford, 2014.

Grupe *et alii* 2015 – G. Grupe, M. Harbeck, G. C. McGlynn, *Prähistorische Anthropologie*, Berlin, 2015.

Guy *et alii* 1997 – H. Guy, C. Masset, C.-A. Baud, *Infant Taphonomy*, IJO 7, 1997, p. 221–229.

Halcrow, Tyles 2010 – S. E. Halcrow, N. Tayles, *The Archaeological Infant in Biological and Social Context: A Response to Mike Lally and Traci Ardren 2008. Little Artefacts: Rethinking the Constitution of the Archaeological Infant. Childhood in the Past 1, 62–77*, Childhood in the Past 3(1), 2010, p. 123–130.

Harlow, Laurence 2002 – M. Harlow, R. Laurence, *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome: A Life Course Approach*, London – New York, 2002.

Hölschen 2002 – B. Hölschen, *Wohin mit den toten Kindern? Kinderbestattungen im Siedlungs- und Gräberfeldareal der römischen Siedlung Sontheim/Brenz "Braike", Kreis Heidenheim*, in: K. W. Alt, A. Kemkes-Grottenthaler (eds.), *Kinderwelten: Anthropologie – Geschichte – Kulturvergleich*, Mainz, 2002, p. 164–170.

Hopkins 1983 – K. Hopkins, *Death and Renewal: Sociological Studies in Ancient History*, Cambridge, 1983.

Iacob 2002 – M. Iacob, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [Ibida]*, CCA, campania 2001, București, 2002, p. 291–293.

Iacob 2003 – M. Iacob, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [Ibida]*, CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 295–300.

Iacob 2009 – M. Iacob, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [Ibida]*, CCA, campania 2008, Târgoviște, 2009, p. 196–201.

Iacob, Paraschiv 2021 – M. Iacob, D. Paraschiv, *Slava Rusă-Ibida: un sit arheologic complex pentru turismul științific și cultural pe Valea Slavei*, in: D. Grigorescu (coord.), *Natur-Culturalia* II, București, 2021, p. 111–150.

Ionescu *et alii* 2002–2003 – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreștină callatiană*, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 225–277.

Ivanov 2008 – M. Ivanov, *Puella vel Mulier? Virgo vel Uxor? Grobni kompleksi s edna obeca ot I-V vek.*, in: E. Gencheva (ed.), *Jugoiztočna Evropa prez Antičnostta. VI v. pr.Hr. – načaloto na VII v.sl. Hr. Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva*, Sofia, 2008, p. 287–299.

Kardaras 2019 – G. Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD: Political, Diplomatic and Cultural Relations*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 51, Leiden – Boston, 2019.

Katarzynski 2015 – N. Katarzynski, *La mors immatura dans l'épigraphie des Alpes-Maritimes*, Sylloge Epigraphica Barcinonensis 13, 2015, p. 13–24.

King 1997 – M. King, *The Behavioural and Emotional Reaction of the Romans to Infant Mortality*, unpublished PhD thesis, University of Edinburgh, 1997.

Knussmann 1988 – R. Knussmann, *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Band I: *Wesen und Methoden der Anthropologie*, Stuttgart, 1988.

Kramis 2020 – S. Kramis, *Tote in der Stadt., Anthropologische Untersuchungen von menschlichen Überresten aus dem Siedlungsareal der römischen Koloniestadt Augusta Raurica*, Augst, 2020.

Laes, Strubbe 2014 – C. Laes, J. Strubbe, *Youth in the Roman Empire: The Young and the Restless Years?*, New York, 2014.

Lally, Ardren 2009 – M. Lally, T. Ardren, *Little Artefacts: Rethinking the Constitution of the Archaeological Infant*, Childhood in the Past 1(1), 2019, p. 62–77.

Lazăr *et alii* 2017 – C. Lazăr, I. Crăciunescu, G. Vasile, M. Florea, *Children's Burials in the Eneolithic Cemetery of Sultana-Malu Roşu, Romania*, in: E. Murphy, M. Le Roy (eds.), *Children, Death and Burial. Archaeological Discourses*, Children in the Past 5, Oxford, 2017, p. 57–76.

Lillehammer 1989 – G. Lillehammer, *A Child Is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective*, NAR 22(2), 1989, p. 89–105.

Lillehammer 2015 – G. Lillehammer, *25 Years with the 'Child' and the Archaeology of Childhood*, Childhood in the Past 8(2), 2015, p. 78–86.

Lillehammer 2018 – G. Lillehammer, *The History of the Archaeology of Childhood*, in: S. Crawford, D. M. Hadley, G. Shepherd (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford, 2018, p. 38–52.

Liston, Rotroff 2013 – M. A. Liston, S. Rotroff, *Babies in the Well: Archaeological Evidence for Newborn Disposal in Hellenistic Greece*, in: J. E. Grubbs, T. Parkin, R. Bell (eds.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford, 2013, p. 62–82.

Madgearu 1996 – A. Madgearu, *The Province of Scythia and the Avaro-Slavic Invasions (576–626)*, Balkan Studies 37, 1996, p. 35–61.

Madgearu 2001 – A. Madgearu, *The End of Town-Life in Scythia Minor*, OJA 20(2), 2001, p. 207–217.

Madgearu 2012 – A. Madgearu, *Data pătimirii sfinților Epictet si Astion de la Halmyris*, Pontica 45, 2012, p. 539–548.

Manifold 2012 – B. M. Manifold, *Intrinsic and Extrinsic Factors Involved in the Preservation of Non-Adult Skeletal Remains in Archaeology and Forensic Science*, Bull. Int. Assoc. Paleodont. 6(2), 2012, p. 51–69.

Maxwell 2013 – J. A. Maxwell, *Qualitative Research Design. An Interactive Approach* (3rd edition), Thousand Oaks, 2013.

Mays, Eyers 2011 – S. Mays, J. Eyers, *Perinatal Infant Death at the Roman Villa Site at Hambleden, Buckinghamshire, England*, JAS 38(8), 2011, p. 1931–1938.

Milner *et alii* 2007 – G. R. Milner, J. W. Wood, J. L. Boldsen, *Advances in Paleodemography*, in: M. A. Katzenber, S. R. Saunders (eds.), *Biological Anthropology of the Human Skeleton* (2nd edition), Hoboken, 2011, p. 561–600.

Mirițoiu, Soficaru 2003a – N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Studiu antropologic al osemintelor descoperite în cripta basilicii de la Murighiol (anticul Halmyris)*, Peuce 14, 2003, p. 531–580.

Mirițoiu, Soficaru 2003b – N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Studiul antropologic al osemintelor din cavoul romano-bizantin „Tudorka" de la Slava Rusă (antica Ibida)*, Peuce 14, 2003, p. 511–530.

Mirițoiu, Soficaru 2007 – N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Osteobiographical study of the human remains discovered in the crypt of Murighiol (antique Halmyris) basilica*, Il Mar Nero 5, 2007, p. 169–190.

Moore 2009 – A. Moore, *Hearth and Home: The Burial of Infants within Romano-British Domestic Contexts*, Childhood in the Past 2(1), 2009, p. 33–54.

Opaiț 1991 – A. Opaiț, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, SCIVA 42(1–2), 1991, p. 21–56.

Oța 2018 – L. Oța, *Sarmatian Children Graves in Wallachia and Moldavia*, Tyragetia SN 12(1), 2018, p. 41–69.

Paraschiv *et alii* 2006 – D. Paraschiv, A. Doboş, G. Popescu, *Un mormânt de epocă romană timpurie descoperit la (L)ibida*, in: L. Mihailescu-Bîrliba, O. Bounegru (eds.), *Studia Historiae et Religionis Daco-Romanae*, București, 2006, p. 401–408.

Paraschiv *et alii* 2019 – D. Paraschiv, M. Iacob, C. Chiriac, *Les origines de la vie romaine à (L)Ibida*, in: V. Cojocaru, L. Ruscu, T. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.), *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Pontica et Mediterranea 8, Cluj-Napoca, 2019, p. 431–456.

Parkin 2013 – T. Parkin, *Demography of Infancy and Early Childhood*, in: J. E. Grubbs, T. Parkin, R. Bell (eds.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford, 2013, p. 40–61.

Patton 2022 – M. Q. Patton, *Impact-driven Qualitative Research and Evaluation*, in: U. Flick (ed.), *The Sage Handbook of Qualitative Research Design*, Los Angeles, 2022, p. 1165–1180.

Rubel 2013 – A. Rubel, *Infant Burials in Iron-Age and Roman Europe: Prolegomena to a Comparative Analysis, Roman Dobruja and Iron-Age Germany*, European Journal of Science and Theology 9(6), 2013, p. 233-241.

Rubel, Soficaru 2012 – A. Rubel, A. D. Soficaru, *Infant Burials in Roman Dobrudja. A Report of Work in Progress: The Case of Ibida (Slava Rusă)*, in: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.), *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology. 5-8 June 2011, '1 Decembrie 1918' University (Alba Iulia, Romania)*, BARIntSer 2410, Oxford, 2012, p. 163–168.

Saller 1994 – R. P. Saller, *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*, Cambridge, 1994.

Sauvain-Dugerdil *et alii* 2006 – C. Sauvain-Dugerdil, H. Léridon, N. Mascie-Taylor, *Human Clocks: The Bio-cultural Meanings of Age*, Bern – Berlin, 2006.

Scheuer, Black 2004 – L. Scheuer, S. M. Black, *The Juvenile Skeleton*, London, 2004.

Smith, Kahila 1992 – P. Smith, G. Kahila, *Identification of Infanticide in Archaeological Sites: A Case Study from the Late Roman-Early Byzantine Periods at Ashkelon, Israel*, JAS 19(6), 1992, p. 667–675.

Sofaer 2011 – J. Sofaer, *Towards a Social Bioarchaeology of Age*, in: S. C. Agarwal, B. A. Glencross (eds.), *Social Bioarchaeology*, Chichester, 2011, p. 288–311.

Soficaru 2006–2007 – A. D. Soficaru, *Human Remains Discovered in the Basilica D from* Tropaeum Traiani, ARA 43–44, 2006–2007, p. 3–8.

Soficaru 2007 – A. D. Soficaru, *Propunere pentru o tipologie uniformă a mormintelor romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce SN 5, 2007, p. 297–312.

Soficaru 2011 – A. D. Soficaru, *Populația provinciei Scythia în perioada romano-bizantină*, Iași, 2011.

Soficaru 2014 – A. D. Soficaru, *Anthropological data about the funeral discoveries*, Peuce SN, 12, 2014, p. 307–340.

Sprague 2005 – R. Sprague, *Burial Terminology. A Guide for Researchers*, Lanham, 2005.

Suceveanu 2007 – A. Suceveanu, *Histria XIII. La Basilique Épiscopale*, Bucharest, 2007.

Swift 2003 – E. Swift, *Late-Roman Bead Necklaces and Bracelets*, JRA 16, 2003, p. 336–349.

Trautmann, Harbeck 2019 – B. Trautmann, M. Harbeck, *Anleitung zur standardisierten Skelettdokumentation in der Staatssammlung für Anthropologie und Paläoanatomie München. Teil III: Körpergräber von Kindern und Jugendlichen*, Munich, 2019.

Trumm, Fellmann Brogli 2008 – J. Trumm, B. Fellmann Brogli, *Mitten im Lager geboren: Kinder und Frauen im römischen Legionslager Vindonissa*, in: U. Brandl (ed.) *Frauen und Römisches Militär: Beiträge eines Runden Tisches in Xanten vom. 7. bis 9. Juli 2005*, BARIntSer 1759, Oxford, 2008, p. 102–119.

Tuan 2001 – Y.-F. Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience* (8th edition), Minneapolis, 2001.

Tuan 1979 – Y.-F. Tuan, *Space and Place: Humanistic Perspective*, in: S. Gale, G. Olsson (eds.), *Philosophy in Geography*, Dordrecht, 1979, p. 387–427.

Weiss-Krejci 2011 – E. Weiss-Krejci, *The Formation of Mortuary Deposits. Implications for Understanding Mortuary Behavior of Past Populations*, in: S. C. Agarwal, B. A. Glencross (eds.), *Social Bioarchaeology*, Chichester, 2011, p. 68–106.

Yates 1984 – F. Yates, *Test of Significance for 2×2 Contingency Tables (with Discussions)*, Journal of the Royal Statistical Society, Series A 147, 1984, p. 426–463.

Yates *et alii* 1999 – D. Yates, D. Moore, G. McGabe, *The Practice of Statistics*, New York, 1999.

Zahariade 2001–2003 – M. Zahariade, *The Halmyris Episcopal Basilica and the Martyrs' Crypt*, Il Mar Nero 5, 2001–2003, p. 143–168.

Zotović, Jordović 1990 – L. Zotović, Č. Jordović, *Viminacium 1. Nekropola "Više grobalja"*, Belgrade, 1990.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

PEDEAPSĂ DUPĂ MOARTE? CAZUL MORMÂNTULUI 239 DE LA PECICA – *SITUL 15*

Erwin GÁLL[a], Florin MĂRGINEAN[b], Mihály Huba HŐGYES[c], Gabriel VASILE[a]

[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mail: erwin.gall@iabvp.ro, gabriel.vasile@iabvp.ro*

[b] *Complexul Muzeal Arad, Arad, România; e-mail: finnlands@yahoo.com*

[c] *Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe, România; e-mail: misihuba@yahoo.com*

Keywords: *Early Avar period, 7th century, grave, prone burial, material culture*

Abstract: *The rescue archaeological excavations carried out in recent years due to infrastructure works or spatial arrangements for business and services in the administrative territory of Pecica (Arad County, Romania), have simultaneously uncovered parts of settlements, as well as burials pertaining to funerary sites.*

In the context of the archaeological preventive excavations related to the building of the Nădlac–Pecica section of the A1 Highway, the archaeological team of the Satu Mare County Museum investigated, among others, an area of roughly 10.10 ha, ca. 2 km ENE of the city of Pecica, subsequently known as Site 15*. The investigations resulted in the identification of 469 archaeological features, from eight different periods, among which two groups of graves from the Early Avar period.*

The grave Ft. 239 was uncovered almost at the margin of the excavation, about 5 m south from the graves Ft. 223 and 224. The deceased was placed face down (ventral decubitus) (prone burial), i.e.*, with hands stretched out next to the body (the right one), respectively placed under the pelvis (the left one). From the position of the hands, it can be concluded that they were not tied to each other. On the base of the elements of the material culture deposited in the grave and the 14C analysis, the grave can be dated between 600–641 (sigma 1).*

The prone burial of the deceased (a woman in the current case), i.e.*, has no analogues in the Lower Mureș region, and according to the repertory made (195 burial sites) it is almost completely absent from the burial sites of the 6–7th centuries.*

Generally, graves with individuals buried face down were interpreted as a post-mortem punishment of the deceased (and possibly relatives) in the form of post-mortem exclusion and degradation, or as an apotropaic rite of banishing potential negative energies that could emanate from the dead, e.g.*, "evil eye". In our opinion, these two interpretations are parts of a single system of thought, because in both cases the core is the fear of the buried individual.*

In the case of grave 239 from Pecica – Site 15*, in the absence of histological and paleopathological analyses, we cannot link the fear of the micro-community to any disease, which visually would have caused it. Thereby, at the current stage of research, we believe that we are dealing with a ritual in which the community "insured" itself against the deceased and her soul that could return.*

Cuvinte-cheie: *perioadă avară timpurie, secolul al VII-lea, mormânt, înmormântare în decubit ventral, cultură materială*

Rezumat: *Săpăturile arheologice preventive, efectuate în ultimii ani ca urmare a unor lucrări de infrastructură sau amenajări spațiale pe teritoriul administrativ al orașului Pecica (județul Arad, România), au scos la iveală așezări și situri funerare databile în diferite epoci.*

În contextul săpăturilor arheologice preventive aferente construirii tronsonului Nădlac–Pecica al Autostrăzii A1 a fost investigată de către o echipă de la Muzeul Județean Satu Mare, printre altele, o suprafață de aproximativ 10,10 ha, aflată la cca 2 km ENE de localitatea Pecica, denumită Situl 15*. Cercetările arheologice au avut ca rezultat identificarea unui număr de 469 de complexe arheologice, din opt perioade diferite. Între aceste complexe arheologice, se disting două grupuri de morminte din perioada avară timpurie.*

Mormântul Cx. 239 a fost identificat la marginea suprafeței excavate, la aproximativ 5 m spre sud de mormintele Cx. 223 și 224. Defunctul era așezat cu fața în jos (decubit ventral), fiind în poziție orizontală, cu brațul drept întins pe lângă corp și cu cel stâng plasat sub bazin. Din poziția brațelor se poate conchide că acestea nu au fost legate. Pe baza inventarului depus în mormânt și a datării cu 14C, complexul poate fi încadrat între anii 600–641 (sigma 1).

Înmormântarea în poziție decubit ventral a defunctului (spre deosebire de cea în decubit dorsal), în cazul de față o femeie, nu are analogii în regiunea Mureșului de Jos, iar în urma repertorierii efectuate (195 de situri funerare) este aproape complet absentă în secolele VI–VII. În general, asemenea situații au fost interpretate ori ca o pedeapsă post-mortem aplicată decedatului (și posibil rudelor acestuia) sub formă de excludere după moarte, ori ca un rit apotropaic de alungare a potențialelor energii negative emanate de către morți, de exemplu, deochiul.

În opinia noastră, aceste două interpretări fac parte din același sistem de gândire deoarece, în ambele cazuri, esența este frica față de individul îngropat. În cazul mormântului 239 de la Pecica – Situl 15*, în lipsa analizelor histologice și paleopatologice, nu putem lega teama comunității de o maladie vizibilă a defunctului. În stadiul actual al cercetării, credem că avem de-a face cu un ritual în care comunitatea s-a „asigurat" că defunctul și sufletul său nu s-ar putea întoarce.*

1. INTRODUCERE: GRUPUL DE MORMINTE DIN SECOLUL AL VII-LEA DE LA PECICA – *SITUL 15* (PL. I–II)

Săpăturile arheologice preventive din ultimul deceniu, efectuate fie ca urmare a investițiilor în infrastructura rutieră, ori ca urmare a investițiilor edilitare de interes privat, au condus la descoperirea de noi vestigii din perioada medievală timpurie în bazinul inferior al Mureșului. Astfel, și situația arheologică care a rezultat în urma acestor săpături, cu situri atribuite cu certitudine

epocii avare, în spațiul de vest și mai ales de est al orașului Pecica, este foarte complexă. Acest lucru se datorează faptului că descoperirile sunt legate în egală măsură de habitat, precum și de practicile funerare, care par să acopere întreaga perioadă avară[1] (Pl. I).

În studiul de față, vom discuta un caz dintr-un sit funerar de lângă Pecica, denumit *Situl 15*, care a rezultat în urma cercetărilor arheologice preventive efectuate după anul 2010. Zona, aflată la est de orașul Pecica (*Románpécska, Pécska, Ópécska, Petska* – în maghiară), în partea estică a bretelei de urcare și coborâre de pe autostrada Nădlac–Arad, pe grinduri separate de vechi meandre ale râului Mureș (Pl. I), în valea numită *Forgács*, un vechi afluent nordic al Mureșului, a început să fie cunoscută datorită descoperirilor funerare atribuite avarilor.

Investigațiile au avut ca rezultat identificarea unui număr total de 469 de complexe arheologice, din opt perioade diferite, de la eneolitic până la epoca medievală târzie (inclusiv un sit funerar avar târziu[2]). În cazul de față, ne interesează grupul de morminte datat în epoca avară timpurie; aceste morminte, situate în jumătatea de sud și sud-vest a zonei investigate, sunt caracterizate prin orientarea E–V (și NE–SV) și depunerea în gropi doar a anumitor părți (în principal craniul) din corpuri de ovicaprine.

Totodată, dacă analizăm planimetria sitului funerar, și în cazul lotului de morminte cu orientare E–V și NE–SV, avem două grupuri de morminte formate din trei, respectiv șapte morminte. Analizând cele două grupuri cu o distanță de circa 50 de m între ele, reiese foarte clar o diferență de orientare între acestea: primul grup (mormintele din complexele 163, 173, 175, 279, 296, 405, 407) orientat în special în direcția NE–SE, în timp ce grupul de morminte denumit grupa a II-a (mormintele din complexele 223, 224, 239) este orientat aproximativ în direcția E–V (Pl. II).

Alături de ritualul destul de specific, inventarul funerar este caracteristic secolului al VII-lea, atât în cazul grupului de morminte I, cât și în cazul grupului II. Dacă în cazul primului grup s-a înregistrat un inventar modest (doar un mormânt a avut cercel cu mărgea-pandantiv), în cazul grupului II, de trei morminte, toate cu subiecți de sex feminin, se observă o varietate de categorii și de tipuri, care este într-o contradicție frapantă cu inventarul mormintelor din grupa I.

Un „pachet" special de inventar funerar a fost descoperit în mormântul notat Cx 224 (probabil infans II – juvenis de sex feminin): o linguriță strecurătoare, o spatulă, un tub pentru perie și 17 aplice de diademă, realizate prin comprimarea a două foi din metale diferite, cea din față fiind aurită, cu caracteristici foarte asemănătoare – nu neapărat ca analogie –, cu matrițele de presare găsite în mormântul de orfevru de la Békéssámson[3], respectiv în formă de fluture de la Felnac[4].

[1] Pentru o descriere a siturilor funerare din epoca avară din zona Pecica, vezi Mărginean *et alii* 2022.

[2] Pentru o descriere a sitului funerar din epoca avară târzie, vezi Mărginean *et alii* 2022, p. 244–245, fig. 5.

[3] Mormânt nepublicat. Câteva informații despre mormânt și inventarul acestuia au fost furnizate de către Balogh, Lőrinczy 2019, p. 128.

[4] Tănase 2010, p. 76–78; Rácz 2014, p. 153–158, pl. 15/5.

Din această grupă de morminte, denumite de către noi grupa a II-a, face parte și mormântul Cx. 239, pe care îl vom dezbate mai jos.

2. DESCRIEREA MORMÂNTULUI CX. 239 (PL. III–VIII)

Mormântul a fost înregistrat aproape de limita săpăturii, la circa 5 m spre sud față de mormintele Cx. 223, 224, săpate unul lângă celălalt, cu orientare ENE–VSV (62–242°). Groapa, de formă dreptunghiulară, a fost identificată pe lungimea de 112 cm.

Defunctul a fost așezat cu fața în jos (decubit ventral), în poziție orizontală, cu mâna dreaptă întinsă pe lângă corp și cea stângă așezată sub bazin. După poziția mâinilor, se poate trage concluzia că acestea nu au fost legate una de cealaltă. Din cauza poziției neobișnuite a corpului defunctului în groapa mormântului, coloana vertebrală s-a deplasat spre stânga.

În mormânt nu s-au înregistrat părți de animal/animale. Ținând cont, însă, de înregistrarea prezenței acestora în alte complexe funerare în zona picioarelor defuncților, precum și de faptul că groapa mormântului în cauză a fost afectată exact în această parte, nu se poate exclude eventuala depunere de părți de animal/animale.

Deoarece din scheletul uman, din motive necunoscute, nu s-au păstrat decât câteva oase, nu s-a putut efectua un studiu antropologic complet, ci doar analize de radiocarbon și izotopi stabili, ale căror concluzii sunt publicate la sfârșitul acestui articol. După observațiile antropologului Gabriel Vasile, avem de a face, probabil, cu un individ adolescent de sex feminin[5].

Inventarul mormântului

1. Cercel din argint, de calitate inferioară pe baza culorii, a fost descoperit pe partea dreaptă a craniului. Cercelul are o verigă deschisă, în partea inferioară a ei fiind montat prin sudare un glob mai mic, la baza căruia au fost montate tot prin sudare 2 + 2 granule foarte mici. În partea exterioară a cercelului se află trei globuri mari conectate la veriga cercelului cu un tubuleț de fixare în formă cilindrică sau sferică, iar de aceste trei globuri mari a fost lipit un glob și mai mare, o parte fiind distrusă de greutatea pământului. Doar la baza globului în interiorul verigii cercelului pot fi identificate cele patru granulații mici, în rest piesa este nedecorată, inclusiv globul mare. Înălțime estimată = circa 4 cm; diametrul verigii = 1,9 × 1,8 cm (Pl. VIII/1–3).

2. Șaptesprezece mărgele cu ochiuri *(Augenperlen)*, respectiv din sticlă, au fost înregistrate înșirate una după alta pe gâtul înhumatului. Probabil au fost puse pe o panglică și fixate astfel pe păr, nuanțele lor coloristice – galben, roșu, negru, alb – scoțând în evidență purtătorul (Pl. IX).

3. Lângă femurul stâng s-a păstrat un cuțitaș din fier. Lungime = 8,7 cm; lățime = 1,6 cm (Pl. VIII/4).

[5] Din motive obiective, am avut acces doar parțial la materialul antropologic.

3. DATAREA MORMÂNTULUI

Stabilirea cronologiei complexelor este unul dintre principalele obiective ale arheologiei funerare, momentul înmormântării fiind un țel foarte greu de atins prin utilizarea metodelor tradiționale (datarea pe baza descoperirilor monetare, a încadrării în orizonturi și a analogiilor). Datarea pe baza orizonturilor funerare definite prin tipuri de artefacte este cea mai răspândită, în asociere cu încadrarea cronologică bazată pe monede (deoarece se bazează pe datarea artefactelor identice sau asemănătoare cu cele aflate în complexele în care s-au descoperit și monede).

În cazul de față, elementele culturii materiale din mormânt corespund acestei condiții, având în vedere că cercelul ornamentat cu globulețe granulate mari, de tip Szentes/subtip Páhipuszta, a fost descoperit împreună cu o monedă emisă între anii 616–625 la Sânpetru German[6] (jud. Arad) (vezi și cazul M. 761 de la Szegvár – *Oromdűlő*). Tipul de cercel are analogii în siturile funerare din Ungaria de la: Deszk – *situl G* – M. 8, Mindszent – *Szegvári út* – M. 1, Szegvár – *Oromdűlő* – M. 33, 554, 692, 730, Szentes – *Belsőecser* – M. 1, Szentes – *Kurcapart* – descoperire izolată, Tiszavasvári – *Kashalmi dülő* – M. 33, Tiszavasvári – *Koldusdomb* – M. 18 și Tótkomlós – *Békéssámsoni út, Nr. 48* – M. 1, în complexe datate aproximativ în a doua treime a secolului al VII-lea și pe baza altor piese de inventar[7].

În ceea ce privește mărgelele, ele sunt tipuri bine-cunoscute în această perioadă, datarea lor putând fi bine urmărită pe tot parcursul secolului al VII-lea[8].

Totodată, în urma calibrării, datarea prin metoda radiocarbon ne-a arătat că înmormântarea, cu probabilitate de 68%, a fost efectuată între anii 600–641[9] (vezi Pl. III).

4. RITUALUL ÎNMORMÂNTĂRII ÎN DECUBIT VENTRAL

Înmormântarea, ca rit de trecere, a fost o atribuție, obligație și probă importantă a fiecărei comunități umane din trecut (precum și în prezent). Actele funerare reflectă gândirea unei comunități despre moarte și despre viața de apoi. Înmormântarea se referă la îngrijirea trupului și a sufletului celui mort[10], permițând totodată sufletului să călătorească în viața de apoi, separându-se în siguranță de lumea celor vii.

Mormintele de la Pecica – *Situl 15* se remarcă, fără îndoială, prin simplitatea actului funerar, caracterizate de orientarea cu predilecție E–V a decedaților (capul spre est, picioarele spre vest), respectiv depunerea unor părți de ofrande din animale sacrificate, cum este cazul mormintelor 163, 173, 223, 279. Astfel, se poate conchide că ritualurile funerare documentate în cadrul *Sitului 15* de la Pecica se înscriu în repertoriul regional al Mureșului Inferior[11].

Spre deosebire de acestea, mormântul 239 reprezintă un caz frapant și fără analogii în regiune, nu prin prisma inventarului funerar, ci din cauza poziției de depunere a defunctului ieșite din comun. Cazul femeii așezate în groapă în decubit ventral nu își găsește analogii în regiunea Mureșului Inferior (Pl. XI/nr. 1). De asemenea, în urma repertorierii siturilor funerare din secolele VI–VII (195 situri), s-a constatat aproape același lucru. Astfel, în regiunea de la est de Tisa cunoaștem doar două cazuri, ambele pe teritoriul Ungariei. De exemplu, M. 945 de la Szegvár – *Oromdűlő*, un *juvenis* sau adult tânăr de sex feminin, întins la rândul său pe burtă (Pl. XI/nr. 2), respectiv Búj – *Hiller-gőzmalom* (Pl. XI/nr. 3). La Szegvár – *Oromdűlő*, craniul este ușor deplasat pe partea dreaptă, umerii sunt contractați, oasele brațului sunt situate lângă coaste, iar membrele inferioare au fost așezate paralel[12] (Pl. X/2). În inventarul său se remarcă o pereche de cercei din bronz cu pandantiv globular granulat, având trei globuri medii și unul mare, identic cu cel de la Pecica, respectiv mărgele și capăt de curea realizată în tehnica presării[13]. În cursul analizei antropologice privind scheletele din situl funerar, Antónia Marcsik nu a observat semne patologice pe schelet, menționând doar vârsta și sexul biologic[14]. În schimb, ceea ce se remarcă este poziția planimetrică total periferică a complexului în cadrul sitului funerar (vezi Pl. X/1).

Un alt exemplu este mormântul de la Buj – *Hiller-gőzmalom*[15], considerat tot mormânt feminin, pe baza descoperirii unui cercel de aur (de tip Szentendre)[16].

În perioada analizată, nu cunoaștem asemenea cazuri nici în alte regiuni cu habitus funerar identic sau apropiat de zonele Dunării mijlocii[17]. În sinteza realizată de către Csilla Balogh, este amintit un caz de la Homokmégy – *Székesi* (mormânt izolat, singular), fără să se menționeze însă numărul mormântului (este vorba de M. 139)[18] (Pl. XI/nr. 4). Bărbatul de 18–22 de ani, orientat ENE–VSV, a fost înmormântat cu fața în jos, craniul lui fiind puțin mișcat spre stânga. Brațul stâng era strâns sub coaste, dar antebrațele erau fixate sub burtă[19]. Din păcate, în afară de observațiile privind sexul și vârsta biologică, scheletul nu a beneficiat de o analiză antropologică mai aprofundată.

Un alt exemplu, neluat în considerare de către Csilla Balogh, este mormântul 17 de femeie de la Bugyi – *Ürbőpuszta* (Ungaria), mormânt cu un inventar sărăcăcios (trei mărgele), orientat SE–NV[20] (Pl. XI/nr. 5). În zona

---

[6] Dörner 1960.
[7] Ormándy 1995, p. 157.
[8] Pásztor 2008.
[9] Datarea cu radiocarbon a fost efectuată de laboratorul *Atommagkutató Intézet* din Debrecen (https://www.atomki.hu/topics/view/36).
[10] Effros 2002.
[11] Mărginean, Gáll 2022.
[12] Lőrinczy 2022, p. 35, 3. kép 7.
[13] Lőrinczy 2022, p. 74, 141, 154, 57. kép 28.
[14] Marcsik 2022, p. 714–725, 750.
[15] Jósa 1904.
[16] Vezi Ormándy 1995, fig. 9.
[17] Despre perioada secolelor VI–VII, denumită epocă avară timpurie, vezi: Pohl 2018, p. 1–20. Privind arheologia epocii avare și cronologia acesteia: Faragó *et alii* 2022, fig. 3, 8–10.
[18] Gallina, Varga 2016, p. 125.
[19] Balogh 2013, p. 47.
[20] Bóna 1957, p. 158.

Transdanubiană, exemple rare avem de la Kup (Ungaria), unde, într-un mormânt cu inventar specific feminin, persoana decedată a fost înmormântată cu fața în jos[21], având un cercel de același tip cu cel de la Pecica – *Situl 15*[22] (Pl. XI/nr. 6).

La est de Pecica, în Bazinul Transilvaniei, un asemenea caz putem înregistra în cazul M. 19 de la Noșlac (jud. Alba), o înmormântare cu un inventar sărăcăcios, datată de către Alpár Dobos la sfârșitul secolului al VI-lea – începutul secolului al VII-lea. Din păcate, nici în acest caz nu avem la dispoziție expertiză antropologică[23] (Pl. XI/nr. 7).

Din aceste câteva exemple, putem observa că înmormântările în poziție decubit ventral sunt foarte rare în epoca avară timpurie. Din cele două cazuri, unde dispunem de analize antropologice și patologice, mormântul 945 de la Szegvár – *Oromdűlő* nu prezintă urme care pot fi legate de vreo maladie vizibilă, iar în cazul celui de la Homokmégy – *Székesi* se specifică doar sexul și vârsta. Nu se poate afirma în actualul stadiu al cercetării că ritualul dezbătut ar avea și un aspect de gen (în acest sens, mormântul de bărbat de la Homokmégy – *Székesi* menționat anterior este un bun exemplu), chiar dacă în majoritatea cazurilor inventarele sunt caracteristice înmormântărilor de femei.

Paradoxal, numărul lor se va înmulți în epoca avară târzie, fapt explicabil și prin numărul mai mare de morminte descoperit în această perioadă. Astfel, doar în zona dintre Mureș, Criș și Tisa, Lívia Bende a înregistrat 10 asemenea cazuri, atât copii, subadulți, cât și femei, respectiv bărbați adulți. În două cazuri, înhumarea în poziție decubit ventral a decedatului a fost asociată cu o orientare opusă celei a majorității mormintelor din cimitir. Cum menționează, pe bună dreptate, Livia Bende, ambele forme de înmormântare sunt rare, dar, în același timp, un fenomen comun tuturor cimitirelor de mari dimensiuni cercetate[24], cum vedem, spre exemplu, în cazul siturilor funerare de la Alattyán[25], Biatorbágy[26], Bugyi – *Ürbőpuszta*[27], Kiskörös[28], Ozora[29] (Ungaria), Leobersdorf[30] (Austria) etc.

Dacă extindem cercetările noastre asupra altor perioade, acest obicei funerar, sesizat într-o proporție restrânsă, capătă totuși accente generale, fiind documentat în diferite perioade și în regiunile de pe cursul inferior al Mureșului, respectiv în regiunile limitrofe. Astfel, încă din 1927, János Banner, cu ocazia repertorierii complexelor funerare cu defuncți în poziții chircite, din diferite epoci preistorice, amintește mai multe morminte în care decedatul a fost înhumat în decubit ventral[31]. Asemenea exemple cunoaștem în regiunea noastră și din perioada denumită „scitică" (Orosháza – *Gyopáros*[32]). În secolele V–VI, în regiunea Mureșului Inferior, identificăm exemple la Kiszombor, cu analogii citate din lumea germanică[33]. Totodată, în această regiune, apar înmormântări în decubit ventral atât în secolul al X-lea (mormântul de femeie cu un inventar foarte bogat de la Szeged – *Algyő* – M. 72[34]), cât și, mult mai multe exemple, în epoca medievală[35], fiind acceptată interpretarea așa-numitelor practici de „antivampirism", asociate cu protecția împotriva morților „periculoși" (strigoi)[36]. Un astfel de mormânt a fost recent descoperit (2019) în cimitirul din jurul bisericii de la Vărădia de Mureș (jud. Arad)[37]. Asemenea exemple sunt cunoscute și în alte regiuni din Europa până în epoca modernă[38].

5. CÂTEVA OBSERVAȚII ARHEOLOGICE

1. Pozițiile atipice, neobișnuite, deviante reprezintă un procent neînsemnat în siturile funerare din perioada medievală timpurie, precum și în Bazinul Carpatic în epoca avară timpurie.

2. În general, mormintele cu indivizi înhumați în decubit ventral au fost interpretate ca o pedeapsă aplicată defunctului (și, eventual, și rudelor acestuia), sub forma unei excluderi/degradări *post-mortem* sau drept un rit apotropaic de alungare a potențialelor energii negative emanate de către morți (deochiul). După părerea noastră, aceste două interpretări sunt fețetele aceluiași sistem de gândire, deoarece, în ambele cazuri, esența este reprezentată de teama micro-comunității/familiei față de individul înmormântat. Se poate accepta în general – inclusiv pe baza izvoarelor scrise medievale din Europa centrală și vestică privind practicile vampirice determinate de frica

[21] Jankó 1913, p. 66–67.
[22] Jankó 1913, p. 67: figura 4.
[23] Situl funerar este datat în secolele VI–VIII. Dobos 2014, p. 144, fig. 2.
[24] Bende 2017, p. 282.
[25] Kovrig 1963, p. 83–88.
[26] Simon 1993.
[27] Bóna 1957, p. 169.
[28] Horváth 1935, p. 17.
[29] ADAM 2002, Vol. I: p. 275 cu toată literatura de specialitate.
[30] Daim 1987, p. 94.
[31] Banner 1927, p. 33, 36, 40–43.
[32] Gyucha 2001, p. 120.
[33] Török 1936, p. 109; Kovrig 1963, p. 84: nota 162. Mai vezi: Walter 2008, p. 51–52.
[34] Kürti 1978–1979, p. 342.
[35] Spre exemplu: Gál 2019, p. 147. Noi descoperiri nepublicate în regiunea limitrofă cu zona Mureșului Inferior: https://www.baon.hu/kultura-bacs-kiskun/2016/10/a-templomhegy-ujabb-titkait-tartak-fel-a-regeszek.
[36] Brather 2007, p. 116.
[37] Săpătură inedită condusă de Florin Mărginean.
[38] Toplak 2015, p. 77: nota 3. În acest sens, merită amintit cazul fetiței de 13 ani de la San Calocero, din Albenga, pe coasta Liguriei (biserica cu hramul martirului *Calocerus* a fost construită în secolele V-VI, fiind abandonată în 1593). Persoana subadultă a fost plasată cu fața în jos în mormântul ei, care a fost săpat mult mai adânc decât celelalte, într-un loc izolat, dar nu departe de biserică. Fata, care a murit în jurul vârstei de 13 ani, a fost îngropată cu mâinile încrucișate așezate pe bazin, cu picioarele întinse. Din structura oaselor sale, a reieșit că suferea de anemie severă, respectiv de scorbut. Este posibil ca adolescenta, de doar 140 cm înălțime, evident palidă, poate chiar sângerândă, să-și fi îngrozit comunitatea, care a considerat-o vrăjitoare, posedată de diavol. În timp ce, la momentul descoperirii ei, arheologii credeau că *Fata vrăjitoare* a murit la sfârșitul secolului al V-lea, analizele izotopilor de carbon au arătat că ea a decedat, de fapt, cândva între 1400 și 1500 (Dellù 2014). Vezi și Pl. X/3–5.

revenirii mortului[39] – că, uneori, această frică are legătură cu anumite boli care au și determinat moartea individului (în acest sens, cazul fetiței din M. 2 de la San Calocero (Italia) este un exemplu concret, chiar dacă se datează în secolul al XV-lea)[40]. Fiecare caz trebuie investigat contextual și în mod critic, luând în calcul faptul că tratamentele defuncților în cadrul ceremoniei de înmormântare se datorează unui număr mare de factori (Pl. X/3–5).

3. Înmormântările de acest tip în perioada avară timpurie, din Bazinul Carpatic, trebuie legate de o tendință care pare a fi universală[41]. În contextul actual, ele par să fie mai mult legate de sexul feminin, dar o asemenea afirmație trebuie făcută cu precauție, dacă avem în vedere numărul foarte mic de cazuri și dacă luăm în considerare și existența mormântului de bărbat de la Homokmégy – *Székesi*[42].

4. În cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15,* în lipsa analizelor histologice și paleopatologice, nu putem lega teama comunității de o maladie vizibilă a defunctului. În stadiul actual al cercetării, credem că avem de-a face cu un ritual în care comunitatea s-a „asigurat" că defunctul și sufletul său nu s-ar mai putea întoarce. Așezarea în decubit ventral în groapă a unui individ decedat de o moarte specială sau prematură (o „moarte rea"!) poate exprima tendința comunității de a-i îngreuna acestuia întoarcerea în „lumea celor vii".

6. OBSERVAȚII ANTROPOLOGICE

Cele câteva remarci de ordin antropologic, care au vizat mormântul 239 de la Pecica, au fost efectuate într-o manieră neconvențională, prin examinarea fotografiilor realizate *in situ*. În acest mod, a fost relevat un schelet îngropat în decubit ventral, din care lipsește cea mai mare parte a coastelor și oasele membrelor inferioare, de la femur în jos (tibii – cu excepția unui mic fragment din extremitatea proximală stângă –, peronee și oasele picioarelor).

Din punct de vedere tafonomic (gradul de conservare a resturilor scheletice supuse acțiunii agenților deteriogeni din mediul în care s-a descompus scheletul) se remarcă distrugeri în principal în zona toracelui și la nivelul majorității epifizelor oaselor lungi.

În legătură cu vârsta la deces a individului, mai vizibile pentru observație sunt epifizele distală humerală dreaptă și distală femurală stângă (ambele fuzionate), dar și creasta iliacă dreaptă (care pare nesudată), ceea ce ne indică faptul că individul ar avea o vârstă la deces în jur de 14 ani, dar nu mai mult de 17–20 ani[43]. Nu se disting cu certitudine caracteristici care ar putea să garanteze încadrarea defunctului în categoria adulților. Prin urmare, concluzionăm că avem de a face, cel mai probabil, cu un individ din categoria adolescent.

În ceea ce privește sexul antropologic, apreciem că acesta ar putea fi feminin, dacă ținem seama de unele dintre caracteristicile vizibile în special la nivelul bazinului (marele șanț sciatic drept – deschis) și craniului (relief nucal – șters)[44], precum și de relativa gracilitate a întregului schelet. Și aici păstrăm unele rezerve, deoarece nu sunt inteligibile majoritatea caracterelor sexuale discriminante.

Alte caracteristici care pot fi menționate din investigarea fotografiilor sunt cele legate de arheotanatologie, o direcție multidisciplinară în (bio)arheologie, care, în linii mari, are ca obiectiv studiul ritualurilor funerare din trecut. Diversele poziții în care se găsesc unele dintre elementele scheletice (craniul situat pe axul longitudinal al scheletului, cu fața în jos, simfizele pubiene neseparate și în general elemente ale aparatului osteo-articular aflate în conexiune anatomică, a căror poziție inițială nu a fost afectată), ne fac să credem că defunctul nu a avut sicriu, aspect care pare evident dacă ținem seama și de poziția în decubit ventral în care a fost depus. O excepție ar constitui-o coloana vertebrală, care prezintă o discontinuitate la nivel toracic, în schimb suntem de părere că aceasta nu este datorată existenței unui spațiu gol („în vid"), ci, mai degrabă, unui potențial deranjament post-depozițional. În ceea ce privește modul de împachetare al celui înhumat, nu beneficiem de elemente care să susțină această acțiune. Dimpotrivă, poziția claviculelor (cu extremitățile dispuse lateral, nu în plan vertical) pare să indice o împachetare slabă ori chiar absența unei împachetări a celui îngropat. Prin urmare, concluzionăm că individul a fost depus într-un „spațiu plin", direct în pământ, o mărturie în plus fiind și lipsa oricărui alt obstacol care să se afle în legătură directă cu arhitectura gropii și care să nu fi permis „deplasarea" oaselor[45].

Datele rezultate în urma analizei de izotopi stabili:

Nr.	Sit/complex	δ13C *vs.* PDB (‰) (±0.1‰)	Conținut C (%) (±0.2%)	δ15N *vs. air (‰) (±0.1‰)*	Conținut N (%) (±0.2%)	Proporție C/N
I/3311/3	Pecica sit 15_Cx. 239	-17,1	33,0	11,7	12,3	3,1

[39] Cu multe date: Brather 2007. Despre datele etnografice privind împiedicarea revenirii mortului în lumea celor vii, înregistrate în regiunile actuale ale României, Serbiei și Ungariei: Banner 1927, p. 55–58.

[40] Dellù 2014.

[41] Vezi Toplak 2017, p. 39–44: notele 4–19.

[42] Balogh 2013, p. 47; Gallina, Varga 2016, p. 125.

[43] Balogh 2013, p. 47; Gallina, Varga 2016, p. 125.

[44] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16–21.

[45] Duday 2009, p. 38–46.

MULȚUMIRI

Articolul a fost scris în cadrul proiectului nr. TKP2021-NKTA-24, implementat cu sprijinul oferit de Ministerul Inovării și Tehnologiei din Ungaria, din Fondul Național de Cercetare, Dezvoltare și Inovare, finanțat prin schema de finanțare TKP2021 (The article has been written in the frame of the project no. TKP2021-NKTA-24, implemented with the support provided by the Ministry of Innovation and Technology of Hungary, from the National Research, Development and Innovation Fund, financed under the TKP2021 funding scheme).

BIBLIOGRAFIE

ADAM 2002 – J. Szentpéteri (Hrsg.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Vol. I–II, VAH 13, Budapest, 2002.

Balogh 2013 – Cs. Balogh, *A Duna-Tisza köze avar kori betelepülésének problémái*, Disertație de doctorat, Budapest, 2013.

Balogh, Lőrinczy 2019 – Cs. Balogh, G. Lőrinczy, *Az avar kori női fejdíszek egy változata – a veretes párták,* Iuxta Danubium 16, 2018, p. 118–143.

Banner 1927 – J. Banner, *A magyarországi zsugorított temetkezések*, Dolgozatok-Szeged 3(1–2), 1927, p. 1–122.

Bende 2017 – L. Bende, *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében*, SAP 8, Budapest, 2017.

Bóna 1957 – I. Bóna, *Az ürbópusztai avar temető,* ArchÉrt 84(1), 1957, p. 155–174.

Brather 2007 – S. Brather, *Wiedergänger und Vampire? Bauch- und Seitenlage bei westslawischen Bestattungen des 9. bis 12. Jh*, în: G. H. Jeute, J. Schneeweiß, C. Theune (eds), *Aedificatio terrae. Beiträge zur Umwelt- und Siedlungsarchäologie Mitteleuropas. Festschrift für Eike Gringmuth-Dallmer zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie, Studia honoraria 26, Rahden/Westfalen 2007, p. 109–117.

Buikstra, Ubelaker 1994 – J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Fayetteville, 1994.

Daim 1987 – F. Daim, *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, Niederösterreich*, Studien zur Archäologie der Awaren 3, Wien, 1987.

Dellù 2014 – E. Dellù, *Resti umani tra consuetudine e anomalie*, în: P. Pergola, S. Roascio, E. Dellù, G. Spadea, R. Valente, G. Castiglia, *Il complesso di San Calocero ad Albenga alla luce dei nuovi dati (campagna di scavo in concessione al Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana del 2014)*, Rivista di Archeologia Cristiana 90, 2014, p. 392–403.

Dobos 2014 – A. Dobos, *Plunder or ritual? The phenomenon of grave reopening in the row-grave cemeteries from Transylvania (6th–7th centuries)*, în: M. Gligor (ed.), *Archaeothanatology: An Interdisciplinary Approach on Death from Prehistory to the Middle Ages*, Annales Universitatis Apulensis, Series Historica 18/II, 2014, p. 135–162.

Dörner 1960 – E. Dörner, *Mormînt din epocă avară la Sînpetru German,* SCIVA 11(2), 1960, p. 423–433.

Duday 2009 – H. Duday, *The archaeology of the dead, Lectures in archaeothanatology*, Oxbow Books, Oxford, 2009.

Effros 2002 – B. Effros, *Caring for Body and Soul. Burial and the Afterlife in the Merovingian World*, Pennsylvania, 2002.

Faragó *et alii* 2022 – N. Faragó, E. Gáll, B. Gulyás, A. Marcsik, E. Molnár, A. Bárány, G. Szenthe, *Dietary and cultural differences between neighbouring communities: A case study on the early medieval Carpathian Basin (Avar and post-Avar period, 7th–9th/10th centuries AD)*, JAS 42, 2022, 103361, p. 1–19.

Gallina, Varga 2016 – Zs. Gallina, S. Varga, *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. Században*, MHÁS Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10, Szeged – Budapest, 2016.

Gál 2019 – A. Gál, *Régészeti adatok a 14–15. század temetkezési rítusához*, Acta iuvenum: Sectio archaeologica 4, 2019, p. 141–161.

Gyucha 2001 – A. Gyucha, *A szkíta kor emlékei Békés megyében*, în: *A hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora*, Gyulai Katalógusok 19, Gyula, 2001, p. 117–127.

Horváth 1935 – T. Horváth, *Az üllői es a kiskörösi avar temető /* Die awarischen Gräberfelder *von Üllő und Kiskörös,* AH 19, Budapest, 1935.

Jankó 1913 – L. Jankó, *Néhány archaeológiai adat Pápa város környékéről*, ArchÉrt 33, 1913, p. 60–70.

Jósa 1904 – A. Jósa, *Avar fülbevalóról Bújról*, ArchÉrt 24, 1904, p. 254–255.

Lőrinczy 2022 – G. Lőrinczy, *A szegvár-oromdűlői kora avar kori temető*, în: G. Lőrinczy, B. Major, A. Türk (eds.), *A szegvár-oromdűlői temető és a Tiszántúl kora avar időszaka (The Szegvár-Oromdűlő Cemetery and the Avar Period in the Trans-Tisza Region)*, SAP 25, Budapest, 2022, p. 11–404.

Kovrig 1963 – I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán,* AH 40, Budapest, 1963.

Kürti 1978–1979 – B. Kürti, *Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló)*, MFMÉ 1978–1979/1 (1980), p. 323–347.

Marcsik 2022 – A. Marcsik, *Szegvár-Oromdűlő avar kori lelőhely humán csontanyaga. Újabb adatok az Alföld avar kori népességéhez,* în: G. Lőrinczy, B. Major,A. Türk (eds.), *A szegvár-oromdűlői temető és a Tiszántúl kora avar időszaka (The Szegvár-Oromdűlő Cemetery and the Avar Period in the Trans-Tisza Region)*, SAP 25, Budapest 2022, p. 707–767.

Mărginean, Gáll 2022 – F. Mărginean, E. Gáll, "*The Outskirts of the Khagan". The First "Avar" Conquerors in the Lower Mureș in Light of The Graves from Pecica "Est/Smart Diesel": Archaeological and 14C Analyses*, Starinar 72, 2022, p. 267–300. https://doi.org/10.2298/STA2272267M.

Mărginean *et alii* 2022 – F. Mărginean, M. H. K. Hőgyes, S. Peter, E. Gáll, *"The Outskirts of the Khagans". An Overview of the Avar Age Burial Sites near Pecica*, în: A. Rapan Papeša, A. Dugonjić (eds.), *Avars and Slavs. To sides of a belt strap end–Avars on the north and the south of the Khaganate*, MAZCA 5, Zagreb 2022, p. 240–255.

Nikita, Karligkioti 2019 – E. Nikita, A. Karligkioti, *Basic guidelines for the excavation and study of human skeletal remains*, Version 1.0, The Cyprus Institute, Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center (STARC), Nicosia, 2019.

Ormándy 1995 – J. Ormándy, *Granulációs díszítés avarkori tárgyakon. Gúla-és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók*, MFMÉ – SA 1, 1995, p. 151–168.

Pásztor 2008 – A. Pásztor, *Ergebnisse der typochronologischen Untersuchung awarenzeitlicher Perlenfunde in Ungarn. Perlentracht in der Früh- und Mittelawarenzeit*, Anteus 29–30, 2008, p. 307–324.

Pohl 2018 – W. Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Ithaca – London, 2018.

Rácz 2014 – Zs. Rácz, *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*, MRGZ 116, Mainz, 2014.

Simon 1993 – L. Simon, *Kőpakolásos temetkezések* a *biatorbágyi avar temetőben* (*előzetes jelentés*), HOMÉ 30–31/2, 1993, p. 141–168.

Toplak 2015 – M. Toplak, *Prone Burials and Modified Teeth at the Viking Age Cemetery of Kopparsvik. The Changing of Social Identities at the Threshold of the Christian Middle Ages*. Analecta Archaeologica Ressoviensia 10, 2015, p. 77–97.

Toplak 2017 – M. Toplak, *Deviant burials und Bestattungen in Bauchlage als Teil der Norm*, Frühmittelalterliche Studien 51, 2017, p. 39–56.

Tănase 2010 – D. Tănase, *Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea Mijlocie şi Inferioară în secolele VI–VII,* Timişoara, 2010.

Török 1936 – Gy. Török, *A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink közt / Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit*, Dolgozatok-Szeged 12, 1936, p. 101–177.

Walter 2008 – S. Walter, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mengen (Kr. Breisgau-Hochschwarzwald)*, Disertație de doctorat, München, 2008.

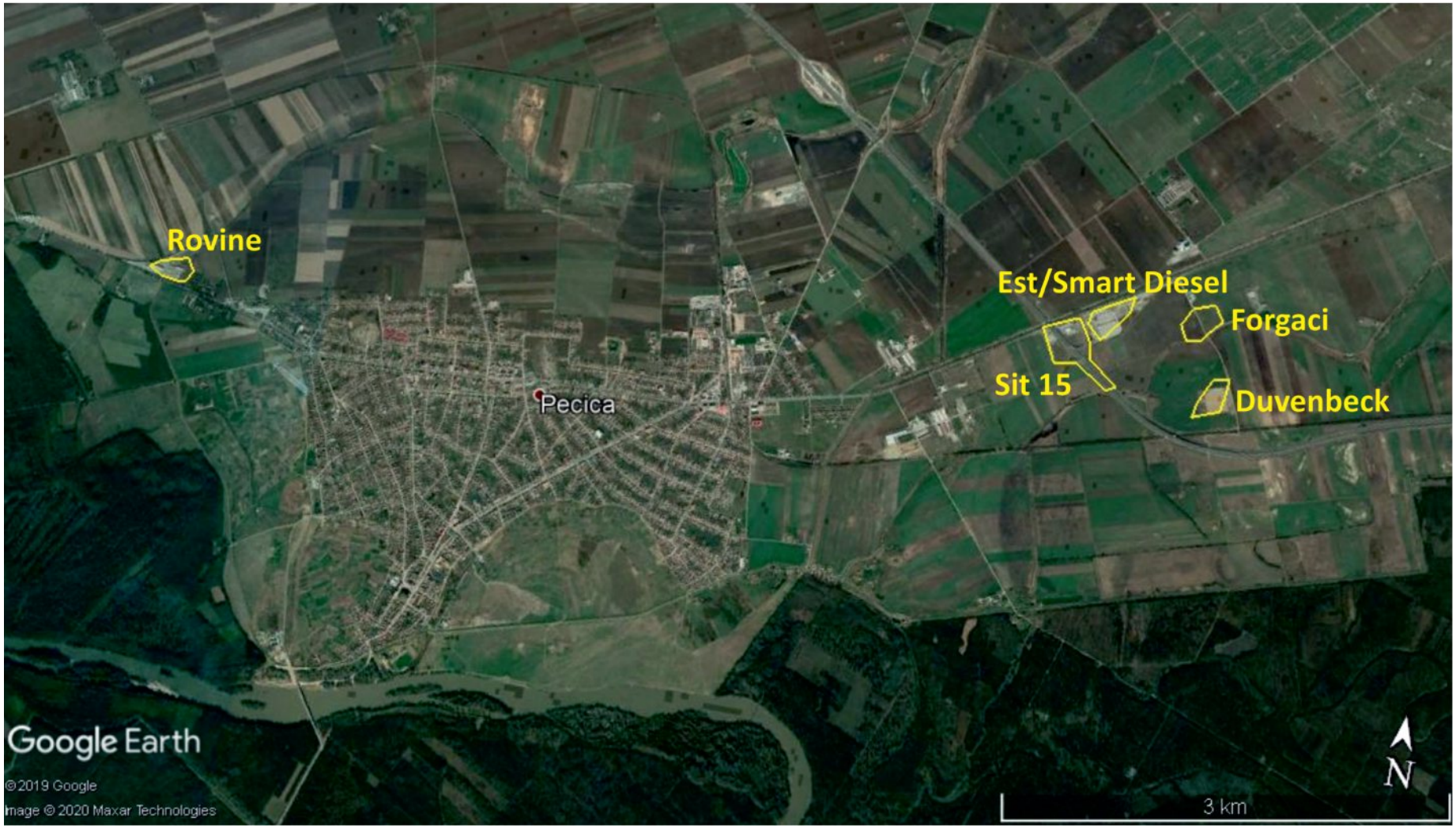

Planșa I. *Distribuția topografică a siturilor funerare din epoca avară în zona Pecica.*
Plate I. *The topographic distribution of the sites with funerary discoveries from the Avar Age in the Pecica area.*

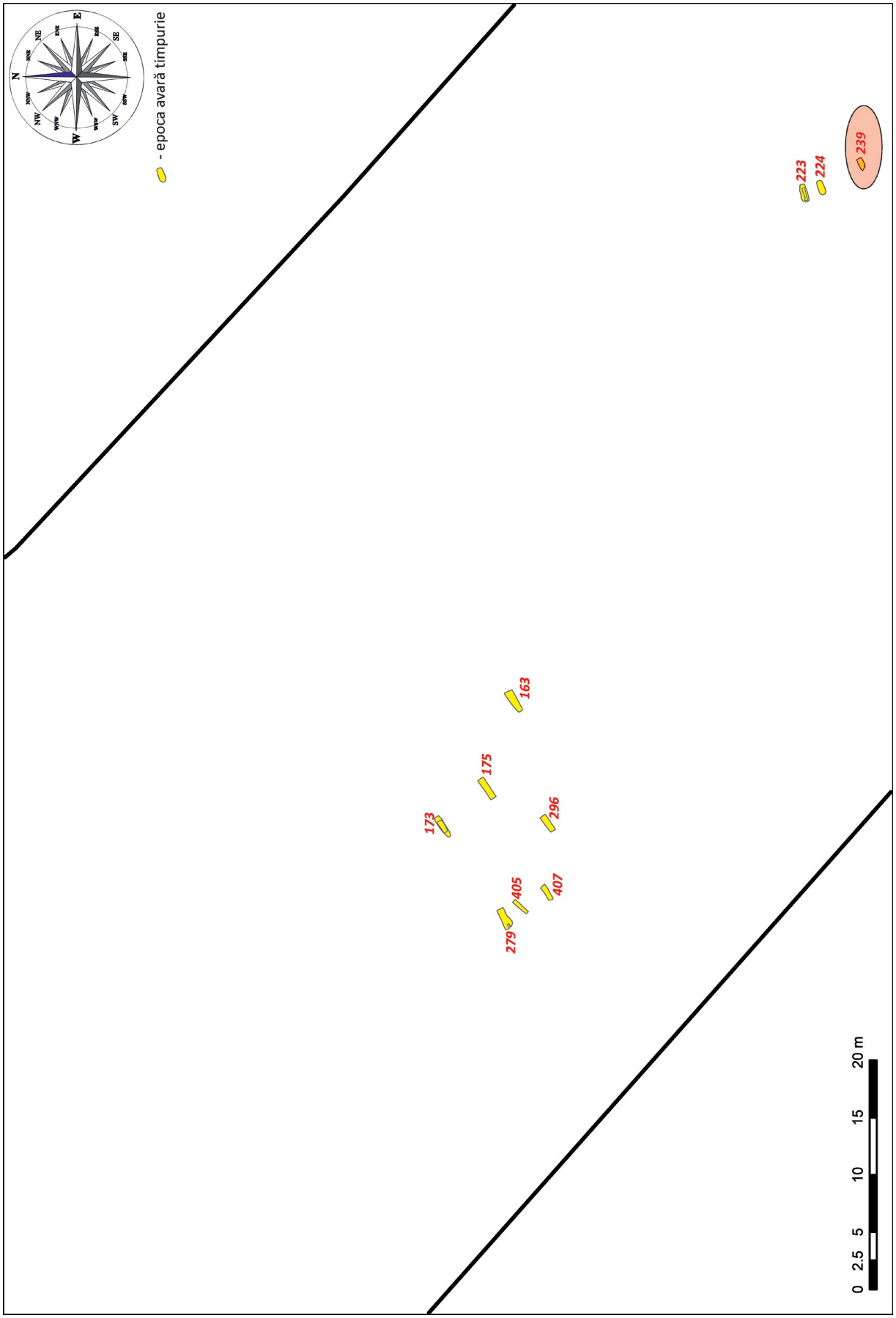

Planşa II. *Planul general al mormintelor din epoca avară timpurie (Grupul de morminte I–II) cu locul precis al mormântului 239.*
Plate II. *General map of the graves from the Early Avar Period's (Funerary sites I–II) and the precise locations of grave 239 from Pecica* – Site 15.

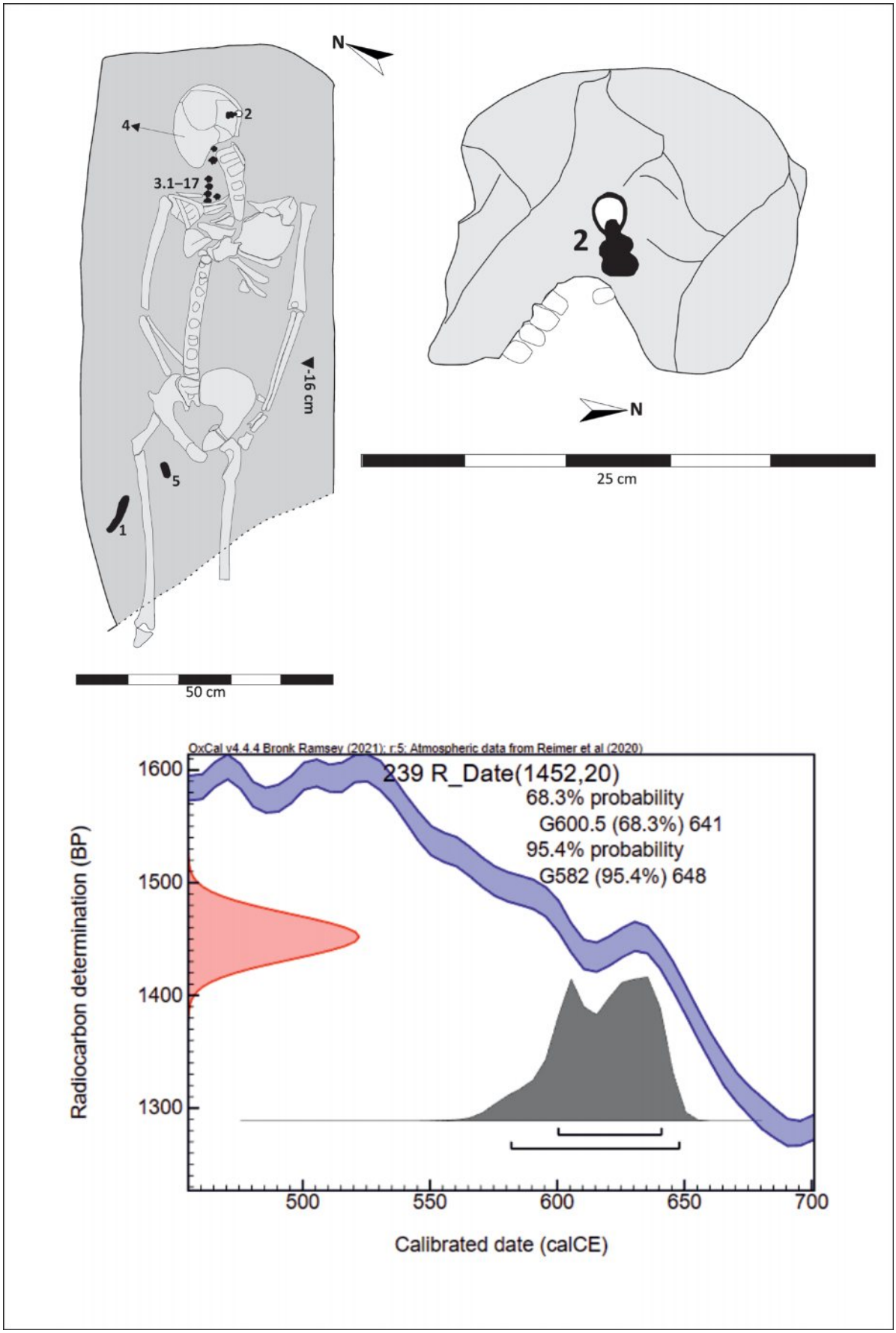

Planșa III. *Pecica* – Situl 15. *Mormântul Cx. 239.*
Plate III. *Pecica* – Site 15. *Grave Ft. 239.*

Planșa IV. *Pecica* – Situl 15. *Mormântul Cx. 239.*
Plate IV. *Pecica* – Site 15. *Grave Ft. 239.*

Planșa V. *Pecica* – Situl 15. *Mormântul Cx. 239.*
Plate V. *Pecica* – Site 15. *Grave Ft. 239.*

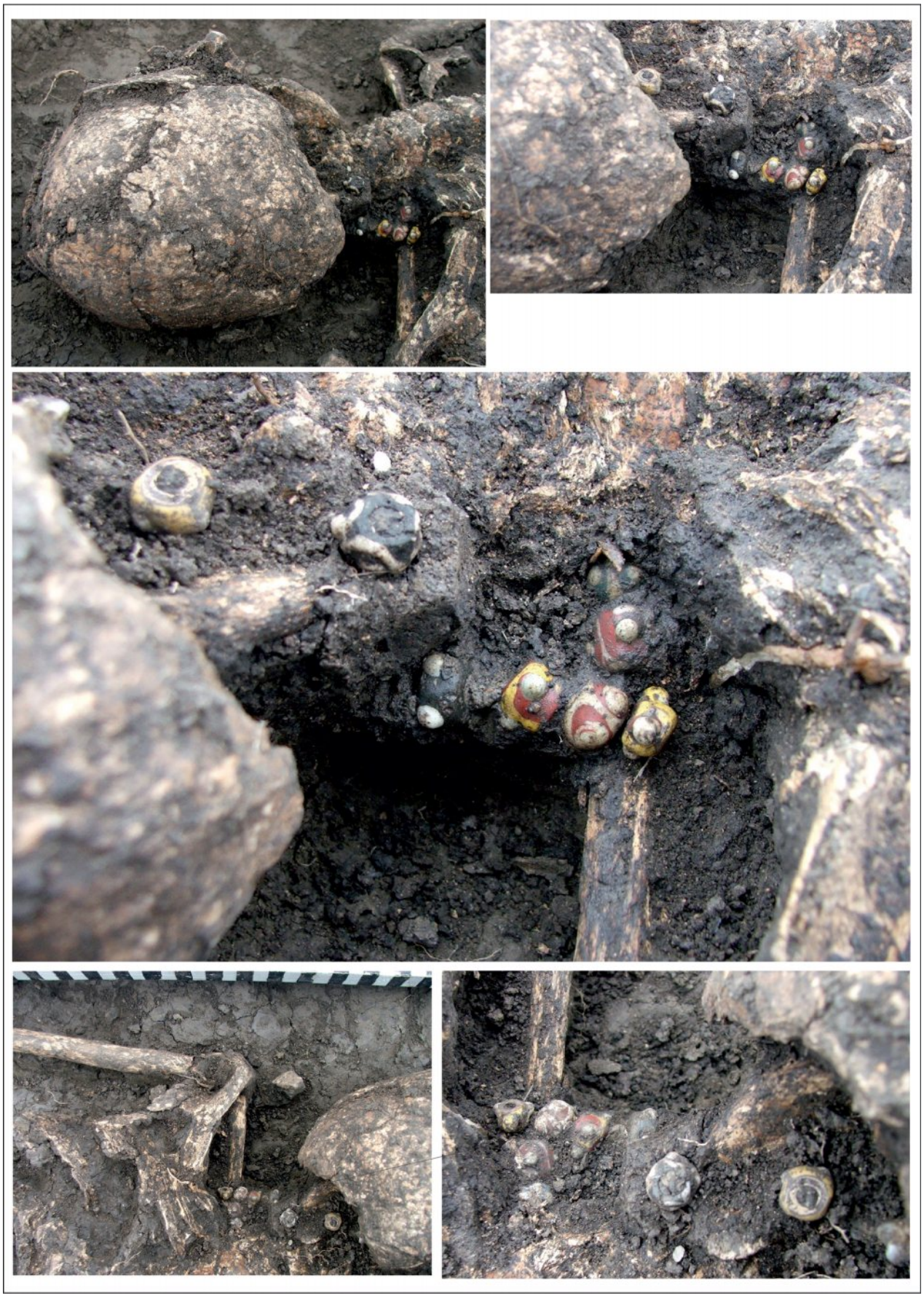

Planșa VI. *Pecica* – Situl 15. *Mormântul Cx. 239.*
Plate VI. *Pecica* – Site 15. *Grave Ft. 239.*

Planșa VII. *Pecica* – Situl 15. *Mormântul Cx. 239.*
Plate VII. *Pecica* – Site 15. *Grave Ft. 239.*

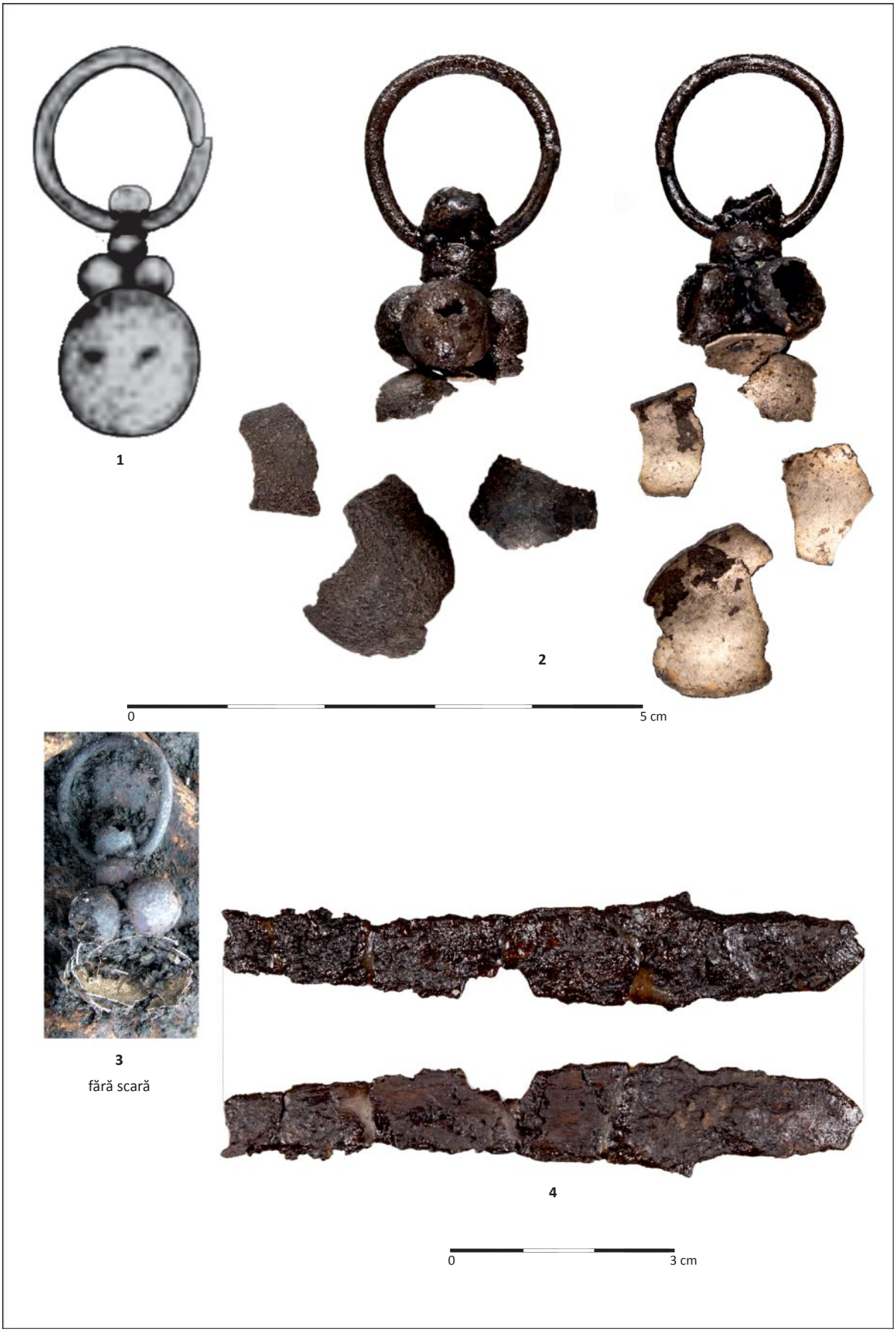

Planșa VIII. *Pecica* – Situl 15. *Mormântul 239: reconstrucția cercelului și starea lui actuală (1–2), poziția din mormânt (3) și cuțitul (4).*
Plate VIII. *Pecica* – Site 15. *Grave 239: the reconstruction of the earring and its current state (1–2), the position in the grave (3) and the knife (4).*

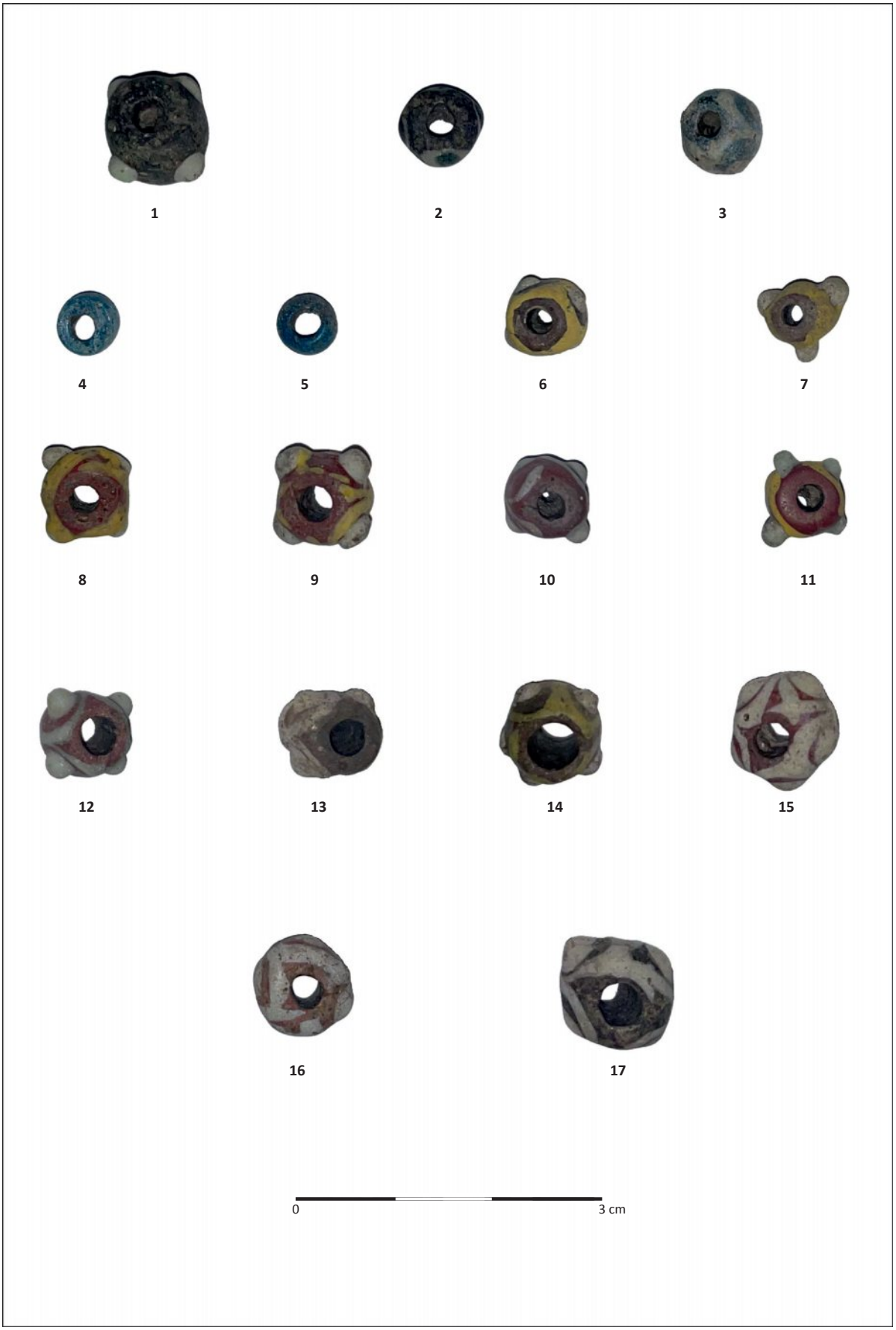

***Planșa IX**. Pecica* – Situl 15. *Mormântul Cx. 239.*
***Plate IX**. Pecica* – Site 15. *Grave Ft. 239.*

***Planșa X**. 1–2. Szegvár –* Oromdűlő*: planul necropolei și mormântul 945 (după Lőrinczy 2022, 3. kép 7, bit.ly/3RkKyfp); 3–5. San Calocero (după https://www.archaeology.wiki/wp-content/uploads/2015/11/Medieval-witch-skeleton-found-in-Italy.jpg).*

***Plate X**. 1–2. Szegvár –* Oromdűlő*: the general map of the funerary site and the grave 945 (after Lőrinczy 2022, 3. kép 7, bit.ly/3RkKyfp); 3–5. San Calocero (after https://www.archaeology.wiki/wp-content/uploads/2015/11/Medieval-witch-skeleton-found-in-Italy.jpg)*

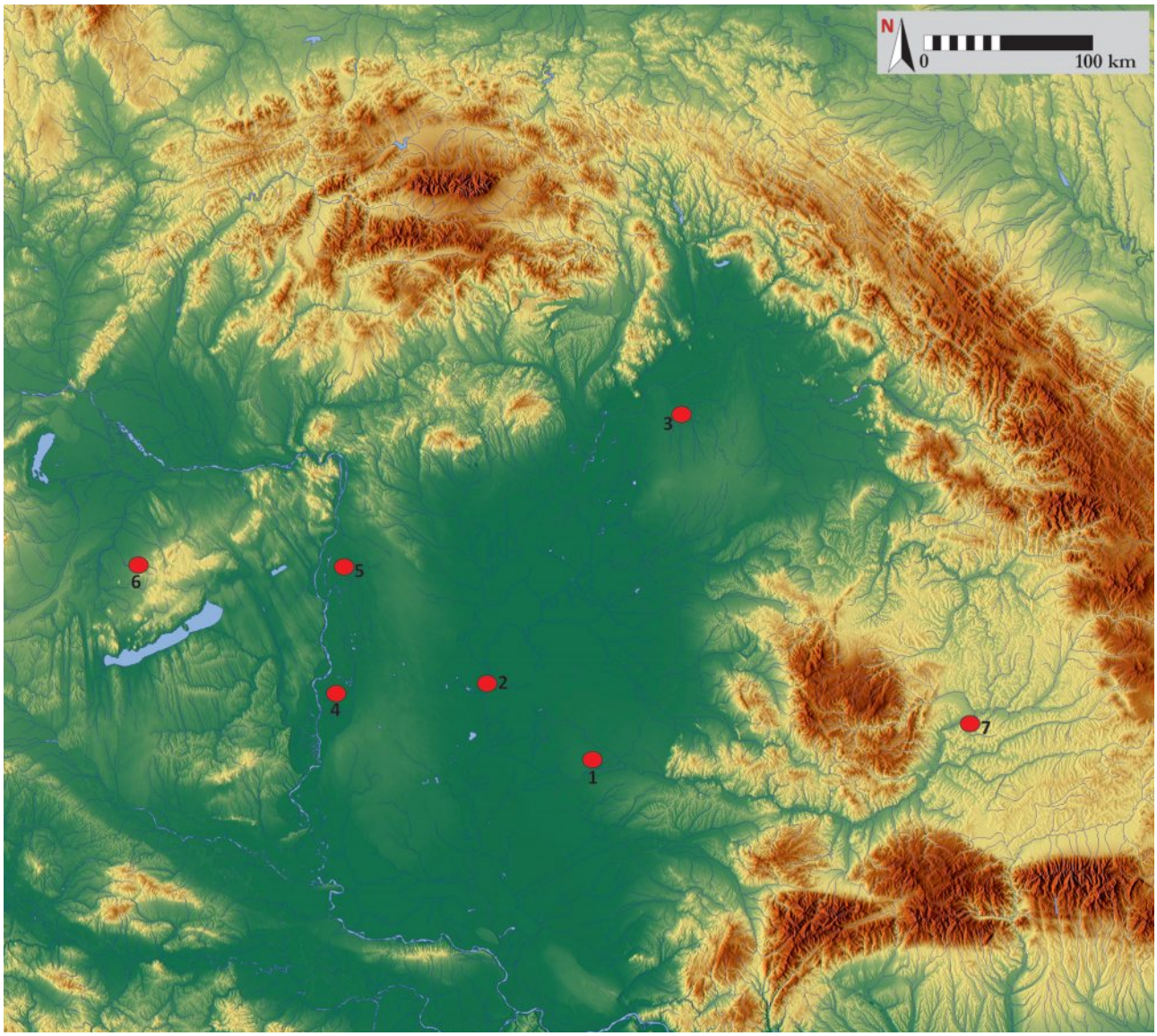

***Planșa. XI**. Distribuția în Bazinul Dunării mijlocii a înmormântărilor în decubit ventral, cu lista mormintelor: 1. Pecica* – Situl 15*, Mormântul cx. 239; 2. Szegvár* – Oromdűlő*, M. 945; 3. Buj; 4. Homokmégy* – Székesi*, M. 139; 5. Bugyi* – Ürbőpuszta*, M. 17; 6. Kup; 7. Noșlac, M. 19.*

***Plate 11**. The distribution within the Middle Danube Basin of the prone burials in the Early Avar Period, with the list of the graves: 1. Pecica* – Site 15*, Gr. Ft. 239; 2. Szegvár* – Oromdűlő*, Gr. 945; 3. Buj; 4. Homokmégy* – Székesi*, Gr. 139; 5. Bugyi* – Ürbőpuszta*, Gr. 17; 6. Kup; 7. Noșlac, Gr. 19.*

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

CERCETĂRI ARHEOLOGICE PREVENTIVE ÎN ORAȘUL MEDIEVAL TÂRGOVIȘTE – *STRADA CALEA DOMNEASCĂ NR. 192*

Florin Gabriel PETRICĂ[a], Minodora CÂRCIUMARU[a], Mihai Claudiu NĂSTASE[a]
[a] *Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească" Târgoviște, România; e-mails: floringabrielpetrica@yahoo.com, minodora.c@gmail.com, nastase_mc@yahoo.com*

Keywords: *Late Middle Age, Târgoviște, cemetery, church*
Abstract: *Towards the end of 2020, across the street from what is today Princely Court Openair Museum, the formally Princely Court of Târgoviște, as part of a rescue archaeological research project, on a relatively small surface, several medieval features were discovered. These structures unveiled several historical sequences from the timeframe of XVth–XVIIIth century. The oldest objects, consisting of a few ceramic fragments, indicate the existence of dwellings from the La Tène period and from the IIIrd–IVth centuries, somewhere in the area. Artifacts and features dated to the XVth–XVIth centuries documented the existence of a craftsman's workshop in the same area. The most important discovery, however, is a necropolis (18 features), partially captured in the surveyed area, previously untraceable in terms of documentary information. The same chronostratigraphic context revealed a sidewalk pavement and a collapsed building, probably a bell tower. These discoveries suggest the existence of an ecclesiastical complex, dated in the second half of the XVIth century, but whose existence, according to some clues, seems to have been rather short. The first-hand observations during the excavation on the youth of many of those buried were also confirmed by anthropological research. Thus, the interdisciplinary research corroborated information from contemporary documents, about Wallachia and implicitly Târgoviște, between the end of the XVIth and the first three decades of the XVIIth century, a series of military events took place whose negative effect was enhanced by natural calamities, translated into famine and disease. The necropolis and the medieval structures discovered at* Strada Calea Domnească nr. 192*, on a surface of about 70 square meters, are yet another layer from the complex chronostratigraphy of the city and, at the same time, proves, on one side, still the remarkable archaeological potential of Târgoviște, and on another, that research of its past entered in another stage.*

Cuvinte-cheie: *Târgoviște, necropolă medievală, complex ecleziastic*
Rezumat*: Către sfârșitul anului 2020, vis-a-vis de curtea domnească, în cadrul unei cercetări arheologice preventive, pe o suprafață de teren relativ mică, au fost descoperite mai multe complexe de vârstă medievală, care au reușit să pună în lumină câteva secvențe istorice din Târgoviștea secolelor XV–XVIII. Cele mai vechi obiecte, constând în câteva fragmente ceramice, indică locuiri de epocă La Tène și de secolele III–IV, undeva în zonă. Artefacte și complexe datând din perioada secolelor XV–XVI atestă existența unui atelier de meșteșugar în aceeași arie. Cea mai importantă descoperire, însă, este o necropolă (18 complexe), inedită sub aspect documentar, surprinsă parțial în suprafața cercetată. În același context cronostratigrafic au mai fost descoperite urmele unui caldarâm și ale unei clădiri medievale prăbușite, probabil un turn clopotniță. Aceste descoperiri sugerează existența unui complex ecleziastic, creat în a doua parte a secolului al XVI-lea, dar care, după unele indicii, pare să fi funcționat o perioadă scurtă de timp. Observațiile din timpul cercetării asupra vârstei scăzute a celor înhumați au fost confirmate și de cercetările antropologice. Astfel, cercetarea interdisciplinară a reușit să confirme informațiile din documentele epocii medievale, când în Țara Românească și implicit în Târgoviște, între sfârșitul secolului al XVI-lea și primele trei decenii ale secolului al XVII-lea, au loc o serie de evenimente militare al căror efect negativ a fost potențat de calamitățile naturale, transpuse în foamete și boli. Necropola și complexele medievale descoperite în punctul* Strada Calea Domnească nr. 192*, pe o suprafață foarte redusă, de circa 70 m^2, sunt o oglindă a acestor vremuri îndepărtate. Descoperirile reflectă, totodată, potențialul arheologic remarcabil al Târgoviștei, a cărui cercetare pășește, după cum se observă, într-o altă etapă.*

În Evul Mediu, viața orașului Târgoviște era concentrată pe *Calea Domnească*, numită și „Ulița Mare" sau „Ulița Domnească", unde se regăsesc azi, ca repere istorice și arheologice, complexe precum Curtea Domnească, curți boierești, case de târgoveți, biserici cu cimitir, construcții civile și piețe. Înglobat într-un mediu urban condensat, peisajul ecleziastic medieval constituie azi unul dintre subiectele prioritare ale istoriei urbane, iar o hartă a bisericilor și cimitirelor, asociată cu analiza interdisciplinară a rezultatelor cercetărilor, reprezintă, cu siguranță, o etapă avansată a arheologiei. Descoperirile arheologice prezentate în acest material constituie, din această perspectivă, o modestă contribuție cu privire la topografia cimitirelor din Târgoviștea medievală.

Un proiect imobiliar anunțat în anul 2020 la adresa Strada Calea Domnească, nr. 192, impunea, dată fiind poziționarea terenului în vatra orașului medieval, o cercetare arheologică preventivă (Pl. I/1, 3–4). Nu au fost semnalate investigații arheologice anterioare în acel perimetru, însă o documentare teoretică prealabilă a avut o certă importanță în stabilirea unor criterii ale abordării arheologice. Astfel, în anii '30 ai secolului trecut, arheologul Virgil Drăghiceanu menționa, în curtea unei familii *Pârjolescu* din Târgoviște, existența unei lespezi funerare, datată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea[1]. Publicarea inscripției a rămas fără ecou, iar terenul de unde a fost recuperată lespedea nu a cunoscut nicio investigație în acest sens. Corelând

[1] Drăghiceanu 1931, p. 92.

informația istorică cu cea extrasă dintr-o altă sursă, cartografică de această dată, intitulată *Planul de Situație al Ruinelor Palatului Domnesc, Biserica și Curtea Domnească cu împrejurimile din Târgoviște*[2], am localizat proprietatea *Pârjolescu* vis-a-vis de Curtea Domnească, la adresa Strada Calea Domnească, nr. 192, exact în spațiul vizat pentru demararea cercetărilor arheologice preventive (Pl. I/2).

I. STRATIGRAFIE ȘI COMPLEXE ARHEOLOGICE

Cercetarea arheologică s-a rezumat strict la suprafața impusă de proiect, de circa 70 m^2. Într-o primă fază, au fost întreprinse operațiuni de înlăturare a unui strat de beton, ce acoperea parțial curtea interioară, ulterior fiind marcate unitățile de cercetare. Au fost trasate inițial două secțiuni, S.I (8,00 × 2,00 m) și S.II (6,00 × 2,00 m).

S.I a fost orientată sud–nord, profilul de sud fiind ancorat de structura casei. În capătul de nord al S.I, s-a trasat S.II, orientată est–vest, cu latura lungă paralelă cu gardul de la nord de proprietate, iar capătul de vest orientat perpendicular pe calcanul casei din imediata vecinătate. Ulterior, pentru o cercetare completă, a fost trasată o a treia secțiune, S.III (8,00 × 2,50 m), dispusă paralel cu latura de vest a S.I. Demontarea ulterioară a martorilor a făcut posibilă deschiderea unei unice suprafețe de cercetare.

Cele mai vechi complexe arheologice descoperite sunt reprezentate de o serie de gropi menajere (notate *gm* în planul general al complexelor arheologice), de formă neregulată, de diferite mărimi, situate la cote cuprinse între -1,50–2,00 m (Pl. II/1). Unele gropi au fost distruse de complexe arheologice mai târzii, în general fiind surprinsă *in situ* doar partea inferioară a acestora, de unde au fost recoltate oase de animal, bucăți de zgură, mici fragmente de tablă sau bulgări de cupru, fragmente de creuzete, precum și materiale ceramice caracteristice secolului al XV-lea. La partea superioară a gropii menajere nr. 4 a fost descoperit un caldarâm îngust de piatră de râu, a cărui lățime varia între 1,00–1,20 m. „Aleea" pietruită, orientată nord-est–sud-vest, a fost identificată la cota de -1,40 m și tăia oblic suprafața S.III. Porțiuni restrânse din amenajarea descrisă au fost dezvelite în S.I și în S.III, în ultima secțiune pavajul situându-se la nivelul inferior al unor gropi de înhumare, cu numerele 3, 8, 9 și 12.

La sfârșitul secolului al XV-lea sau în prima jumătate a secolului al XVI-lea, zona a suferit o transformare majoră, vizibilă atât stratigrafic, cât și sub raportul vestigiilor descoperite. Astfel, peste aleea pietruită și peste complexele de tip gropi menajere s-a depus un strat de nivelare constând dintr-un pământ negricios, afânat, ce conținea diverse materiale, precum fragmente de cărămidă, pietre de râu, oase de animale și ceramică. Peste acest nivel a fost identificat un strat compact, variabil ca grosime (între 0,30 și 0,50 m), alcătuit din pietre de râu tasate. Un astfel de caldarâm a fost surprins în S.I și S.III și, parțial, în S.II, la cota superioară de -0,40–0,50 m, adâncindu-se până la cota inferioară de -0,80–1,00 m (Pl. III/3–4).

Următorul nivel este reprezentat de mai multe gropi de înhumare, care au străpuns în numeroase locuri caldarâmul amintit anterior. Săparea mormintelor a afectat o parte din suprafața gropilor menajere, dar și nivelul cultural asociat lor, fapt ce a determinat împrăștierea materialului conținut, regăsit inclusiv în umplutura gropilor de înhumare. Contextul general al înhumărilor, dată fiind dispunerea mormintelor, succesiunea lor și existența inventarului funerar, indică faptul că ne aflăm în fața unui cimitir medieval, necunoscut până astăzi, a cărui amenajare în acel spațiu nu este accidentală. Subliniem că cercetarea noastră a surprins doar secvențial acest cimitir, a cărui limită a fost interceptată doar spre nord. Au fost identificate 18 gropi de înhumare, însă, prin reînhumările sau deranjamentele surprinse, numărul indivizilor este mai mare decât cel al gropilor (Pl. II/2). Cimitirul, raportat la suprafața impusă de proiect, se extinde spre vest, sud și est, adică spre curțile vecine și spre strada Ion Heliade Rădulescu. Morminte există, cu siguranță, și sub temelia casei, după cum indică un craniu (M.16), prins sub scările acesteia.

Peste caldarâmul menționat au fost descoperite, în partea de vest a S.III, resturile *in situ*, ale unui perete aparținând unei clădiri de zid (Pl. III/1–2). Astfel, prezența caldarâmului, a zidurilor prăbușite, a cimitirului, precum și a întregului context descoperit, argumentează ipoteza existenței în acest loc, în perioada secolelor XVI–XVII, a unui complex ecleziastic, format din biserică și cimitir. Clădirea, din care am surprins doar un fragment de zid, căzut peste caldarâmul de piatră, avea la partea superioară un registru de cărămidă ce alcătuia un decor tip „dinți de fierăstrău", specific lăcașelor de cult sau clădirilor civile mai importante (Pl. III/2). Cum urme de frescă nu au fost descoperite, credem că rămășițele clădirii ar putea aparține ipotetic unui turn clopotniță. Această ipoteză se fundamentează pe descoperirea, la mică distanță de aceste resturi, în S.II, a unei cărămizi care are incizată pe suprafața sa chiar schița unui turn. Din păcate, clădirea, a cărei prăbușire a avut loc dinspre sud către nord, se află în totalitate sub temelia sau în curtea casei vecine, situată imediat la sud (imobilul cu nr. 35). Poziția clădirii medievale în topografia urbană zonală ar justifica acest lucru, întrucât turnul ar fi poziționat la limită cu actuala stradă „Ion Heliade Rădulescu", stradă veche, pe unde s-ar fi putut face accesul în incinta bisericii.

Revenind la analiza unităților stratigrafice, precizăm că atât cimitirul, cât și clădirea-turn, este posibil să-și fi încheiat existența destul de timpuriu, încă din perioada medievală, în zona cercetată, cele mai târzii monede descoperite ca inventar funerar ținând de orizontul primei jumătăți a secolului al XVII-lea. Peste cimitir și molozul de zidărie s-a depus ulterior, în secolul al XIX-lea, un strat de pământ negricios, în care s-a fundat actuala casă.

În S.II, separată inițial printr-un martor stratigrafic de S.I și S.III, situația a fost complet diferită. În acest sector lipsesc înhumările, limita cimitirului fiind clar delimitată în celelalte secțiuni. La partea superioară se găsește nivelul

[2] INP., dosar 3399, fila 17.

de depunere din secolele XIX–XX, în care s-a fundat casa actuală și pe care s-a amenajat un caldarâm modern. Sub acest nivel, la adâncimea de -0,30–0,40 m au fost descoperite resturile unui cuptor casnic, de formă circulară. Acesta se datează, pe baza materialelor descoperite (inclusiv o monedă emisă în anul 1602), în intervalul secolelor XVII–XVIII (Pl. III/5). În asociere cu acest cuptor a fost descoperită o pipă, chiar în nivelul de distrugere al instalației. În nivelul anterior funcționării cuptorului a fost stabilită limita spre nord a caldarâmului nr. II (Pl. III/4), iar sub acest nivel au fost interceptate urmele unor șanțuri înguste practicate în solul steril. Aceste canale, în interiorul cărora a fost descoperită o cantitate însemnată de cenușă, pot fi puse în legătură cu un alt cuptor, de data aceasta meșteșugăresc, ale cărui urme de funcționare, identificate în profilul de vest al S.II, îl situează atât în afara ariei de cercetare, cât și în afara incintei imobilului contemporan.

II. NECROPOLA MEDIEVALĂ

Fără îndoială, cea mai importantă descoperire a acestei cercetări este cimitirul medieval, inedit sub aspect arheologic și documentar. Existența unei necropole vechi în această zonă centrală a orașului, chiar peste drum de incinta curții domnești, era necunoscută până astăzi. Din această perspectivă, rezultatele obținute pot fi considerate ca reprezentând o contribuție reală privind istoria și topografia cimitirelor din Târgoviștea medievală.

Cimitirul a fost surprins în S.I și S.III, în suprafața cuprinsă între locuința contemporană și complexele arheologice identificate în S.II. Se poate afirma că în ultima secțiune menționată a fost reperată limita de nord-vest a cimitirului. Au fost identificate 18 gropi de înhumare (G.) (Pl. II/2) și un număr de 21 de morminte (M.). Numărul mai mare de morminte se explică prin faptul că în aceeași groapă au fost descoperiți, în unele cazuri, mai mulți indivizi (G.4, G.5, G.7, G.18). În cazul G.7 se observă cum înhumarea lui M.11 a cauzat deranjarea osemintelor lui M.12 și M.13, fiind vorba aici de o înhumarea a unui individ într-o groapă de mormânt mai veche. O situație specială am înregistrat în cazul G.18, unde arheologic s-au identificat oseminte deranjate, dispersate pe întreaga sa suprafață, fără a identifica gropile de înhumare propriu-zise (Pl. VI/d). Dintre acestea, în patru cazuri (M.9, M.19, M.20. M.21), corespunzătoare în plan G.9, G.14, G.15, G.17, osemintele au fost depistate în conexiune anatomică, pentru restul de 11 indivizi, doar analiza antropologică a putut demonstra existența lor[3] (Pl. II/2).

Așa cum se întâmplă deseori într-o cercetare a unei necropole, nu toți indivizii înhumați au fost surprinși în poziția depunerii lor. Astfel, în cele 18 gropi cercetate, doar 11 indivizi au fost surprinși integral în poziția inițială (M.1, M.2, M.3, M.4, M.5, M.9, M.11, M.14, M.15, M.18, M.19), iar alți trei (M.16, M.20, M.21), deși nederanjați de alte înhumări, au fost dezveliți doar parțial, în profilul de vest al S.III și în cel de est al S.I, cercetarea lor integrală nefiind posibilă. Mai multe morminte au fost identificate cu osemintele răvășite: M.6 și M.7 (G.5), M.8 (G.8), M.10 (G.10), M.17 (G.13). Starea proastă de conservare a osemintelor, în special cele de *fœtus*, *infant* sau copil, a făcut imposibilă evidențierea lor corespunzătoare. Indivizii erau poziționați cu capul spre vest și picioarele spre est, poziție firească pentru înhumările creștine. Nu toate mormintele au conținut inventar funerar, iar cel identificat este destul de sărac: monede, inele, accesorii vestimentare, fragment de țesătură, ace de voal.

G.1 - M.1 – S.I, carourile 6 și 7, W -1,10 m, dimensiunea gropii: 1,60 × 0,55 m. Adult, sex feminin, 48,1–55,0 ani. Individul era depus ușor înclinat, mâna dreaptă fiind așezată peste torace, iar cea stângă, pe lângă corp. Picioarele erau îndoite spre stânga. Individul pare mai curând înghesuit pe fundul gropii. Inventar: inel fragmentar, mici bulgări de cupru, în context secundar (Pl. IV/4).

G.2 - M.2 – S.I, carourile 1 și 2, W -1,20 m, dimensiunea gropii: 1,70 × 0,60 m. Adult, sex masculin, 32,0–48,8 ani. Poziția corpului: decubit dorsal, mâinile încrucișate pe piept, capul așezat pe patru bolovani. Inventar: copcă tip stea, în șase colțuri, ace de voal, monedă (1618). În aceeași groapă au mai fost descoperite oseminte deranjate, atribuite antropologic unui nou-născut.

G.3 - M.3 – S.I–S.III, caroul 4, W -1,50 m, dimensiunea gropii: 1,75 × 0,70 m. Adult, sex feminin, 19,4–34,7 ani. Poziția corpului: decubit dorsal, cu mâinile încrucișate pe piept. Inventar: monedă perforată, fragmentară, ilizibilă.

G.4 - M.4–M.5 – S.I, caroul 1, W -1,70 m, dimensiunea gropii: 1,70 × 0,75 m. Groapa de înhumație suprapune o groapă menajeră ce conținea ceramică databilă în secolul al XV-lea. Mormânt dublu, adult și copil, așezați unul lângă celălalt, în decubit dorsal. Copilul (sex indeterminabil, 3,0–3,2 ani) avea mâna dreaptă sub bărbie, cea stângă, lângă corp, iar adultul (sex feminin, 42,0–51,5 ani) a fost găsit cu mâinile pe bazin. Inventar: monedă (1612).

G.5 - M.6–M.7 – conturată la W -1,45 m, dimensiunea gropii: 0,80 × 0,60 m. Conține osemintele deranjate a doi copii, sex indeterminabil, cu vârste cuprinse între 0,3 luni și 2,4 ani.

G.6 - M.18 – S.III, identificată la W -1,70 m, dimensiunea gropii: 0,90 × 0,60 m. Copil, 2,6–2,8 ani, sex indeterminabil. Poziția corpului: decubit dorsal, mâinile pe bazin. Inventar: vas de sticlă fragmentar, două monede, mici fragmente de țesătură (Pl. VII/5).

G.7 - M.11 – S.I–S.III, W -1,40 m, dimensiunea gropii: 1,50 × 0,50 m. Copil, 2,0–2,8 ani, sex indeterminabil. Poziția corpului: decubit dorsal, mâinile așezate pe bazin. În aceeași groapă au mai fost descoperite alte două înhumări de copii (**M.12** și **M.13**) (Pl. V/b), cu vârste cuprinse între 7,5 și 8 ani, sex nedeterminat. Osemintele au fost deranjate de înhumarea lui M.11. Inventar: monedă otomană, perforată.

G.8 - M.8 – S.III, W -1,40 m, dimensiunea gropii: 1,00 × 0,45 m. Conține osemintele a doi copii, cu vârsta

[3] Pentru analiza antropologică, care ne-a fost pusă cu binevoință la dispoziție, vezi Vasile 2023.

cuprinsă între 1,7 – 4,3 ani, sex indeterminabil. S-au putut releva osemintele unui singur individ, în conexiune anatomică. Nu a avut inventar.

G.9 - M.9 – S.II, W -1,40 m, dimensiunea gropii: 1,80 × 0,65 m. Adolescent, vârsta 11,0–15,0 ani, sex masculin. Poziția corpului: decubit dorsal, cu mâinile pe lângă bazin. În aceeași groapă, la vest de M.9, a mai fost descoperit un craniu, aparținând unei persoane de sex feminin, cu vârsta de cel puțin 51,5 ani. Foarte probabil ca acesta să provină din G.18, unde au fost descoperite mai multe înhumări deranjate. Groapa mormântului a fost suprapusă de caldarâmul de piatră, iar peste această amenajare a fost găsit zidul prăbușit al clădirii medievale menționate mai sus. Fără inventar.

G.10 - M.10 – S.III, dimensiunea gropii: 0,85 × 0,45 m. Conține oseminte deranjate, aparținând unui nou-născut, sex indeterminabil. Inventar: inel argint, fragmentar.

G.11 - M.14 – S III, W -1,45 m, dimensiunea gropii: 1,35 × 0,45 m. Copil cu vârsta de 7,0–8,0 ani, sex indeterminabil. Poziția corpului: decubit dorsal, cu mâinile pe bazin. Inventar: inel din sârmă de argint.

G.12 - M.15 – S.III, W -1,45 m, dimensiunea gropii: 1,40 × 0,45 m. Copil cu vârsta de 8,7–9,0 ani, sex indeterminabil. Poziția corpului: decubit dorsal, cu mâinile deasupra bazinului. Inventar: o monedă otomană perforată. În aceeași groapă au mai fost descoperite oseminte de la doi nou-născuți.

G.13 - M.17 – S.III, W -1,55 m, dimensiunea gropii: 1,00 × 0,45 m. Oseminte deranjate, aparținând unui adult și unui nou-născut. Sex și vârstă indeterminabile. Fără inventar.

G.14 - M.19 – S.III, W -1,70 m, dimensiunea gropii: 1,60 × 0,60 m. Prezenta urme de sicriu. Adult, vârstă și sex indeterminabile. Poziția corpului: decubit dorsal, mâinile așezate pe bazin. Inventar: vas de sticlă, inel de argint. În același mormânt au mai fost descoperite oseminte aparținând a doi nou-născuți.

G.15 - M.21 – S.III, W -1,70 m. Adult, sex indeterminabil. Surprins parțial, doar picioarele, restul scheletului rămânând în profilul vestic al S.III. Inventar: accesoriu vestimentar.

G.16 - M.16 – S.III, necercetat, W -1,20 m. Schelet poziționat sub scările casei. Vizibil doar craniul (nerecuperat).

G.17 - M.20 – S.III, Adult, sex feminin, 25,3–39,4 ani. Surprins parțial, doar picioarele, restul osemintelor rămânând în profilul vestic al secțiunii. Inventar: accesoriu vestimentar.

Observație: Mormintele M.9, M.19, M.21 și M.20 sunt înglobate unei gropi unice, anume **G.18**. Aceasta, în afara mormintelor deja semnalate, mai conținea oseminte sumare și dispersate, provenite de la mai mulți indivizi, atât adulți, cât și copii.

În zona gropilor de înhumare G.8 (M.8) și G.12 (M.15) s-a păstrat o amenajare de tip caldarâm, identificată și în colțul de nord vest al S.III.

III. DESCRIEREA MATERIALULUI ARHEOLOGIC

III.1. Ceramică

III.1.1. Ceramică La Tène și sec. III–IV d.Hr.

Ceramică cenușie, de epocă La Tène, provine de la trei vase, deosebite ca formă:

- **Ceașcă** (fragment), rugozitate mică, ardere reducătoare, neuniformă. Pastă de culoare cenușiu închis, compactă, de bună calitate. La partea exterioară și pe buză, vasul este acoperit cu o angobă de culoare cenușiu deschis. Corpul este bombat, gât scurt, buză proeminentă spre exterior și rotunjită către interior (Pl. VII/1a; XIII/4).

- **Fragment de ceramică cenușiu** cu ton mai închis la exterior și mai deschis la interior. Perete subțire și fin la atingere, lustruit la exterior. Decorat probabil cu o serie de șanțuri înguste, paralele.

- **Fragment dintr-un perete de vas** de dimensiuni mai mari (oală-borcan?), tonuri de cenușiu închis la exterior și mai deschis la interior. Pastă compactă de foarte bună calitate. Partea exterioară lustruită. Decorul a fost realizat printr-o incizie cu ajutorul unui obiect cu dinți deși și ascuțiți, de tipul pieptenului (Pl. VII/1b).

Alte două fragmente mai mici sunt mai greu de datat (sec. III–IV?). Primul are pereții mai groși și o pastă în care degresantul, un nisip cu granulație mică, este în cantitate mare. Ardere oxidantă. Decor, incizii punctate (Pl. VII/1c). Al doilea fragment, perete subțire, pastă compactă, ardere oxidantă, culoare cărămiziu închis, ardere secundară. Decorul surprins pe fragment indică două linii vălurite (Pl. VII/1d).

III.1.2. Ceramica medievală

S-a descoperit o cantitate relativ însemnată de ceramică, raportat la suprafața cercetată, aflată toată în stare fragmentară. Materialul poate fi împărțit în mai multe categorii, potrivit criteriului funcțional.

Astfel, majoritatea fragmentelor ceramice este reprezentată de ceramică de bucătărie sau uz comun nesmălțuită, restul fragmentelor aparținând ceramicii smălțuite de tip decorativ, dar și de uz comun. Diverse piese ceramice fragmentare sunt reprezentate de creuzete, cahle de sobă, țigle. Aproximativ întregi sunt o pipă și o cărămidă cu reprezentarea unui turn medieval.

III.1.2.1. Ceramica de uz comun

Deși fragmentară, este categoria cel mai bine reprezentată sub aspectul varietății profilului gâtului și a buzei (Pl. XIII/1–3). Nu s-a recuperat niciun exemplar întreg sau care să poată fi întregit. Predomină oala borcan, multe fragmente purtând urmele arderii secundare. După diametrul gurii și tipologia buzei, se constată o largă varietate a mărimii vaselor de acest tip (Pl. XII). Există și un tip de oale de dimensiuni mai mari, probabil carafe, cu gura largă și buza vasului bilaterală, plată și prevăzută cu un

cioc de scurgere. Decorul este format din caneluri paralele, realizate cu un obiect de tipul spatulei. Buza este împărțită în două jumătăți delimitate de o nervură, ce separă buza exterioară de cea interioară. Ceramica databilă în secolul al XV-lea a fost descoperită în gropile anterioare cronologic înhumărilor, uneori și în umplutura mormintelor.

Caracteristice sunt vasele de tip borcan, oală cu toartă, ulcioare, castroane, străchini, capace, cupe, pahare, cești. Multe fragmente poartă urmele arderii secundare. Ceramica de secol XV, realizată exclusiv la roata cu învârtire rapidă, este de culoare roșie, cu pereții subțiri, având ca decor, incizii paralele dispuse pe gât și umăr. Unele vase din secolul al XVI-lea prezintă, în plus, un decor format dintr-o succesiune de linii subțiri paralele realizate din angobă albă, alături de o linie vălurită incizată pe pântec (Pl. VII/2). Un fragment din baza unui vas, cu diametrul mai mare, care nu prezenta o ardere secundară, sugerează și existența unor vase de păstrat lichide. Chiar dacă nu poate fi întregit niciun vas, varietatea părții superioare, caracterizată de gât și buze, aruncă o lumină spre ceramica uzuală a secolelor XV–XVI. Ceramica nesmălțuită din secolele XVII–XVIII a fost mai rar întâlnită în cadrul cercetării, predominând ceramica uzuală smălțuită. Este caracterizată de gâtul drept și puțin înalt al vasului, de profilul abia subliniat al buzei, dar mai ales de decorul dispus pe suprafața buzei și pe partea interioară a gâtului vasului. Acesta este tușat cu o angobă albă, dispusă în formă de linii vălurite simple sau intercalate între benzi paralele concentrice.

Oala fără toartă se caracterizează prin corpul bombat, gura largă, dar mai ales printr-o mare varietate a profilului gâtului și buzei. Oala cu toartă sau oala borcan prezintă în majoritatea cazurilor un corp bombat și un gât ușor evazat spre exterior. Se întâlnesc și cazuri cu gâtul drept. Ulcioarele, mai rar întâlnite, prezintă un corp suplu și gât alungit, precum și un diametru al gurii mult mai redus față de cel al oalelor și oalelor borcan. Castroanele și străchinile sunt reprezentate în special de partea superioară a vaselor, buzele fiind late, uneori segmentate de o nervură mediană, aproximativ aplatizate și ușor înclinate spre interior. Capacele de oală sunt în formă de clopot, cu marginea ridicată, rezultând un șanț circular, cu decor simplu pe margine, realizat prin impresiunea cu degetul, cu decor format dintr-o serie de cercuri concentrice, dispuse de la vârf către margine. În spațiul dintre cercuri este redată o linie vălurită și alte incizii sub formă de puncte. Dintr-un astfel de capac s-a mai păstrat doar un fragment din capătul de apucat, prevăzut cu o mică toartă (Pl. IX/f–h). Puține fragmente pot fi încadrate în categoria vaselor de băut. Ele aparțin unor cupe cu corp evazat, paharelor cu formă cilindrică și ceștilor cu corp scund și foarte evazat.

III.1.2.2. Ceramica smălțuită

Ceramica smălțuită este reprezentată în principal de farfurii decorative, specifice secolelor XIV–XVI, dar și de cele de uz casnic, acestea din urmă fiind caracteristice secolelor XVII–XVIII. Puține fragmente recuperate mai aparțin castroanelor, vaselor de păstrat lichide, de tipul oalelor și ulcioarelor.

Farfuriile decorative au baza inelară, cu perforații pentru agățătoare. Sunt specifice secolelor XIV–XVI, databile în cazul de față spre limita superioară. Sunt decorate cu motivul cercurilor concentrice, smălțuite în culoarea verde foarte închis, aspect mat, sau mai prezintă un decor vegetal în partea centrală a vasului (Pl. VIII/h–o). Un alt tip este reprezentat de farfuriile smălțuite monocrom, în diverse culori (roz, verde, brun), fără decor; uneori buza farfuriei este zimțată (Pl. VIII/g). Vasele smălțuite de uz comun sunt specifice secolelor XVII–XVIII, majoritatea lor fiind recuperate din marea groapă menajeră nr. 1. Chiar dacă varietatea formelor descoperite este săracă în acest caz, fiind vorba doar de câteva farfurii, castroane, oale și ulcioare, decorul este deosebit de epocile precedente, existând astfel o posibilă cenzură la nivelul realizării decorului vaselor (Pl. VIII/a–f). Astfel, la nivelul borcanelor se observă aplicarea smalțului doar pe buza și interiorul gâtului vasului, exteriorul fiind decorat sărăcăcios prin două linii incizate paralele și o angobă aplicată uniform pe toată partea exterioară. Farfuriile de bucătărie au interiorul smălțuit, fie monocrom, fie prin aplicarea pe un fond uniform a unor motive florale, geometrice sau sub forma unor multiple linii concentrice paralele. Un exemplar de gât de ulcior indică smălțuirea exclusiv a buzei.

III.2. Țigle

Au fost descoperite trei fragmente de **țiglă**, unul smălțuit și două nesmălțuite. Se datează în secolul al XVI-lea și provin cel mai probabil de la construcția prăbușită (Pl. IX/e). Analogiile cele mai apropiate pentru astfel de materiale se găsesc la Curtea Domnească din Târgoviște, unde cercetările recente au pus în evidență o pivniță, cu perioadă de funcționare în intervalul secolelor XV–XVI. Din interiorul acestei structuri din piatră și cărămidă au fost recuperate diverse materiale de construcție, între care se remarcă țiglele smălțuite monocrom sau policrom[4].

III.3. Cahle

Categoria cahlelor este reprezentată de un număr redus de piese. S-au identificat două fragmente utilizate la coronamentul sobei, traforate, de tipul „floare de crin" sau fleuron, smălțuite în verde, cu nuanțe albicioase și verde închis mat (Pl. IX/a–c). Un alt fragment aparține tipului de cahlă cu reprezentarea „Sf. Gheorghe omorând balaurul", smălțuită în culorile verde-oliv (Pl. IX/d). Cele două tipuri menționate mai sus se datează în secolul al XVI-lea. Un ultim fragment aparține tipului de cahle „Cetatea cu turnuri", smălțuit în tonuri de galben și verde (Pl. IX/i). Se datează la mijlocul și a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Numeroase fragmente de cahle, care se încadrează în

[4] Petrică *et alii* 2022, p. 366–367.

aceleași tipologii, au fost identificate cu ocazia cercetărilor arheologice preventive, întreprinse în perioada anilor 2019–2020, pe aceeași stradă, Calea Domnească[5].

III.4. Cărămidă incizată

O descoperire inedită o reprezintă cărămida incizată (L = 26 cm, l = 13 cm, h = 4 cm), descoperită în S.II, la adâncimea de -0,50–0,60 m, într-un context stratigrafic ce ține de secolul al XVII-lea (Pl. IX/1). Deosebirea față de o cărămidă obișnuită, găsită deseori într-o săpătură arheologică, constă în prezența pe una din fețe a unor incizii ce indică schița sau releveul unei clădiri. În momentul descoperirii, prezenta urme de mortar și o spărtură în zona inferioară. Analizând elementele care alcătuiesc reprezentarea, cărămida este foarte probabil suportul unui plan de clădire, a cărei funcționalitate se înscrie, cel mai probabil, în zona religioasă. Pe o bază dreptunghiulară, de 8 cm lungime și 4 cm lățime, este schițat un corp vertical de 6 cm lungime și lățime de 3 cm, împărțit în trei registre. Din colțurile corpului pornesc, stânga, dreapta, două turnulețe de 6,5 cm înălțime fiecare, iar lățimea, între 1 și 1,4 cm. Aceste turnulețe au în capete două simboluri identice, dar aparent diferite ca dimensiuni, astfel încât turnul din dreapta este sensibil mai înalt. Este evidentă intenționalitatea schiței, regăsită atât în coerența dispunerii corpurilor, cât și a numărului liniilor ce le compun. Cu cifre romane de la I la IV (scris însă ca un VI) sunt numerotate nivelurile, de la vârf către bază. Schița redată pe cărămidă o atribuim unui turn clopotniță, cel mai probabil, ridicat ulterior, ca parte componentă a unui cimitir medieval. Prăbușirea clădirii, indiferent de funcția ei, turn clopotniță sau lăcaș de cult, a fost surprinsă *in situ*, parțial.

O cărămidă similară, incizată cu schița unei biserici de plan dreptunghiular, a fost descoperită la palatul brâncovenesc de la Potlogi (com. Potlogi, jud. Dâmbovița), în cadrul cercetărilor arheologice din anul 2012[6].

III.5. Creuzete

Din această categorie de materiale s-au recuperat cinci fragmente, dintre care doar unul se păstrează în proporție de circa două treimi (Pl. IX/j–l). Provin din contexte secundare, cu excepția unui singur fragment, recuperat din gm.7. Descoperirile din afara cimitirului medieval sunt definite de obiecte din ceramică a căror utilitate le individualizează, fiind legate de o activitate meșteșugărească, precum un creuzet, fragmentar la partea superioară (D max. = 4,9 cm, G = 29,70 g), alături de alte mici fragmente provenite de la recipiente similare. După criterii stratigrafice, aparțin secolului al XV-lea. Acestea pot fi atribuite, cel mai probabil, unui număr de trei creuzete. Doar două păstrează detalii (fundul vasului), care din punct de vedere morfologic pot fi încadrate acestei categorii.

III.6. Pipă

Recuperată din S.II, -0,50 m. Dimensiuni: D inel = 2 cm; D gâvan = 2,2 cm; D bordură = 2,2 cm; D gură = 1,5 cm, L gambă = 3,7 cm, G = 25,71 g. Pipă de culoare alb-gălbui, cu gâvan și bordură cilindrică, gambă alungită, cu inel nu foarte bine conturat. Corpul gâvanului este subliniat la partea superioară de o șănțuire, urmată de o serie de puncte incizate. În partea mediană este decorat cu patru elemente grafice care pot indica marca meșterului. Gamba este alungită și atrage atenția prin decorul său format din linii continue între care se interpun altele punctate. La îmbinarea dintre gambă și gâvan a fost aplicată o bandă îngustă de cupru, din care se mai păstrează doar un fragment. Același element metalic se regăsește și în zona dintre gură și inel. Se datează în secolul al XVIII-lea, conform stratigrafiei. Piesa a fost restaurată, fiind ușor ciobită la gura gâvanului (Pl. IX/m).

IV. ANALIZA INVENTARULUI FUNERAR

Cimitirul a fost surprins parțial, într-un spațiu restrâns de circa 35 m^2. Din cele 21 de morminte, 12 au avut inventar, compus din monede, obiecte de podoabă, accesorii vestimentare și vase de sticlă. În cele mai multe morminte s-a găsit un singur obiect de inventar (nouă morminte). Monede împreună cu un alt obiect de podoabă s-au găsit în două morminte. Trebuie remarcat caracterul modest al podoabelor descoperite. Oarecum diversificate tipologic și confecționate din materiale precum argintul, bronzul sau cuprul, obiectele indică apartenența lor unor categorii de oameni, nu foarte bine reprezentate social. Monedele păstrate într-o stare de conservare bună provin din inventarul a cinci morminte (M.2, M.4–M.5, M.11, M.15, M.18), iar din umplutura G.18, care înglobează mai multe oseminte deranjate, s-a recuperat o singură monedă. Din cauza fragmentării și a conservării precare, moneda din M.3 nu a putut fi ilustrată. În categoria podoabelor încadrăm inelele, două cu veriga turnată împreună cu chatonul, unul de tipul „verigă” și un altul, cu chaton romboidal atașat verigii. Dintre acestea doar unul se prezintă într-o stare de conservare adecvată, restul sunt fie fragmentare, fie cu suprafața ilizibilă cauzată de depuneri. Dintre accesoriile vestimentare semnalăm o copcă, în formă de stea și două de tip „moș si babă”, două ace de voal și fragmente de țesătură (ciucure). Un vas din sticlă, de tip lacrimariu, rămâne cea mai spectaculoasă piesă descoperită. I se alătură mai multe fragmente de sticlă, provenite cu mare probabilitate de la un vas similar. În unele cazuri, în umplutura gropilor aferente M.1, M.2, M.5, M.9, M.21, s-au găsit urmele unei activități mai vechi, probabil meșteșugărești, constând în numeroase rebuturi de tablă și sârmă de cupru (Pl. X/3). Aceste resturi pot fi puse în legătură cu fragmentele de creuzete, descoperite în același context, dar care provin cu certitudine din gropile menajere.

[5] Petrică *et alii* 2021a; 2021b; 2021c. Pentru o privire de ansamblu asupra cahlelor din Țara Românească (Rădulescu 2016).

[6] Petrică, Năstase 2014.

IV.1. Obiecte de podoabă

IV.1.1. Inele

Inel din M.19 - G.14. Dimensiuni: D = 18 mm; D chaton = 12 mm; G = 3,07 g. Inel de tip sigilar, realizat din argint prin tehnica turnării. Chatonul, de formă ușor ovală, prezintă o incizie verticală care separă câmpul sigilar în două registre, fiecare marcat de o serie de incizii. Analizat în ansamblu, decorul pare greu de interpretat sub aspectul simbolisticii. În funcție de unghiul ales pentru a privi reprezentarea, pot fi deslușite, pe de o parte, siluetele a două păsări afrontate, ori figura unui animal (cal) și a unei păsări, pe de altă parte. Stare de conservare: bună (Pl. X/1a–c).

Inel din M.1 - G.1. Chatonul, în formă de romb, nu face corp comun cu veriga, fiind atașat acesteia. Fragmentar. Păstrează doar chatonul și un mic segment din verigă. Ilizibil (Pl. X/1d–f).

Inel din M.10 - G.10. Chatonul, turnat împreună cu veriga, are marcat, în centrul său, un punct, adânc incizat. Stare de conservare: precară, veriga fragmentară. Provine dintr-un context cu oseminte deranjate (Pl. X/1g).

Verigă din M.14 - G.11. Piesa este simplă, se înscrie în categoria inelelor de tip verigă. Stare de conservare: precară, se păstrează două fragmente (Pl. X/1h).

IV.2. Accesorii vestimentare

IV.2.1. Ace de voal

Ac de voal din M.2 - G.2, Bronz. Dimensiuni: L = 6 cm; G = 0,47 g. Face parte din categoria obiectelor cu utilitate practică. Nedecorat. Unul din capete are terminația de formă sferică. Stare de conservare: precară (Pl. X/2a).

Ac de voal din M.2 - G.2, Bronz. Dimensiuni: G = 0,49 g. Prezintă caracteristici similare celui descris anterior. Stare de conservare: precară, îndoit. Acest tip de obiecte se încadrează unei categorii de obiecte foarte des întâlnite în necropolele medievale[7]. Simplitatea care se remarcă în tehnica execuției lor denotă funcția lor, strict utilitară (Pl. X/2b).

IV.2.2. Copci

Copcă din M.2 - G.2, formă de stea în șase colțuri. Bronz. G = 2,78 g. Starea precară de conservare a piesei împiedică identificarea unui eventual decor (Pl. X/2e).

Copcă din M.21 - G.15. Cupru, de tip „babă" (Pl. X/2c).

Copcă din M.20 - G.17. Cupru, de tip „babă"(Pl. X/2d).

Cele două accesorii, de mici dimensiuni, fac parte din categoria pieselor simple. Se păstrează doar câte o variantă din sistemul de prindere. Lipsa oricăror detalii estetice ne determină să considerăm rolul acestor copci strict funcțional, de încheiere a unui veșmânt.

IV.2.3. Fire țesătură (ciucure)

Ciucure din M.18 - G.6. Material textil (Pl. X/4). Firele din material textil simplu, prinse sub forma unui ciucure, au fost recuperate din mormântul unui copil, alături de fragmente de sticlă și două monede. Șnurul, prin aspectul estetic oferit de ciucurele atașat la un capăt al acestuia, a avut rolul, cel mai probabil, de a ornamenta vestimentația defunctului. Același tip de șnur, dar fără ciucure și de dimensiuni mult mai reduse, a fost identificat tot într-un mormânt de copil, în naosul bisericii Mănăstirii Viforâta (com. Aninoasa, jud. Dâmbovița)[8].

IV.3. Sticlă

Vas din sticlă M.19 - G.14. D corp = 4,8 cm, H gât = 9 cm, G = 83 g. Au fost recuperate peste 50 de fragmente. Restaurat. Recipientul a fost depus într-un mormânt de copil, lângă bazin, pe partea dreaptă, la îndoitura brațului. Este realizat din sticlă de culoare brun deschis. Prezintă un corp cilindric, ușor bombat la bază cu gâtul înalt și poziția ușor oblică, torsionată. Fundul vasului este plat, rotunjit și adâncit, elemente care-i conferă stabilitate. Gura recipientului este amplă, evazată și îngustată ușor în zona de scurgere a lichidului. O serie de striații verticale, din zona corpului cilindric și a suprafeței evazate, are rol decorativ (Pl. X/2a–b).

Fragmente din sticlă M.18 - G.6. Din păcate, fragmentele recuperate, din cauza dimensiunii lor extrem de reduse, nu au îngăduit reconstituirea formei vasului (Pl. IV/5).

Depunerea vaselor în inventare funerare pare să reflecte, cel puțin prin descoperirile din zona orașului Târgoviște, o preferință pentru un anumit tip de recipiente, cu gât foarte înalt, gura evazată și corp cilindric, corespunzătoare secolelor XVI–XVII. Vas de sticlă similar cu cel descris mai sus a fost descoperit la biserica Mănăstirii Viforâta (com. Aninoasa, jud. Dâmbovița), cu ocazia cercetărilor preventive întreprinse aici, în anul 2020. Recipientul a fost recuperat întreg, dintr-o firidă amenajată în fundațiile unui lăcaș de cult datat în secolul al XVII-lea, a cărui planimetrie a fost evidențiată arheologic, parțial, sub zidurile bisericii actuale, de secol XIX[9]. Alte vase sau fragmente de sticlă au fost descoperite în necropola Bisericii „Sf. Vineri" din incinta Curții Domnești de la Târgoviște[10]. Se remarcă vasul descoperit în anul 2021, prin estetica sa deosebită. Datat în prima jumătate a secolului al XVII-lea, recipientul din sticlă a fost depus în mormântul unei femei, în partea dreaptă a capului.

[7] Cârciumaru, Olteanu 2019, p. 128, fig. 4–5.

[8] Petrică *et alii* 2021d.

[9] Petrică *et alii* 2021d.

[10] Olteanu *et alii* 2019; Cârciumaru, Olteanu 2019; Petrică *et alii* 2022.

Aceste depuneri ale vaselor de sticlă în inventarul mormintelor medievale par a fi o consecință a practicării acestui obicei, cu precădere, în zona Munteniei[11].

IV.4. Monede

În total, au fost descoperite nouă monede, din care șapte au fost atribuite mormintelor M.2, M.3 (extrem de fragmentată, neilustrată), M.4–M.5, M.11, M.15, M.18 (două monede). Din inventarul funerar al cimitirului, dar cu un context incert (G.18), face parte și o monedă de cupru. La limita cimitirului, de sub un cuptor menajer, provine o monedă din argint (1602). Patru monede sunt denari Ungaria, patru (trei accele și un mangâr) sunt emisiuni ale Imperiului otoman[12], iar una nu a putut fi identificată din cauza stării de conservare.

Monedă argint din M.2 - G.2. Denar Ungaria, Mathias II – 1618; G = 0,50 g; D = 14 mm (Pl. XI/3e–f).

Monedă argint din M.4/5 - G.4, mormânt dublu. Denar Ungaria, Mathias II – 1612; G = 0, 41 g; D = 14,63 mm (Pl. XI/3c-d).

Monedă argint din M.11 - G.7. Accea Imperiul Otoman (ultima treime a secolului al XVI-lea – prima treime a secolului al XVII-lea); perforată, fragmentară; G = 0,24 g; D = 13 mm (Pl. XI/3i–j).

Monedă argint din M.15 - G.12. Accea Imperiul Otoman (ultima treime a secolului al XVI-lea – prima treime a secolului al XVII-lea); perforată, fragmentară; G = 0,23 g; D = 11,44 mm (Pl. XI/3m–n).

Monedă argint din M.18. Denar Ungaria, Maximilian II – 1572; G = 0,26 g; D = 15,18 mm (Pl. XI/3a–b).

Monedă argint din M.18. Accea Imperiul Otoman, Murad III (1574–1595); perforată; G = 0,60 g; D = 13 mm (Pl. XI/3k–l).

Monedă cupru din G.18. Mangâr Imperiul Otoman (ultima treime a secolului al XVI-lea – prima treime a secolului al XVII-lea); G = 0,93 g; D = 17 mm (Pl. XI/3o–p).

Monedă argint, S.II. Denar Ungaria, Rudolf II – 1602; G = 0,36 g; D = 16,20 mm. Descoperită în S.II, sub cuptorul casnic (Pl. XI/3g–h).

V. CONCLUZII

În secțiunile practicate (S.I, S.II și S.III), au fost identificate cinci niveluri culturale principale, medievale și moderne. Primul, cel mai vechi, este reprezentat de gropile menajere care, prin conținutul lor, pot fi puse în legătură cu un atelier meșteșugăresc. Pe baza materialelor ceramice, stratul a fost atribuit secolelor XIV–XV. Un al doilea nivel cultural important este reprezentat de zidurile prăbușite ale unei construcții cu destinație religioasă și de caldarâmul din piatră surprins în jurul ei. În strânsă legătură cu acesta, se află cel de-al treilea nivel, definit de amenajarea unui cimitir, surprins arheologic doar pe o suprafață restrânsă, de circa 35 m^2. În acest spațiu, au fost identificate 18 gropi de înhumare, databile între ultima parte a secolului al XVI-lea și primele trei decenii ale secolului al XVII-lea. Însă, după cum s-a observat încă din timpul cercetării arheologice și ulterior din analiza antropologică, numărul mormintelor și al indivizilor recuperați este cu mult mai mare. Pentru o evidențiere a situației extrase din teren și din analiza antropologică, redăm rezultatele: 18 gropi de înhumare, 21 de morminte și osemintele a 36 de indivizi. Această discrepanță, mai ales între numărul mormintelor și cel al indivizilor, este justificată de reînhumările și perturbările înregistrate (M.12, M.13, M.20 M.21; M.6, M.7, M.8, M.10, M.17). Schelete aflate în poziția firească a depunerii lor au fost surprinse în cazul a unsprezece morminte (M.1, M.2, M.3, M.4, M.5, M.9, M.11, M.14, M. 15, M.18, M.19), la care posibil se pot adăuga alte trei (M.16, M.20 și M.21) care nu au putut fi cercetate integral. Numărul de indivizi de până la 36 provine din mormintele în care s-au practicat reînhumări sau de la cele care au fost deranjate de acest proces. Acestei situații din urmă îi corespund și o serie de resturi osoase recuperate din G.14, fără a putea fi evidențiate arheologic *in situ*. O situație aparte este întâlnită în cazul G.4, unde avem un mormânt dublu, numerotat M.4–M.5.

În al patrulea nivel cultural, evidențiat în partea de nord a suprafeței cercetate, dincolo de limita stabilită a cimitirului, s-a înregistrat o activitate de tip casnic, ale cărei urme au fost puse pe seama descoperirii unui cuptor, datat în secolul al XVII-lea. De precizat că sub această amenajare (a cărei bază era reprezentată de un strat de lut), s-au descoperit urmele a trei canale de tiraj aparținând, cel mai probabil, unui cuptor meșteșugăresc mai vechi, care fie a fost distrus de gm1 (așa cum ar putea sugera bulgării de zgură descoperiți la baza gropii), fie este plasat la vest de S.II, într-o zonă din afara ariei de cercetare.

Cel de-al cincilea nivel cultural este de factură modernă și contemporană și este legat de edificarea casei actuale, probabil la începutul secolului al XX-lea.

Identificarea topografică a amplasamentului bisericilor și cimitirelor din Târgoviștea medievală reprezintă demersul prealabil al unui proiect interdisciplinar mai amplu, care să cuprindă inițial sistematizarea cercetărilor arheologice și ulterior cercetarea antropologică. Prin acest proiect, primul de acest fel pentru istoria medievală a Târgoviștei, s-a urmărit obținerea unor informații secvențiale despre populația urbană care a trăit în cetatea de scaun în vremea lui Mihai Viteazul, Radu Șerban și Radu Mihnea.

Din punct de vedere antropologic, a fost evidențiată o mortalitate crescută în rândul copiilor de până la 12 ani, însă foarte important este că printre factorii patologici declanșatori o predominanță a avut-o deficiența nutrițională. O evidență asupra întregului lot scheletic analizat arată astfel: 23 subadulți (un foetus < 0 ani; 11 infant: 0–3 ani; zece copii: 3–12 ani; un adolescent) și 13 adulți. Însă, în cadrul subadulților, cea mai ridicată

[11] Cantacuzino 2011, p. 101–105; Mănucu-Adameșteanu 2005, p. 193–234, fig. 2.

[12] Mulțumim domnului Aurel Vîlcu de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" pentru indicațiile privind monedele otomane.

frecvență la deces a fost înregistrată la grupa infant (11: 47,8%), urmat de grupa copiilor (10: 43,50%)[13]. Este clar că această constatare oferă informații extrem de importante cu privire la condițiile de viață înregistrate de populația Țării Românești, în intervalul sfârșitului de secol XVI și prima jumătate a secolului al XVII-lea, perioadă ce corespunde funcționării cimitirului din Strada Calea Domnească nr. 192. Amenajarea acestui cimitir, surprins doar parțial, a fost determinată, în mare parte, de o criză alimentară, cu repercusiuni majore asupra sănătății populației, mai cu seamă a copiilor.

Cercetarea interdisciplinară ne dezvăluie, o dată în plus, ascendentul negativ al perioadelor istorice marcate de războaie și calamități asupra populației, în general și asupra orășenilor târgovișteni, în particular. Urmărind în documente condițiile politice și socio-economice în care trăia populația din această zonă, am constatat o realitate istorică care corespunde rezultatelor arheologice.

Zona central-est europeană, deci și spațiul Țărilor Române, a cunoscut în ultimul sfert al secolului al XVI-lea și primele trei decenii ale secolului al XVII-lea, perioadă în care considerăm că au avut loc înhumările care fac obiectul studiului de față, numeroase frământări politice și militare. Aceste perturbări au marcat profund viața de zi cu zi a populației din Transilvania, Țara Românească și Moldova[14].

În secolul al XVI-lea, continentul european suferă importante schimbări climatice, făcându-și apariția, în intervalul anilor 1540–1550, așa-numita „mica eră glaciară", caracterizată de o înăsprire a climei, constând în ierni geroase și veri secetoase, ori prea ploioase, care au dus la inundații, invazii de lăcuste, ceea ce a provocat recolte slabe, foamete[15], epidemii de ciumă[16]. Împreună cu războaiele, toate aceste dezastre au avut consecințe în plan social, economic și, nu în ultimul rând, demografic[17]. Istoricii români care s-au ocupat de istoria calamităților naturale au stabilit că există o concordanță a ocurenței acestor fenomene în Transilvania, Țara Românească și Moldova[18].

O „foamete gravă" sau „marea foamete" a avut loc în vremea domniei lui Alexandru Mircea (1568–1577), descrisă de unii călători[19] care au traversat Țările Române, fiind amintită și în documentele cancelariei domnești[20].

Ocupația otomană a Țării Românești și stabilirea oastei în Târgoviște au cauzat „rea foamete și lipsă și nevoie de bani a tuturor oamenilor pe urma lui Sinan Pașa"[21]. Acest dezastru din timpul lui Mihai Viteazul își mai păstra amintirea într-un document intern din anul 1634[22].

În această perioadă, nu doar „mica eră glaciară" își face simțită și mai mult prezența în Țara Românească și Transilvania, ci și instabilitatea politică concretizată prin războaiele care se întind pe perioade lungi[23]. La începutul secolului al XVI-lea, pe acest fond generat de clima nefavorabilă și războaie, s-a produs o mare foamete, însoțită de o epidemie de ciumă, cu pierderi foarte mari de vieți omenești, oamenii fiind găsiți morți în case și pe drumuri, existând chiar exemple de copii care își părăseau părinții aflați în suferință[24].

„Vremea de foamete" din timpul domniei lui Radu Șerban (1601; 1602–1610; 1611)[25] este și ea amintită într-un document din 1629, emis de cancelaria lui Alexandru Iliaș (1616–1618; 1628–1629). În special Târgoviștea a avut mult de suferit atunci, orașul aflat în suferință fiind cotropit și de oștile principelui transilvan Gabriel Bathory, în iarna anului 1610[26]. O mare foamete s-a înregistrat în Țara Românească și în vremea domniei lui Alexandru Iliaș, în 1629[27].

Pentru orașul Târgoviște, o analiză antropologică asupra unui cimitir medieval este, surprinzător, prima de acest gen. Sperăm că informațiile astfel obținute, cumulate cu date arheologice și istorice, să fie o motivație în plus în a recunoaște importanța prelevării osemintelor în scopul cercetării interdisciplinare[28]. Noutatea pentru habitatul

---

[13] Vezi *infra*: Gabriel Vasile, *Un nou cimitir medieval descoperit la Târgoviște (jud. Dâmbovița, România) – caracteristici bioarheologice*.

[14] Dramatismul era dus la paroxism, după cum relatează un document intern de cancelarie emis în 4 aprilie 1573: „toți acești mai sus zișii oameni au vândut și au închinat toate mai sus-zisele ocini, ei de a lor bunăvoie; unii, la foamete rea, iar alții și-au vândut copiii la turci, iar alții au murit de foame pe drumuri, încă în zilele răposatului Radu Voievod" (Radu Paisie 1535–1545 n.n.); vezi DRH. B. VII, p. 171, doc. 129.

[15] Expresia „a muri de foame" era literalmente exactă.

[16] Massimo Milanesi descrie foarte bine efectele acestui flagel, care a afectat deseori Țările Române, inclusiv în 1586: „(...) ciuma și foamea, care unindu-și forțele nu i-au mai dat nicio șansă de răgaz (*populației* n.n). Ciuma... a fost de astă dată ca un mielușel față de această leoaică crudă (*foametea* n.n.). Mulți ajung să se hrănească cu cadavre (...) și din cauza spaimei care îi stăpânește ei se omoară în mijlocul câmpului, în case și pe străzi cu săgeți și cu împușcături de archebuză". Vezi CSȚR. III, p. 123–124.

[17] Cernovodeanu, Binder 1993, p. 43.

[18] Cernovodeanu, Binder 1993, p. 57. Dezastre ecologice (foamete însoțită de epidemii) s-au înregistrat concomitent în ȚărileRomâne între anii 1508–1512 (inundații și secetă), 1536–1540 (invazii de lăcuste), 1552–1554 (ciumă), 1574–1577 (ani secetoși, provocând foamete și ciumă). Între anii 1584–1588, un dezastru ecologic a afectat întreaga Peninsulă Balcanică, cauzând secetă, foame și ciumă. Grave consecințe asupra populației au avut ciuma din Țara Românească (1592) și foametea (1595–1597) provocată de ocupația otomană din vara-toamna anului 1595.

[19] CSȚR. II, p. 400. În 1575, Andrei Taranowski, însărcinat cu mai multe solii prin diferite țări ale Europei, a trecut în anul 1575 prin Țara Românească, remarcând „foametea gravă" ce stăpânea în București. „... am pătimit mult de foame și de cea mai mare lipsă (...) în acele părți domnește o foamete și o lipsă de bucate atât de mare, încât oamenii se omoară între ei pentru o bucată de pâine".

[20] „Marea foamete", amintită în 1579 (vezi DRH. B. VIII, p. 438, doc. 271), și în 1587 (DIR. B. XVI, vol. V, p. 294, doc. 306), în două documente din timpul domniei lui Mihnea Turcitul. Aflat la „cetatea" Popșa de lângă Târgoviște, Petru Cercel amintea și el într-un document din 12 iunie 1584 de ciuma și foametea care au bântuit Țara Românească în 1574–1578 „pe acea vreme a fost moarte năpraznică de ciumă foarte rea încă și mare foamete", vezi DIR. B. XVI, vol. V, p. 158, doc. 169.

[21] DRH. B. XI, p. 219, doc. 171.

[22] DRH. B. XXIV, p. 231, doc. 230.

[23] Lehr 1974, p. 166–167.

[24] Cernovodeanu, Binder 1993, p. 74; DIR. B. XVII, vol. II, p. 20–21, doc. 24

[25] DRH. B. XXII, p. 632, doc. 331.

[26] Falangas 2002.

[27] Cernovodeanu, Binder 1993, p. 81.

[28] Un prim proiect în acest sens (Biserica Strâmbeanu, secolul al XVIII-lea, din comuna Potlogi, Dâmbovița) s-a materializat în urma colaborării Complexului Muzeal „Curtea Domnească" Târgoviște cu Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" București (Petrică *et alii* 2021e; Vasile 2021).

medieval târgoviștean constă în identificarea, cu ocazia săpăturii preventive, de pe Strada Calea Domnească nr. 192, a unui cimitir medieval necunoscut, fără mențiuni documentare care să-i semnaleze prezența.

BIBLIOGRAFIE

Cantacuzino 2011 – Gh. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, București, 2011.

Cârciumaru, Olteanu 2019 – M. Cârciumaru, Gh. Olteanu, *Archaeological Finds at the "Sf. Vineri" Church from the Princely Court of Târgoviște. The Repertory of Personal Ornaments*, AnUVT 21, 2019, p. 123–136.

Cernovodeanu, Binder 1993 – P. Cernovodeanu, P. Binder, *Cavalerii Apocalipsei. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993.

Drăghiceanu 1931 – V. Drăghiceanu, *Comunicări*, BCMI 24(68), 1931, p. 91–93.

Falangas 2002 – A. Falangas, *Conflictele dintre Gabriel Báthory, Radu Șerban și Radu Mihnea pentru Țara Românească în lumina unui izvor grecesc necunoscut*, SMIM 20, 2002, p. 53–62.

INP., dosar 3399 – Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, Fond DMI., Dosar 3399, Ruinele curții domnești din Târgoviște (1936–1948), fila 17.

Lehr 1974 – L. Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea*, SMIM 7, 1974, p. 161–203.

Mănucu-Adameșteanu 2005 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Vase de sticlă descoperite în complexe funerare în secolele XV–XIX*, CAB 6, 2005, p. 193–245.

Olteanu *et alii* 2019 – Gh. Olteanu, A. Ioniță, D. Căprăroiu, M. C. Năstase, M. Cârciumaru, F. Cheosea, Gh. I. Cantacuzino, P. V. Diaconescu, *Târgoviște, jud. Dâmbovița – Curtea Domnească, Punct: Curtea Domnească*, CCA, campania 2018, Sibiu, 2019, p. 207–216.

Petrică, Năstase 2014 – F. G. Petrică, M. C. Năstase, *An uncommon archaeological discovery: an incised blueprint of a church on abrick from Prince Brâncoveanu's architectural complex of Potlogi*, AnUVT 16(2), 2014, p. 47–51.

Petrică *et alii* 2021a – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, *Târgoviște, jud. Dâmbovița, Punct: str. Calea Domnească nr. 218A*, CCA, campania 2020, Sibiu, 2021, p. 486–495.

Petrică *et alii* 2021b – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, *Târgoviște, jud. Dâmbovița, Punct: str. Calea Domnească, nr. 192*, CCA, campania 2020, Sibiu, 2021, p. 496–501.

Petrică *et alii* 2021c – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, M. Leu, F. Lupu, *Târgoviște, jud. Dâmbovița, Punct: str. Calea Domnească nr. 198*, CCA, Sibiu, 2021, p. 502–506.

Petrică *et alii* 2021d – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, *Viforâta, com. Aninoasa, jud. Dâmbovița, Punct: Mănăstirea Viforâta, str. Mihai Viteazul nr. 267*, CCA, campania 2020, Sibiu, 2021, p. 536–543.

Petrică *et alii* 2021e – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, *Cercetările arheologice de la biserica „Adormirea Maicii Domnului" – Strâmbeanu din Pitaru (com. Potlogi, jud. Dâmbovița)*, MCA 17, 2021, p. 235–247.

Petrică *et alii* 2022 – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, F. Grăjdan, A. Ioniță, C. David, *Târgoviște, jud. Dâmbovița. Punct: Curtea Domnească din Târgoviște, Sector C, incinta bisericii „Sf. Vineri"*, CCA, Campania 2021, Oradea, 2022, p. 366–370.

Rădulescu 2016 – M. R. Rădulescu, *Meșteșug, Artă, Document. Cahle din Țara Românească (sec. XIV–XVII)*, Târgoviște, 2016.

Vasile 2021 – G. Vasile, *Analiza antropologică a resturilor scheletice descoperite în pronaosul bisericii „Adormirea Maicii Domnului" – Strâmbeanu din Pitaru (com. Potlogi, jud. Dâmbovița)*, MCA 17, 2021, p. 249–265.

Vasile 2023 – G. Vasile, *A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics*, MCA 19, 2023, p. 143-164.

1

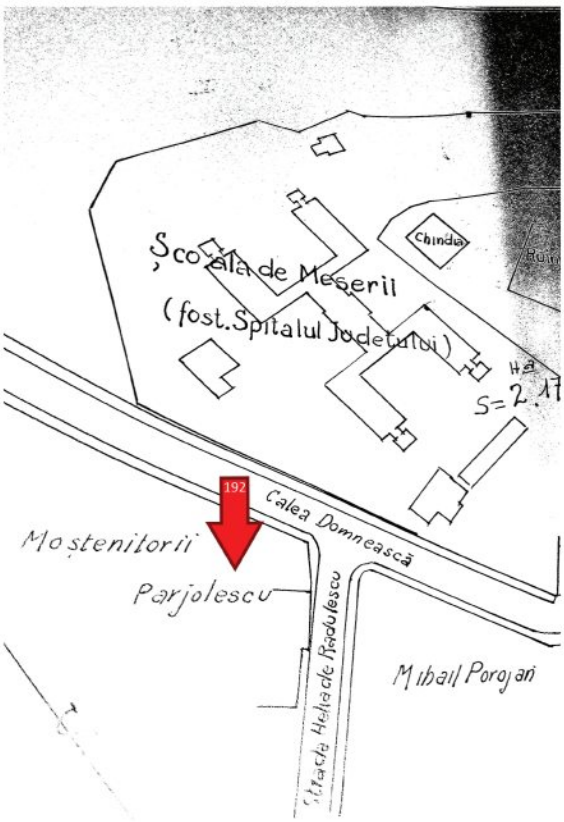

2

3

4

Planșa I. *1. Localizarea amplasamentului cercetat; 2. Detaliu din Planul de Situație al Ruinelor Palatului Domnesc, Biserica și Curtea Domnească cu împrejurimile din Târgoviște – poziționarea proprietății familiei Pârjolescu; 3. Perspectivă din Turnul Chindiei asupra terenului; 4. Situația anterioară cercetărilor arheologice.*

Plate I. *1. The location of the researched site; 2. Detail from Layout of Târgoviște's ruins of the Princely Palace, the church, and the Princely Court with its surroundings – location of Pârjolescu family's property; 3. Photographic perspective from Chindiei Tower toward the property; 4. Site's state before the start of the archaeological research.*

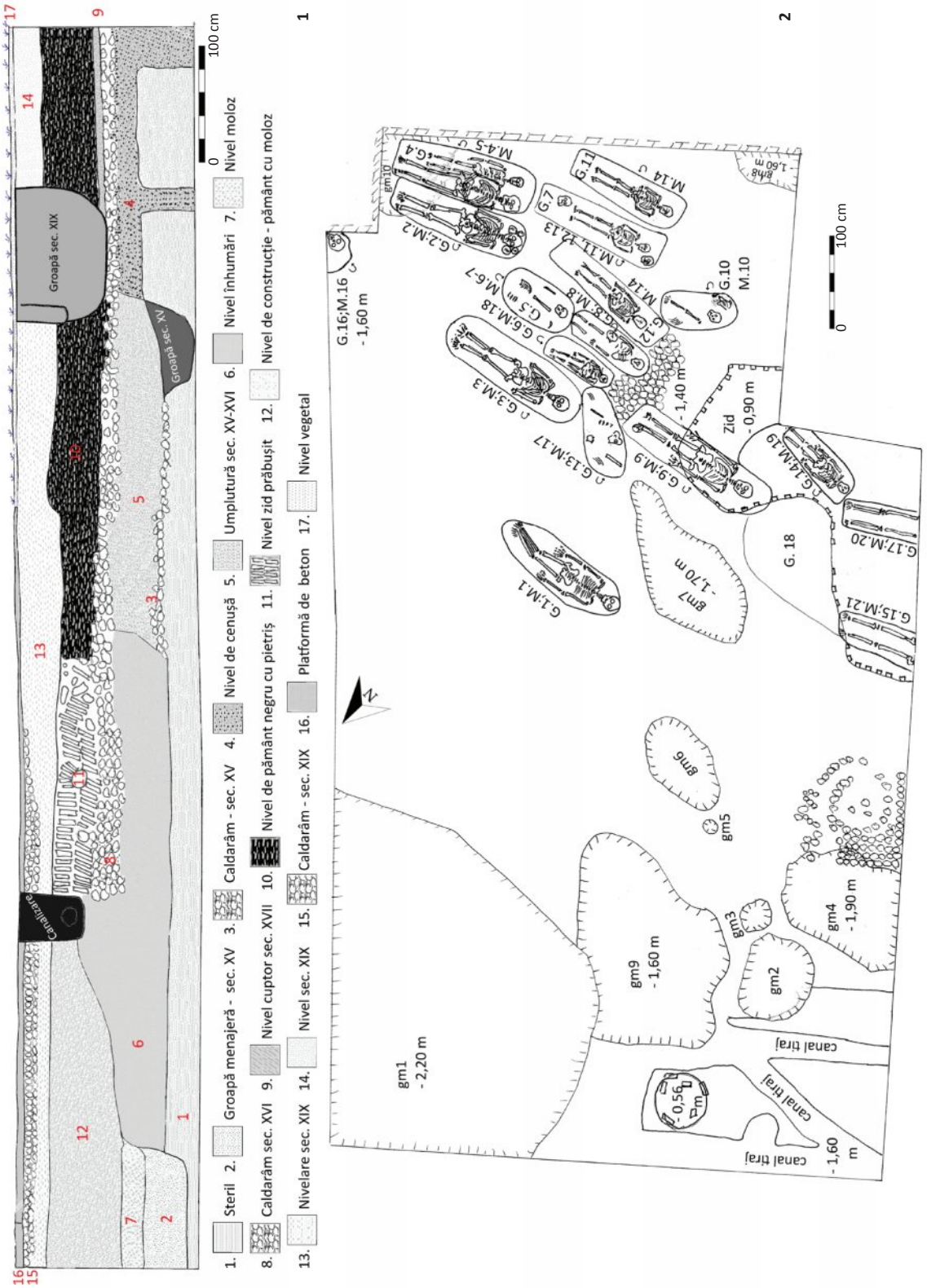

Planșa II. *1. Secțiunea III. Profil Vest; 2. Planul general al complexelor arheologice.*
Plate II. *1. Section III. Profile West; 2. Layout of the archaeological complexes.*

1

2

3

4

5

Planșa III. *1. Zid prăbușit – perspectivă nord-sud; 2. Detaliu zidărie; 3. Pavaj sec. XVI; 4. Limita nordică a pavajului de sec. XVI; 5. Cuptor menajer.*
Plate III. *1. Collapsed wall – north-south perspective; 2. Masonry detail; 3. 16th century pavement; 4. The northern limit of the 16th century pavement; 5. Household oven.*

1

2

3

4

5

Planșa IV. *1. Limita nordică a cimitirului; 2-3. Înhumări; 4. Mormântul 1 (M.1); Mormântul 18 (M.18).*
Plate IV. *1. The northern limit of the cemetery; 2-3 Burials; 4. Tomb 1 (M.1); Tomb 18 (M.18).*

1

2

3

4

Planșa V. *S.1, 1. M.2 și M.3; 2. G.2 – M.2 detaliu; 3. G.4 – M.4–M.5; 4. G.16 – M.16.*
Plate V. *S.1, 1. M.2 și M.3; 2. G.2 – M.2 detail; 3. G.4 – M.4–M.5; 4. G.16 – M.16.*

1

2

3

4

Planșa VI. *S.3, 1. G.9 – M.9; 2. G7 – M.11, M.12, M.13; 3. G.12 – M15; 4. G18, detaliu.*
Plate VI. *S.3, 1. G.9 – M.9; 2. G7 – M.11, M.12, M.13; 3. G.12 – M15; 4. G18, detail.*

Planșa VII. *1 a–b. Ceramică cenușie de epocă La Tène; c–d. Ceramică sec. III–IV; 2. Ceramică de uz comun (sec. XVI), nesmălțuită; 3. Ceramică smălțuită (sec. XVI).*

Plate VII. *1 a–b. La Tène period grey pottery; c–d. Ceramics 3th–4th century; 2. Unglazed common use ceramics (16th century); 3. Glazed pottery (16th century).*

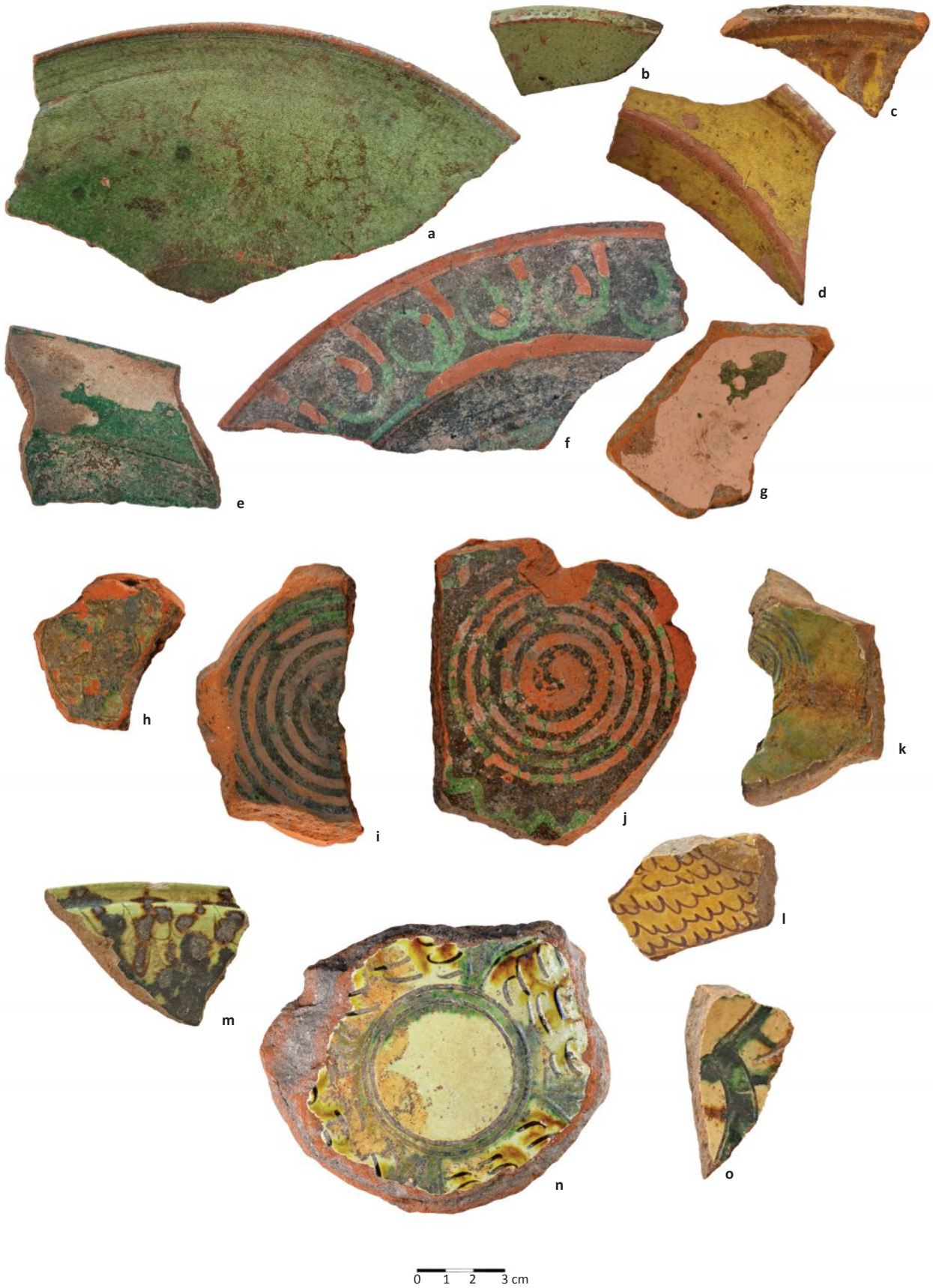

Planșa VIII. *a–f. Ceramică smălțuită (sec. XVII); g–o. Ceramică smălțuită decorativă (sec. XV–XVI).*
Plate VIII. *a–f. Glazed pottery (17th century); g–o. Decorative glazed pottery (15th–16th century).*

Planșa IX. *a–d, i. Fragmente cahle (sec. XVI-XVII); f–h. Fragmente capace de oală (sec. XV–XVI); j–l. Fragmente creuzete (sec. XV); m. Pipă (sec. XVIII).*
Plate IX. *a–d, i. Tile fragments (16th–17th century); f–h. Pot lid fragments (15th–16th centuries); j–l. Caster fragments (15th century); m. Pipe (18th century).*

Planșa X. *1. Inele; 2 a–b. Ace de voal; 2 c–e. Copci; 3. Fragmente metalice din cupru; 4. Fir textil (ciucure).*
Plate X. *1. Rings; 2 a–b. Veil pins; 2 c–e. Clothespins; 3. Copper metal fragments; 4. Textile thread (tassel).*

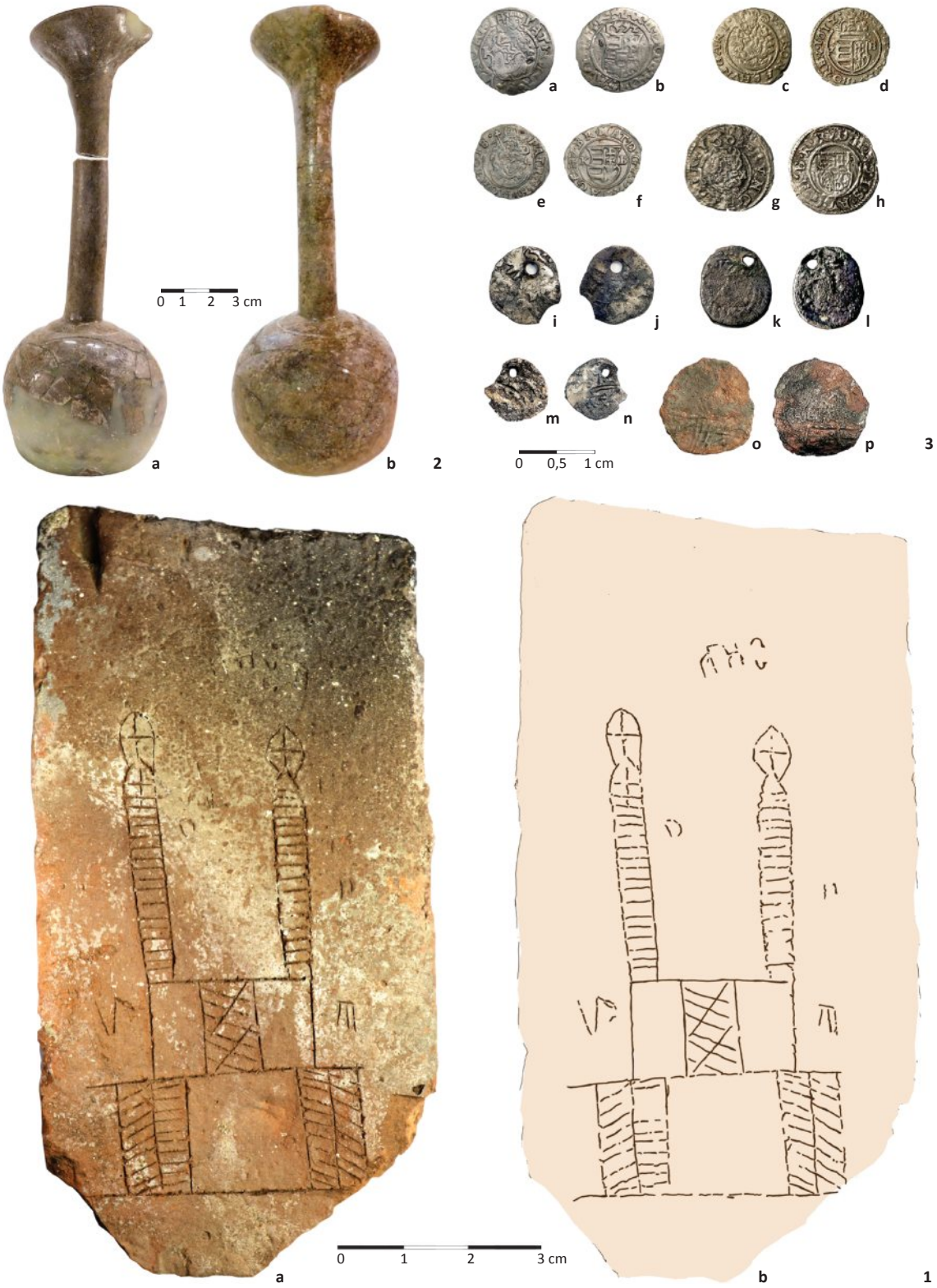

Planșa XI. *1 a. Cărămidă incizată; b. Cărămidă desen; 2. Vas de sticlă restaurat; 3. Monede: a–b. Denar Ungaria, Maximilian II – 1572; c–d. Denar Ungaria, Mathias II – 1612; e–f. Denar Ungaria, Mathias II – 1618; g–h. Denar Ungaria, Rudolf II – 1602; i–j. Accea, Imperiul Otoman (ultima treime a secolului al XVI-lea – prima treime a secolului al XVII-lea); k–l. Accea, Imperiul Otoman, Murad al III-lea (1574–1595); m–n. Accea, Imperiul Otoman (ultima treime a secolului al XVI-lea – prima treime a secolului al XVII-lea); o–p. Mangâr, Imperiul Otoman (ultima treime a secolului al XVI-lea – prima treime a secolului al XVII-lea).*

Plate XI. *1 a. Incised brick; b. Drawn image of the brick; 2. Restored glass vessel; 3. Coins. a–b. Denár, Hungary, Maximilian II – 1572; c–d. Denár, Hungary, Mathias II – 1612; e–f. Denár, Hungary, Mathias II – 1618; g–h. Denár, Hungary, Rudolf II – 1602; i–j. Akçe, Ottoman Empire (last 3rd of the 16th century – first 3rd of the 17th century); k–l. Akçe, Ottoman Empire, Murad 3rd (1574–1595); m–n. Akçe, Ottoman Empire (last third of the 16th century – first third of the 17th century); o–p. Managir, Ottoman Empire (last third of the 16th century – first third of the 17th century).*

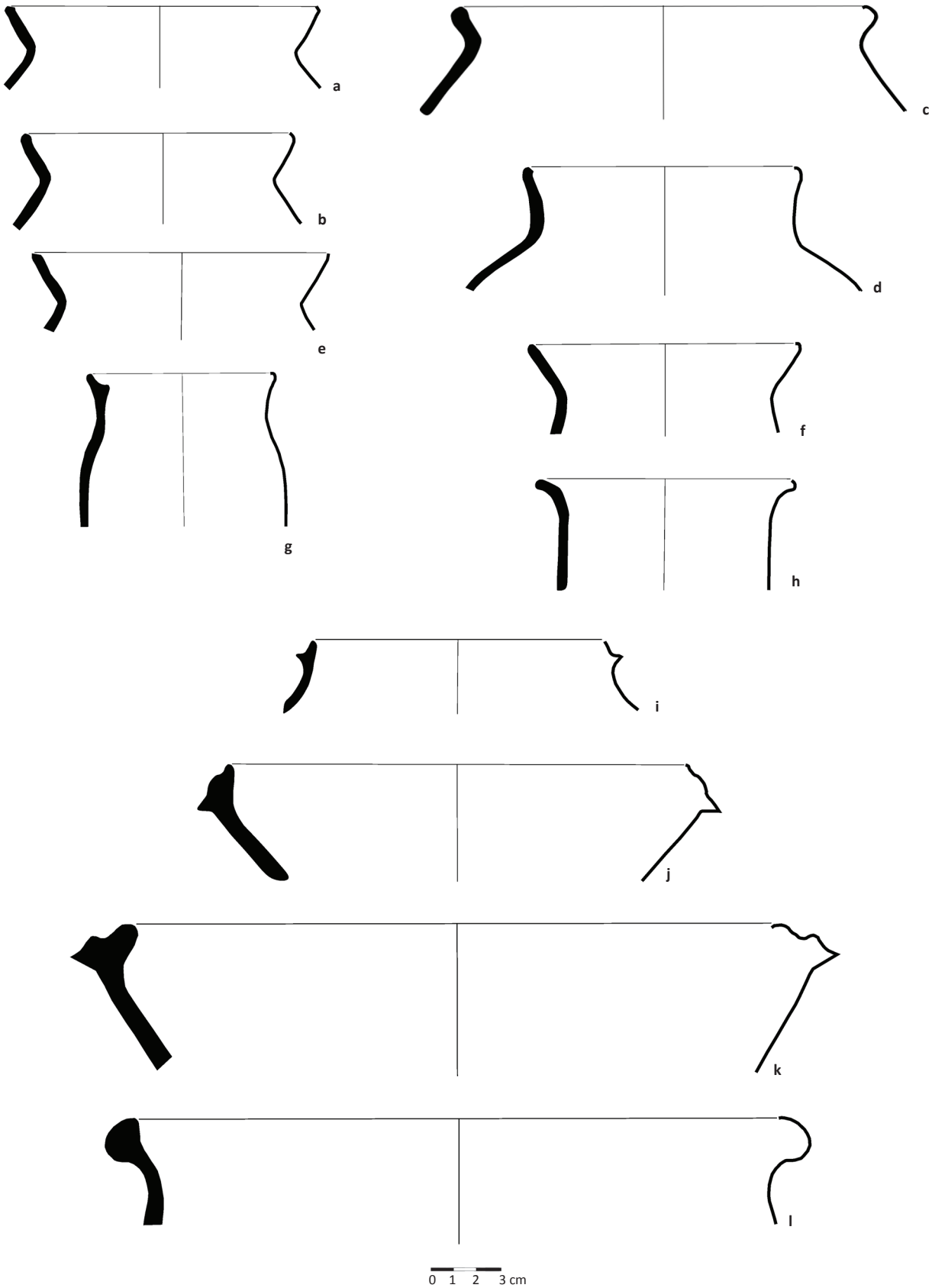

Planșa XII. *Ceramică (sec. XV–XVI). Tipuri de vase – profile.*
Plate XII. *Ceramics (15th–16th century). Ceramic typology – profiles.*

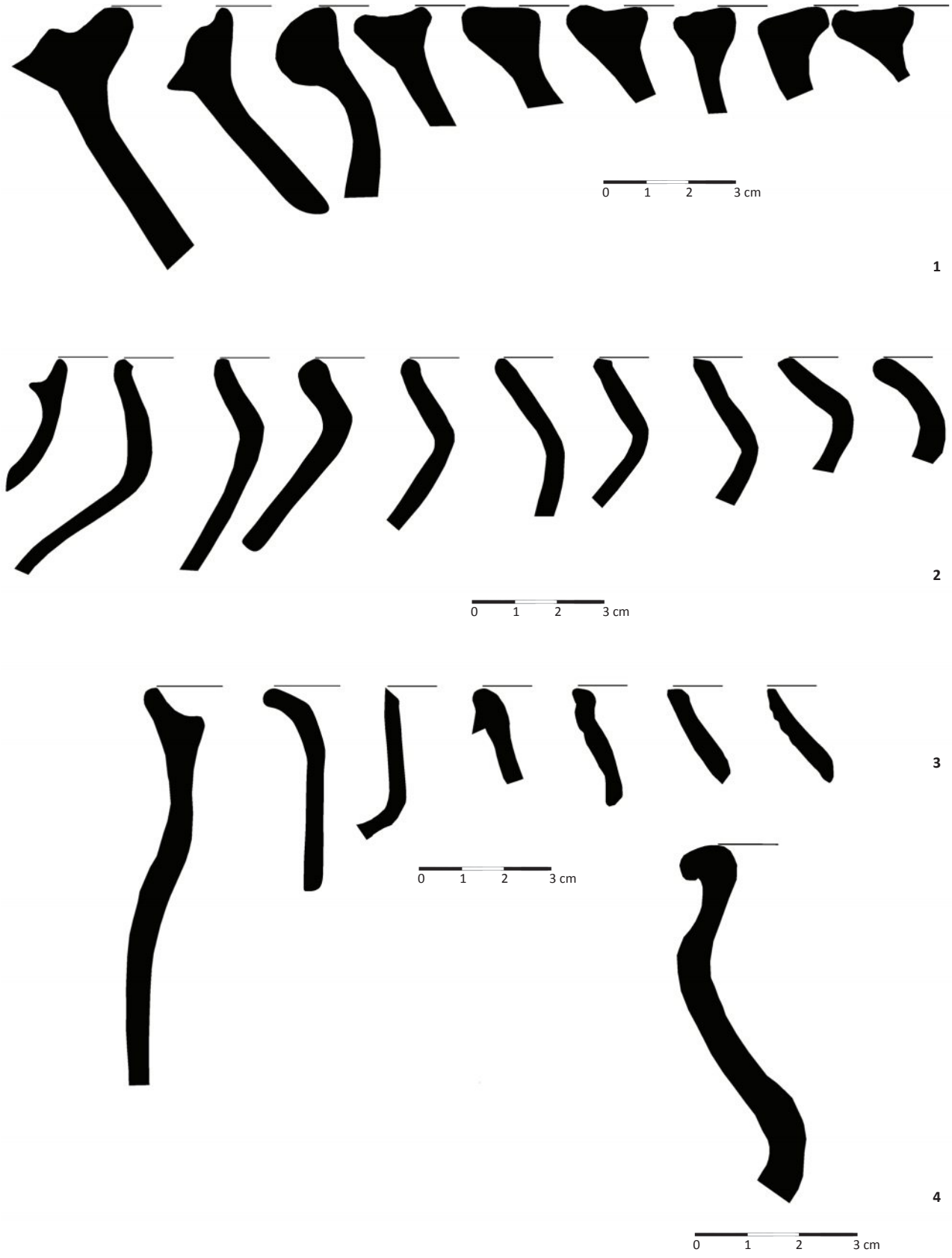

Planșa XIII. *Ceramică. 1–3. Profile (sec. XV–XVI); 4. Fragment vas de epocă La Tène – profil.*
Plate XIII. *Ceramics. 1–3. Profiles (15th–16th century); 4. La Tène period grey pottery fragment – profile.*

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

A NEW MEDIEVAL CEMETERY DISCOVERED AT TÂRGOVIȘTE (DÂMBOVIȚA COUNTY, ROMANIA). BIOARCHAEOLOGICAL CHARACTERISTICS

Gabriel VASILE
"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest, Romania; e-mail: gabriel.vasile@iabvp.ro

***Keywords**: Middle Ages, Greater Wallachia, Târgoviște, 16th–17th centuries, cemetery, bioarchaeology*
***Abstract**: Recent preventive archaeological research in Târgoviște led to the discovery of a segment of a medieval cemetery (16th–17th centuries), previously unknown from archaeological and documentary sources. Eighteen inhumation pits containing at least 19 burials (36 individuals) were investigated. In what demography is concerned, there were 23 subadults (one* fœtus*, 11 infants, ten children, and one male adolescent) and 13 adults (two young adults, two middle adults and two old adults, of which one male, six females and six indeterminate). The increased mortality among the subadults was evidenced both by traumatic manifestations, resulting in a violent death in one case, but also by means of three skeletal and dental indicators of biological stress: linear hypoplasia of tooth enamel,* cribra orbitalia *and osteoperiostitis. Among the etiological agents of these pathological conditions were noted nutritional deficiencies or infectious diseases. The recording of the pathological manifestations observed in the analysed sample provides significant information regarding the socio-economic conditions and the way of life specific to the population of Wallachia in the Middle Ages.*

***Cuvinte-cheie**: Ev Mediu, Muntenia, Târgoviște, secolele XVI–XVII, cimitir, bioarheologie*
***Rezumat**: Cercetările arheologice preventive recente de la Târgoviște au condus la descoperirea unui segment dintr-un cimitir medieval (sec. XVI–XVII), inedit sub aspect arheologic și documentar. Au fost identificate 18 gropi de inhumație ce conțin cel puțin 19 morminte, în care am deosebit 36 de indivizi. Sub raport demografic am înregistrat 23 de subadulți (un* fœtus*, 11 infant, zece copii, un adolescent de sex masculin) și 13 adulți (câte doi adulți tineri, maturi și bătrâni, dintre care un individ de sex masculin, șase de sex feminin și șase indeterminabili). Mortalitatea crescută în rândurile subadulților a fost evidențiată atât prin manifestări traumatice, soldate într-un caz cu o moarte violentă, dar și prin intermediul a trei indicatori scheletici și dentari ai stresului biologic: hipoplazia liniară a smalțului dentar,* cribra orbitalia*, osteoperiostita. Printre agenții etiologici ai acestor condiții patologice se numără deficiențele nutriționale sau bolile infecțioase. Înregistrarea manifestărilor patologice observate în eșantionul analizat furnizează informații însemnate cu privire la condițiile socio-economice și modul de viață specific populației din Muntenia evului mediu.*

A. INTRODUCTION

In 2020, a team of archaeologists from the "Princely Court" National Museum Complex in Târgoviște, led by expert archaeologist Dr Florin Gabriel Petrică, undertook preventive archaeological research within an area in the *Vatra Orașului Medieval/Centre of the Medieval Town* archaeological site (192 Calea Domnească Street, Târgoviște, Dâmbovița County), right across the Princely Court in Târgoviște. On this occasion, several cultural levels corresponding stratigraphically to the 14th–20th centuries were discovered in the surveyed area: a series of waste pits which, through their content, were linked to a craft workshop; inhumation burial pits of a medieval cemetery; the remains of a wall belonging to a brick building and the stone paving around it; a level of modern and contemporary nature related to the building of the current house. The presence of cobblestones with compressed river stones, the collapsed walls (bell tower or place of worship) and the cemetery suggest the existence of an ecclesiastical complex in this location, during the 16th–17th centuries. Of interest to our analysis are the skeletal remains from the medieval cemetery, unknown until today, both in terms of archaeology and documentary sources, of which a part was investigated in the surveyed area. The deceased were oriented towards the West in a supine position (with one exception, an individual laid on the right side) and with poorly represented grave goods consisting of coins, rings, clothing accessories, fragments of fabric and veil pins[1].

B. SKELETAL MATERIAL AND METHODOLOGY

The analysed skeletal remains came from 18 inhumation pits, containing one or more graves, as follows: G.1 (M.1), G.2 (M.2), G.3 (M.3), G.4 (M.4–5), G.5 (M.6, M.7), G.6 (M.18), G.7 (M.11, M.12, M.13), G.8 (M.8), G.9 (M.9), G.10 (M.10), G.11 (M.14), G.12 (M.15), G.13 (M.17), G.14 (M.19), G.15 (M.21), G.16 (M.16), G.17 (M.20), G.18 (bones from disturbed graves). Noteworthy is the fact that the skeletal remains from M.16 (G.16) could not be examined, namely a skull that was left *in situ*. Additionally, according to the archaeological information, G.18 includes, apart from the skeletal remains mentioned above, pits G.9,

[1] For a detailed description of the archaeological situation at *Strada Calea Domnească nr. 192*, see Petrică *et alii* 2023, in this volume.

G.14, G.15 and G.17. The entire skeletal material is part of the collections of the "Princely Court" National Museum Complex in Târgoviște.

The anthropological analysis began with a preliminary stage that consisted of washing the sediment off the bones with water and separating them from other materials from the contents of the pit, such as faunal remains or pottery fragments. The actual analysis of the skeletal material followed. In the first phase, the bones and teeth were identified and their siding[2] was established. The skeletal material was then restored using a polyvinyl acetate-based adhesive. The reconstruction operation was carried out in order to determine the minimum number of individuals (MNI), take measurements, highlight certain taphonomic, morphological and pathological aspects, and evaluate some indicators of biomechanical stress.

The next step was to record the degree of representation and preservation of each individual. Depending on the osteological inventory preserved, the individuals were classified into three categories: approximately complete, incomplete, and poorly represented. In the case of teeth, the inventory took into account their presence (erupted or unerupted) or absence (antemortem, postmortem, congenital). In what the state of preservation of the skeletons is concerned, a model referring to the three degrees of general bone surface assessment was used: good, moderate and poorly preserved condition[3].

The determination of the anthropological sex of the individuals was performed only in the case of adults, and adolescent subjects who reached the age of 15.0 years. The basic differential characteristics between the two sexes were considered their morphological features observed mainly at the level of the pelvis and skull. In addition, the analysis also included the examination of the general aspect of the skeleton, especially focusing on discriminant characteristics such as general appearance, the robustness of the long bones of the upper and lower limbs, and the size of the epiphyses[4].

The estimation of the age-at-death of the individuals in the analysed sample was performed using several methods, depending on the age group. Thus, for subadults, with the exception of adolescents, age estimation was based on the sequence of formation and eruption of teeth[5] and with the help of the regression of the diaphyseal length of the long bones of the limbs[6]. Additionally, when the teeth and diaphyses of the long bones were not preserved, comparative material from the anthropology collection of the Bioarchaeology Department of the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology was used. In the case of adolescents (Ad: 12–20 years old), the estimation of age-at-death was made based on the fusion of the primary and secondary ossification centres (cranial and postcranial)[7].

Methods for estimating the biological age-at-death of individuals who reached skeletal maturity (> 20 years old) often generate very wide age ranges of this parameter within a developmental phase. Therefore, in order to obtain an age-at-death as close as possible to the chronological (real) one, the degree of skeletal ageing was assessed based on four methods. Thus, the following were observed and interpreted: the degenerative changes at the level of the pubic symphysis facets[8], the chronological metamorphosis of the auricular surfaces of the ilia[9], the degree of obliteration of the cranial vault sutures (in exocranial aspect)[10], the morphological evolution of the geometry of the articular facet and the surface texture of the costal tubercle of the first pair of ribs[11]. The age classes used were: *fœtus* (F: < 0 years old), infant (I: 0–3 years old), child (C: 3–12 years old), adolescent (Ad: 12–20 years old), young adult (YA: 20–35 years old), middle adult (MA: 35–49 years old), old adult (OA: > 50 years old)[12] and indeterminate adult (IA: > 21 years old).

Other demographic parameters calculated were the *sex ratio* value and life expectancy at birth. In addition to this, an attempt was made to establish a demographic profile curve, by which to categorise the analysed population into one of the two standard types of cemeteries: attritional or catastrophic[13].

For the biometric analysis of the medieval skeletal sample, we took a series of measurements bilaterally, both from the level of the skull (32 – arches and chords)[14] and the postcranial segment (29 – linear dimensions and perimeters)[15]. Our study did not include dental measurements.

Skeletal stature was calculated using regression equations, based on the maximum dimensions of the long bones of the limbs, both for children[16] (Martin's numbers H1, F1, T1a) and adults[17] (H1, R1, F1, T1a). At the latter, the values of the skeletal statures were categorised[18], taking into account the biological sex.

Another body parameter, skeletal weight, was also calculated using regression equations for both subadults (only children aged 3–12 years)[19] and adults[20]. In the case of children, the diameters at the midshaft of the humeral (H5), femoral (F7) and tibial (T8) diaphyses were used.

[2] White *et alii* 2012, p. 43–294.
[3] Connell 2008, p. 9.
[4] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16–21; Ferembach *et alii* 1980, p. 517–527; Acsádi, Nemeskéri 1970, p. 85–86.
[5] Ubelaker 1978, p. 47, fig. 62.
[6] Facchini, Veschi 2004, p. 93, tab. 2.
[7] Nikita, Karligkioti 2019, p. 31–34, tab. 13, fig. 35–45.
[8] Brooks, Suchey 1990.
[9] Lovejoy *et alii* 1985.
[10] Meindl, Lovejoy 1985.
[11] DiGangi *et alii* 2009.
[12] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 9.
[13] Margerison, Knüsel 2002.
[14] Bräuer 1988, p. 160–192; Martin 1928b, p. 625–678.
[15] Bräuer 1988, p. 193–232; Martin 1928b, p. 1005–1052.
[16] Visser 1998, p. 415.
[17] Ruff *et alii* 2012, p. 616, tab. 3.
[18] Martin 1928a, p. 246.
[19] Visser 1998, p. 417.
[20] Auerbach, Ruff 2004, p. 336, tab. 3.

In adult individuals, skeletal weight was calculated based on the vertical diameter of the femoral head (F19).

Moreover, a set of non-metric traits, necessary for establishing biodistances between the analysed population and others from different chrono-cultural horizons, was recorded. The non-metric traits were observed macroscopically, bilaterally, at the cranial[21], infracranial[22] and dental[23] levels.

In the case of adults, in the postcranial segment, some of the indicators of muscle activity (degree of development of enthesophytes)[24] were also investigated.

A final aspect investigated was the identification of pathologies or traumas (osteological and dental)[25] based on the differential diagnosis of skeletal lesions.

C. RESULTS

C.1. MNI, skeletal representativeness, state of preservation (Tab. 1)

The 18 inhumation pits from *Strada Calea Domnească nr. 192* contain at least 19 burials, in which 36 individuals were identified (MNI = 36). Most anthropological analysed graves (12) contained skeletal remains of a single individual (63.2%). The next most common type of grave contains remains from two individuals (5: 26.3%) and, in two cases, there were burials containing skeletal fragments from three individuals (10.5%). At the same time, numerous skeletal remains from disturbed graves were identified in G.18 (MNI = 8).

According to the osteological inventory of the individuals, only over half of them are poorly represented (19: 52.8%), almost one-third are approximately complete (11: 30.6%), while incomplete skeletons were noted in the fewest cases (6: 16.7%).

The state of preservation of the skeletal material is good in more than half of the cases (20: 55.6%). Over a third of the analysed sample is represented by moderately preserved skeletons (14: 38.9%), while skeletons in a more advanced state of degradation were very rare (2: 5.6%).

C.2. Demographic analysis

C.2.1. Distribution by age and sex groups of individuals (Tab. 2)

In the medieval sample from Târgoviște, two male individuals (5.6%) and six female individuals (16.7%) were identified, and, in the most numerous cases (28: 77.8%), biological sex could not be established. In one case, the sex could also be assessed in the case of an adolescent. The *sex ratio* value is sub-unitary (0.3).

The ratio between adults and subadult individuals identified following the estimation of age-at-death is 13: 23 (0.6). Among subadults, the highest frequency of death was recorded in the infant group (11: 47.8%), closely followed by the child group (10: 43.5%). In the latter group, six deaths occurred during first childhood (*infans* I: 3.0–7.0 years), and four during second childhood (*infans* II: 7.0–12.0 years). In one case each (1: 4.3%), individuals in the *fœtus* and adolescent groups were recorded. In adults, two deaths were recorded in each of the age groups (46.2%). The rest of the adult individuals (7: 53.8%) could not be accurately assigned to any of the age groups.

C.2.2. Mortality profile. Life expectancy at birth

The mortality profile curve (Fig. 1) indicates, at least in the case of subadults, an attritional cemetery, whose expected trajectory is characterised by numerous deaths in the case of the infant and child groups and few deaths in the adolescent group. For the adult sector, the evolution of the profile curve could not be assessed, due to the small number of individuals.

Among the demographic indicators calculated in our analysis, a brief comment is worthy on what concerns life expectancy at birth. This has a value of 12.69 years (tab. 3) and was calculated, using the mortality table, for 27 individuals from the analysed sample. Life expectancy values increase up to the range of 10.0–15.0 years when this indicator reaches the average life expectancy of 28.21 years, and from there on gradually decreases until the age range of 50.0–55.0 years.

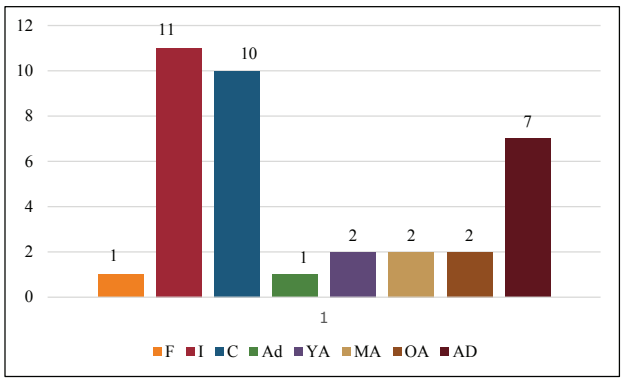

Figure 1. *Mortality profile curve for Târgoviște* – Strada Calea Domnească nr. 192 *cemetery.*

C.3. Biometrics

Extremely useful in physical anthropology or forensic medicine, measurements provide a wide range of information, mainly related to an individual's sex, age, ancestry, height and weight. Due to the small number of adult individuals in the analysed sample, the

[21] Mann *et alii* 2016; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 85–94; Hauser, De Stefano 1989.
[22] Finnegan 1978.
[23] Scott *et alii* 2018; Turner II *et alii* 1991.
[24] Mariotti *et alii* 2007.
[25] Barnes 2012; Waldron 2009; Hillson 2005; Roberts, Manchester 2005; Ortner 2003; Lovell 1997.

statistical information necessary for the morphometric characterization of the medieval population from Târgoviște is not relevant. Therefore, we have limited ourselves to listing (tab. 4–9), both the values and the related indices (the percentage ratio between two dimensions), without specifying the corresponding categories[26].

C.4. Estimation of skeletal stature and weight

Two other parameters investigated in our study are skeletal stature and weight. Stature could be calculated for nine subadults and seven adults (one male, four females, and two indeterminate individuals), while weight could be calculated for nine subadults and five adults (one male and four females) (tab. 10). The values of skeletal stature and weight in relation to age (children aged 3–12 years) suggest a similar evolution, without major fluctuations (Fig. 2).

C.5. Non-metric traits

For the entire medieval skeletal sample from Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192*, the non-metric traits were observed and recorded bilaterally. However, the number of bones and teeth that were suitable for observation was relatively small, which is why we did not differentiate between the left and the right side. The degree of bone fragmentation and the impossibility, in some cases, of precisely establishing the symmetry of a bone fragment, were also arguments in favour of this decision.

C.5.1. Cranial non-metric traits (Tab. 11)

a. *Anterior view*. The most common non-metric traits observed in this plane are the zygomatico-facial foramina (77.8%: 21/27), in a singular (11), double (10) or absent (6) variant. Among the supraorbital structures, the notch has a higher frequency (48.4%: 15/31) than the foramen (22.6%: 7/31), observed only in a singular variant. Other non-metric traits, recorded to a lesser extent, are the metopic suture (16.7%: 3/18) fully developed (Fig. 3) and the multiple infraorbital foramen (6.7%: 1/15).

b. *Supero-lateral view*. The parietal foramen is the best represented (78.3%: 18/23), mostly located on the parietal bone (17), but also on the suture (1). Among the wormian bones, the lambdoid (20.8%: 5/24) and the epipteric (18.9%: 2/11) have the highest frequencies. In only one case, an apical bone was recorded (9.1%: 1/11). The coronal, bregmatic, sagittal, asterionic ossicles, those from the occipito-mastoid suture and from the parietal notch are missing.

c. *Postero-inferior view*. The basal portion of the skulls from Târgoviște is most often destroyed. For this reason, we recorded very few phenotypes. We note the divided hypoglossal canal (25.0%: 5/20) and an incomplete oval foramen (9.1%: 1/1). We also note the predilection towards the right of the superior sagittal sulcus (75.0%: 6/8), in only two cases being oriented towards the left (25.0%: 2/8).

d. *Lateral view*. In the lateral portions of the skull, the most numerous traits are the mastoid foramina (53.8%: 7/13). They were usually expressed singularly (6) and located exclusively temporally. A bilateral perforation of the tympanic plate, known as tympanic dehiscence, was also recorded (9.5%: 2/21, Fig. 4).

e. *Mandible*. The only non-metric cranial trait present in the maximum percentage, expressed exclusively in the singular variant, is the mental foramen (100%: 29/29). Additionally, in one individual (8.0%: 2/25), the bilateral presence of a moderate mandibular torus (2–5 mm, in elevation), was noted.

C.5.2. Postcranial non-metric traits (Tab. 12)

a. *The vertebral column*. At the level of the atlas, the most frequent phenotype encountered in the population from Târgoviște is represented by the upper articular facets. Singular facets were mostly observed (88.9%: 16/18), but also double facets (11.1%: 2/18). Also in the cervical region, on the C_3–C_7 vertebrae, bipartite transverse foramina were recorded (33.3%: 6/16). Bridge structures (posterior and lateral) are missing.

b. *Scapula*. In most individuals, the scapulae have an acromial articular facet (75.0%: 6/8). In only one case, a circumflex sulcus was also encountered (4.2%: 1/24). The suprascapular foramina are missing.

c. *Humerus*. Two variants were observed at this level: the septal aperture (15.0%: 3/20, Fig. 5) and the supracondyloid process (2.9%: 1/34).

d. *Pelvis*. The only trait observed was the preauricular sulcus (42.9%: 9/21), either a sex-discriminating indicator or a feature related to childbirth. The acetabular crease and accessory sacral facets are missing.

e. *Femur*. On the femur, the anatomical variants observed in our study were only those in the upper third of the bone. Thus, the following were recorded, in descending order of frequency: Allen's fossa (83.3%: 25/30, Fig. 6), exostosis in trochanteric fossa (25.0%: 2/8), hypotrochanteric fossa (18.2%: 6/33) and the third trochanter (17.1%: 6/32). Poirier and Walmsley facets are absent.

f. *Patella*. No anatomical variant was identified.

g. *Tibia*. The non-metric tibial traits recorded were the lateral (27.5%: 3/8) and medial (14.3%: 1/7) squatting facets.

h. *Astragalus and calcaneus*. The variants most often recorded at this level are those of the facet type, which are in close interdependence with each other: double inferior talar articular facets (80.0%: 8/10) and double anterior calcaneal facets (88.9%: 8/9). Another phenotype encountered was the talar lateral extension (22.2%: 2/9).

[26] The values are represented in milimetres; legend: C = clavicle; S = scapula; H = humerus; R = radius; U = ulna; s = sacrum; F = femur; P = patella; T = tibia; f = fibula.

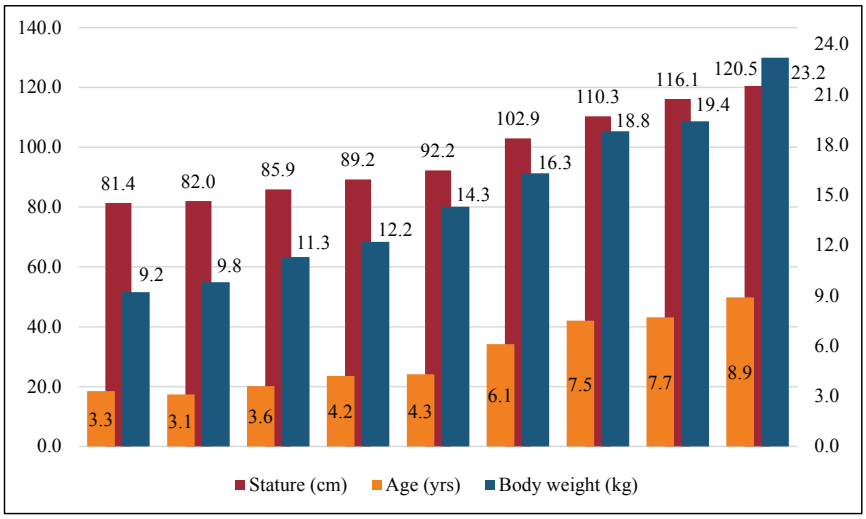

Figure 2. *Average stature (cm) and body weight in subadults (3–12 years).*

Figure 3. *Complete metopic suture (triangle) and slight misalignment of the metopic and sagittal suture (circle) [M.20: cranium, superior].*

Figure 5. *Large septal apertures (M.3: left – arrow; M.12: right – triangle) [humeri, anterior].*

Figure 4. *Bilateral tympanic dehiscence (circles) [M.11: temporal bones, exocranian].*

Figure 6. *Bilateral Allen's fossa (circles) [M.3: femora, anterior].*

C.5.3. Dental non-metric traits (Tab. 13)

The model used to record non-metric dental characters was the dental anthropology system proposed by the Arizona State University (ASUDAS – Arizona State University Dental Anthropology System). Only permanent dentition was observed. Dental morphology records were made according to their variation (from a minimum to a maximum expression) and *in extenso* (more than 40 characters were observed). However, for the present study, we chose to adjust the model, by introducing a dichotomous scale (character absent or present) and by reducing the number of characters presented (10 for upper teeth and 12 for mandibular ones)[27].

For the selected set of dental non-metric traits, we find a higher frequency of occurrence in the case of teeth on the upper arch. The highest frequency (over 90.0%) is for the hypocone (93.8%: 30/32) and the metacone (90.6%: 29/32). Shovel-shaped incisors are also well represented (30.8%: 8/26, Fig. 7). In just over a tenth of the cases, a canine distal accessory ridge was recorded (11.1%: 1/9), and in less than a tenth, the Carabelli cusp (9.4%: 3/32), double shoveling was recorded (5.0%: 2/40) and the metaconule (3.1%: 1/32).

Figure 7. *Shovel-shaped incisor (left I^1 – triangle) and carious lesions (right m^1-m^2 – circle) [M.14: maxillae, inferior].*

In the lower dental floor, we find several frequencies, in descending order, between a quarter and a third of the cases, of only four dental morphological characters: groove pattern (33.3%: 5/15), premolar lingual cusp number (28.6%: 2/7), cusp 7 (28.6%: 4/14) and cusp 5 (26.7%: 4/15).

C.6. The degree of development of the enthesophytes

In bioarchaeological literature, several models are described for evaluating the areas of muscle insertion on the bone of tendons and ligaments (entheses). This is not the time and place to list all of them now. We only mention that in our study we chose a scoring method that takes into account 23 entheses[28], which include the following joints, expressed bilaterally: shoulder, elbow, forearm, hip, knee and leg. Three levels of development were described for each surface, to avoid subjectivity as much as possible: a weak-moderate expression (grade 1), a strong degree of development (grade 2) and a very strong one (grade 3). The absence of observation was marked with 0. The simple statistical recording of entheseal changes is shown in the tab. 14. Six adult individuals (one male and five females) from Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* could be evaluated.

C.7. Pathology

The skeletal material from Târgoviște exhibits a wide spectrum of pathological and traumatic bone and dental changes, both in the case of subadults and adults. Below, we briefly present the main categories of recorded diseases.

C.7.1. Oral pathologies

The frequencies of dental diseases found in the skeletal material from Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* are presented in tab. 15. A total of 242 teeth were observed. Of these, 168 belong to subadults, and 74 to adult individuals (18 teeth of male individuals and 56 teeth of female individuals). Some of the subadults (5), in this case, those who are over 7 years old (*infans* II) and those who have a fully erupted permanent first molar, have a mixed dentition. Therefore, 59 of the 168 teeth belonging to subadults are permanent erupted teeth.

By observing the dental alveoli, it was possible to determine when tooth loss occurred: during life or after death. Thus, 59 antemortem tooth losses were identified (Fig. 8), exclusively in adults (5 in the case of males, 52 in females and 2 in an individual whose anthropological sex is indeterminate) and 105 postmortem tooth losses (25 in adults and 80 in subadults). The total number of teeth and dental alveoli observed in the entire skeletal group is therefore 406 (248 for subadults and 158 for adults – 29 for males and 129 for females).

Figure 8. *Antemortem tooth loss (arrows) [M.1: mandible, superior].*

[27] Pilloud *et alii* 2019, p. 956, tab. 10.

[28] Mariotti *et alii* 2007.

Another pathological dental condition observed in the skeletal sample analysed is dental calculus, present in 11 individuals (three subadults and eight adults). The deposits, mostly supragingival, affect 117 teeth: 58 teeth of subadults (9 deciduous and 47 permanent) and 59 teeth belonging to adults (18 for males and 41 for females).

Caries lesions also affect the medieval individuals from Târgoviște (two subadults and four adults). They were identified in 13 teeth: two deciduous (Fig. 7) and 11 permanent. The caries frequency for the entire skeletal group is 5.4% (13 teeth affected by caries out of 242 observed). For subadult individuals, it has a value of 1.2% (2/168), and for adults, it is 14.9% (11/74).

Sometimes caries attacks several dental surfaces, a process that over time is manifested by the appearance of radicular remains and, finally, results in the loss of teeth. Radicular remains were identified exclusively in females (4 individuals): 7/56 – 12.5%.

A dental condition identified in the analysed skeletal sample only in subadults (three individuals) is dental enamel hypoplasia. It affects 8 teeth (4.8%).

We also found the presence of three dental abscesses: one in a female individual and two in an adult whose sex could not be determined.

C.7.2. Congenital Diseases

Two manifestations were identified from this category: the sacralization of the last lumbar vertebra and *spina bifida occulta*. L_5 sacralization was identified in two female adults. In one case (M.3) we are dealing with a symmetrical, incomplete and bilateral fusion (Fig. 9), and in the other, also with an incomplete and bilateral fusion, only this time asymmetrical (M.1). *Spina bifida occulta* was observed in an adult female, near sacral segments S_3–S_5.

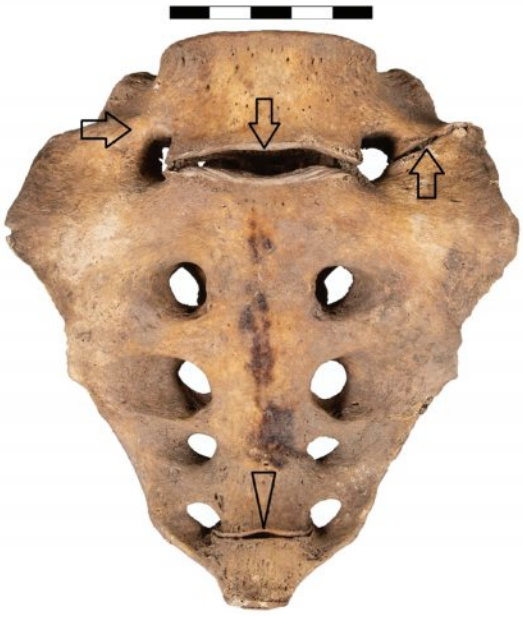

Figure 9. *Sacralised L_5 vertebra (arrows) and almost fused coccyx (triangle) [M.3: sacrum, anteroinferior].*

C.7.3. Traumatic injuries

In the skeletal sample from Târgoviște, we identified two types of traumas: healed and unhealed fractures. Healed fractures occur in three adult individuals, as follows:

– M.1 (female individual, 48.1–55.0 years): two fractures were found, one depressed fracture (at the level of the skull, on the right coronal suture, near the *coronion*, Fig. 10) and a Colles fracture (in the left radial distal extremity, Fig. 11);

Figure 10. *Healed blunt force trauma (ellipse) on right coronal suture [M.1: calvaria, lateral].*

Figure 11. *Healed Colles' fracture (arrow) on the distal shaft [M.1: left radius, anterior].*

– M.2/I.1 (male individual, 32.0–48.8 years): presents an avulsion fracture (at the level of the base of the right Mt_5 metatarsal);

– M.20 (female individual, 25.3–39.4 years): presents a parry fracture (at the level of the medial distal third of the right radius).

A male adolescent (M.9/I.1: 11.0–15.0 years) sustained multiple fatal blows to the skull and cervical spine as follows:

– on the two parietals, in the middle of the sagittal suture – a strong blow, which also pierced the internal lamina (L = 63.7 mm);

– on the left parietal – a blow executed with a lower intensity, which only partially penetrated the external lamina (L = 18.5 mm) and which intersects the first one (Fig. 12);

– on the right mandibular ramus, slightly above the gonion – the blow completely severed the ascending ramus, on a horizontal trajectory (Fig. 13);

– on cervical vertebrae C_3–C_5: on the right superior articular facet of C_3 (completely severed, Fig. 14) and C_5 (partially severed), and on the vertebral body of C_4 (two superficial lesions).

Figure 12. *Unhealed sharp force trauma (arrows) on both parietals [M.9/I.1: skull, superior].*

Figure 13. *Penetrating trauma (arrows) on right mandibular ascendent ramus [M.9/I.1: mandible, lateral].*

Figure 14. *Unhealed fracture (circle) on an upper right vertebral articular facet [M.9/I.1: fourth cervical vertebra, superior].*

C.7.4. Joint diseases

Among joint diseases, only the presence of osteoarthritis and intervertebral hernia were reported. Osteoarthritic manifestations were identified in two female individuals, both adults: M.1 (old adult: 48.1–55.0 years) and M.4–5/I.1 (middle adult: 42.0–51.5 years), while the intervertebral hernia occurs only in the individual from M.1. Osteoarthritis is expressed in each of the two individuals by osteophytes (M.1 and M.4–5/I.1: on the vertebral body of one lumbar vertebra) and by porous surfaces (M.1: on the vertebral bodies of two cervical vertebrae, on the superior articular facets of two other cervical vertebrae and on the medial clavicular extremities; M.4–5/I.1: on the vertebral bodies of four cervical vertebrae – Fig. 15, five thoracic and one lumbar vertebrae). The intervertebral hernia is expressed by Schmorl nodes on the vertebral bodies of seven thoracic and two lumbar vertebrae (M.4–5/I.1).

Figure 15. *Osteoarthrosis on the spine: porous, irregular surfaces with osteophytic contour (circles) [M.1: cervical vertebrae, inferior].*

C.7.5. Infectious diseases

In the skeletal material from Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192*, infectious diseases occur exclusively in subadult individuals. They were identified in 11 individuals, in all cases in the form of active periostitis manifestations at the time of death. The significantly affected skeletal segment is the skull, but periosteal lesions in the postcranial sector were also recorded (tab. 16). From the level of the skull, the most affected bone is the maxilla (in seven individuals), followed by the sphenoid (6), temporal (5), frontal & parietal (3 each), occipital & mandible (2)

and zygomatic (1). In the postcranial segment, the scapula is most often affected by periostitis (in 4 cases), followed by the tibia (3), femur (2) and, in one case each, by the humerus, radius, ulna, coxal bone and fibula.

C.7.6. Metabolic diseases

Another category of pathological conditions identified in the skeletal material from Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* is that of metabolic diseases. As in the case of infectious ones, these were recorded exclusively in subadult individuals. Among the metabolic diseases, the only observed pathological manifestation is *cribra orbitalia*, present in two individuals from the infant category and five from the child category. The bone lesions are located on the roof of the orbits and were, in all cases, active at the time of death. The manifestations are bilateral, with one exception, where *cribra orbitalia* was only observed on the right, the left orbit not being present for observation. In five cases, the expressions of *cribra orbitalia* accompany those of periostitis.

D. DISCUSSIONS AND CONCLUSIONS

The skeletal sample from the recently discovered medieval cemetery of the 16th–17th centuries, from Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192*, comes from 18 inhumation pits (G.1–G.18) in which 19 burials (M.1–M.21) were identified. The grave noted M.4–5 represents the only funerary structure within the cemetery, described as definitely being a double one. It contains the skeletal remains of a mature female individual of approx. 42.0–51.5 years and of a child of approx. 3.0–3.2 years. Additionally, the skeletal remains from M.16 could not be analysed, as they were not recovered (only the unrecovered skull was visible *in situ*).

After establishing the minimum number of individuals for each funerary complex, as well as reallocating some skeletal pieces within the graves, 36 individuals were identified. In the analysed sample, most of the graves (12) contained the skeletal remains of a single individual (M.1, M.3, M.6, M.7, M.10, M.11, M.12, M.13, M.14, M.18, M.20 and M.21). In five cases, skeletal remains from multiple individuals were identified in the contents of the pits. Thus, in M.2, M.4–5, M.8, M.9 and M.17 we identified skeletal remains from two individuals, while in M.15 and M.19, bones from three individuals were distinguished. An interesting situation is pit G.18, from which an MNI of 8 individuals resulted. In addition, G.18 includes four other burial pits (G.9, G.14, G.15 and G.17), corresponding, in order, to graves M.9, M.19, M.21 and M. 20.

The very high number of deceased individuals is not an unprecedented situation in medieval cemeteries. We believe that this situation is mainly due to the numerous natural or anthropic disturbances within the cemetery, which lead to situations where we are dealing with graves containing skeletal remains from several individuals. It is also the case of 15 individuals from the analysed sample, whose bones were disturbed and which were no longer in the original position in which they were deposited in the pit (M.6, M.7, M.8, M.10, M.17 and G.18). At the same time, four reburials were recorded (M.12, M.13, M.20 and M.21). Some skeletal remains, especially those of children, are very fragile and can easily be carried away by animals inside the graves. Another factor that can cause disturbances in the cemetery is the relatively small space in which the deceased were deposited: 19 tombs were identified in less than half of the surface investigated by archaeologists (approx. 70 square meters), the rest of the surface being made up of other complexes. Due to spatial reasons, circumstances can easily arise in which some graves can be disturbed by others or situations in which, in order to make room for the deceased, those previously buried had to be reburied.

From a taphonomic point of view, in more than half of the cases (20 individuals) the bones are very little affected by taphonomic agents (soil pH, activities of plant roots). In over a third of the analysed sample, we find moderately preserved skeletons, with bones whose periosteum is slightly exfoliated, and the epiphyses are slightly affected (14 individuals). Very rarely (in two individuals) the bones are in a more advanced state of degradation.

One of the defining characteristics of the skeletal sample from Târgoviște is the high number of deaths among subadults (23), in relation to the underrepresented adults (13). The sex could only be determined for eight of the individuals in the entire analysed sample. The results were two male individuals (including one adolescent) and six female individuals (*sex ratio* = 0.3).

The highest frequencies of deaths for the entire skeletal group occurred, in almost a third of cases, in infants (0–3 years: 11 deaths – 30.6%). Also, over a quarter of the deaths occurred in children (3–12 years: 10 deaths – 27.8%). The other age groups, subadults or adults, are poorly represented. All three categories of adults (young, middle and old) are equally represented – two deaths in each group (5.6%). A *fœtus* and an adolescent were also identified in one case each (2.8%). In about a fifth of the cases (19.4%) the degree of destruction or the absence of certain skeletal elements necessary to estimate the age-at-death for adult individuals prevented us from estimating this parameter in seven of them.

This fact generates a very low life expectancy at birth value for the medieval population of Târgoviște (12.69 years). Therefore, the value is exceeded in all age ranges, up to the early stage of the middle adult age group (35.0–40.0 years). After the age range of 0.0–4.9 years, individuals have an increasing life expectancy, up to 20.42 years (between 5.0 and 9.9 years). After this moment, the maximum of this indicator is reached (28.21 years), in the age range of 10.0–15.0 years. Then there are gradual declines until the age range 50.0–55.0 years. After

55.0 years we have no information on life expectancy. However, we do not exclude the possibility that some of the adult individuals analysed are older than 55.0 years. We specify the fact that starting with old adults (50.0+ years), the skeletal degenerative morphologies tend to vary somewhat insignificantly, an aspect that makes it difficult to assign a somewhat accurate age, close to the real one.

The mortality profile curve is similar in evolution to the expected standard trajectory characteristic of an attritional-type cemetery (many deaths in the infant and child groups and few deaths in the adolescent group). Next, the trajectory should show numerous deaths in the young adult age group, followed by progressive declines in the middle and old adult age groups. However, we do not know the trend of the profile curve for the adult population analysed, the situation being unclear due to the small number of individuals, as well as the impossibility of placing seven of them in specific age groups.

Biometric data obtained from measurements cannot be processed under a statistical report, due to the small number of individuals analysed. Nevertheless, they are extremely useful for comparing this population with others from different chrono-cultural horizons. At the same time, some measurements were used to calculate skeletal stature and weight.

Stature and body weight are two of the fundamental physical parameters used in osteological studies to assess an individual's nutrition and health status[29]. At the Târgoviște population, skeletal stature and weight were calculated for both subadults and adult individuals. In the case of subadults (children aged 3.0–12.0), the two variables are in a close interdependent relationship and describe a curve with a progressive increase, with small variations. Skeletal statures could also be calculated for seven of the adult individuals analysed: one male, four females, and two subjects whose sex was indeterminate. Even though we do not have a larger number of individuals, we notice that the values of the statures are quite low: 159.9 cm (small) in the case of the male individuals and an average of 153.1 cm (middle, at the lower limit of the range) for female individuals (the smallest stature is 148.9 cm and the largest 158.7 cm). Additionally, one of the two individuals with uncertain sex has a stature value of 139.5 cm, also falling in the small category, regardless of the anthropological sex.

In Romanian anthropological literature, information regarding the genetic divergence of a population obtained through observation and macroscopic recording of non-metric traits, often referred to as anatomical variants, discrete or discontinuous characters, is often missing or incomplete. The non-metric traits recorded for the medieval population from Târgoviște and summarized in the present study can form the basis of future studies regarding the degree of kinship between populations.

The few adult skeletons (one male and five females) for which we were able to observe and record entheseal changes, according to the standard we opted for, are also insufficient to be able to assess the specific lifestyle of the population analysed. We are even further away if we want to assign to the two sexes tasks related to daily physical activities, or tasks correlated with the age of the individuals. Nevertheless, the information obtained by scoring the degree of development of entheseal attachments can be useful in a broader context, where significant general differences by age and sex are pursued.

Another feature that defines the skeletal sample from Târgoviște is the presence, in high numbers, especially in the case of subadults, of pathological manifestations. Although most of the known dental or bone diseases do not induce changes in the skeleton, 22 individuals (61.1%) from the entire analysed sample present at least one pathological manifestation. Among them, subadults are over twice as affected (15: 68.2 %). If some categories of diseases are found in both subadults and adults (dental diseases and pathologies associated with the jaws), other pathological conditions are exclusive in the skeletal group from Târgoviște: infectious and metabolic diseases in the case of subadults, and congenital and neuromechanical abnormalities, traumas (with one exception, see below) and joint diseases in adults. Neoplastic diseases are absent in both age categories.

Dental diseases could be recorded by observing a number of 242 teeth (168 subadult teeth and 74 adult teeth) and 164 dental alveoli (59 antemortem tooth loss and 105 postmortem tooth loss).

On the surface of the teeth, we frequently observe deposits of mineralized bacterial plaque, known as dental calculus[30]. It was observed most of the time in the form of supragingival deposits and was recorded in almost half of the individuals (47.8%: 11 of 23 individuals who present dentition – 3 subadults and 8 adults). The presence of dental calculus can lead to the appearance of dental caries, which arise through the progressive demineralization of enamel, dentin and cementum under the action of organic acids[31]. Dental caries is the main cause of tooth loss. A surprising fact is that although female individuals from Târgoviște show a higher frequency of tooth loss (52 lost teeth out of 159 observed – 40.3% compared to males – 5/29: 17.2 %), caries frequency is lower (6/56: 10.7%) compared to male individuals (5/18: 27.8%). In rare cases, we encountered caries on the deciduous dentition as well (2/168: 1.2%). We also mention the fact that radicular remains, which undoubtedly lead to tooth loss, were identified exclusively in female adults (7/56: 12.5%).

Another dental pathological manifestation identified is dental abscess, present in three cases (in one female individual and two in an adult whose sex could not be determined). In the present study, we preferred to use the term "abscess" for situations where we observed cavities that perforate the bone (associated with a tooth), although

[29] Visser 1998, p. 413.

[30] Hillson 2005, p. 288–289.

[31] Hillson 2005, p. 290–291.

it is very difficult to differentiate between abscesses and granulomas or cysts in skeletal materials, the distinctive feature of an abscess being the presence of pus[32].

Last but not least, exclusively in subadults (3 individuals, 8 affected teeth), enamel defects known as linear enamel hypoplasia have been observed, as expressed morphologically by transverse lines on the surface of the dental crowns, varying in number, thickness, and depth. Dental enamel hypoplasia can be considered a marker of non-specific physiological stress that occurs during the period of dental enamel formation (amelogenesis)[33]. The lack of nutrients such as folic acid (vitamin B_9) and other B-complex vitamins, vitamins A (retinol), C (ascorbic acid) and D (D_2 and D_3), calcium, fluoride or certain proteins, can cause the appearance of not only dental enamel hypoplasia but also scurvy, cleft palate or caries[34].

Similarly, epigenetic metabolic dysfunction of folic acid, as well as maternal zinc and selenium deficiencies, appear to be etiological agents that affect neural tube morphogenesis and cause a congenital defect known as *spina bifida occulta* (spinal dysraphism)[35]. The manifestation was observed in an adult female, near the sacral segments S_3–S_5. Another congenital defect, observed in two female adults from Târgoviște, is the fusion of the last lumbar vertebra to the sacrum (L_5 sacralization).

In three adult individuals, we identified several healed traumas, resulting from blows with blunt objects or produced as a result of accidents. The observed fractures are of several types: compression fractures (one, depressed, on the skull), a Colles fracture (at the level of the left radius – M.1: female, 48.1–55.0 years), avulsion fracture (at the base of the right Mt_5 metatarsal – M.2/I.1: male, 32.0–48.8 years) and transverse and/or oblique fractures (a parry fracture at the level of the right radius – M. 20: female, 25.3–39.4 years). Two of these (depressed and parry) are fractures produced by direct blows and are most often attributed to interpersonal (domestic) violence. The Colles fracture (indirect trauma from an accidental fall on an outstretched arm) and the avulsion fracture (probably resulting from a fall) are indirect fractures, resulting from accidents.

An interesting situation is found in the case of a male adolescent (M.9/I.1: 11.0–15.0 years) who presents several perimortem blows causing death, executed with a sharp object. The blows were applied to the two parietals, the right mandibular ramus and the C_3–C_5 cervical vertebrae. Regarding the number of individuals presenting healed or unhealed cranial traumas (antemortem and perimortem), both categories indicating interpersonal violence, expectations are generally higher when considering the medieval period in South-Eastern Europe, often considered an era of hyperviolence[36]. It is difficult to make statistical assessments at this stage of the research, instead, the few healed fractures and, especially the unhealed ones, which led to the death of the individual, are evidence of the extreme violence encountered in the medieval population of Târgoviște.

Among the joint diseases, we found the presence of two often associated manifestations[37], visible in the analysed skeletal sample only on the spine: osteoarthrosis or osteoarthritis (in two female individuals – a middle adult, 42.0–51.5 years old and an old one, of 48.1–55.0 years) and intervertebral hernia (in the old adult with osteoarthritis). The pathological expressions are of low intensity, osteoarthrosis being manifested in the form of osteophytes and porous surfaces (eburnation is absent) and intervertebral hernia by Schmorl nodes. The causes of osteoarthritic manifestations are not known with certainty, but a number of factors are undoubtedly significant: age, genetic background, sex, obesity, trauma and, most importantly, movement/stress – undoubtedly the most significant of these, an aspect that also concerns the Schmorl nodes[38].

Another category of diseases found in the skeletal material from Târgoviște is represented by infectious diseases. The periosteal lesions affect all cases of subadult individuals (11) and have an active character. The abundance of porous lesions and the localization of skeletal changes, especially at the level of the skull, but also on the scapulae and, to a lesser extent, on the distal femur and proximal tibia, excludes the diagnosis of osteomyelitis, which is relatively common in children, and leads us to believe that in the analysed sample we are dealing with manifestations related to infantile scurvy (Fig. 16)[39]. The differential diagnosis for scurvy is difficult to make. Apart from osteomyelitis, similar periosteal reactions can also be found in frontal sinusitis, non-specific periostitis, tuberculosis, rickets, anaemia, etc[40]. In order to be able to exclude these aetiologies, a microscopic analysis was also recommended, an approach that could not be performed. In this context, another difficulty that arises is related to the number of individuals from Târgoviște affected by scurvy, some of them presenting periosteal lesions highlighted on a single bone (M.8/I.1, M.14, M.19/I.3), so we have no certainty in this regard. The periosteal lesions in the analysed sample are varied and affect different age groups: infant (4), child (6) and adolescent (1). Scurvy is the clinical manifestation of vitamin C deficiency, a nutrient found in fresh fruits and vegetables. Lack of vitamin C tends to lead to haemorrhages and minimal trauma, with sufferers likely to be apathetic, with muscle pain, a condition that becomes fatal if the adequate amount of vitamin C is not restored. The most common sign of scurvy

[32] Hillson 2005, p. 313–314.
[33] Hillson 2005, p. 169–176.
[34] Schroth *et alii* 2021; Swapna, Abdulsalam 2021; Pflipsen, Zenchenko 2017.
[35] Barnes 2012, p. 76.
[36] Baten, Steckel 2019.
[37] Abbas *et alii* 2018.
[38] Waldron 2009, p. 28, 45; Ortner 2003, p. 550.
[39] Brickley, Ives 2006, p. 170.
[40] Roberts, Manchester 2005, p. 234–235.

is bleeding and inflammation of the gums[41]. The vitamin is necessary to fight infections, intervening in the synthesis metabolism of collagen (essential for the formation and normal functioning of tissues) and is responsible for the absorption of iron[42]. Due to the fact that vitamin C is the guarantor of iron absorption, anaemia often accompanies infantile scurvy, and therefore the possibility that some of the members of the Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* community suffered from several conditions (comorbidities) should be considered.

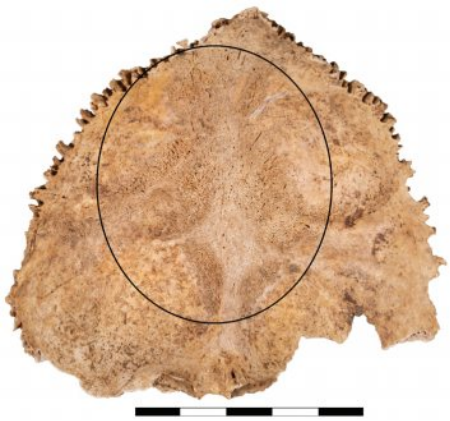

Figure 16. *Possible manifestations of infantile scurvy: new bone formation associated with abnormal blood vessel impressions (circle) [M.12: occipital, endocranial].*

We also mention that five of the analysed individuals, all subadults (two infant and five individuals from the child group), also present *cribra orbitalia*-type conditions. The lesions are in all cases active and are visible macroscopically in the form of a thickened bone with a porous surface, located on the roof of the orbits. In bioarchaeological contexts, *cribra orbitalia* lesions are usually associated with iron deficiency anaemia, genetic (thalassemia major or Cooley's anaemia and sickle cell anaemia or sickle cell disease) or acquired (due to the lack of vitamins A, B_6 – pyridoxine, B_9, B_{12} – cobalamin, nutrients necessary to maintain erythrocyte homeostasis)[43]. Some studies[44] have shown that iron deficiency anaemia is inconsistent with recent haematological research that has shown that iron deficiency alone cannot support the massive red blood cell production that causes the marrow expansion responsible for these lesions. Evidence suggests that the accelerated loss and compensatory overproduction of red blood cells seen in haemolytic and megaloblastic anaemias (folate and vitamin B_{12} deficiency) are the most likely causes of *cribra orbitalia* (and also of porotic hyperostosis, however absent in the present study).

A plausible alternative to iron-deficiency anaemia is also represented by the results recorded following the analysis of a contemporary skeletal sample, which includes 461 subadults aged between 0.5–15.0 years, who died between 2011–2019 in New Mexico[45]. These have shown that individuals with respiratory infections (especially pneumonia and bronchitis) are most likely to present *cribra orbitalia* lesions. Therefore, just as today these are the most common causes of morbidity and mortality worldwide, it must have also been the case in the pre-antibiotic era, where they should be considered as potential indicators of respiratory infections in the past.

The present work represents the first bioarchaeological study conducted on a skeletal sample from a medieval cemetery in the city of Târgoviște. The phenomenon of death in medieval Wallachia is a complex one, and in the absence of written records, osteological investigations prove to be extremely useful in terms of demographic aspects and evidence regarding the onset and prevalence of diseases in past human populations.

***

This study was conducted within the postdoctoral project BioArchMed, funded by UEFISCDI – *Înainte și după moarte. O perspectivă bioarheologică asupra populațiilor din necropole medievale din Muntenia (BioArchMed)* – code: PN-III-P1-1.1-PD-2019-0351.

I am deeply grateful to fellow archaeologists Florin Petrică and Minodora Cârciumaru ("Princely Court" National Museum Complex in Târgoviște) for the skeletal material and archaeological documentation made available, as well as for the dialogue I had with them in order to better understand the archaeological situation in the medieval cemetery.

We also extend our appreciation to Cătălin Nicolae ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest) for taking and processing the photographs included in this article.

Among other things, we would like to thank Franceska Știrbu (Faculty of Biology, University of Bucharest) for the English translation of the article.

REFERENCES

Abbas *et alii* 2018 – J. Abbas, K. Hamoud, N. Peled, I. Hershkovitz, *Lumbar Schmorl's nodes and their correlation with spine configuration and degeneration*, BioMed Research International 2, 2018, p. 1–9.

Acsádi, Nemeskéri 1970 – G. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Budapest, 1970.

Auerbach, Ruff 2004 – B. M. Auerbach, C. B. Ruff, *Human body mass estimation: a comparison of "morphometric" and "mechanical" methods*, AJPA 125(4), 2004, p. 331–342.

Barnes 2012 – E. Barnes, *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective*, Hoboken, 2012.

Baten, Steckel 2019 – J. Baten, R. Steckel, *The History of violence in Europe: evidence from cranial and postcranial bone trauma*, in: R. Steckel *et alii* (eds.), *The backbone of Europe: health, diet, work and violence over two millennia*, Cambridge, 2019, p. 300–324.

[41] Mays 2018, p. 2.
[42] Roberts, Manchester 2005, p. 234–235.
[43] Rivera, Lahr 2017, p. 87.
[44] Walker *et alii* 2009.
[45] O'Donnell *et alii* 2020.

Bräuer 1988 – G. Bräuer, *Osteometrie*, in: R. Knussmann *et alii* (eds.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart, 1988, p. 160–232.

Brickley, Ives 2006 – M. Brickley, R. Ives, *Skeletal manifestations of infantile scurvy*, AJPA 129(2), 2006, p. 163–172.

Brooks, Suchey 1990 – S. Brooks, J. M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution 5(3), 1990, p. 227–238.

Buikstra, Ubelaker 1994 – J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Fayetteville, 1994.

Connell 2008 – B. Connell, *Preservation and archaeological data*, in: N. Powers (ed.), *Human osteology method statement*, Museum of London, London, 2008, p. 9–10.

O'Donnell *et alii* 2020 – L. O'Donnell, E. C. Hill, A. S. A. Anderson, H. J. H. Edgar, *Cribra orbitalia and porotic hyperostosis are associated with respiratory infections in a contemporary mortality sample from New Mexico*, AJPA 173(4), 2020, p. 721–733.

DiGangi *et alii* 2009 – E. A. DiGangi, J. D. Bethard, E. H. Kimmerle, L. W. Konigsberg, *A new method for estimating age-at-death from the first rib*, AJPA 138(2), 2009, p. 164–176.

Facchini, Veschi 2004 – F. Facchini, S. Veschi, *Age determination on long bones in a skeletal subadults sample (b–12 years)*, Collegium Antropologicum 28(1), 2004, p. 89–98.

Ferembach *et alii* 1980 – D. Ferembach, I. Schwidetsky, M. Stloukal, *Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons*, JHE 9(7), 1980, p. 517–549.

Finnegan 1978 – M. Finnegan, *Non-metric variation of the infracranial skeleton*, JAnat 125(1), 1978, p. 23–37.

Hauser, De Stefano 1989 – G. Hauser, G. F. De Stefano, *Epigenetic variants of the human skull*, Stuttgart, 1989.

Hillson 2005 – S. Hillson, *Teeth*, 2nd ed., New York, 2005.

Lovász *et alii* 2013 – G. Lovász, M. Schultz, J. Gödde, Z. Bereczki, G. Pálfi, A. Marcsik, E. Molnár, *Skeletal manifestations of infantile scurvy in a late medieval anthropological series from Hungary*, Anthropological Science 121(3), 2013, p. 173–185.

Lovejoy *et alii* 1985 – C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck, R. P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death*, AJPA 68(1), 1985, p. 15–28.

Lovell 1997 – N. C. Lovell, *Trauma analysis in paleopathology*, Yearbook of Physical Anthropology 40(S25), 1997, p. 139–170.

Mann *et alii* 2016 – R. W. Mann, D. R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton*, Springfield, 2016.

Margerison, Knüsel 2002 – B. J. Margerison, C. J. Knüsel, *Paleodemographic comparison of a catastrophic and an attritional death assemblage*, AJPA 119(2), 2002, p. 134–143.

Mariotti *et alii* 2007 – V. Mariotti, F. Facchini, M. B. Belcastro, *The study of entheses: proposal of a standardised scoring method for twentythree entheses of the postcranial skeleton*, Collegium Antropologicum 31(1), 2012, p. 291–313.

Martin 1928a – R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, Band I (Somatologie), Jena, 1928.

Martin 1928b – R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, Band II (Kraniologie, Osteologie), Jena, 1928.

Mays 2018 – S. Mays, *Micronutrient deficiency diseases: anemia, scurvy, and rickets*, in: W. Trevathan (ed.), *The international encyclopedia of biological anthropology*, New York, 2018, p. 1–5.

Meindl, Lovejoy 1985 – R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*, AJPA 68(1), 1985, p. 57–66.

Nikita, Karligkioti 2019 – E. Nikita, A. Karligkioti, *Basic guidelines for the excavation and study of human skeletal remains*, Version 1.0, Nicosia, 2019.

Ortner 2003 – D. J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, 2nd ed., San Diego, 2003.

Petrică *et alii* 2023 – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, *Cercetările arheologice preventive de la Târgoviște – Strada Calea Domnească nr. 192. Contribuții privind topografia cimitirelor medievale*, MCA 19, 2023, p. 119–142.

Pflipsen, Zenchenko 2017 – M. Pflipsen, Y. Zenchenko, *Nutrition for oral health and oral manifestations of poor nutrition and unhealthy habits*, General Dentistry 65(6), 2017, p. 36–43.

Pilloud *et alii* 2019 – M. A. Pilloud, D. M. Adams, J. T. Hefner, *Observer error and its impact on ancestry estimation using dental morphology*, International Journal of Legal Medicine 133(3), 2011, p. 949–962.

Rivera, Lahr 2017 – F. Rivera, M. M. Lahr, *New evidence suggesting a dissociated etiology for cribra orbitalia and porotic hyperostosis*, AJPA 164(1), 2017, p. 76–96.

Roberts, Manchester 2005 – C. Roberts, K. Manchester, *The archaeology of disease*, 3rd ed., Stroud, 2005.

Ruff *et alii* 2012 – C. B. Ruff, B. M. Holt, M. Niskanen, V. Sladék, M. Berner, E. Garofalo, H.M. Garvin, M. Hora, H. Maijanen, S. Niinimäki, K. Salo, E. Schuplerová, D. Tompkins, *Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene*, AJPA 148(4), 2012, p. 601–617.

Schroth *et alii* 2021 – R. J. Schroth, S. Dhalla, R. Tate, M. E. K. Moffatt, *Prenatal and early childhood determinants of enamel hypoplasia in infants*, Journal of Pediatrics, Perinatology and Child Health 5(1), 2021, p. 5–17.

Scott *et alii* 2018 – G. R. Scott, C. G. Turner II, G. C. Townsend, M. Martinón-Torres, *Description and classification of permanent crown and root traits*, in: G. R. Scott *et alii* (eds.), *The anthropology of modern human teeth: dental morphology and its variation in recent and fossil homo sapiens*, 2nd ed., Cambridge, 2018, p. 13–65.

Swapna, Abdulsalam 2021 – L. A. Swapna, R. Abdulsalam, *Vitamin D deficiency and its effects on tooth structure and pulpal changes*, Macedonian Journal of Medical Sciences 9, 2021, p. 81–87.

Turner II *et alii* 1991 – G. C. Turner II, C. R. Nichol, G. R. Scott, *Scoring procedures for key morphological traits of the permanent dentition: the Arizona State University Dental Anthropology System*, in: M. A. Kelley, C. S. Larsen (eds.), *Advances in dental anthropology*, New York, 1991, p. 13–31.

Ubelaker 1978 – D. H. Ubelaker, *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*, Chicago, 1978.

Visser 1998 – E. P. Visser, *Little waifs: estimating child body size from historic skeletal material*, International Journal of Osteoarchaeology 8, 1998, 6, p. 413–423.

Waldron 2009 – T. Waldron, 2009, *Palaeopathology*, New York, 2009.

Walker *et alii* 2009 – P. L. Walker, R. R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V. A. Andrushko, *The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis*, AJPA 139(2), 2009, p. 109–125.

White *et alii* 2012 – T. D. White, M. T. Black, P. A. Folkens, *Human osteology*, 3rd ed., Burlington, 2012.

SUPPLEMENTARY DATA

Grave	MNI	Inventory	Preservation
M.1	1	Complete	Good
M.2	2	I.1: Complete	I.1: Good
		I.2: Poor	I.2: Moderate
M.3	1	Incomplete	Good
M.4–5	2	I.1: Complete	I.1: Poor
		I.2: Complete	I.2: Moderate
M.6	1	Incomplete	Moderate
M.7	1	Poor	Good
M.8	2	I.1: Incomplete	I.1: Moderate
		I.2: Poor	I.2: Moderate
M.9	2	I.1: Complete	I.1: Good
		I.2: Poor	I.2: Good
M.10	1	Complete	Moderate
M.11	1	Complete	Good
M.12	1	Incomplete	Good
M.13	1	Poor	Good
M.14	1	Complete	Moderate
M.15	3	I.1: Complete	I.1: Moderate
		I.2: Poor	I.2: Moderate
		I.3: Poor	I.3: Good
M.17	2	I.1: Poor	I.1: Good
		I.2: Poor	I.2: Good
M.18	1	Poor	Moderate
M.19	3	I.1: Poor	I.1: Good
		I.2: Poor	I.2: Moderate
		I.3: Poor	I.3: Good
M.20	1	Complete	Good
M.21	1	Poor	Good
G.18	8	I.1: Poor	I.1: Good
		I.2: Poor	I.2: Moderate
		I.3: Incomplete	I.3: Good
		I.4: Complete	I.4: Moderate
		I.5: Poor	I.5: Good
		I.6: Poor	I.6: Poor
		I.7: Poor	I.7: Good
		I.8: Incomplete	I.8: Moderate

Table 1. *Minimum number of individuals, degree of representativeness and state of preservation.*

Grave	Biological sex	Age at death (years, category)
M.1	Female	48,1–55,0 (OA)
M.2	I.1: Male	I.1: 32,0–48,8 (MA)
	I.2: Indet.	I.2: -0,2–0,0 (F)
M.3	Female	19,4–34,7 (YA)
M.4–5	I.1: Female	I.1: 42,0–51,5 (MA)
	I.2: Indet.	I.2: 3,0–3,2 (C)
M.6	Indet.	0,3–0,4 (I)
M.7	Indet.	2,0–2,4 (I)
M.8	I.1: Indet.	I.1: 4,0–4,3 (C)
	I.2: Indet.	I.2: 1,7 (I)
M.9	I.1: Male	I.1: 11,0–15,0 (Ad)
	I.2: Female	I.2: > 51,5 (OA)
M.10	Indet.	0,3–0,5 (I)
M.11	Indet.	2,0–2,8 (I)
M.12	Indet.	7,5–7,8 (C)
M.13	Indet.	7,0–8,0 (C)
M.14	Indet.	7,0–8,0 (C)
M.15	I.1: Indet.	I.1: 8,7–9,0 (C)
	I.2: Indet.	I.2: – (I)
	I.3: Indet.	I.3: 0,1 (I)
M.17	I.1: Indet.	I.1: 0,2 (I)
	I.2: Indet.	I.2: – (AD)
M.18	Indet.	2,6–2,8 (I)
M.19	I.1: Indet.	I.1: – (AD)
	I.2: Indet.	I.2: – (I)
	I.3: Indet.	I.3: 2,0–3,0 (I)
M.20	Female	25,3–39,4 (YA)
M.21	Indet.	– (AD)
G.18	I.1: Indet.	I.1: – (AD)
	I.2: Female	I.2: – (AD)
	I.3: Indet.	I.3: 2,9–3,6 (C)
	I.4: Indet.	I.4: 4,0–4,5 (C)
	I.5: Indet.	I.5: – (AD)
	I.6: Indet.	I.6: 6,1–6,1 (C)
	I.7: Indet.	I.7: – (AD)
	I.8: Indet.	I.8: 3,5–3,6 (C)

Table 2. *Distribution of sample by sex and age groups.*

x	Dx	dx	lx	qx	Lx	Tx	e^0x
0,0–4,9	15	55.56	100.00	0.5556	361.111	1268.519	12.69
5,0–9,9	5	18.52	44.44	0.4167	175.926	907.407	20.42
10,0–14,9	0	0.00	25.93	0.0000	129.630	731.481	28.21
15,0–19,9	1	3.70	25.93	0.1429	120.370	601.852	23.21
20,0–24,9	0	0.00	22.22	0.0000	111.111	481.481	21.67
25,0–29,9	1	3.70	22.22	0.1667	101.852	370.370	16.67
30,0–34,9	1	3.70	18.52	0.2000	83.333	268.519	14.50
35,0–39,9	1	3.70	14.81	0.2500	64.815	185.185	12.50
40,0–44,9	0	0.00	11.11	0.0000	55.556	120.370	10.83
45,0–49,9	1	3.70	11.11	0.3333	46.296	64.815	5.83
50,0–54,9	2	7.41	7.41	1.0000	18.519	18.519	2.50
55,0–59,9	0	0.00	0.00	0.0000	0.000	0.000	0.00
60,0–64,9	0	0.00	0.00	0.0000	0.000	0.000	0.00
T	27	100.00					

Table 3. *Mortality table for the whole skeletal group, where:*

x = the chosen age range, in this case, 5 years;

N (Dx) and % (Dx) = the number and percentage of deaths corresponding to each age range x: how many x-year-old survivors die before the of x + 5;

lx = the number of survivors of age x: how many people in a generation are still alive at the exact age of x years;

qx = probability of death between two consecutive ages (x and x + 5 years): the risk of a person who has turned x years old to dying before turning x + 5 years;

Lx = the total number of years of individuals in the range from x to x + 5;

Tx = the total number of years lived by age group x until all members of the group died;

e^0x = life expectancy: the average life expectancy of an individual or the average number of years of life left at a certain age.

Martin No.	M.1	M.2/I.1	M.3	M.4–5/I.1	M.4–5/I.2	M.8/I.1	M.9/I.1	M.9/I.2
1	183.7	191.4	171.7	181.6			181.0	178.1
8	139.6	154.9	138.7	134.3			141.7	135.7
I1	76.0	80.9	80.8	74.0			78.3	76.2
17	119.0		133.4				136.8	136.5
20		121.0						115.4
I2	64.8		77.7				75.6	76.6
I3	85.3		96.2				96.5	100.6
I4		63.2						64.8
I5		78.1						85.0
9		114.7	91.9	98.8		91.7	96.7	100.0
10	123.1	123.5	116.1	112.4			119.3	109.8
I12		92.9	79.2	87.9			81.1	91.1
I13		74.1	66.3	73.6			68.2	73.7
26	119.0	140.0	127.0	120.0			117.0	133.0
29	107.3	117.1	106.2	108.1			104.9	112.6
I22	90.2	83.7	83.6	90.1			89.7	84.7
27	130.0	132.0	122.0	120.0			136.0	122.0
30	115.7	117.6	110.4	111.5			116.4	105.6
I24	89.0	89.1	90.5	92.9			85.6	86.5
12	114.8	112.9	111.9				106.2	113.5
I14	82.3	72.9	80.7				74.9	83.6
7							38.6	35.6
16			31.7				33.8	30.2
I33							87.7	84.7
45			121.4					129.8
47			112.4					
48			71.0					66.2
I38			92.6					
I39			58.5					51.0
46			90.1				92.8	
I39(1)			78.8					
51			40.3/40.0					
52			33.2/33.3					
42			82.4/83.1					
54		28.1	22.0	21.3			22.2	
55			51.9					50.2
I48			42.4					
60			50.5					
61		63.6	56.5				63.0	53.3
I54			111.8					
62			42.8					
63		37.1	35.9				35.0	33.7
64		9.5/10.0	12.7/12.8				9.2/9.3	11.4
I58			83.8					
I59		25.7/27.0	35.3/35.5				26.4/26.7	33.7/–
5			99.6				98.2	100.5
40			94.0					84.9
I60			94.4					84.5
65	118.7		118.2		85.4			
66	95.7		91.9		71.0	72.3		
68	104.3		105.2		64.1			
I62	87.9		88.9		75.1			
80(2)		40.0/–	37.4/38.2				42.7/–	
I68			37.6/38.3				43.5/–	

Table 4. *Cranial measurements and indices (1).*

Martin No.	M.11	M.12	M.13	M.14	M.15/I.1	M.20	G.8/I.3	G.8/I.4
1						174.7	172.3	
8	139.9			120.0	152.9	140.5		129.8
I1						80.4		
17						135.8		
I2						77.7		
I3						96.6		
9	83.5		93.6	87.8		105.0		
10	101.4		112.6	103.3	122.6	130.3		119.1
I12	82.3		83.1	85.0		80.6		
I13	59.7			73.1		74.7		
26	98.0		120.0	115.0		116.0	117.0	117.0
29	85.6		103.6	96.5		102.0	100.1	101.4
I22	87.3		86.4	83.9		88.0	85.6	86.7
27	102.0	120.0		113.0	121.0	120.0	118.0	107.0
30	88.7	109.3		98.9	107.8	105.7	108.0	98.0
I24	86.9	91.1		87.5	89.1	88.1	91.6	91.5
12	88.9	99.3			116.0	110.0		
I14	63.5				75.9	78.3		
7		29.1				32.1		
16		25.7				30.3		
I33		88.5				94.3		
54	15.5		22.0	20.3				17.4
61	48.0		58.9	52.4	54.5	51.8		51.9
63	24.1		33.4	25.6	28.4	28.7		24.1
64			8.7/8.3	7.0/7.5	9.5/9.6	10.2/–		
I59			26.0/25.0	27.1/29.3	33.4/33.9	35.4/–		
65	83.1			94.5				91.8
66	63.5			71.0	87.2			76.9
68	61.1			77.7				70.9
I62	73.5			82.2				77.2

Table 5. *Cranial measurements and indices (2).*

Martin No.	M.1	M.2/I.1	M.3	M.4–5/I.1	M.4–5/I.2	M.7
C1	126.2/114.5	158.6/158.6	129.9/133.4	–/148.9		
C6	30.0/30.0	37.0/38.0	31.0/31.0	–/43.0		
C6:C1	23.8/26.2	23.3/23.9	23.9/23.2	–/28.9		
C1:H2	45.9/41.4		46.1/46.6			
S1					58.0/–	
S2					43.7/–	
S2:S1					75.3/–	
H1	278.8/281.4		284.7/289.4	307.9/–	119.8/–	
H2	274.7/276.5		281.7/286.0	305.2/–		
H5	20.2/20.4		21.4/21,5	21.3/–	10.8/–	
H6	16.0/16.2		14.6/14.8	17.8/–	8.8/–	
H6:H5	79.4/79.5		68.2/68.7	83.4/–	81.7/–	
R1	195.4/207.7	229.4/234.4	219.6/220.5		86.3/87.4	80.9/–
R1:H2	71.1/75.1		77.9/77.1			
U1	222.5/224.4	249.9/257.5	244.7/245.3			88.9/–
U13	18.6/18.6	22.8/23.4	16.5/17.1	22.8/21.8	11.1/10.8	10.6/–
U14	20.0/19.9	20.9/22.8	19.7/19.4	23.6/23.6	11.9/13.9	12.7/–
U13:U14	93.0/93.6	109.0/102.5	83.8/88.2	96.7/92.2	93.4/77.8	83.8/–
s2	81.4	113.0	97.6			
s5	106.2		116.3	115.1		
s5:s2	130.5	0.0	119.2			
F1	–/396.6	427.0/427.0	414.8/416.0		150.1/149.4	
F2	–/393.8	424.5/424.3	406.3/410.0			
F6	/–24.0	28.9/28.8	24.0/23.4		10.4/10.1	–/9.5
F7	–/22.4	27.2/25.9	24.9/24.9		12.0/11.8	–/10.6
F9	30.3/29.1	32.2/30.8	29.1/29.2	31.4/32.1	14.5/14.5	13.6/12.8
F10	26.4/25.1	29.5/28.9	32.5/32.6	25.5/25.6	16.0/15.6	11.8/11.9
F19	39.8/40.0	45.8/46.0	43.1/42.7	47.9/–		
F21	–/73.2	82.7/83.6	76.8/77.0	–/81.7	40.0/–	
F6:F7	–/107.3	106.4/111.1	96.2/94.2		86.6/85.4	–89.4
F10:F9	87.1/86.2	91.7/93.6	111.5/111.4	81.3/79.9	110.6/107.9	86.7/92.7
P2	–/42.9	–/47.1	38.0/37.6			
P2:F21	–/58.7	–/56.3	49.5/48.8			
T1a	–/320.6	353.0/354.7	335.6/334.3			105.4/–
T1b	–/312.3	344.1/345.6	328.2/335.8			
T8						9.5/–
T8a	–/29.4	32.7/32.6	27.2/27.3		12.0/–	11.3/11.5
T9a	–/21.8	25.7/26.2	20.7/19.9		11.3/–	9.8/10.3
T9a:T8a	–/74.2	78.5/80.4	76.1/72.8		93.8/–	87.2/89.3
T1b:F2	–/79.3	81.1/81.5	80.8/81.9			
f1	–/310.9	–/347.1	–/325.2			102.3/–

Table 6. *Postcranial measurements and indices (1).*

Martin No.	M.8/l.1	M.8/l.2	M.9/l.1	M.11	M.12	M.14
C1	75.2/72.7		128.3/127.2	63.9/64.0	98.4/98.7	87.7/–
C6	17.0/17.0		30.0/30.0	18.0/18.0	23.0/23.0	19.0/–
C6:C1	22.6/23.4		23.4/23.6	28.2/28.1	23.4/23.3	21.7/–
S1				57.1/56.4		
S2			96.2/95.1	46.0/46.3	66.5/66.0	
S2:S1				80.7/82.0		
H1	–/133.4			111.9/112.2	191.3/188.3	177.9/180.2
H5	–/11.5			10.5/10.4	12.8/13.3	11.4/11.1
H6	–/9.4			9.0/9.1	12.2/12.3	9.9/9.9
H6:H5	–81.7			85.3/87.7	95.8/92.2	86.3/89.4
R1	101.1/–		214.9/216.4	84.9/–	136.9/137.6	
U1		77.5/–	–/238.2	93.8/–	154.9/154.3	
U13	12.9/–	9.8/–	20.3/19.9	10.5/10.3	12.6/12.8	–/14.4
U14	14.0/–	8.6/–	24.2/24.5	12.1/12.6	13.9/15.2	–/15.4
U13:U14	92.4/–	113.5/–	83.8/81.4	86.8/81.8	90.4/84.6	–/93.4
s5			103.2		77.0	
F1			393.7/391.7	138.9/–		
F6			28.4/27.4	12.1/–		
F7			23.2/23.2	10.6/–		
F9			32.5/32.2	14.2/14.3	21.6/21.5	20.5/–
F10			28.9/28.5	14.2/14.0	17.9/18.0	18.8/–
F21			74.0/73.6	35.5/–		
F6:F7			122.7/118.0	113.3/–		
F10:F9			88.8/88.5	100.4/98.1	82.7/84.1	91.7/–
T1a	–/140.7		323.9/–	113.2/–		198.6/–
T8	–/12.3			9.8/–		17.0/–
T8a	–13.3		34.2/33.8	11.7/12.2		18.2/–
T9a	–/11.1		23.8/25.1	10.7/11.2		13.6/–
T9a:T8a	–/83.6		69.6/74.3	91.8/92.0		74.8–/
f1			–314.6	109.0/–		

Table 7. *Postcranial measurements and indices (2).*

Martin No.	M.15/l.1	M.15/l.2	M.17/l.2	M.18	M.19/l.1	M.20
C1	104.9/108.1					136.0/137.2
C6	25.0/25.0					30.0/30.0
C6:C1	23.8/23.1					22.1/21.9
C1:H2						49.0/–
S1		–/66.2				
S2		–/49.6				
S2:S1		–/74.9				
H1	–/208.0			112.5/–		281.4/–
H2						277.7/–
H5	–/14.1			10.3/–		18.9/–
H6	–/12.9			8.2/–		15.6/–
H6:H5	–/90.9			80.3/–		82.7/–
R1	–/148.9					207.5/215.5
R1:H2						74.7/–
U1						–/234.3
U13						–/17.1
U14						–/20.6
U13:U14						–/82.8
s2						93.1
s5						114.1
s5:s2						122.5
F1	287.1/285.7			–/140.7		
F6	17.9/17.7			–/11.0		
F7	17.4/17.2			–/10.5		
F9	21.2/23.1	–/12.1		15.2/15.1		36.0/34.9
F10	20.2/20.7	–/10.4		14.1/13.7		27.4/29.9
F19						42.3/43.3
F21	58.1/58.7				–/75.6	
F6:F7	102.6/103.3			–/104.8		
F10:F9	95.5/89.8	–/86.6		92.7/90.4		76.1/85.7
P2			–/40.5			
T1a	221.2/219.4					
T8	18.0/17.8					
T8a	20.1/20.3		–/29.4		–/35.4	
T9a	17.6/17.1		–/19.9		–/22.3	
T9a:T8a	87.6/84.4		–/67.9		–/63.2	

Table 8. *Postcranial measurements and indices (3).*

Martin No.	M.21	G.18/I.1	G.8/I.2	G.8/I.3	G.8/I.4	G.8/I.6	G.8/I.8
C1				–/65.4			
C6				–/15.0			
C6:C1				–/22,9			
S2				43.2/–			
H1				–/117.6	140.6/–		
H5				–/9.4			
H6				–/7.6			
H6:H5				–/80.5			
R1				89.8/–			
U1				98.2/–			
U13			16.3/–	8.6/–	12.3/–		
U14			19.8/–	10.7/–	13.7/–		
U13:U14			82.5/–	80.3/–	90.0/–		
F1				–/149.2	189.0/184.8	223.8/–	164.9/165.1
F6				–/10.0	14.1/13.1	12.2/–	11.9/11.5
F7				–/10.7	13.5/13.4	12.9/–	12.4/12.8
F9				–/16.0	17.1/17.3	17.9/–	16.0/15.7
F10				–/14.1	16.1/13.9	14.7/–	16.4/15.6
F21		64.4/–		–/36.2	43.1/43.5		42.2/44.1
F6:F7				–/93.7	104.697.2	94.7/–	95.5/89.9
F10:F9				–/88.3	94.4/80.2	82.0/–	102.4/99.3
T1a	–/351.2	–/291.9		–/119.7	148.0/–	180.8/–	132.3/134.3
T1b	–/343.2	–/284.0					
T8				–/9.9	15.0/–	14.0/–	11.6/12.0
T8a	–/32.3	26.7/25.9		10.2/10.6	15.4/–	16.0/–	12.7/12.7
T9a	–/24.0	15.8/14.8		9.8/9.8	12.9/–	13.6/–	10.8/10.8
T9a:T8a	–/74.4	59.2/57.2		96.5/92.5	83.4/–	84.8/–	84.9/85.2
T1b:F2							
f1		–/285.9		–/116.4	144.2/–		–/128.8

Table 9. *Postcranial measurements and indices (4).*

Grave	Biological sex	Stature	Category	Body weight
M.1	Female	148.9 [147.5–150.3]	Small ↑	55.5 [55.3–55.6]
M.2	I.1: Male	I.1: 159.9 [158.7–161.1]	Small ↑	I.1: 63.8 [63.5–64.1]
M.3	Female	153.3 [150.8–155.7]	Medium ↓	62.0 [61.6–62.5]
M.4–5	I.1: Female	I.1: 158.7	Tall-medium ↑	I.1: 73.0
	I.2: Indet.	I.2: 82.0 [80.6–83.4]	–	I.2: 9.8 [9.3–10.2]
M.8	I.1: Indet	I.1: 89.2 [87.7–89.7]	–	I.1: 12.2 [12.1–12.4]
M.12	Indet.	116.1 [115.4–116.8]	–	19.4
M.14	Indet.	110.3 [109.1–111.6]	–	18.8 [17.1–20.6]
M.15	I.1: Indet.	I.1: 120.5 [116.4–124.6]	–	I.1: 23.2 [22.1–24.2]
M.20	Female	151.6 [149.7–153.6]	Small-medium ↕	61.8 [60.7–63.0]
M.21	Indet.	157.4	Tall-medium ↕	–
G.18	I.1: Indet.	I.1: 139.5	Very small ↑	I.1: –
	I.3: Indet.	I.3: 81.4 [80.6–82.3]	–	I.3: 9.2 [9.2–9.3]
	I.4: Indet.	I.4: 92.2 [91.2–93.1]	–	I.4: 14.3 [13.9–14.7]
	I.6: Indet.	I.6: 102.9 [102.8–102.9]	–	I.6: 16.3 [15.7–16.8]
	I.8: Indet.	I.8: 85.9 [85.3–86.5]	–	I.8: 11.3 [11.2–11.4]

Table 10. *Stature (cm) and body weight (kg).*

Non-metric cranial trait	No. traits observed/ no. of bones	Frequency (%)
Anterior: 1. Metopic suture	3/18	16.7
2a. Supraorbital notch	15/31	48.4
2b. Supraorbital foramen	7/31	22.6
3. Infraorbital suture	0/13	0.0
4. Multiple infraorbital foramina	1/15	6.7
5. Zygomatico-facial foramina	21/27	77.8
Superior: 6. Parietal foramen	18/23	78.3
Sutural bones (superior & lateral): 7a. Epipteric bone	2/11	18.9
7b. Coronal ossicle	0/26	0.0
7c. Bregmatic bone	0/12	0.0
7d. Sagittal ossicle	0/12	0.0
7e. Apical bone	1/11	9.1
7f. Lambdoid ossicle	5/24	20.8
7g. Asterionic bone	0/13	0.0
7h. Ossicle in occipito-mastoid suture	0/13	0.0
7i. Parietal notch bone	0/14	0.0
Posterior: 8. Inca bone	0/12	0.0
Inferior: 9. Patent condylar canal	0/6	0.0
10. Divided hypoglossal canal	5/20	25.0
11. Right flexure of superior sagittal sulcus	6/8	75.0
12. Foramen ovale incomplete	1/11	9.1
13. Foramen spinosum incomplete	0/5	0.0
14. Pterygo-spinous bridge	0/3	0.0
15. Pterygo-alar bridge	0/3	0.0
Lateral: 16. Tympanic dehiscence	2/21	9.5
17. Auditory exostosis	0/26	0.0
18. Mastoid foramen	7/13	53.8
Mandible: 19. Mental foramen	29/29	100.0
20. Mandibular torus	2/25	8.0
21. Mylohyoid bridge	0/24	0.0

Table 11. *Incidence of the cranial non-metric skeletal variables in the Târgoviște population.*

Non-metric cranial trait	No. traits observed/ no. of bones	Frequency (%)
Atlas: 1. Facet double	2/18	11.1
2. Posterior bridge	0/16	0.0
3. Lateral bridge	0/16	0.0
C_2: 4. Transverse foramen bipartite	6/16	33.3
Scapula: 5. Acromial articular facet	6/8	75.0
6. Suprascapular foramen	0/6	0.0
7. Circumflex sulcus	1/24	4.2
Humerus: 8. Supracondyloid process	1/34	2.9
9. Septal aperture	3/20	15.0
Pelvis: 10. Acetabular crease	0/7	0.0
11. Pre-auricular sulcus	9/21	42.9
12. Accessory sacral facets	0/26	0.0
Femur: 13. Allen's fossa	25/30	83.3
14. Poirier's facet	0/8	0.0
15. Plaque	0/28	0.0
16. Hypotrochanteric fossa	6/33	18.2
17. Exostosis in trochanteric fossa	2/8	25.0
18. Third trochanter	6/32	17.1
Patella: 19. Vastus notch	0/5	0.0
20. Vastus fossa	0/5	0.0
21. Emarginate patella	0/5	0.5
Tibia: 22. Medial squatting facet	1/7	14.3
23. Lateral squatting facet	3/8	37.5
Talus: 24. Os trigonum	0/9	0.0
25. Medial facet	0/9	0.0
26. Lateral extension	2/9	22.2
27. Inferior talar articular surface double	8/10	80.0
Calcaneus: 28. Anterior facet double	8/9	88.9
29. Anterior facet absent	0/9	0.0
30. Peroneal tubercle	0/9	0.0

Table 12. *Incidence of the infracranial non-metric skeletal variables in the Târgoviște population.*

Dental trait/ Upper permanent dentition	Trait absent	Trait present	No. traits present/ No teeth observed	Frequency (%)
1. Winging (I^1)	1	2–4	0/9	0.0
2. Shoveling (I^1–$C^\#$)	0–2	3–7	8/26	30.8
3. Double shoveling (I^1–P^1)	0–1	2–6	2/40	5.0
4. Tuberculum dentale (I^1–$C^\#$)	0–1	2–6	0/32	0.0
5. Canine mesial ridge ($C^\#$)	0	1–3	0/10	0.0
6. Canine distal accesory ridge ($C^\#$)	0–1	2–5	1/9	11.1
7. Metacone (M^1–M^3)	0–3	4–6	29/32	90.6
8. Hypocone (M^1–M^3)	0–1	2–6	30/32	93.8
9. Metaconule (M^1–M^3)	0	1–5	1/32	3.1
10. Carabelli's trait (M^1–M^3)	0–4	5–7	3/32	9.4
Dental trait/ Lower permanent dentition	**Trait absent**	**Trait present**	**No teeth observed/ No. traits present**	**Frequency (%)**
1. Shoveling (I_1–I_2)	0–2	3–7	0/21	0.0
2. Double shoveling (I_1–I_2)	0–1	2–6	0/21	0.0
3. Canine distal accesory ridge ($C^\#$)	0–1	2–5	0/7	0.0
4. Premolar lingual cusp number (P_1–P_2)	0–1	2–9	2/7	28.6
5. Groove pattern (M_1–M_3)	X, +	Y	5/15	33.3
6. Deflecting wrinkle (M_1)	0–1	2–3	0/8	0.0
7. Distal trigonid crest (M_1–M_3)	0	1	0/15	0.0
8. Anterior foveea (M_1)	0–2	3–4	0/10	0.0
9. Protostylid (M_1–M_3)	0–1	2–7	0/18	0.0
10. Cusp 5 (M_1–M_3)	0	1–5	4/15	26.7
11. Cusp 6 (M_1–M_3)	0	1–5	0/15	0.0
12. Cusp 7 (M_1–M_3)	0	1–4	4/14	28.6

Table 13. *Dental non-metric trait frequencies within the Târgoviște medieval population.*

Enthesis (Bone)	M.1 (OA)	M.2/I.1 (MA)	M.3 (YA)	M.4–5/I.1 (MA)	M.20 (YA)	G.8/I.2 (AD)
1. L. costoclaviculare (C)	3/3	3/3	3/3	1/1	3/3	0/0
2. L. conoideum (C)	1/1	1/1	2/1	1/1	3/3	0/0
3. L. trapezoideum (C)	1/1	1/1	2/2	2/2	3/3	0/0
4. M. pectoralis major (C)	3/3	3/3	2/2	2/2	2/2	0/0
5. M. deltoideus (C)	2/2	1/1	1/1	1/1	2/3	0/0
6. M. triceps brachii (S)	1/1	0/1	1/1	0/0	0/0	0/0
7. M. pectoralis major (H)	3/3	2/2	1/1	2/3	3/0	0/0
8. M. latissimus dorsi & m. teres major (H)	2/2	2/2	1/1	2/2	1/0	0/0
9. M. deltoideus (H)	3/3	2/2	1/1	2/2	2/0	0/0
10. M. brachioradialis (H)	3/3	2/2	1/1	2/0	2/0	0/0
11. M. biceps brachii (R)	2/2	2/2	1/2	0/0	2/2	0/0
12. M. pronator teres (R)	2/2	2/2	1/2	1/0	2/2	0/0
13. Membrana interossea antebrachii (R)	2/2	2/2	2/2	2/0	1/1	0/0
14. M. triceps brachii (U)	2/3	1/1	1/0	1/1	0/1	1/0
15. M. brachialis (U)	1/1	1/1	1/2	1/1	0/1	1/0
16. M. supinator (U)	1/2	1/1	1/2	1/1	0/1	1/0
17. M. gluteus maximus (F)	1/1	2/2	1/1	2/0	2/2	0/0
18. M. iliopsoas (F)	2/2	2/2	2/2	2/2	3/3	0/0
19. M. vastus medialis (F)	2/2	1/1	2/2	1/1	2/2	0/0
20. T. quadriceps (P)	0/2	0/1	1/1	0/0	0/0	0/0
21. L. patellae (T)	0/1	1/1	1/1	0/0	0/0	0/0
22. M. soleus (T)	1/1	1/2	1/1	0/0	0/0	0/0
23. Calcaneal (Achile) tendon (c)	2/2	1/1	1/1	0/0	0/0	0/0

Table 14. *The degree of development of the enthesophytes.*

Dental pathologies	Subadults		Males		Females	
	n/N	%	n/N	%	n/N	%
Antemortem tooth loss	0/248	0.0	5/29	17.2	52/129	40.3
Dental calculus	58/168	34.5	18/18	100.0	41/56	73.2
Carious lesions	2/168	1.2	5/18	27.8	6/56	10.7
Radicular remains	0/168	0.0	0/18	0.0	7/56	12.5
Enamel hypoplasia	8/168	4.8	0/18	0.0	0/56	0.0
Dental abscess	0/248	0.0	0/29	0.0	1/129	0.8

Table 15*. The distribution of dental pathology, where:*

n = number of teeth/sockets with dental pathologies;

N = number of examined teeth/sockets.

Bone/ Grave	M.7	M.8 (I.1)	M.9 (I.1)	M.11	M.13	M.14	M.15 (I.1)	M.19 (I.2)	M.19 (I.3)	G.8 (I.4)	G.8 (I.8)	Total
Frontal				X	X			X				3
Temporal			X	X			X			X	X	5
Parietal				X				X			X	3
Occipital				X							X	2
Maxillae	X		X	X	X		X			X	X	7
Zygomatic					X							1
Sphenoid			X	X	X		X			X	X	6
Mandibula				X					X			2
Scapula	X		X	X				X				4
Humerus				X								1
Radius				X								1
Ulna				X								1
Os coxae			X									1
Femur			X	X								2
Tibia		X		X		X						3
Fibula				X								1
Total	2	1	6	14	4	1	3	3	1	3	5	**Total**

Table 16. *The distribution and location of the active periostitis.*

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

per
sęe

Materiale şi cercetări arheologice

(Serie nouă)

Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II : exteriorul bisericii / Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II : the exterior of the church

Daniela Marcu Istrate, Sebastian Ovidiu Dobrotă, Vasile Paul Scrobotă

Citer ce document / Cite this document :

Marcu Istrate Daniela, Dobrotă Sebastian Ovidiu, Scrobotă Vasile Paul. Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II : exteriorul bisericii / Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II : the exterior of the church. In: Materiale şi cercetări arheologice (Serie nouă), N°19 2023. pp. 177-216;

doi : https://doi.org/10.3406/mcarh.2023.2307;

https://www.persee.fr/doc/mcarh_1220-5222_2023_num_19_1_2307;

Fichier pdf généré le 28/03/2024

BY: creative commons

Abstract

This paper has been composed as the second in a series on the archaeological research undertaken in 2008 and 2018– 2020 at the large (Reformed) church of Aiud Fortress. The first study of the series has consisted of a brief presentation of the main data collected inside the monument. This second study presents even more briefly the main data collected outside the monument, as they appeared in more convoluted and fragmentary contexts. These excavations have established the main stratigraphic sequence of this area of Aiud Fortress as consisting of Roman age habitation in mortarless structures, followed by a hiatus, then by an early -second-millennium settlement, with at least two phases, which similarly made use only of mortarless structures. Despite its long existence, and even though sources infer the existence of local priests in the 13th century, there is no solid ground to contest, based on archaeological data, the traditional ascription of the small church (erected 1333— 1334, demolished and rebuilt 1865— 1866) as the beginning of religious masonry building at Aiud — and likely of the present-day religious site. Nevertheless, the development of the large church of the fortress remains uncertain. Research conducted inside the current building has revealed that it was preceded by a smaller, yet still Gothic, church. Research conducted outside the building helped establish that the eastern part of the church was build first, in several phases, and only afterward was the body of the church also expanded. However, the western parts of the current structure show obvious signs of rebuilding, and dismantled structures indicate that the tower was not initially part of the extended planimetry. Due to the partial nature of the investigation, archaeology cannot yet establish the succession of the construction phases involved, or what they exactly involved, nor can it help in solving the questions raised by the varied modifications noticeable in the aboveground structure. While most late- and post-medieval results presented below relate to the large church, they also include data about the small one, about a series of built structures identified in the area between the two churches and west of the large one, and about the overall development of the site, severely marked by arson and destruction in the early 18th century. The graveyard and materials are only mentioned, and not discussed, as they'll be the subject of following papers.

Acest studiu a fost compus ca al doilea dintr-o serie despre cercetările arheologice întreprinse în 2008 și 2018— 2020 la biserica mare (reformată) din Cetatea Aiudului. Primul studiu din serie a constat dintr-o scurtă prezentare a principalelor date colectate în interiorul monumentului. Acest al doilea studiu prezintă principalele date colectate în exteriorul monumentului, încă și mai sumar, acestea apărând în contexte mult mai complexe și mai fragmentare. Săpăturile au stabilit că secvența stratigrafică de bază a acestei zone a Cetății Aiudului constă dintr-o locuire de epocă romană în structuri fără mortar, urmat de un hiat, apoi de o așezare de la începuturile celui de-al doilea mileniu, cu cel puțin două faze, care, în mod similar, a folosit numai structuri fără mortar. În pofida lungii ei existențe și a faptului că izvoarele sugerează existența unor preoți încă din secolul al XIII-lea, nu există motive pentru a contesta, în baza dovezilor arheologice, atribuirea tradițională a bisericii mici (ridicată în 1333— 1334, demolată și reclădită în 1865— 1866) ca reprezentând începutul arhitecturii religioase zidite la Aiud — și, probabil, chiar a prezentului sit religios. Pe de altă parte, evoluția bisericii mari rămâne nesigură. Cercetările din interiorul clădirii actuale au arătat că a fost precedată de o biserică mai mică, dar tot în stil gotic. Cercetările desfășurate în exterior au îngăduit să se stabilească că partea de est a bisericii a fost construită mai întâi, în mai multe faze, și numai ulterior s-au extins și navele. Dar părțile de vest ale

BY: $ = creative commons

structurii actuale prezintă semne evidente de refacere, și structurile demantelate indică că turnul nu a fost inițial parte a planimetriei extinse. Datorită naturii parțiale a investigațiilor, arheologia nu poate însă stabili succesiunea etapelor de construcție sau ce a implicat fiecare din ele și nici nu poate rezolva întrebările ridicate de variatele modificări observabile în elevații. Cele mai multe dintre rezultatele cercetărilor se referă la biserica mare. Sunt însă de asemenea incluse date despre biserica mică, despre o serie de structuri zidite identificate în zona dintre cele două biserici și la vest de cea mare și despre evoluția generală a sitului, grav afectat de incendieri și distrugeri la începutul secolului al XVIII-lea. Cimitirul și materialele sunt numai menționate, nu și discutate, urmând să fie subiectul unor studii ulterioare.

BY: $ = creative commons

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA BISERICA MARE DIN CETATEA AIUDULUI. II: EXTERIORUL BISERICII

Daniela MARCU ISTRATE[a], Sebastian Ovidiu DOBROTĂ[a], Vasile Paul SCROBOTĂ[a]
[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mails: dmarcuistrate@gmail.com, sebastiandobrota@gmail.com, paulscrobota@gmail.com*

Keywords: *church archaeology, medieval church, Aiud, Transylvania, medieval Hungary, Roman age, Middle Ages, Rákóczi's War of Independence*
Abstract: *This paper has been composed as the second in a series on the archaeological research undertaken in 2008 and 2018–2020 at the large (Reformed) church of Aiud Fortress. The first study of the series has consisted of a brief presentation of the main data collected inside the monument. This second study presents even more briefly the main data collected outside the monument, as they appeared in more convoluted and fragmentary contexts.*

These excavations have established the main stratigraphic sequence of this area of Aiud Fortress as consisting of Roman age habitation in mortarless structures, followed by a hiatus, then by an early-second-millennium settlement, with at least two phases, which similarly made use only of mortarless structures. Despite its long existence, and even though sources infer the existence of local priests in the 13th century, there is no solid ground to contest, based on archaeological data, the traditional ascription of the small church (erected 1333–1334, demolished and rebuilt 1865–1866) as the beginning of religious masonry building at Aiud – and likely of the present-day religious site.

Nevertheless, the development of the large church of the fortress remains uncertain. Research conducted inside the current building has revealed that it was preceded by a smaller, yet still Gothic, church. Research conducted outside the building helped establish that the eastern part of the church was build first, in several phases, and only afterward was the body of the church also expanded. However, the western parts of the current structure show obvious signs of rebuilding, and dismantled structures indicate that the tower was not initially part of the extended planimetry. Due to the partial nature of the investigation, archaeology cannot yet establish the succession of the construction phases involved, or what they exactly involved, nor can it help in solving the questions raised by the varied modifications noticeable in the aboveground structure.

While most late- and post-medieval results presented below relate to the large church, they also include data about the small one, about a series of built structures identified in the area between the two churches and west of the large one, and about the overall development of the site, severely marked by arson and destruction in the early 18th century. The graveyard and materials are only mentioned, and not discussed, as they'll be the subject of following papers.

Cuvinte-cheie: *arheologia bisericilor, biserică medievală, Aiud, Transilvania, Ungaria medievală, epoca romană, epoca medievală, războiul curuților*
Rezumat: *Acest studiu a fost compus ca al doilea dintr-o serie despre cercetările arheologice întreprinse în 2008 și 2018–2020 la biserica mare (reformată) din Cetatea Aiudului. Primul studiu din serie a constat dintr-o scurtă prezentare a principalelor date colectate în interiorul monumentului. Acest al doilea studiu prezintă principalele date colectate în exteriorul monumentului, încă și mai sumar, acestea apărând în contexte mult mai complexe și mai fragmentare.*

Săpăturile au stabilit că secvența stratigrafică de bază a acestei zone a Cetății Aiudului constă dintr-o locuire de epocă romană în structuri fără mortar, urmat de un hiat, apoi de o așezare de la începuturile celui de-al doilea mileniu, cu cel puțin două faze, care, în mod similar, a folosit numai structuri fără mortar. În pofida lungii ei existențe și a faptului că izvoarele sugerează existența unor preoți încă din secolul al XIII-lea, nu există motive pentru a contesta, în baza dovezilor arheologice, atribuirea tradițională a bisericii mici (ridicată în 1333–1334, demolată și reclădită în 1865–1866) ca reprezentând începutul arhitecturii religioase zidite la Aiud – și, probabil, chiar a prezentului sit religios.

Pe de altă parte, evoluția bisericii mari rămâne nesigură. Cercetările din interiorul clădirii actuale au arătat că a fost precedată de o biserică mai mică, dar tot în stil gotic. Cercetările desfășurate în exterior au îngăduit să se stabilească că partea de est a bisericii a fost construită mai întâi, în mai multe faze, și numai ulterior s-au extins și navele. Dar părțile de vest ale structurii actuale prezintă semne evidente de refacere, și structurile demantelate indică că turnul nu a fost inițial parte a planimetriei extinse. Datorită naturii parțiale a investigațiilor, arheologia nu poate însă stabili succesiunea etapelor de construcție sau ce a implicat fiecare din ele și nici nu poate rezolva întrebările ridicate de variatele modificări observabile în elevații.

Cele mai multe dintre rezultatele cercetărilor se referă la biserica mare. Sunt însă de asemenea incluse date despre biserica mică, despre o serie de structuri zidite identificate în zona dintre cele două biserici și la vest de cea mare și despre evoluția generală a sitului, grav afectat de incendieri și distrugeri la începutul secolului al XVIII-lea. Cimitirul și materialele sunt numai menționate, nu și discutate, urmând să fie subiectul unor studii ulterioare.

Așezat pe drumul de la Alba Iulia către Turda, aproximativ la jumătatea distanței dintre ele, peisajul Aiudului este dominat de ansamblul cetății din centrul istoric al localității (Fig. 1). Dincolo de zidurile sale, în colțul de sud-est al ansamblului fortificat, se ridică două biserici, una mai mare, în stil gotic târziu, și una mai mică, tradițional datată în 1333–1334, dar a cărei formă actuală se datorează unei reconstrucții masive din 1865–1866[1].

Biserica mare combină un cor gotic cu o navă barocă de tip hală, refăcută astfel la cumpăna secolelor XVIII–XIX. Rezultatele cercetărilor efectuate în interior în 2008 și, mai recent, începând din 2018, printre care și identificarea ruinelor capătului de est al unei biserici gotice mai vechi, au fost deja prezentate în prima parte a acestui studiu[2], astfel încât nu mai revenim asupra lor. În continuare, ne dorim să facem numai o prezentare generală a descoperirilor

[1] Burnichioiu 2006, p. 9–10; Seivert 1866, p. 13; Szathmáry 1868, p. 52.

[2] Marcu Istrate *et alii* 2022.

efectuate în exteriorul bisericii actuale, fără a intra în detalii în privința cimitirului și materialelor arheologice descoperite, acestea urmând să fie abordate în părțile următoare ale acestei serii de publicații[3].

La exterior, biserica mare din cetatea Aiudului – inițial catolică, în prezent reformată – are 55 m lungime și o lățime de 10,5 m în zona corului, respectiv 21 m în cea a navelor – sau 28 m, dacă luăm în calcul și porticurile neo-gotice adăugate între cele două perechi de contraforți centrali. Pe partea de nord a corului se ridică o sacristie dreptunghiulară (8,50 x 4,75 m), în capătul vestic al bisericii un turn aproape pătrat, cca 9,75 m pe latură. Biserica este întărită cu contraforți, câte șase pe fiecare latură lungă a navei, patru pe muchiile absidei poligonale și unul pe mijlocul laturii de sud a corului.

Biserica mică, a cărei structură de secol XIX a moștenit numai parțial forma sa istorică, se ridică la nord-est de nave, cu o orientare diferită de cea a bisericii mari și separată de aceasta printr-un spațiu de 4,50–7,00 m, îngustat și mai mult de prezența contraforților.

În momentul începerii cercetărilor arheologice, elevațiile celor două lăcașe de cult erau tencuite, dar încă se mai puteau observa importante elemente arhitecturale capabile să ridice întrebări, precum, în cazul bisericii mari, un portal înzidit pe latura de vest a colateralei nord și o nișă de mari proporții cu ancadrament gotic în zona de est a aceleiași colaterale. Decaparea tencuielilor în vederea restaurării a relevat încă și mai multe aspecte neașteptate, precum intrări înzidite și adosări clar vizibile în suprastructură.

Desfășurată în 2008 în contextul pregătirii proiectului de restaurare a bisericii mari, iar în 2018–2020 în paralel cu implementarea acestuia, cercetarea arheologică a monumentului[4] a furnizat numeroase informații care au îngăduit o mai bună reconstituire a evoluției structurale a ansamblului de cult și a sitului în general.

Precizăm aici, înainte de a continua, că terenul din jurul bisericii prezenta la începutul cercetărilor o pantă puternică, ce cobora de la vest către est și de la nord către sud. Datorită acestei pante, adâncimea reală a cotelor menționate în text, cote înregistrate în funcție de o cotă unică stabilită la nivelul de călcare din interiorul porticului nordic, diferă mult de la o zonă la alta față de nivelul de călcare actual. Astfel, pe nord, nivelul de călcare de la care a început săpătura urca treptat, de la -0,30/0,40 m între cele două biserici la cca +/-0,0 m în dreptul porticului de nord, la +0,30/0,40 m în dreptul contrafortului median vestic și la +0,70 m pe latura de vest a colateralei, la nord de turn. Pe sud panta era mai lină și dacă în dreptul corului pornea tot de la -0,30 m, în capătul opus al colateralei, la sud de turn, ajungea numai către +0,40 m, pentru a urca la vest de turn la +0,60 m. Cercetările arheologice au relevat că aceste cote au variat mult în decursul timpului, chiar dacă cotele exacte ale nivelurilor de călcare istorice sunt dificil de reconstituit.

1. DESCRIEREA SĂPĂTURILOR

Cercetarea bisericii mari din Cetatea Aiudului a început în 2008, când au fost deschise șapte unități de cercetare, dintre care trei (S.01–S.03) în exterior, două de o parte și de alta a corului, iar ultima în capătul estic al colateralei de nord. În octombrie-decembrie 2018, cercetarea arheologică a fost continuată prin deschiderea a șase noi unități de cercetare, dintre care trei (S.08–S.10) în exterior, la vest de turn și în zona de nord-vest a navelor. Încă o unitate de cercetare (S.11) a fost deschisă în 2019 în colțul de sud-est al navelor, pentru a verifica și completa datele anterior obținute în unitatea de cercetare S.01, care a fost, de altfel, și parțial redeschisă cu această ocazie. O ultimă unitate de cercetare (S.17) a fost deschisă în 2020 în zona de nord-est a navelor, pentru a completa informațiile anterior obținute din S.03 și a verifica relația dintre biserica mare și biserica mică, dar, în general, după 2018, echipa de arheologi a avut foarte puține posibilități să desfășoare activități de cercetare în conformitate cu propriile lor planuri și proiecte de investigare a monumentului. Cele mai multe săpături s-au efectuat conform planurilor și necesităților constructorului, în funcție de programul său de lucrări. Continuarea lucrărilor era preconizată, dar o serie de circumstanțe, îndeosebi pandemia COVID-19, a împiedicat continuarea investigațiilor. De la întreruperea lor, în 2020, și până în acest moment nu au mai avut loc săpături arheologice la biserica mare din Cetatea Aiudului.

În ceea ce privește cele opt unități de cercetare deschise în exteriorul bisericii în campaniile 2008 și 2018–2020 (Fig. 2), datele lor tehnice sunt precum urmează:

- S.01 (2008), pătrată (3,00 × 3,00 m), deschisă în colțul dintre cor și colaterala sud. Au fost identificate morminte, încadrabile în două orizonturi funerare, o groapă de var și s-a putut observa în fundație adosarea colateralei la cor.
- S.02 (2008), orientată nord–sud (3,00 × 2,50 m), deschisă în colțul dintre cor și sacristie. Au fost identificate numeroase morminte, un canal termic și s-a observat țeserea dintre cor și sacristie.
- S.03 (2008), pătrată (2,50 × 2,50 m), în capătul de est al colateralei nordice, înainte de contrafortul dintre ea și sacristie (Z.6). Au fost identificate morminte și resturi ale unui zid superficial (Z.7).
- S.08 (2018), orientată nord–sud (5,00 × 3,00 m), deschisă perpendicular pe colaterala nord, la vest de contrafortul median vestic. Au fost identificate numeroase morminte, încadrabile în cel puțin trei orizonturi funerare distincte, s-au colectat informații despre structura monumentului și a fost surprinsă ruina unui zid

[3] Informații despre rezultate săpăturilor din exterior au mai fost publicate și anterior, pe scurt – Dobrotă *et alii* 2019; Marcu Istrate *et alii* 2019. Documentația de șantier se află în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" București.

[4] Pentru mai multe detalii, vezi partea întâi a acestui studiu (Marcu Istrate *et alii* 2022), îndeosebi p. 219–224.

parțial demantelat, anterior formei actuale a bisericii (Z.27).

- S.09, orientată est–vest (4,00 × 2,00 m), deschisă perpendicular pe latura de vest a colateralei de nord, în dreptul portalului înzidit. Ulterior a fost extinsă către sud, până în zidul de nord al turnului, cu o casetă de 1,50 × 1,60 m. Au fost identificate numeroase morminte, două gropi de mari proporții (Cx.6 și Cx.8), s-au colectat informații despre zidul colateralei și despre cel al turnului și a fost surprinsă ruina unui zid parțial demantelat, anterior formei actuale a bisericii (Z.34).
- S.10, orientată est–vest (8,00 × 3,00 m), deschisă perpendicular pe latura de vest a turnului, imediat la nord de axa sa. Ulterior, a fost extinsă 1,50 m către vest, pentru conturarea ruinelor Z.25 și Z.26. Au fost identificate două morminte (dintre care unul cu patru indivizi), mai multe gropi de mari proporții (Cx.10, Cx.11, Cx.12, Cx.13, Cx.15, Cx.16), un pavaj de piatră de râu (Cx.9), niveluri de locuire medievale timpurii și romane, s-au colectat informații despre zidul turnului și au fost surprinse ruine din latura de est a unei clădiri (Z.25, Z.26).
- S.11 (2019), orientată nord–sud (1,70 × 1,00 m), în capătul de est al colateralei de sud, imediat înainte de contrafortul de colț[5]. Au fost identificate mai multe morminte și urme ale unei structuri (Z.43) ce pare a fi precedat forma actuală a bisericii.
- S.17 (2020), orientată nord–sud (6,00 × 5/5,50 m), în gangul dintre biserica mare și biserica mică, pe segmentul cel mai de est al colateralei bisericii mari. Cu forme neregulate, conturul ei a rezultat din unirea a două săpături distincte, S.17V la vest (6,00 × 2,00 m) și S.17E la est (3/4,00 × 2,50 m) prin demolarea parțială a martorului dintre ele, lat de 0,50 m. Parțial intersectând pe S.03 (2008), săpătura a furnizat informații dintre structura subterană a celor două biserici din cetatea Aiudului, a identificat o fundație rectangulară izolată (Z.41) și închiderea estică (Z.40) a unui compartiment adosat într-o fază târzie bisericii mici, precum și numeroase morminte.

Informații valoroase au fost de asemenea obținute pe parcursul supravegherii arheologice a lucrărilor edilitare din anii 2018–2020.

Astfel, începând din 2018, au fost supravegheate săpăturile pentru hidroizolarea fundațiilor bisericii, respectiv un șanț lat de 0,70 m de-a lungul zidurilor din jumătatea de vest, de la porticul de nord până la porticul de sud. Adâncimea acestui șanț a fost variabilă, fundul săpăturii trebuind să atingă cota absolută -1,20 m, pornind însă de la un nivelul de călcare neregulat (Fig. 3). Aceste intervenții au furnizat informații despre fondul construit anterior bisericii mari, conturând fragmente de ziduri vechi sub actuala colaterală nordică (Z.29, Z.30, Z.32), la nord de turn (Z.33) și la sud de turn (Z.28, Z.31).

Săpăturile utilitare au permis acumularea unui set de informații variat, dar dezarticulat. De exemplu, în primăvara anului 2019, în vederea introducerii instalațiilor electrice, a fost necesară adâncirea șanțurilor săpate anterior de-a lungul zidurilor bisericii în scopul hidroizolării acestora. Adâncirea a fost superficială (cca 0,20 m), dar suficientă pentru a putea fi identificate morminte și elemente ale decroșării fundației bisericii. Mai apoi, în toamna anului 2019, a început un amplu proiect de coborâre a nivelului de călcare din exteriorul bisericii, care de fapt continuă și în momentul publicării acestui studiu[6]. În vederea unei înregistrări adecvate a informațiilor, zona afectată de coborârea de nivel a fost divizată în suprafețe mai mici, investigate individual. Fiecare suprafață a fost denumită în funcție de numărul de ordine al zidului adiacent, înlocuind în acest scop „Z." cu „Sp.". La rândul lor, suprafețele – cu excepția celor amplu investigate în prealabil – au fost divizate în treimi sau jumătăți pentru a se obține înregistrarea unui maxim de informație despre succesiunea stratigrafică și despre contextele existente.

Din punct de vedere tehnic, datele acestei ample cercetări în suprafață, care s-a efectuat însă numai cel mult până la 1,20 m mai jos de nivelul de călcare actual, frecvent mai puțin, oprindu-se în general pe sau imediat sub nivelul de călcare de la începutul secolului al XVIII-lea, sunt:

- Sp.20A (relativ triunghiulară, cca 9,30 × 7,00 × 9,00 m), la nord de turn, între colțul de nord-vest al acestuia și contrafortul de nord-vest al colateralei nordice. Zona fiind deja amplu investigată prin unitatea de cercetare S.09, suprafața nu a fost subdivizată. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06), trei gropi cu arsură (Cx.26A–C) și alte variate situații.
- Sp.20C (relativ triunghiulară, cca 9,30 × 7,00 × 9,00 m), la sud de turn, între colțul de sud-vest al acestuia și contrafortul de sud-vest al colateralei sudice. În vederea investigării, zona a fost împărțită într-un carou central (cca 5,40 × 4,60 m) și două triunghiuri limitrofe. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06), o groapă plină cu grâu carbonizat (Cx.18), un mormânt (M.144) și alte variate situații.
- Sp.23A (trapezoidală, cca 2,30/4,40 × 3/3,90 m), în capătul de vest al colateralei nordice, între

[5] S.11 a fost de fapt un sondaj efectuat la cererea proiectanților, pentru a verifica cota soclului în această porțiune a bisericii. Proiectul prevedea efectuarea unei unități de cercetare arheologică propriu-zisă, S.11, în dreptul următorului contrafort, mai la vest, dar odată acest sondaj efectuat s-a hotărât mutarea unității de cercetare S.11 în locația sa. Nu a existat, însă, posibilitatea efectuării unei cercetări arheologice în limitele planificate.

[6] Nivelul de călcare a fost coborât în zonele adiacente navelor și turnului, dar nu și în porțiunile adiacente corului și sacristiei. Având în vedere că nu este sigur când anume se va proceda la implementarea în teren a acestor ultime coborâri de nivel, și există chiar o posibilitate ridicată ca proiectul revizuit să renunțe complet la ele, utilizăm informațiile disponibile pe moment, urmând să revenim cu completări în cazul în care intervin noutăți.

contrafortul de nord-vest și unitatea de cercetare arheologică S.08. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06) și alte variate situații.

- Sp.23B (trapezoidală, cca 5,80/3,60 × 3,90 m), la vest de portalul de nord, până în contrafortul median vestic. În vederea investigării, suprafața a fost subdivizată în jumătatea de est și jumătatea de vest. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06), gropi (Cx.24, Cx.25A–C) și alte variate situații.
- Sp.23D (relativ rectangulară, cca 6,00 × 4,20 m), la est de portalul de nord, până în contrafortul median estic. În vederea investigării, suprafața a fost subdivizată în jumătatea de est și jumătatea de vest. Săpătura a scos la iveală un zid paralel cu biserica mică (Z.34), un altul (Z.35), în formă de „L", care delimita o încăpere adosată bisericii mari (Cx.27) și alte variate situații.
- Sp.23D (cca 6,00 × 4,50 m), la est de porticul de nord, până în primul contrafort. În vederea investigării, suprafața a fost subdivizată în jumătatea de est și jumătatea de vest. Săpătura a scos la iveală fundațiile porticului, un compartiment adosat bisericii mari (Cx.27) și zona de vest a unui compartiment adosat bisericii mici (Cx.29).
- Sp.23E (trapezoidală, cca 6,00 × 3/40 m), în capătul de est al colateralei nordice, între ultimii doi contraforți. Zona fiind în prealabil investigată prin S.03 (2008) și S.17 (2020), intervențiile utilitare nu au mai adus nimic nou.
- Sp.24A (trapezoidală, cca 4/7,00 × 4/4,50 m), în capătul de vest al colateralei sudice, între contrafortul de sud-vest și cel median vestic. În vederea investigării, suprafața a fost subdivizată în jumătatea de est și jumătatea de vest. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06), o groapă cu arsură (Cx.19), nivelări cu galben, un pavaj cu pietriș (Cx.28) și alte variate situații.
- Sp.24B (relativ rectangulară, cca 7,00 × 5,00 m), la vest de portalul de sud, până în contrafortul median vestic. În vederea investigării, suprafața a fost subdivizată în jumătatea de est și jumătatea de vest. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06), o groapă cu arsură (Cx.20A), o altă groapă mai recentă (Cx.20B), nivelări cu galben, un pavaj cu pietriș (Cx.28) și alte variate situații.
- Sp.24D (relativ rectangulară, cca 7,40 × 5,00 m), la est de portalul de sud, până în contrafortul median estic. În vederea investigării, suprafața a fost subdivizată în jumătatea de est și jumătatea de vest. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06), o groapă cu arsură (Cx.21), trei gropi mai noi (Cx.22A-C) și alte variate situații.
- Sp.24E (trapezoidală, cca 7,00 × 4,50/5,00 m), în capătul de est al colateralei sudice, între contrafortul de sud-est și contrafortul median estic. În vederea investigării, suprafața a fost subdivizată în jumătatea de est și jumătatea de vest. Săpătura a scos la iveală depuneri de arsură (Cx.06), o aglomerare de bolovani și alte variate situații.

O ultimă intervenție utilitară notabilă pentru informațiile pe care le-a furnizat este un șanț, cu o lățime de cca 0,60 m și o adâncime de 0,60–0,80 m, practicat la vest de biserică, din S.10 până în zidul cetății, pentru introducerea cablurilor rețelei de curent electric. Săpătura a surprins colțul unei clădiri ce funcționa în incinta cetății (Z.43–Z.44), dar în mijlocul curții, fără conexiune cu biserica.

2. DESCOPERIRILE

Enumerarea de mai sus a principalelor descoperiri din unitățile de cercetare sugerează complexitatea situației din exteriorul bisericii mari. Stratigrafia generală a sitului a fost stabilită în baza descoperirilor din S.10 (Fig. 4–9, 31), deschisă la vest de turn, unde, de jos în sus, a fost identificat un orizont de locuire roman[7], urmat de un abandon și apoi de un orizont medieval timpuriu, din prima parte a mileniului II, cu două faze[8], urmat de un pavaj din piatră de râu[9], deasupra căruia urmau depunerile din perioada în care zona a început să fie populată de structuri legate cu mortar[10] și cimitirul bisericilor. Acesta din urmă va fi abordat într-un studiu separat, dar, având în vedere inevitabilele mențiuni de morminte, precizăm pe scurt că descoperirile sugerează împărțirea sa în trei mari orizonturi funerare – 1. Orizont timpuriu, cu două faze (anterior și contemporan bisericii mari vechi – secolele XIV–XV?); 2. Orizont intermediar (a deranjat nivelurile masive de moloz provenite din demolarea bisericii mari vechi și construirea bisericii actuale – secolele XV–XVI?); 3. Orizont târziu (mortar alb în umplutură – secolele XVI–XVII?)[11]. Nivelul de călcare istoric din jurul bisericii fiind variabil, adâncimea la care au apărut mormintele acestor orizonturi a fost variabilă.

Cimitirul a distrus majoritatea dovezilor stratigrafice anterioare și contemporane lui, cu excepția celor din S.10, care a fost deschisă la marginea zonei funerare. Ulterior închiderii cimitirului, evoluția sitului a putut fi reconstituită și în baza situațiilor din celelalte unități de cercetare, fiind identificate urme ale reamenajării

[7] Strat cu materiale și două gropi – Cx.15 și Cx.17.

[8] Niveluri incendiate, cu materiale, și două gropi – Cx.13 și Cx.16.

[9] Pavajul a primit numărul de ordine Cx.09.

[10] Construcția (și demolarea) variatelor structuri zidite din această perioadă formativă a sitului religios a lăsat în urmă în zona de la vest și nord-vest de biserică straturi consistente de mortar cenușiu, suprapuse de straturi de mortar gălbui, cu lentile de pământ bătătorit între niveluri. Luate drept șanț de demantelare la descoperire, depunerile de moloz din perioada în care biserica și-a căpătat forma actuală au primit numărul de ordine Cx.07.

[11] Extrem de puține aveau inventar, precum M.19, cu o monedă romană pe post de obol funerar și M.66, cu o monedă de la 1344 lângă craniul tăiat de fundația colateralei de sud (Marcu Istrate *et alii* 2022, p. 250).

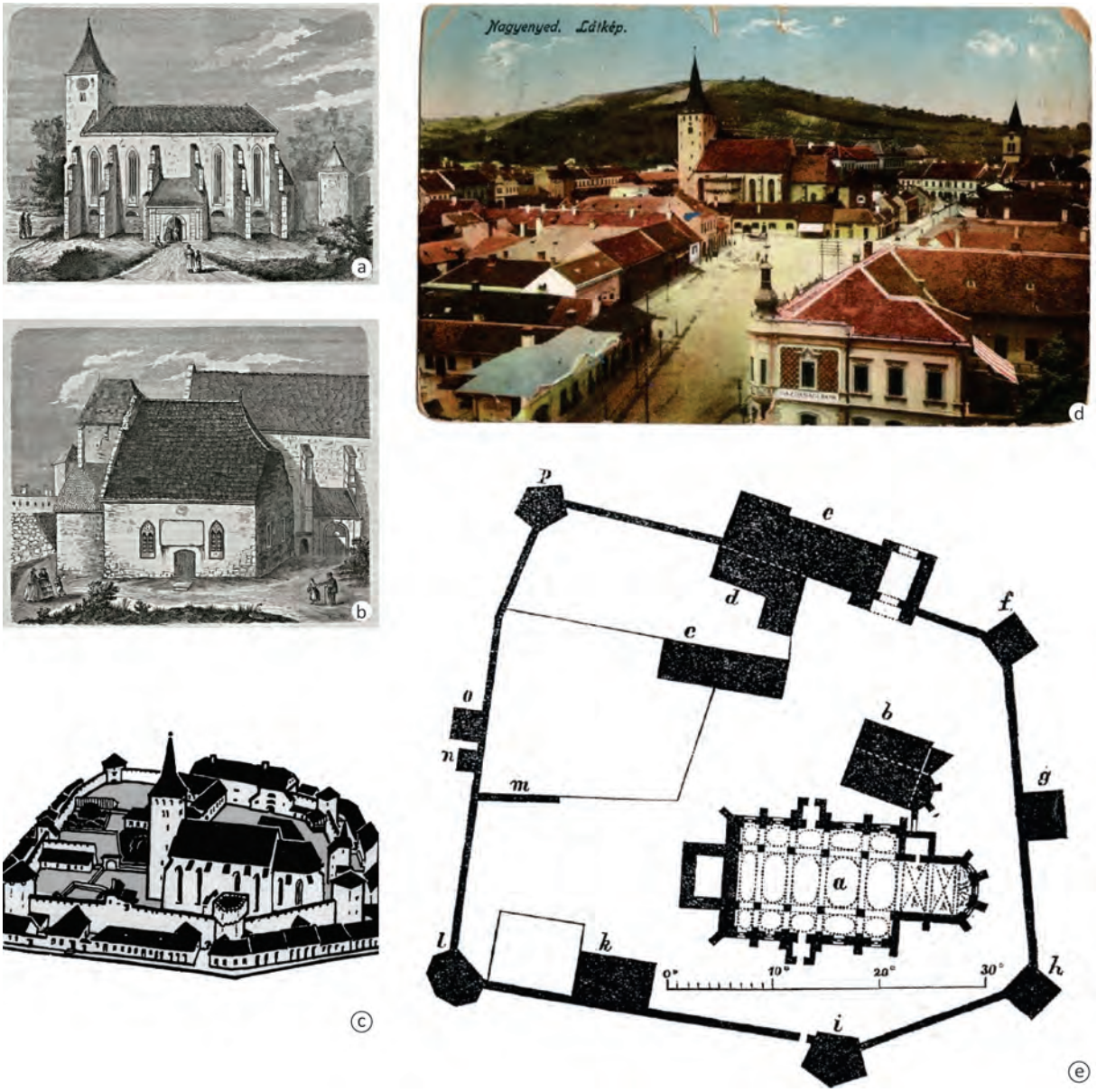

Figura 1. *a) Biserica mare din cetatea Aiudului, către mijlocul secolului al XIX-lea, văzută dinspre sud – desen de Nemes Ödön (după Szathmáry 1867a, p. 492); b) biserica mică din cetatea Aiudului, către mijlocul secolului al XIX-lea, înainte de a fi demolată – desen de Nemes Ödön (după Szathmáry 1867a, p. 493); c) vedere de ansamblu a Cetății Aiudului, cca 1928 – desen de László Debreczeni (după Debreczeni 1929, p. 22); d) Cetatea Aiudului văzută dinspre sud – carte poștală de epocă, 1917 (după Rus 2010, p. 2, fig. 1); e) Cetatea Aiudului către mijlocul secolului al XIX-lea, anterior refacerii bisericii mici în 1865–1866 (după Szathmáry 1868, p. 49). Legendă: a. Biserica reformată (biserica mare); b. Biserica evanghelică (biserica mică); c. Cazare pentru profesorii reformați; d. Școala reformată de fete; e. Clădire Bethlen; k. Casa parohială evanghelică; m. Rest din zidul castelului; f–i, l, n–p. Bastioane ale cetății.*

Figure 1. *a) The small church of the Aiud Fortress, towards the middle of the 19th century, before being demolished – drawing by Nemes Ödön (after Szathmáry 1867a, p. 493); b) the large church of the Aiud Fortress, towards the middle of the 19th century, seen from the south – drawing by Nemes Ödön (after Szathmáry 1867a, p. 492); c) overview of Aiud Fortress, ca. 1928 – drawing by László Debreczeni (after Debreczeni 1929, p. 22); d) Aiud Fortress seen from the south – vintage postcard, 1917 (after Rus 2010, p. 2, fig. 1); e) Aiud Fortress during the mid-19th century, before the 1865–1866 rebuilding of the small church (after Szathmáry 1868, p. 49). Explanation: a. The reformed church (the large church); b. The evangelical church (the small church); c. Reformed teachers' housing; d. Reformed girls' school; e. Bethlen building. k; Evangelical parsonage; m. Remnant of defensive wall; f–i, l, n–p. Bastions.*

curții și ale unor intervenții la biserică[12], urmate de un orizont masiv de distrugere marcat de arsură răspândită în suprafață în jurul bisericii și de gropi pline cu arsură[13], orizont ce a fost atribuit primilor ani ai secolului al

[12] Nivelări cu galben și un nou pavaj din piatră de râu (Cx.28), surprinse îndeosebi în zona de sud-vest, în Sp.24A și Sp.24B. Acumulări de moloz la sud de cor, în S.01 și, la nord de turn, în S.09, o groapă în care s-au aruncat pietre profilate (Cx.06).

[13] Au fost identificate șapte astfel de gropi, trei pe latura de sud (Cx.19, Cx.20A, Cx.21), una la sud de turn (Cx.18) și alte trei la nord de el (Cx.26A-C). Pentru a putea fi urmărite mai ușor de la o unitate de cercetare la alta, depunerile de arsură în suprafață ale acestui orizont de distrugere au primit și ele un număr de ordine – Cx.05.

Figura 2. *Săpături și descoperiri în exteriorul bisericii mari (reformată) din cetatea Aiudului în 2008 și 2018–2020. Cercetările din interiorul bisericii și rezultatele lor nu sunt marcate, cu excepția ruinelor „bisericii vechi". Legendă: a) zidurile bisericii actuale, așa cum se prezentau în anul 2008; b) elemente ale elevației bisericii actuale dezvelite în cursul săpăturilor; c) elemente ale fundației bisericii actuale dezvelite în cursul săpăturilor; d) ruine ale unor structuri anterioare bisericii actuale; e) ruine ale unor structuri posterioare bisericii actuale; f) trepte; g) gropi; h) pavaje din piatră de râu; i) morminte; A) cercetare arheologică 2008; B) cercetare arheologică 2018; C) cercetare arheologică 2019–2020; D) cercetare arheologică în context de lucrări utilitare.*
Figure 2. *Excavations and finds outside the large (reformed) church of Aiud Fortress in 2008 and 2018–2020. The investigations undertaken inside the church and their results are not shown, except for the ruins of the "old church". Explanation: a) the walls of the current church, as they stood in 2008; b) segment of the superstructure of the current church uncovered during the excavations; c) segments of the foundation of the current church uncovered during the excavations; d) ruins of structures predating the current church; e) ruins of structures younger than the current church; f) steps; g) pits; h) river stone pavements; i) burials; A) archaeological research 2008; B) archaeological research 2018; C) archaeological research 2019-2020; D) archaeological investigation in the context of utilitarian works.*

XVIII-lea. Perioada mai recentă este marcată de o varietate de intervenții, precum o groapă de var utilizată în jurul anului 1800 în contextul renovării bisericii[14], gropi de schelă[15] și gropi de mari proporții cu funcționalitate incertă[16], alei, rigole, borduri[17], șanțuri de la diverse instalații utilitare etc.

În privința structurilor zidite, majoritatea datelor obținute în cursul cercetărilor se referă la evoluția bisericii mari, în mod semnificativ ruine aparținând unei faze constructive anterioare formei ei actuale fiind identificate sub jumătatea de vest a laturii de nord a navelor[18], în ambele colțuri dintre turn și nave, precum și în infrastructura laturilor de vest ale acestora și sub colțul de sud-est al colateralei de sud. Ruinele, precum și adosările și iregularitățile observate pe alte segmente ale zidăriei bisericii au confirmat că forma ei actuală se datorează unei succesiuni de etape constructive. Totuși, datorită caracterului parțial al cercetărilor, nu s-a reușit stabilirea cu precizie și din ce a constat exact fiecare, pentru aceasta impunându-se continuarea investigațiilor.

Un scurt segment din biserica mică a fost și el cercetat în cursul acestor campanii, confirmându-se că forma ei actuală reutilizează parțial fundația construcției originale. În spațiul dintre biserici s-au conturat mai multe ruine – o fundație izolată timpurie și resturi ale unor structuri târzii, între care și două compartimente, fiecare adosat altei

[14] Identificată în colțul dintre cor și colaterala sud, datarea ei s-a făcut în baza descoperirilor numismatice.

[15] Șapte dintre acestea au primit și număr de ordine – patru pe latura de sud (Cx.20B și Cx.22A-C) și trei pe cea de nord (Cx.25A–C).

[16] Au fost identificate trei astfel de gropi, una în S.09 (Cx.08) și două în S.10 (Cx.11, Cx.12).

[17] Deși de dată foarte recentă, cele mai multe dintre aceste amenajări ajunseseră deja sub nivelul de călcare în momentul începerii cercetărilor; bordura de piatră din jurul părții de vest a bisericii, care a utilizat o serie de elementele de piatră profilată, a părut inițial să fie o ruină, fiind înregistrată ulterior ca și Cx.04.

[18] Ruinele identificate în această zonă au primit numere de ordine distincte (Z.27, Z.29, Z.30, Z.32) în funcție de contextul din momentul descoperirii și de modul în care se păstrau, deși aparțineau cel mai probabil unei structuri unitare.

biserici[19]. Ruine ale altor două clădiri, independente de biserici, au fost punctual surprinse în zona de vest, dintre care cel puțin una construită pe fundații în arcadă[20].

În continuare, vom prezenta pe scurt descoperirile în funcție de cele trei mari etape ale genezei sitului, respectiv:

1. Perioada anterioară primelor construcții cu mortar (secolele II–XIII/XIV);
2. Perioada constructivă și de funcționare a cimitirului (formarea bisericii mari, mai puțin porticurile; apariția, ocazional și dispariția altor structuri zidite – secolele XIII/XIV–XVII);
3. Perioada post-cimitir (secolele XVII–XXI).

Pentru prima și ultima etapă prezentăm o sinteză generală, care să îngăduie o imagine de ansamblu asupra evoluției sitului, dar pentru etapa intermediară, cea mai importantă pentru reconstituirea evoluției monumentului, ca urmare a neclarităților încă existente, vom face apel la o prezentare tehnică, pe sectoare, urmând să revenim asupra problemei modului în care s-a format în cadrul concluziilor.

2.1. Perioada anterioară primelor construcții cu mortar

Începutul habitatului antropic se datează în perioada romană, când, în partea de vest, nivelul de călcare se afla cca 1,80 m mai jos decât cel actual. O mare cantitate de ceramică romană (precum și o fibulă și fragmente de *mortarium*) a fost recuperată din acest nivel brun-cenușiu, cu pietre și pigment ceramic (Fig. 4, 6, 9). S-au identificat mai multe aliniamente de pietre și câteva fragmente de lutuială și de pavaj, dar nu s-a putut reconstitui nicio structură. Numai în extinderea de vest a lui S.10, amprenta unor șanțuri în balastru împreună cu un nivel de incendiere au sugerat prezența unei locuințe. Urmele de mortar sunt inexistente, astfel încât orice structură trebuie să se fi bazat pe lemn, chirpici sau pietre legate cu pământ. Două gropi (Cx.15 și Cx.17) au fost atribuite acestei perioade, pe baza materialului, dar situația stratigrafică nu este concludentă, ambele fiind suprapuse de gropi clar medievale/modern timpurii (Cx.13 și Cx.16).

Situația s-a prezentat similar în partea de nord-vest a bisericii, unde sterilul s-a conturat la -2,35 m în S.08, respectiv la -2,30 m în S.09, sub forma unui strat lutos, negricios, suprapus de balastru, ce urca până la -1,70 m în S.08, respectiv până la -2,10 m în S.09, secțiune în care era la rândul său suprapus de un nivel brun-bej, cu material roman, ce urca până la -1,40 m (Fig. 19–20). Lentile consistente de balastru continuau să apară în acest nivel roman, iar din partea superioară a balastrului din S.08 au fost colectate câteva materiale romane.

Singurul alt punct din exterior unde orizontul roman a mai putut fi bine definit a fost în colțul dintre cor și colaterala sud, unde sterilul a început să se contureze la -2,90 m, suprapus de resturi de nivel cu material antic, ce cobora ocazional și până la -3,70 m, dar se păstra inegal, fiind afectat de înmormântările din cimitir.

Stratul roman, consistent și bogat în material arheologic, sugerează o locuire de lungă durată, în clădiri ce foloseau cel mult zidărie seacă, după cum indică lipsa mortarului. Localitatea actuală a fost deja – cel puțin ipotetic – identificată cu Brucla romană, iar cercetările recente au putut aduce și o contribuție la datarea ei prin descoperirea unui denar suberat emis de Caracalla (198–217), după toate aparențele reutilizat pe post de obol funerar[21].

Urme ale așezării romane au fost sesizate în întregul areal al bisericii, dar numai la vest de turn acestea s-au păstrat suficient de bine pentru a putea fi și cercetate, în celelalte puncte fiind deranjate de intervențiile ulterioare, în principal de morminte. Abandonul locuirii romane a fost urmat de un hiat. Câteva fragmente de ceramică cenușie lustruită ar putea data din perioada gepidă, dar indică cel mult o utilizare ocazională a sitului.

Acesta a fost reocupat la turnura mileniilor, locuirea din această perioadă putând fi, ca și cea romană, cercetată mai detaliat la vest de turn, în S.10 (Fig. 4, 7, 9). Spre diferență însă de cea romană, nu a lăsat aproape nicio urmă mai la est[22].

La vest de turn, deasupra stratului roman se află un strat de pământ brun închis cu pigment de arsură și pietre, gros de cca 0,20 m, a cărui parte superioară prezintă o pantă oscilantă între -1,00 m la est și -1,35 m la vest. Se poate presupune că acesta corespunde unui vegetal istoric, mai mult sau mai puțin răvășit, fiind suprapus de nivelurile timpurii de locuire medievală, ce urcă către -0,65 m. Acestea se prezintă sub forma unei succesiuni de lentile de arsură și de pământ galben, intercalate cu pământ, ce au inclus materiale din secolele X–XII, sau poate chiar mai timpurii, din secolul al IX-lea. Un nivel de incendiere, ce a lăsat în urmă un strat gros de aproape 0,10 m de cărbune, a fost definit în jur de -0,85 m pe toată suprafața, dar coboară și pe fundul unei gropi (Cx.16), care suprapune o groapă romană (Cx.17).

Locuirea medievală timpurie este acoperită de un al doilea nivel de incendiere, din care au fost recuperate zgură și lupe de fier, ceea ce sugerează activitatea în apropierea unui atelier de fierărie. Această etapă este datată cu materiale din secolele XIII–XIV.

Ce știm cu siguranță despre aceste perioade timpurii este lipsa clădirilor legate cu mortar, cel puțin în apropierea zonei studiate, lipsind orice urmă și/sau pigmentație care să sugereze prezența lor. La scurt timp după aceea, peste cărbunele și cenușa lăsate în urmă de faza a doua a așezării

[19] Cele două încăperi au primit și număr de context: Cx.27 pentru cea adosată bisericii mari, Cx.29 pentru cea adosată bisericii mici.

[20] Cu multiple etape constructive, porțiunea identificată a acestei structuri se compunea din zidurile Z.25, Z.26 și un alt zid pe direcția est-vest, complet demantelat în momentul descoperirii, în urma sa rămânând doar o groapă (Cx.10).

[21] Piesa a apărut lângă capul defunctului din mormântul M.19, parte a orizontului târziu de înmormântări. Monede din secolul al III-lea p.Chr. fuseseră deja descoperite în cercetările anterioare (Dumitrache 1978, p. 48–50).

[22] Câteva fragmente ceramice au fost totuși scoase la lumină în cursul săpăturilor din cor.

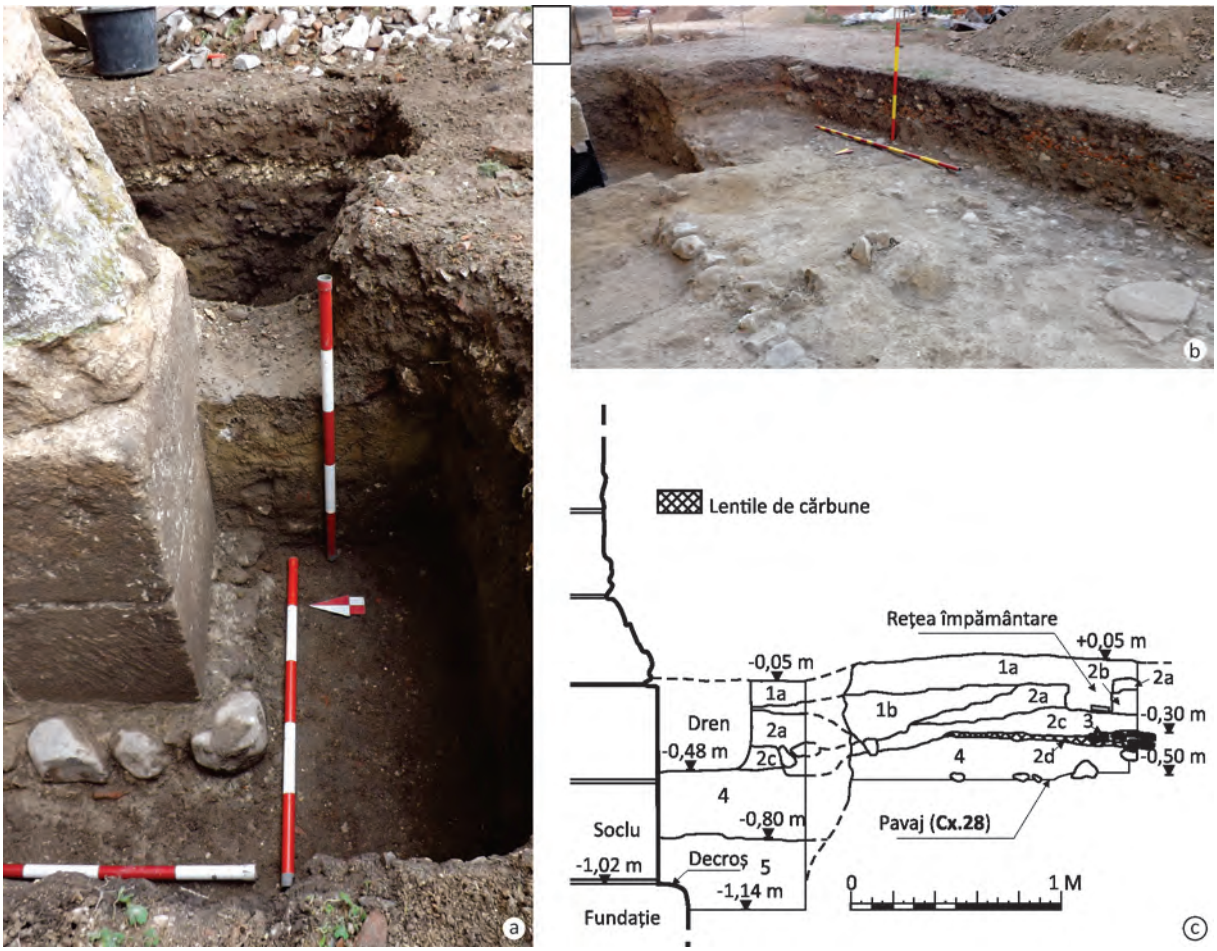

Figura 3. *Una din metodele aplicate în contextul lucrărilor utilitare pentru a efectua cercetarea arheologică – martor în săpătura din 2018 pentru izolarea fundațiilor (a), coborâre de nivel pe suprafețe succesive în 2019 (b) și profil stratigrafic compozit (c). Legenda: 1a. Depunere brun-cenușie foarte recentă, sfărâmicioasă, pigment de cărbune, ceva material de construcție; 1b. Umplutură brun-gălbuie, semi-sfărâmicioasă, pigment de cărbune, ceva material de construcție; 2a. Amestec de pământ și cărbune, unele fragmente de chirpici ars; 2b. Brun-gălbui/cenușiu, pigment de mortar, câteva țigle; 2c. Nivel cu multe fragmente de chirpici ars, sfărâmate; 2d. Lentilă de cărbune (anterioară țiglelor din str.3) și fata superioară, arsă, a nivelării cu galben; 3. Amestec de țiglă și pietre sparte, mult pigment de cărbune; 4. Nivelare masivă cu galben, ceva pigment de cărbune, ocazional țigle și pietre sparte; 5. Nivel morminte.*

Figure 3. *One of the methods employed during the utilitarians works to carry out the archaeological research – unexcavated portion of the 2018 isolation trench (a), surface relevelling on consecutive area units during 2019 (b) and the resulting composite stratigraphic record (c). Explanation: 1a. Very recent grey-brown deposits, crumbly, charcoal traces, some building materials; 1b. Brown-yellow deposits, somewhat crumbly, charcoal traces, some building materials; 2a. Mixture of soil and charcoal, some burnt adobe; 2b. Brownish yellow/grey layer, mortar traces, several rooftiles; 2c. Layer with plenty of broken burnt adobe; 2d. Thin layer of charcoal, predating the layer three rooftiles, and the burnt upper layer of the yellow clay levelling; 3. Mixture of broken rooftiles and stones, plenty of charcoal traces; 4. Massive yellow clay levelling, some charcoal traces, scarce broken rooftiles and stones; 5. Burial backfills.*

Figura 4. *Aspecte ale unității de cercetare S.10, relevante pentru stabilirea stratigrafiei generale a sitului. a) Imagine de ansamblu a unității de cercetare la finalul săpăturilor; b) profilul de sud, cu variate intervenții târzii; în prim plan ruinele unei clădiri din incinta cetății; c) groapă romană (Cx.15) la baza acestei clădiri, cu un fragment de mortarium pe fund; d) groapă romană (Cx.17) pe latura opusă a săpăturii, suprapusă de o groapă medievală (Cx.16); e) succesiunea nivelurilor de locuire pe profilul de nord al unității de cercetare, începând cu cel roman, în care s-a oprit săpătura; f) stratigrafia profilului de nord în dreptul turnului, cu șanțul de fundare al acestuia.*

Figure 4. *Aspects from research unit S.10, where the global stratigraphic sequence of the site could be determined. a) Overview of the research unit at the end of the excavation; b) the southern side of the excavation, with various late interventions; in forefront the ruins of a building from the fortified ward; c) Roman pit (Cx.15) cut by this building, with a mortarium fragment at the bottom; d) Roman pit (Cx.17) on the other side of the excavation, overlapped by a medieval pit (Cx.17); e) the successive habitation levels as they appeared on the northern side of the research unit, with the Roman one – where excavation stopped – at the bottom; f) the stratigraphic sequence of the northern side near the tower, with the foundation trench.*

a

b

c

d

e

f

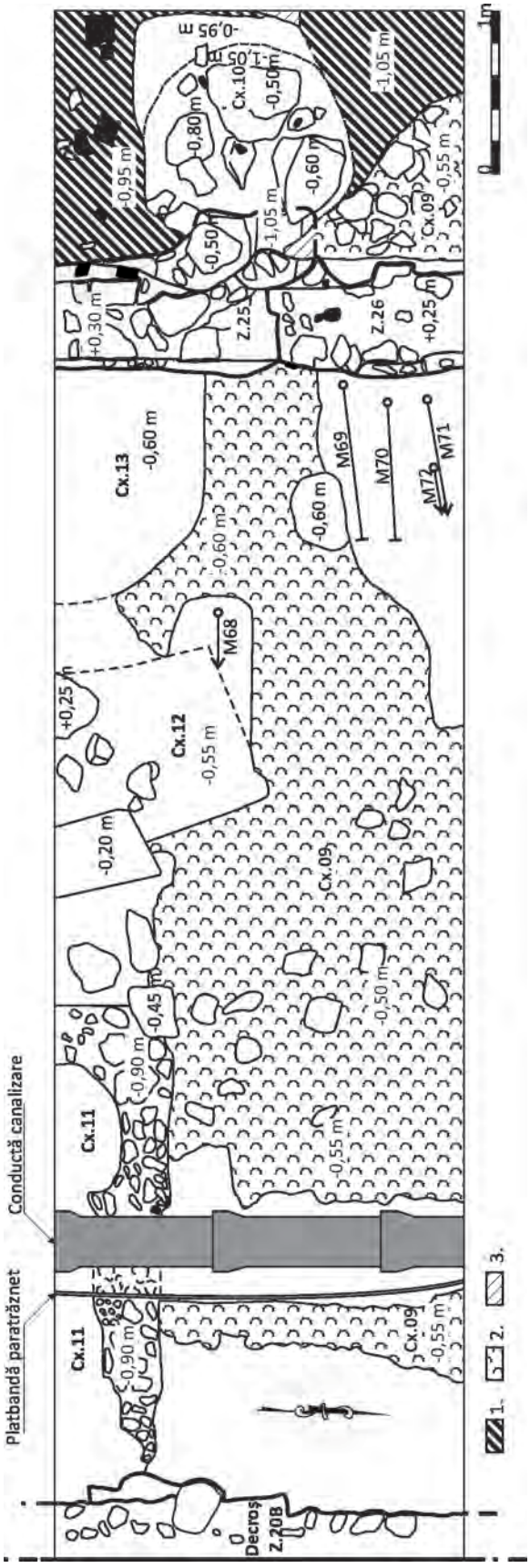

Figura 5. *Grund orientativ al unităţii de cercetare S.10, cu marcarea principalelor descoperiri. Legenda: 1. Cărbune; 2. Pavaj de piatră de râu (Cx.09); 3. Mortar, urme zid.*
Figure 5. *Overall plan of research unit S.10, marking the main discoveries. Explanation: 1. Charcoal; 2. River stone pavement (Cx.09); 3. Mortar, wall traces.*

Figura 6. *Aspecte ale cercetării nivelului roman în S.10 (a–b) și în extinderea ei de vest (c).*
Figure 6. *Aspects from the investigation of the Roman layer in research unit S.10 (a–b) and in its western expansion (c).*

Figura 7. *Aspecte ale cercetării nivelului medieval timpuriu în S.10 (a–b) și câteva din materialele colectate în timpul cercetării lui (c).*
Figure 7. *Aspects from the investigation of the early medieval layer in research unit S.10 (a–b) and some of the discovered materials (c).*

Figura 8. *Aspecte ale cercetării pavajului Cx.09 în S.10. Conturarea pavajului, spart de morminte (a) și imagine de ansamblu (b).*
Figure 8. *Aspects from the investigation of the river stone pavement (Cx.09) in research unit S.10 – uncovering the burial-affected pavement (a) and overview (b).*

medievale, a fost amenajat un pavaj de piatră de râu, identificat exclusiv la vest de turnul bisericii[23]. În limitele cercetării actuale, pavajul cel mai probabil corespundea unui spațiu deschis, și nu unui interior. Datarea lui s-ar putea face în secolul al XIV-lea, atât în baza materialelor de sub el, cât și a faptului că de la pavaj în sus începe epoca construcțiilor cu mortar, cel mai probabil prima biserică fiind ridicată în 1333–1334[24]. Deschiderea cimitirului pare să fi avut loc tot la această vreme, având în vedere omniprezența pigmentului de mortar în umpluturile mormintelor. În mod cert era funcțional către 1344, defunctul din M.66 fiind depus cu o monedă emisă de Ludovic de Anjou (1342–1382) în acest an[25], întâmplător aceasta fiind, până în prezent, și cea mai veche descoperire numismatică (non-romană) din sectorul bisericii[26].

2.2. Perioada constructivă și de funcționare a cimitirului

Săpăturile au scos la iveală, în imediata apropiere a bisericii mari, mai multe structuri de zidărie, în diferite stadii de conservare, aparținând unor etape ce au precedat structura actuală, dar și informații privind structura fundațiilor și relațiile dintre diferitele compartimente – a căror sinteză completează imaginea despre evoluția acestui monument, chiar dacă nu într-o formă definitivă și coerentă.

2.2.1. Turnul și latura de vest a bisericii la nord și sud de turn

Cercetările din această zonă au scos la iveală patru ruine suprapuse de fundațiile de nord și sud ale turnului și au evidențiat câteva etape la nivelul fundațiilor.

În colțul dintre turn și colaterala nord (Fig. 14/d) a fost înregistrat un rest de zidărie superficial păstrat (Z.34), iar în colțul cu colaterala sud (Fig. 10), turnul a refolosit în fundație, pe o lungime de 1,80 m, ruinele unui alt element zidit (Z.31). Acesta din urmă, conturat la -0,62 m, s-a păstrat nesperat de bine, prezervând o asiză de elevație, flancată atât pe sud, cât și pe vest, la -0,80 m, de decroșări late de 0,20–0,30 m.

Z.34 s-a conturat la -0,65 m, cu o lungime totală de 1,40 m, care include un fragment de zidărie lung de 0,80 m, respectiv amprenta șanțului de demolare. Acest șanț se pierde către vest, astfel încât putem presupune că și Z.34 ieșea numai cu cca 1,80 m față de linia laturii de vest a bisericii actuale, aidoma lui Z.31. Interpretarea celor două ziduri rămâne problematică, dar este posibil să fie resturile laturilor unui portal ce funcționa pe latura de vest înainte de construirea turnului. Diferența de cotă de fundare reprezintă însă o problemă având în vedere că dacă resturile de zidărie de pe nord (Z.34) aveau talpa la -1,00 m, temelia ruinei de pe latura opusă (Z.31) cobora sub cota de -1,20 m la care s-a oprit săpătura[27].

Alte două ruine (Z.28 și Z.33) au apărut în imediata apropiere a turnului, orientate pe axa nord-sud (Fig. 10/a, 11). Șanțul de demolare al segmentului dinspre nord (Z.33) a fost sigilat de niveluri cu mortar atribuite etapei de construcție a turnului (Fig. 12)[28]. Situația stratigrafică nu este la fel de clară (Fig. 13) în cazul zidului de pe sud (Z.28)[29], dar, ca și în cazul celui de nord, este evident că blocurile fasonate ale elevației turnului nu prezintă nicio urmă a lui. Cel mai probabil, segmentele de zid identificate au făcut parte dintr-o structură ce a precedat construirea turnului actual, posibil o incintă care delimita zona funerară, dezafectată, cel puțin parțial, în momentul când biserica s-a extins către vest cu turnul. Este interesant faptul că la vest de aceste ziduri (în exteriorul presupusei incinte) densitatea înmormântărilor este foarte redusă comparativ cu situația dinspre biserică. O cronologie mai precisă nu a fost stabilită, dar rămâne certă demolarea zidurilor înainte sau în momentul construirii turnului.

În ceea ce privește structura turnului, decroșarea care marchează tranziția de la elevație la fundație s-a conturat pe toate laturile la -0,40–0,45 m, cu o lățime variabilă, atingând maximul de 0,40 m pe latura de vest (Fig. 4/f, 5, 9), dar restrângându-se și ocazional pierzându-se pe laturile de nord și de sud (Fig. 10–11, 14/d). Fundația este omogenă, în mod unitar făcută din piatră de carieră și de râu, frecvent de mărime medie, legată cu mortar gri de var cu nisip, dar ocazional apar și fragmente de cărămidă. Deși s-au colectat informații de jur împrejurul exteriorului, numai pe latura de vest s-a putut face o cercetare mai aprofundată. Aici șanțul de fundare s-a conturat la -0,30 m, cu o deschidere de cca 0,80 m și cobora până la -2,35 m, îngustându-se

[23] Pavajul (Cx.9), conturat la -0,50/-0,60 m, probabil se întindea inițial pe toată suprafața cercetată în S.10, dar a fost parțial afectat de intervenții ulterioare, îndeosebi în partea de sud. Fără mai multe cercetări, nu putem stabili dacă pavajul acoperea o arie mai largă sau era o alee ce ducea către zona centrală a laturii de vest a bisericii. În mod cert, pavajul antedatează turnul, în forma sa actuală, fiind tăiat de șanțul său de fundare, unele pietre fiind chiar alunecate pe panta șanțului.

[24] Biserica mică, a cărei inscripție de fundare a fost consemnată în secolul al XIX-lea, înainte de a fi demolată (Szathmáry 1868, p. 52). Vezi însă și partea întâi a acestui studiu (Marcu Istrate *et alii* 2022) pentru posibilități alternative de evoluție a sitului.

[25] Dinar AE, 11 mm, 0,45 g, Ludovic de Anjou, 1344, Av. Portretul regelui, greu lizibil; Rv. [+m.R] eGIS h[Vngarie.

[26] Dar nu și de la cetate, din cercetările mai vechi menționându-se că „sub podeaua lutuită a unui bordei, datat pe baza ceramicii în secolul al XIV-lea (...), s-au descoperit părțile inferioare a două picioare de cal, alături de care s-a aflat o monedă arpadiană, datată în jurul anului 1200" (Dumitrache 1978, p. 50, n.15).

[27] O altă problemă este turnul, pe latura sa de vest, substructura sa înregistrând o retragere – nu decroșare – de cca 0,15 m la baza șanțului de fundare și continuându-se cu o zidărie neregulată, foarte diferită de cea de mai sus. Deși este cel mai probabil ca aceasta să se datoreze factorilor obiectivi ai șantierului de construcție, nu se poate cu totul exclude posibilitatea existenței unei forme mai vechi a lui.

[28] Șanțul de demantelare a lui Z.33 s-a conturat la cca -0,20 m și cobora până la cca -1,05 m, unde au apărut ruinele lui. Un nivel brun-cenușiu, mai afânat, cu pigmentație diversă, în mod similar sigilat de depunerile din momentul demantelării, era prezent exclusiv la vest de șanț – i.e. în partea opusă bisericii – unde cobora până la -0,70 m.

[29] Și aici, ca și în cazul ruinei de pe latura de nord a turnului, stratigrafia contemporană zidului diferă de o parte și de alta a lui, iar nivelurile mai recente au fost afectate de cimitir.

Figura 9. *Stratigrafia profilului de nord al lui S.10, cu straturi din toate perioadele de utilizare a sitului cunoscute până în prezent și cu șanțul de fundare al turnului în extremitatea dreaptă. Legenda: 1. Vegetal actual; 2. Pietriș din ultimii ani; 3. Brun-cenușiu puternic pigmentat cu mortar, multă piatră și cărămidă spartă; 4. Brun-cenușiu, pigment de mortar, piatră, cărămidă spartă; 5. Nivel de arsură neagră (Cx.05); 6. Cenușiu lutos cu pigment de mortar; 7. Nivel de arsură roșie, cu ceva arsură neagră (Cx.05); 8. Brun-cenușiu, pigment de mortar, pietre; 9A, 9B. Moloz de mortar gălbui; 10. Lentile de mortar albicios; 11. Groapă M69–M72, umplutură afânată, pigmentată cu mortar, pietricele; 12. Brun-gălbui, pietricele; 13. Galben lutos, pigment de mortar și de arsură, ceramică, oase de animale; 14. Brun închis, pigment de mortar, pietricele, fragmente de cărămidă; 15. Șanț dren, pietriș; 17. Cenușiu afânat; 18. Șanț fundare Z.20B; 18A. Pietriș amestecat cu pământ brun-deschis; 18B. Pietriș amestecat cu pământ negru; 20. Moloz, mortar, piatră, fragmente cărămidă; 21. Brun negricios (același cu statul 12 sau 14); 22. Brun deschis cu pigment de arsură și mortar; 23. Pavaj (Cx.09), pietre cu lut galben; 24. Brun cenușiu închis cu pigment de arsură și cenușă; 24A. Groapă, umplutură negru cenușiu lutoasă cu pigment de cărbune, chirpici și pietricele (Cx.16); 24B. Cărbune și lut galben la baza straturilor 24 și 24A; 25. Negru lutos cu multe lentile de arsură, cenușă, pigment de arsură; 26. Cenușiu cu pigment de lut galben, arsură; 27. Brun-cenușiu închis cu pigment de arsură; 28. Nivel masiv de cărbune; 29. Negru lutos cu pigment de arsură; 30. Vegetal istoric (?), brun închis, pigment de arsură, pietre; 31. Nivel roman, brun-cenușiu, pietre, pigment ceramic; 32. Groapă (Cx.17); 33. Brun închis, foarte multă piatră; 34. Pietriș gălbui; 35. Balastru; 36A–D. Steril.*

Figure 9. *Stratigraphy of the northern side of research unit S.10, with layers from all the major known utilization period of the site and with the embedment trench of the tower at the right. Explanation: 1. Current topsoil; 2. Recent gravel; 3. Greyish brown soil with plenty of mortar traces, plenty of stones and broken bricks; 4. Greyish brown soil, mortar traces, stones, broken bricks; 5. Charcoal layer (Cx.05); 6. Clayish grey soil with mortar traces; 7. Torched red layer, some charcoal (Cx.05); 8. Greyish brown soil, mortar traces, stones; 9A, 9B. Rubble with yellowish mortar; 10. Thin layers of whiteish mortar; 11. Loose backfill of burial M69–M72, mortar traces, pebbles; 12. Yellowish brown soil, pebbles; 13. Yellow clay, traces of mortar and of burning, sherds, animal bones; 14. Dark brown soil, traces of mortar, pebbles, bits of brick; 15. Drainage trench, gravel backfill; 17. Loose grey soil; 18. Embedment trench of wall Z.20B; 18a. Gravel mixed with light brown soil; 18B. Gravel mixed dark soil; 20. Rubble, mortar, stones, bits of brick; 21. Dark brown soil (same as layer 12 or 14); 22. Light brown soil with traces of burnt soil and of mortar; 23. Pavement (Cx.09), stones bound with yellow clay; 24. Dark greyish-brown soil with traces of burnt soil and ashes; 24A. Pit (Cx.16), clayish dark grey backfill, traces of charcoal, adobe and pebbles; 24B. Charcoal and yellow clay at the base of layers 24 and 24a; 25. Clayish dark soil with numerous traces and thin layers of burnt soil and of ashes; 26. Grey soil with traces of yellow clay and of burnt soil; 27. Dark greyish brown soil with traces of burnt soil; 28. Massive charcoal layer; 29. Clayish dark soil with traces of burnt soil; 30. Historical dark brown topsoil (?), traces of burnt soil, stones; 31. Roman age level, greyish brown soil, stones, ceramic traces; 32. Pit (Cx.17); 33. Dark brown soil with plenty of stone; 34. Yellow gravel; 35. Gravel; 36A–D. Undisturbed soil.*

treptat până la cca 0,12 m lățime (Fig. 4/f, 9). S-au observat două niveluri de umplere ce corespund unei iregularități în structura fundației (în jur de -1,40 m) – dar nu este clar dacă acestea corespund unor etape distincte sau doar unor faze de lucru în cadrul aceluiași șantier. La -2,35 m zidăria fundației prezintă o retragere, după care continuă cu o structură diferită, cu aspectul unei aglomerări de piatră măruntă, pusă în operă iregular și înecată în mortar. Pe baza informațiilor disponibile, nu putem însă stabili dacă diferențele țin de metoda de construcție sau dacă turnul a suprapus o structură mai veche[30].

Relația turnului cu cele două nave laterale ale bisericii pare să fi evoluat în mai multe etape, după cum sugerează atât paramentul, cât și structura fundațiilor. Fața de vest a navei de nord păstrează un portal înzidit (Fig. 14/a–b), marcat la partea superioară de o cornișă din piatră, pe care zidăria turnului a suprapus-o, situație ce sugerează că turnul este ulterior colateralei de nord. Deschiderea portalului pare să fi făcut parte din structura originară a peretelui de vest, totuși câteva întrebări au rămas fără răspuns. Pragul portalului se situează la partea superioară a soclului, respectiv +0,45 m, substanțial mai sus decât nivelul de călcare din perioada construcției, identificat la -0,85 (Fig. 14/c, 15). Nivelul de călcare a fost ulterior substanțial înălțat prin depuneri de moloz până în jur de +0,10 m[31] – totuși inițial cum era folosit pragul?

Acest segment de perete de la nord de turn este așezat pe o fundație cu decroș neregulat, înregistrat la -0,35–0,40 m, cu o lățime de cca 0,30 m lângă turn, care se micșorează și dispare cu totul în apropierea contrafortului de colț. Secțiunea fundației este și ea neregulată, cu mai multe retrageri și decroșări superficiale, și cu o retragere mai substanțială (0,18 m, la -0,85 m) observabilă la nord de portalul înzidit. Este foarte posibil ca fundația, în forma pe care o vedem astăzi, să reutilizeze părți mai vechi, dar situația nu permite stabilirea cu certitudine a acestui fapt. Ruina Z.34 din colțul dintre biserică și turn dă impresia că face corp comun cu fundația colateralei, dar cum din ea se mai păstrează numai o asiză, iar fundația sa stă pe morminte la -1,00 m, în timp ce fundația peretelui coboară în steril la -2,70 m, situația rămâne neconcludentă. Precizăm totuși că existența unor morminte mai vechi nu este un factor relevant, cercetările din interior arătând că cimitirul deja funcționa când a fost ridicată biserica veche[32].

La sud de turn, fundația peretelui bisericii, înregistrată la -0,90 m printr-o decroșare de cca 0,18 m, este țesută cu fundația lui Z.31, având același șanț de fundare, cu o formă clar conturată în pământul negru, lat de cca 0,20 m și umplut cu moloz (Fig. 10/c). În schimb, s-a constatat că soclul peretelui suprapune atât fundația, cât și fragmentul de elevație din ruină (Fig. 10/d). Aceste relații arată că inițial partea sudică a peretelui a fost construită împreună cu Z.31, nu doar la nivel de fundații, ci și la nivel de

[30] Pavajul de piatră de râu de la vest de turn a fost tăiat cu ocazia construcției, și nu a mai fost refăcut. De altfel, probabil că nici nu mai era vizibil, nivelul de călcare fiind semnificativ înălțat în timpul construirii turnului. Peste pavaj s-a depus un strat brun închis, cu pigment de mortar, pietricele și fragmente de cărămidă (până la -0,30 m), apoi unul brun-gălbui, cu pietricele (până la -0,05 m) și în final un nivel de moloz de mortar gălbui, care la est cobora pentru a se așeza pe decroșarea turnului (marcând probabil momentul construcției).

[31] În momentul începerii săpăturilor, nivelul de călcare urcase și mai mult, ajungând la +0,60 m și acoperind pragul.

[32] Marcu Istrate *et alii* 2022, p. 242.

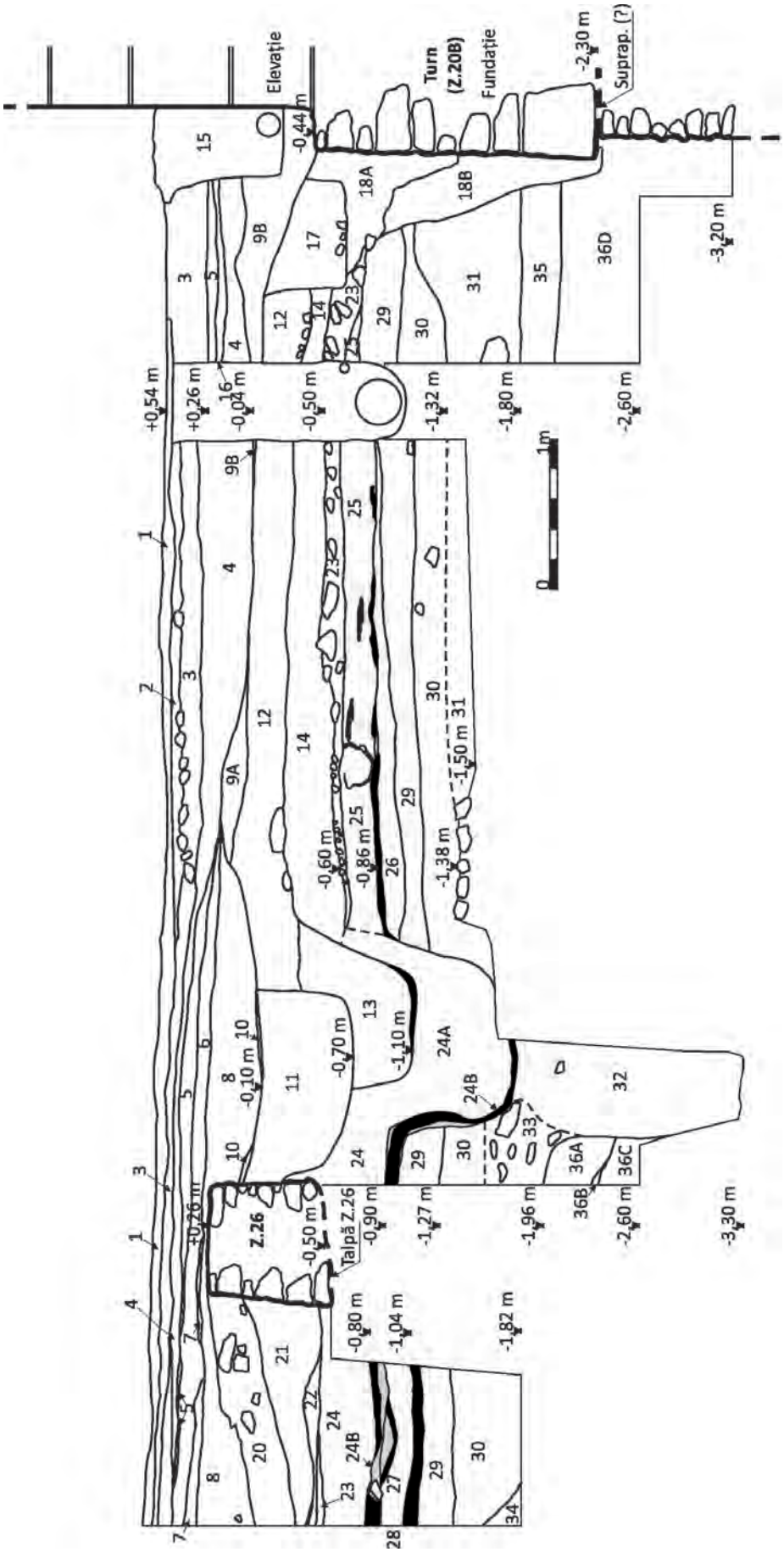
Elevație
Turn (Z.20B)
Fundație
Suprap. (?)
-0,44 m
-2,30 m
-3,20 m
+0,54 m
+0,26 m
-0,04 m
-0,50 m
-1,32 m
-1,80 m
-2,60 m
1m
0
-1,50 m
-0,60 m
-0,86 m
-1,38 m
-0,70 m
-1,10 m
-0,10 m
+0,26 m
Z.26
-0,50 m
Talpă Z.26
-0,90 m
-1,27 m
-1,96 m
-2,60 m
-3,30 m
-0,80 m
-1,04 m
-1,82 m

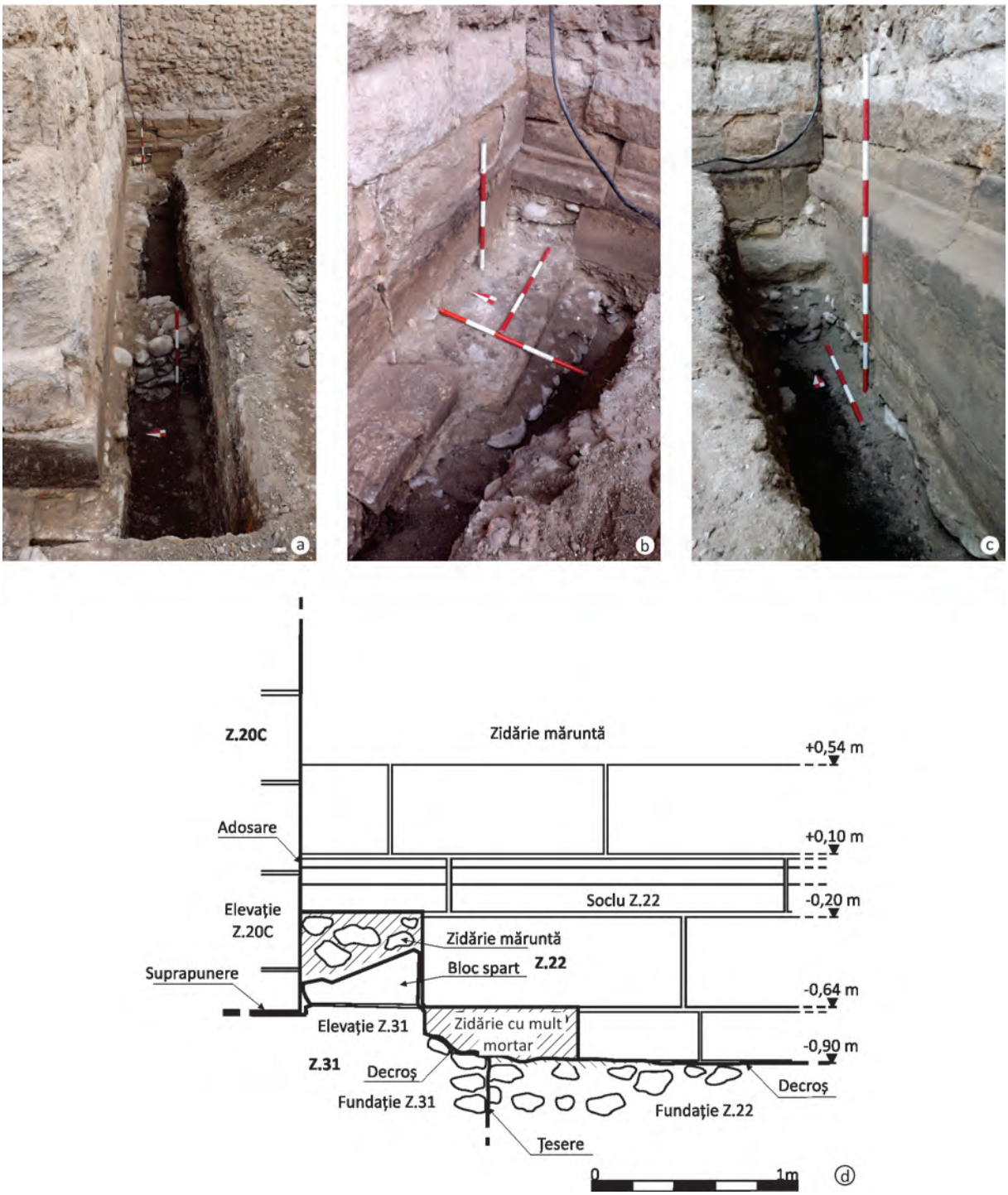

Figura 10. *Situații de pe latura de sud a turnului sugestive pentru evoluția structurală a bisericii. a) Imagine de ansamblu de-a lungul laturii de sud a turnului, în prim plan cu ruina lui Z.28, posibil rest de incintă funerară și în fundal cu ruina lui Z.31, în colțul dintre turn și colaterală. b) Detaliu cu ruina lui Z.31 și cu adosarea turnului la soclul colateralei. c) Vedere de-a lungul laturii de vest a colateralei către ruina lui Z.31, cu șanțul de fundare a celor două structuri conturat în negru. d) Parament al laturii de vest a colateralei sudice, în dreptul colțului cu turnul.*

Figure 10. *Instances south of the tower relevant for the structural development of the church. a) Overview of the southern side of the tower, with the ruin Z.28 in the fore and the ruin Z.31 in the back. b) Detail of ruin Z.31. c) Overview along the western side of the aisle towards ruin Z.31, with the embedment trench of the two structures. d) Wall structure of the western side of the southern aisle, next to the tower.*

Figura 11. *Ruine – Z.28, Z.33 – ieșind de sub laturile de sud (a) și de nord (b) a turnului. În ambele imagini se observă și semnele de meșter de pe blocurile acestuia.*
Figure 11. *Ruins – Z.28, Z.33 – protruding from southern (a) and northern (b) sides of the tower. The craftsman marks on the tower blocks can be noticed in both pictures.*

elevație. La un moment dat, această structură (poate aflată într-un stadiu intermediar) a fost demolată și refăcută, renunțându-se la Z.31.

Oricum, este clar că într-o primă etapă, în proiect sau într-o formă funcțională, latura de vest a bisericii a inclus cele două picioare de zidărie, care, având și o fundație mai superficială ca adâncime, făceau cel mai probabil parte din structura unei intrări. Construirea turnului a eliminat această intrare, cele două picioare fiind demolate. De asemenea, este posibil ca între construirea celor două colaterale – cel puțin în forma lor vizibilă în prezent dinspre exterior – să se fi scurs un interval mai lung, situație sesizată de diferența de nivel considerabilă a cotei constructive, decroșarea actuală a fundației colateralei de nord aflându-se 0,50–0,60 m mai sus decât cea din partea de sud a bisericii.

2.2.2. Latura de nord a bisericii

Aici s-au evidențiat situații distincte de o parte și de alta a porticului de pe această latură a bisericii.

În jumătatea de vest a laturii nordice a fost identificată o ruină anterioară bisericii actuale, din care au fost cercetate câteva segmente, mai mult sau mai puțin amănunțit (Fig. 2). Segmentul Z.27 a fost primul descoperit în S.08, fiind apoi investigat în detaliu (Fig. 16–17, 19/c, 20). Celelalte segmente, respectiv Z.29 , Z.30 (Fig. 19/a–b) și Z.32 (Fig. 18/a–b), s-au conturat pe fundul sau în marginile șanțurilor utilitare săpate pentru hidroizolarea fundației bisericii, fără a exista posibilitatea de a extinde cercetarea pentru a le contura adecvat.

Imediat lângă contrafortul de colț, pe fundul șanțului săpat pentru hidroizolarea fundațiilor, a fost curățată o platformă de zidărie compusă dintr-o ruină (Z.32) și depunerile legate de demolarea acesteia, respectiv de construirea bisericii actuale. Vestigiile se prezentau ca o masă unitară, conturată la -0,60 m, dar grav afectată de groapa unui mormânt (Fig. 18/a)[33]. Dimensiunile reconstituite ar fi de cca 2,30 × 2,20 m și aparent ruina oglindea forma contrafortului de colț nord-vestic actual (ce parțial a spart-o, parțial a suprapus-o – Fig. 18/b), ruina însăși datând dintr-o perioadă destul de târzie, după cum indică reutilizarea în zidărie a unei pietre profilate gotice.

Segmentul Z.27, surprins în unitatea de cercetare S.08, se prezintă ca o ruină orientată est-vest, păstrată în jur de -0,90 m și cu talpa așezându-se pe niveluri de balastru, la -1,95 m (Fig. 16–17). Latura de sud a zidului a fost spartă

[33] Groapa lui M.134, reutilizată ulterior de M.127.

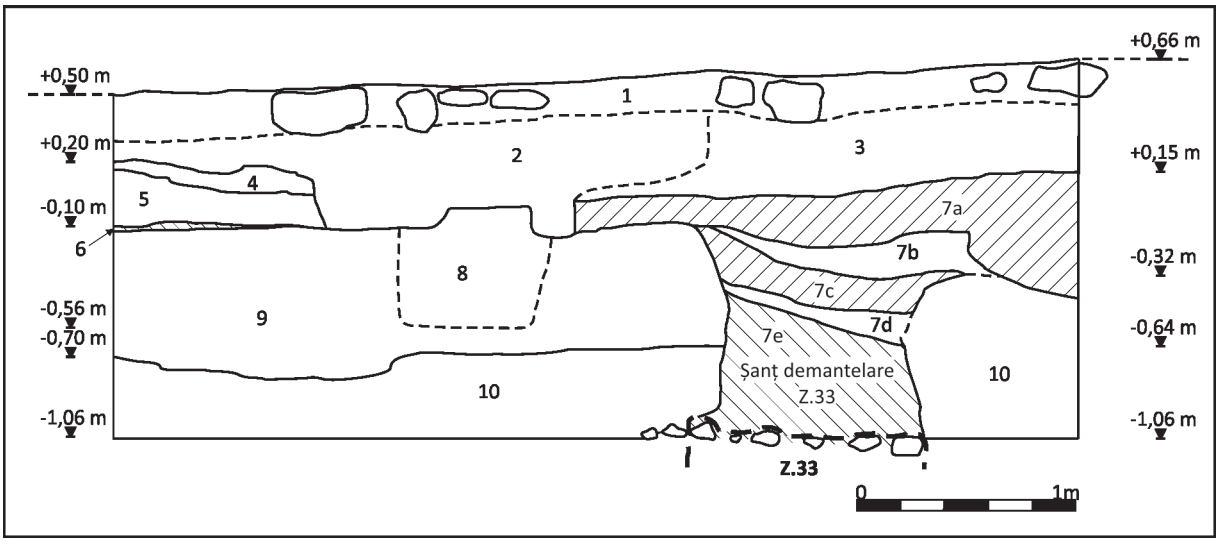

Figura 12. *Stratigrafie de-a lungul laturii de nord a turnului, în șanțul utilitar deschis pentru hidroizolarea „fundației" lui. Legenda: 1. Amenajare cu piatră, bordură recentă; 2. Umplutură, pigment de mortar alb, bucăți de cărămidă; 3. Umplutură slab pigmentată, numai pigment de cărămidă; 4. Cărbune și arsură roșie (Cx.05); 5. Umplutură cu cărămidă și mult mortar alb; 6. Lentilă de mortar alb-murdar; 7. Niveluri de construcție și demantelarea zidului Z.33; 7a, 7c. Moloz galben; 7b, 7d. Pământ; 7e. Moloz gri; 8. Sol sfărâmicios, mult pigment de mortar galben; 9. Pământ brun-cenușiu, pietre, pigment de galben, de cărămidă și de mortar, rar și pigment de arsură; 10. Pământ negru, pietre, fragmente de cărămidă.*

Figure 12. *Stratigraphy along the northern side of the tower, in the waterproofing trench. Explanation: 1. Stones, recent ledge; 2. Deposits with white mortar traces, bits of brick; 3. Deposits with only scarce traces of brick; 4. Charcoal and torched soil (Cx.05); 5. Deposits with bricks and plenty of white mortar; 6. Thin layer of dirty white mortar; 7. Construction levels and the dismantlement of wall Z.33; 7a, 7c. Yellow rubble; 7b, 7d. Soil; 7e. Grey rubble; 8. Crumbly soil, plenty of yellow mortar traces; 9. Greyish brown soil, stones, traces of yellow clay, of brick and of mortar, scarce traces of burnt soil; 10. Dark soil, stones, bits of brick.*

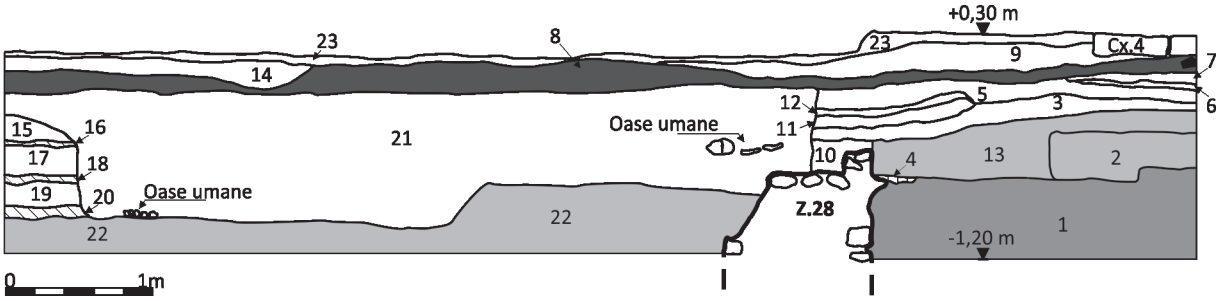

Figura 13. *Stratigrafie de-a lungul laturii de sud a turnului, în șanțul utilitar deschis pentru hidroizolarea „fundației" lui. Legenda: 1. Pământ cu balastru, negru, cenușiu; 2. Pământ cenușiu lutos, cu lut galben; 3. Nivel cu mortar; 4. Lentilă de mortar (nivel construcție Z.28?); 5. Pământ cenușiu afânat, piatră, fragmente de cărămidă, pigment de arsură; 6. Arsură neagră; 7. Pământ cenușiu, cu lut galben, pigment de mortar, fragmente de cărămidă; 8. Arsură neagră, cereale carbonizate, fragmente de cărămidă, piatră, oase; 9. Pământ cenușiu afânat, piatră, moloz, fragmente de cărămidă; 10. Pământ cenușiu nisipos, pigment de moloz, fragmente de cărămidă; 11. Pământ negricios, pietricele, pigment de cărămidă și de mortar; 12. Lentile de var; 13. Pământ cenușiu lutos, pietricele, pigment de cărămidă; 14. Moloz cu mult var; 15. Pământ maroniu, pietricele, pigment de moloz și de cărămidă; 16. Lentilă de moloz; 17. Pământ negru lutos, piatră, ceramică; 18. Lentilă de moloz; 19. Pământ gri-maroniu afânat, pigment de moloz; 20. Lentilă de moloz; 21. Pământ gri-gălbui, maroniu, moloz, piatră, țiglă spartă; 22. Pământ negru-cenușiu, piatră de dimensiuni mici.*

Figure 13. *Stratigraphy along the southern side of the tower, in the waterproofing trench. Explanation: 1. Mixture of dark grey soil and gravel; 2. Clayish grey soil mixed with yellow clay; 3. Mortar layer; 4. Thin mortar layer (construction level of wall Z.28?); 5. Loose grey soil, stones, bits of brick, traces of burnt soil; 6. Charcoal; 7. Grey soil mixed with yellow clay, traces of mortar, bits of brick; 8. Charcoal, carbonized cereals, bits of brick, stones, bones; 9. Loose grey soil, stones, rubble, bits of brick; 10. Sandy grey soil, traces of rubble, bits of brick; 11. Dark soil, pebbles, traces of brick and mortar; 12. Thin layers of lime; 13. Clayish grey soil, pebbles, traces of brick; 14. Rubble with plenty of lime; 15. Brown layer, pebbles, traces of rubble and brick; 16. Thin rubble layer; 17. Clayish dark soil, stones, sherds; 18. Thin rubble layer; 19. Loose greyish brown soil, traces of rubble; 20. Thin rubble layer; 21. Yellowish grey soil, rubble, stones, broken rooftiles; 22. Dark greyish soil, small stones.*

Figura 14. *a) Latura de vest a colateralei nordice, cu portalul înzidit, în 2020, după cercetări și coborâri ale nivelului de călcare; în fundal, actuala biserică mică; b) portalul în 2018, la începutul cercetărilor arheologice – se observa nivelul de călcare foarte ridicat; pietrele din fața lui țin de o bordură modernă; c) soclul și fundația bisericii în dreptul portalului, dezvelite în S.09; d) extinderea lui S.09 până în colțul dintre colaterală și turn; la nivel de fundație, ruina lui Z.34.*

Figure 14. *a) The western side of the northern aisle, with the walled portal, in 2020, after researches and vertical resurfacing; in the background, the current small church; b) the portal in 2018, at the start of the archaeological research – notice the high surface level; the fore stones belong to a modern ledge; c) the base and foundation of the church in front of the portal, uncovered in research unit S.09; d) expansion of research unit S.09 to the corner between the aisle and the tower, with ruin Z.34 protruding from the foundations.*

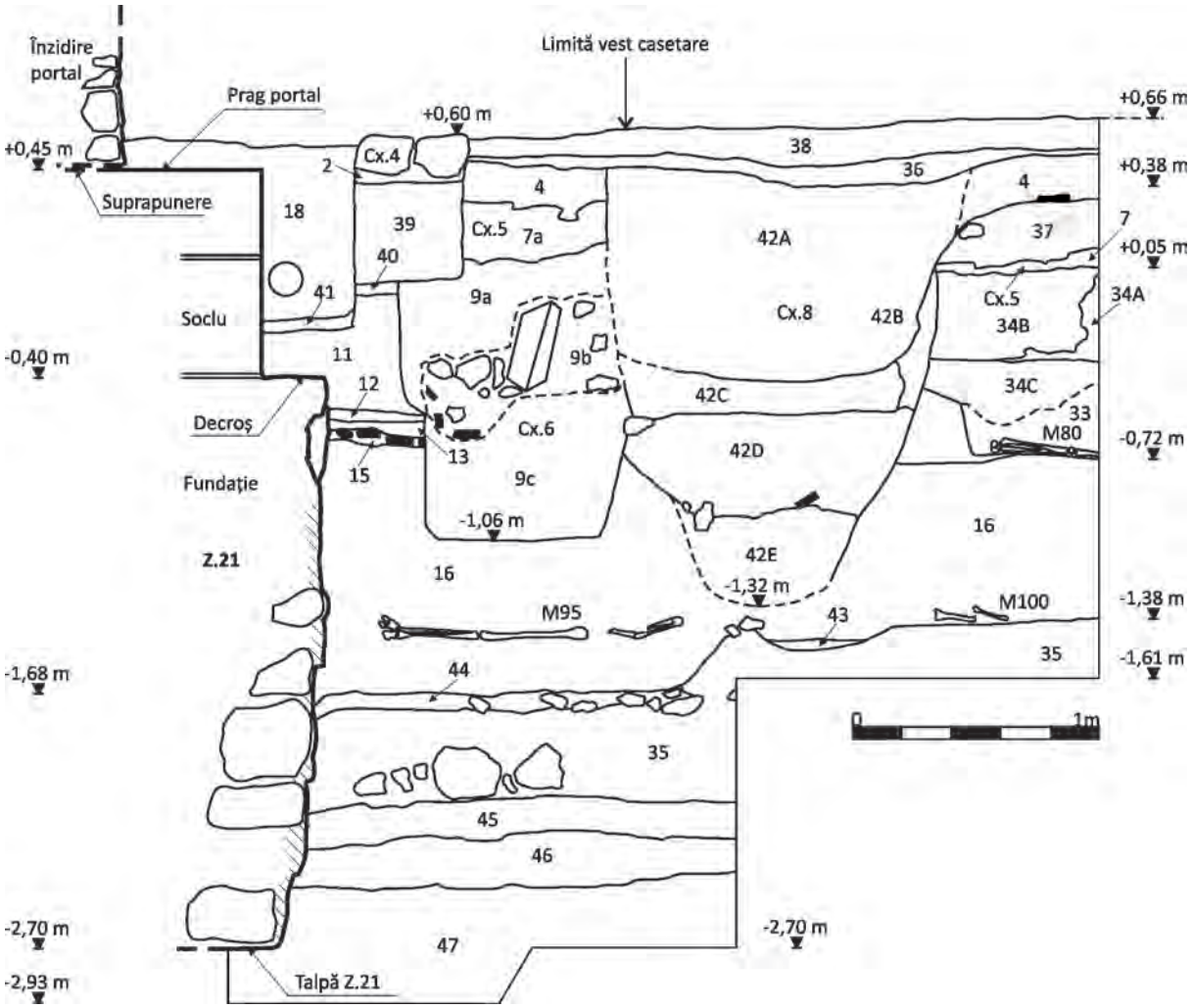

Figura 15. *Stratigrafia profilului de sud al lui S.09, în dreptul portalului înzidit. Legenda: 2. Amenajare trotuar Cx.4, pământ amestecat cu mortar sfărâmat, în diferite proporții, fragmente de cărămidă; 4. Intervenție (?), pământ brun-cenușiu bine pigmentat cu mortar, pietricele, fragmente de cărămidă; 7. Nivel incendiere Cx.5; 7a. Cărbune, parțial amestecat cu pământ, pietricele, fragmente de cărămidă, câte o țiglă, pe alocuri pigment de mortar; 9. Groapă Cx.6. 9A. Pământ negricios, mult pigment de mortar, fragmente ceramice, fragmente de cărămidă, pietricele, bucăți de mortar; 9B. Pământ negricios, multe pietre, inclusiv pietre profilate, mult pigment de mortar, fragmente ceramice, fragmente de cărămidă, pietricele, bucăți de mortar; 9C. Pământ amestecat cu mortar fin, aspect albicios, fragmente ceramice, fragmente de cărămidă, pietricele; 11. Cx.7, nivel de mortar cenușiu, sfărâmicios, cu multe pietricele; 12. Amestec de pământ negricios și mortar gălbui; 13. Pământ negricios, pietricele, pigment de mortar; 15. Pământ brun-negricios, mult pigment de mortar alb, multă cărămidă spartă, multe pietricele; 16. Pământ negricios, pigment de mortar gălbui în diferite proporții, în general doar sporadic, pietricele, ocazional pigment ceramic; 18. Șanț dren, umplutură, pietriș; 33. Groapă M80, umplutură afânată, mult mortar gălbui; 34. Straturi în marginea gropii lui M80; 34A. Mortar gălbui, parțial amestecat cu pământ; 34B. Brun-cenușiu, pietre, cărămidă spartă, pigment de mortar; 34C. Amestec între 34A și 34B; 35. Brun-bej, material roman; 36. Lentilă de mortar; 37. Brun-cenușiu, pigment de mortar, fragmente de cărămidă, piatră spartă; 38. Niveluri vegetale recente; 39. Intervenție cu umplutură afânată, fragmente de cărămidă, pigment de arsură, lentilă de mortar pe fund; 40. Pământ cu foarte mult pigment de mortar; 41. Pământ scurs la săparea drenului, pigment de mortar; 42. Groapă Cx.8/Cx.14; 42A. Brun-cenușiu, mult pigment de mortar, pietre, fragmente de cărămidă; 42B. Brun-bej, pigment de mortar, pietre; 42C. Brun-cenușiu, mult pigment de mortar, pigment de arsură neagră, pietre, fragmente de cărămidă; 42D. Brun-cenușiu, mult pigment de mortar, pietre, fragmente de cărămidă. 42E. Negru sfărâmicios, ceva pigment de mortar; 43. Arsură neagră; 44. Balastru gălbui; 45. Balastru; 46. Steril negricios; 47. Steril bej.*

Figure 15. *Stratigraphy of the southern side of research unit S.09, in front of the walled portal. Explanation: 2. Bedding for a ledge (Cx.04), soil mixed with various amounts of crushed mortar, broken bricks; 4. Intervention (?), brownish grey soil, plenty of mortar traces, pebbles, broken bricks; 7. Torched layer (Cx.05); 7a. Charcoal, partially mixed with soil, pebbles, broken bricks, several rooftiles, occasionally mortar traces; 9. Pit (Cx.06). 9a. Dark backfill, plenty of mortar traces, sherds, broken bricks, pebbles, bits of mortar, etc; 9b. Dark backfill, plenty of stone, including carved stones, plenty of mortar traces, sherds, broken bricks, pebbles, bits of mortar; 9c. Whiteish backfill of soil mixed with fine mortar, sherds, broken bricks, pebbles; 11. Context Cx.07, layer of crumbly grey mortar, with many pebbles; 12. Mixture of dark soil and yellowish mortar; 13. Dark soil, pebbles, mortar traces; 15. Dark brown soil, plenty of white mortar traces, plenty of broken bricks, many pebbles; 16. Dark soil, yellowish mortar in various amounts, usually only as the faintest traces, pebbles, scarce ceramic traces; 18. Drainage trench, gravel backfill; 33. Grave M80, loose backfill, plenty of yellowish mortar; 34. Deposits on the edge of the cut of grave M80; 34A. Yellowish mortar, partially mixed with soil; 34b. Greyish brown soil, stones, broken bricks, mortar traces; 34c. Mixture between 34a and 34b; 35. Brownish beige, Roman materials. 36. Thin layer of mortar; 37. Greyish brown soil, traces of mortar, bits of brick, broken stones; 38. Recent topsoil layers; 39. Loose backfill, bits of brick, torched soil pigments, mortar layer on the bottom; 40. Soil heavily pigmented with mortar; 41. Soil excavated from the drainage trench, mortar traces; 42. Pit (Cx.08); 42a. Greyish brown, plenty of mortar traces, stones, bits of brick; 42b. Brownish beige, mortar traces, stones; 42c. Greyish brown, plenty of mortar traces, traces of charcoal, stones, bits of brick; 42d. Greyish brown, plenty of mortar traces, stones, bits of brick; 42e. Crumbly dark soil, some mortar traces; 43. Charcoal; 44. Yellowish gravel; 45. Gravel; 46. Undisturbed dark soil.; 47. Undisturbed beige soil.*

Figura 16. *Profilul de vest al lui S.08, din zona de nord-vest, cu ruina Z.27 vizibilă lângă zidul actual al bisericii.*
Figure 16. *The western side of research unit S.08, opened in the north-western area, with the ruin Z.27 visible next to the wall of the current church.*

și parțial suprapusă la construirea peretelui nordic actual, astfel că lățimea inițială nu mai poate fi stabilită. Ceea ce a rămas în săpătură are, în medie, 1,00 m lățime. Ruina este acoperită de acumulări de moloz cenușiu, probabil provenite din demantelare, dar, pe toată lungimea păstrată, la cca -1,00 m, zona de nord este suprapusă de pământ, pe o lățime de 0,40–0,55 m, molozul venind abia peste acesta. Interpretăm această situație ca reprezentând urmele unei decroșări. Segmentul a fost spart la construirea actualei laturi de nord a bisericii și parțial demontat până la temelie – șanțul de demantelare, umplut cu moloz de mortar cenușiu, a putut fi urmărit până în contrafortul median (Fig. 19/c).

Mai la est, între contrafortul median și porticul de nord, șanțurile săpate pentru izolarea fundației au identificat alte două segmente (Z.29 și Z.30) ce au putut fi observate numai la nivel de conturare (Fig. 19/a–b). Cel mai probabil Z.29 este continuarea lui Z.27 către est, după întreruperea cauzată de zona complet demantelată și de contrafortul median; și aici a fost observată marginea foarte regulată dinspre nord, sugerând că fragmentul vizibil a aparținut unei elevații. Imediat la est, Z.30, vizibil pe 2,10 m, merge mai mult spre nord și pare a forma începutul unei platforme similare cu Z.32. Până la noi cercetări, putem presupune că Z.32 reprezintă fundația unui contrafort, iar Z.27, Z.29 și Z.30 fragmente ale laturii de nord a unei biserici mai vechi; în lipsa unor margini clare, aspectul lui Z.30 de „platformă" – *i.e.*, contrafort – se poate explica prin modul în care structurile au fost demantelate.

Dispariția acestor structuri a putut fi clar evidențiată și din punct de vedere stratigrafic (Fig. 14–17)[34], demolarea lăsând în urmă șanțuri de demantelare și mortar răspândit în suprafață pe un nivel de călcare aflat la -0,50 m pe latura de vest (în S.09), iar pe latura de nord (în S.08) coborând de la -0,65 m în dreptul bisericii către -0,95 m. În final, demolarea și perioada constructivă care a urmat au produs acumulări de moloz compuse din straturi de mortar cenușiu, suprapuse de straturi de mortar gălbui, cu lentile de pământ bătătorit între niveluri, ce au ajuns să aibă și 0,60 m grosime în S.09, unde au acoperit inclusiv decroșarea fundației actuale[35].

În ceea ce privește fundația părții de vest a peretelui nordic actual, aceasta apare ca fiind neregulată, adaptată la situația ruinelor suprapuse și înglobate. Acolo unde a fost cercetată complet (în S.08), apare cu o decroșare la -0,40 m și coboară în mod diferențiat (Fig. 16–17, 20): către vest, mai vechiul zid Z.27 a fost spart până la -1,80 m și refolosit, în timp ce spre est fundația nouă a coborât abrupt, aproape formând un arc[36], trecând prin Z.27 și oprindu-se în steril

[34] În S.08, urme prost conservate ale unor lentile de mortar ar putea indica și momentul construcției acestor ruine – sau cel puțin un moment contemporan lor – în care nivelul de călcare din această porțiune de pe latura de nord cobora de la -0,65 m lângă fundații, către -0,95 m mai la nord.

[35] Acumulările au fost atât de consistente încât au și primit numărul de ordine Cx.07.

[36] Cauza fundației arcuite nu este sigură, ar putea fi pentru a asigura rezistența contrafortului. Pe de altă parte, sistemul de fundație în arcade – sau „pe piloni" – este bine atestat la alte structuri din Cetatea Aiudului (Dumitrache 1978), inclusiv prin descoperiri efectuate în cadrul proiectului de cercetare ce face obiectul acestui studiu.

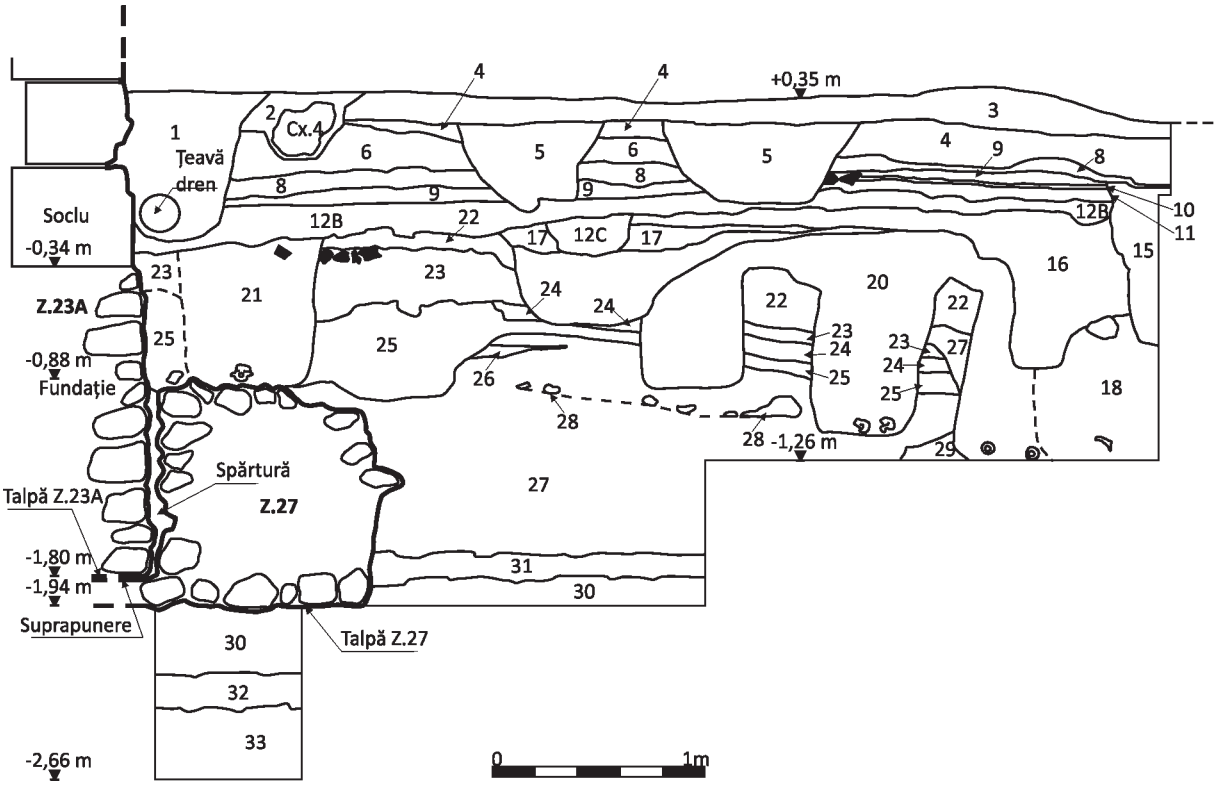

Figura 17. *Stratigrafia profilului de vest al lui S.08. Legendă: 1. Umplutură șanț dren, pietriș; 2. Amenajare trotuar Cx.4, pământ negru, variate pigmentații; 3. Vegetal actual, brun-negricios pigmentat; 4. Vegetal istoric, brun, pigment mortar, ceva fragmente de cărămidă; 5. Diverse gropi recente, umplutură negricioasă, mult pigment de mortar, multe fragmente de cărămidă, rar pigment de arsură; 6. Brun-roșiatic, bine pigmentat cu arsură roșie, pigment de mortar, ceva fragmente de cărămidă; 8. Mortar alb-gălbui, aspect de șapă amestecată cu pământ; mai consistentă la sud, progresiv tot mai mult pământ către nord; 9. Pământ amestecat cu mortar/nisip, consistență nisipoasă; 10. Lentilă de mortar cenușiu; 11. Amestec de pământ și arsură neagră; 12B. Arsură neagră, bucăți mari de cărbune, sticlă vitrifiată, ceramică vitrifiată; 12C. Arsură predominant roșie; 15. Groapă, umplutură afânată brun-bej slab pigmentată, bucăți de mortar, piatră, cărămidă spartă; 16. Brun-cenușiu afânat, rar pigment de mortar, câteva fragmente de cărămidă; 17. Aglomerare de țigle sparte; 18. Strat morminte târzii, brun-cenușiu cu mult pigment de mortar alb, fragmente de cărămidă, ocazional pigment de cărbune, pietre; 20. Strat morminte, brun-cenușiu răscolit, pigment de mortar galben, pietricele; 21. Mormânt M74; mortar gălbui amestecat cu mortar cenușiu; 22. Mortar galben amestecat cu pământ; 23. Moloz de mortar gălbui; 24. Pământ brun-cenușiu cu mult mortar, pietricele; 25. Demantelare Z.27, moloz de mortar cenușiu; 26. Nivel construcție Z.27 (?), lentilă de mortar cenușiu; 27. Strat morminte timpurii, în pământ negricios, rar pigmentat cu mortar; 28. Lentilă discontinuă de moloz cenușiu-gălbui, cu pietricele; 29. Umplutură mormânt (?), moloz cenușiu-gălbui, cu pietricele; 30. Balastru gălbui; 31. Balastru gălbui cu pământ bătut; 32. Balastru negricios, cu pământ; 33. Negricios lutos, steril.*

Figure 17. *The stratigraphic sequence of the western side of research unit S.08. Explanation: 1. Gravel, drainage trench backfill; 2. Stone ledge (Cx.4), dark soil, various pigments; 3. Current topsoil, dark brown, pigments; 4. Historical topsoil, brown, mortar traces, some brick fragments; 5. Various recent pits, dark backfill, many traces of mortar, many fragments of brick, scarce burn pigments; 6. Reddish-brown, plenty of baked soil traces, some brick fragments; 8. Yellowish-white mortar, scattered on the surface and mixed with soil; more consistent to the soil, increasingly more soil towards the north; 9. Sandy soil mixed with mortar and/or sand; 10. Thin layer of grey mortar; 11. Mixture of soil and charcoal; 12B. Charcoal, large pieces of charcoal, vitrified glass and pottery; 12C. Mostly red-torched layer; 15. Pit, loose brownish beige backfill with scarce pigmentation, bits of mortar, stones, broken bricks; 16. Loose brownish beige layer, scarce mortar traces, some brick fragments; 17. Concentration of broken rooftiles; 18. Late burial horizon, brownish grey backfills with plenty of white mortar traces, bits of brick, at times traces of charcoal, stones; 20. Burial horizon, amalgamated brownish grey backfills, traces of yellow mortar, pebbles; 21. Backfill of grave M74 – yellowish mortar mixed with greyish mortar; 22. Yellowish mortar mixed with soil; 23. Rubble with yellowish mortar; 24. Brownish grey soil mixed with plenty of mortar, pebbles; 25. Dismantlement of wall Z.27, rubble of greyish mortar; 26. Construction level of wall Z.27 (?) – thin layer of greyish mortar; 27. Early burial horizon, dark soil, scarce mortar traces; 28. Discontinuous layer of yellowish grey rubble and pebbles; 29. Burial backfill (?) – yellowish grey rubble and pebbles; 30. Yellowish gravel; 31. Yellowish gravel and compacted soil; 32. Yellowish gravel and soil; 33. Dark, clayish, undisturbed soil.*

la -2,50 m. Contrafortul este construit în același timp, dar partea superioară a fundației coboară mult către nord, până la -0,80 m, reflectând probabil terenul în pantă pe care a fost construită biserica.

Fundația contrafortului de nord-vest apare mai complicată, cu decroșări, la -0,55/-0,60 m, care se evazează treptat ajungând la peste 0,60 m lățime. Spre est, fundația contrafortului este compusă dintr-un segment al zidului mai vechi Z.32[37], căruia i s-a adosat o fundație nouă mult decroșată (Fig. 18/b). Dacă privim dinspre vest, fundația contrafortului pare să fi fost construită concomitent cu fundația laturii de vest a colateralei (deși îmbinarea celor două este ezitantă, probabil influențată de existența ruinelor din această zonă), iar elevația laturii respective

[37] Datorită unei șape de mortar, la nivel de conturare cele două elemente nu pot fi diferențiate.

este ușor ieșită în consolă, pentru a corecta forma fundației (Fig. 18/c). Oricum, acest contrafort apare cu o fundație masivă mai ales în capătul exterior, a cărei extremitate nici nu a fost identificată în limitele săpăturii.

În elevație, soclul, constând din două asize de blocuri fasonate, totalizând 0,90–1,00 m, este foarte afectat, parțial de intemperii, parțial datorită unor arderi puternice care practic au transformat blocurile de calcar în var (Fig. 18/c, 20). Zona profilată este aproape complet distrusă, dar în baza denivelărilor păstrate, poate fi încă localizată în jur de +0,45/+0,50 m[38].

După cum menționam mai sus, fundația peretelui nordic la est de portic prezintă un aspect foarte diferit de zona de vest, fără să existe însă în mod vizibil structuri mai vechi. Fundația propriu-zisă este făcută din piatră spartă, construită în același timp pentru perete și contraforți, dar traseul, aliniat cu cel al sacristiei, a trebuit corectat la nivelul elevației, față de care fundația apare fie retrasă, fie ușor decroșată. Talpa fundației peretelui s-a văzut numai în capătul de est (Fig. 22), unde coboară de la -2,70 m la -3,30 m, formând o nouă arcuire; contrafortul de aici are talpa tot la -3,30 m[39], iar următorul dinspre vest (Fig. 29/a) are talpa la -3,00 m. Mai la vest, spre porticul de nord, săpăturile nu au coborât mai mult de 0,40–0,50 m sub tranziția de la fundație la elevație, aflată la -1,05–1,15 m (Fig. 23/b).

Porțiunea aceasta a peretelui nordic prezintă o elevație foarte complicată (Fig. 21, 23/a), indicând faptul că forma actuală este rezultatul mai multor etape pe care deocamdată nu le putem înțelege în detaliu. Probabil o explicație este faptul că imediat către nord se afla biserica mică, iar ceea ce se vede azi reflectă existența unor structuri între cele două biserici, care le legau sau nu (Fig. 1–2). Paramentul arată o zidărie complicată, cu multe intervenții cu cărămidă și cu o evoluție separată a segmentelor despărțite de contrafortul median[40].

Pe segmentul dinspre portic (Fig. 23), în colțul acestuia cu contrafortul median, este clar vizibilă o intrare înzidită, cu arcadă în partea superioară, tăiată parțial în latura colateralei, parțial în contrafort. În acest segment au fost curățate și ruinele unui compartiment dreptunghiular (Cx.27), lat de cca 1,00 m, care s-a format închizând spațiul dintre peretele bisericii și contrafortul de lângă portic, pe o lungime de 3,60 m, printr-un zid (Z.35) din piatră și cărămidă legată cu mortar, gros de cca 0,40 m, ce s-a conturat la -0,75 m, cu capetele adosate sparte de șanțul modern al drenului (Fig. 24). Nivelul de călcare din interiorul încăperii, aflat la -1,00 m, a fost amenajat cu piatră. În ceea ce privește funcționalitatea, a fost probabil o anexă administrativă, realizată într-o perioadă în care intrarea înzidită aflată imediat în apropiere era în uz. De fapt, Z.35 a fost astfel construit încât să se lipească de canatul vestic al ei, lăsând așadar un spațiu de acces, lat de cca 0,90 m între el și contrafort, prin care intrarea să poată fi accesată fără dificultăți (Fig. 23/b).

Segmentul de perete aflat la est de contrafortul median este decroșat la nivelul soclului cu cca 0,60 m față de linia peretelui actual, astfel încât, spre diferență de linia elevației de mai sus, linia soclului nu se aliniază cu nimic de pe latura de nord (Fig. 2, 21, 23/a, 30). Cu o înălțime de 1,00 m, soclul este alcătuit din două asize de blocuri fasonate, legate cu mortar, cu interspațiile uniformizate cu cărămidă[41], iar în partea de est se continuă cu încă o asiză, după care urmează, aliniat la el, o nișă de mari proporții dotată cu un ancadrament gotic. În aparență, în spatele blocurilor care formează fața soclului s-a folosit umplutură din piatră spartă, sub formă de emplecton, ce a fost vizibil datorită faptului că structura soclului a rămas mult ieșită în afară în partea de la vest de nișă. Deasupra acestei porțiuni, paramentul prezintă un aspect ciudat, combinând plombe de cărămidă și blocuri de piatră fasonată, în mod evident reutilizate, sugerând existența unei deschideri înzidite sau a unei refaceri complete a suprastructurii – eventual cu reutilizarea unor blocuri din soclu, care, o dată demontat, nu a mai putut fi pus la loc cum trebuie, fiind necesare egalizările cu cărămidă. În mod suplimentar, la etaj urmele unei alte deschideri au putut fi observate (din interiorul bisericii) în porțiunile unde s-a exfoliat tencuiala.

2.2.3. Zona corului

Cercetările au dovedit că pe exterior zidurile corului actual, construit în jurul corului vechi în două etape, ce s-au succedat cu doar minore ajustări de traseu, dar cu majore ajustări ale nivelului de călcare[42], au un aspect unitar și se țes cu sacristia (Fig. 25) și cu jumătatea nordică a laturii de est a colateralei de sud (Fig. 26). Cum jumătatea sudică a aceleiași laturi este în mod vizibil adosată, este probabil ca partea de nord a ei să fi funcționat inițial ca un contrafort al corului – cu o lungime de cca 1,60 m, corespunde ca dimensiuni celorlalți contraforți – în perioada intermediară în care corul nou a funcționat cu nava bisericii vechi.

[38] În continuare, blocurile de piatră fasonată urcă până la +1,30/+1,50 m – încă și mai sus la contraforți, unde formează muchiile lor exterioare – fiind apoi înlocuite cu o zidărie măruntă de piatră și ceva cărămidă, cu multe refaceri și plombe, între care se remarcă, ca și pe sud, cele care au astupat gurile de tragere de sub ferestre, încă vizibile în imaginile de la mijlocul secolului al XIX-lea ale bisericii (Fig. 1/a–b).

[39] Ceea ce pledează pentru funcția de rezistență a arcuirilor din fundație, deși în acest caz ar putea fi vorba de corelarea cotei tălpii de fundare a colateralei cu cea a fundației sacristiei.

[40] Deși continuarea cercetărilor arheologice în zonă ar putea aduce informații noi relevante, pentru clarificarea situației mult mai importante ar fi de efectuat studii de parament aprofundate, având în vedere că majoritatea anomaliilor se află la nivel de elevație.

[41] Cele două segmente de la est de portic ale laturii de nord sunt singura porțiune a bisericii unde a trebuit să se facă apel la astfel de egalizări, în rest blocurile soclului fiind în mod adecvat potrivite între ele sau cel mult punctual cârpite cu pietre. O egalizare cu cărămidă mai avem numai pe colțul de sud-est al colateralei opuse, dar acolo s-a egalizat doar tranziția de la fundație la elevație, nu structura soclului ca atare.

[42] Construcția noului cor a rezultat într-o prelungire cu cca 9,50 m a bisericii, iar cele două faze ale lui (convențional numite alfa și beta) au putut fi decelate în interior, unde fundația din faza a doua a suprapus vizibil elevația primei faze. Pentru detalii, vezi Marcu Istrate *et alii* 2022, p. 242–247.

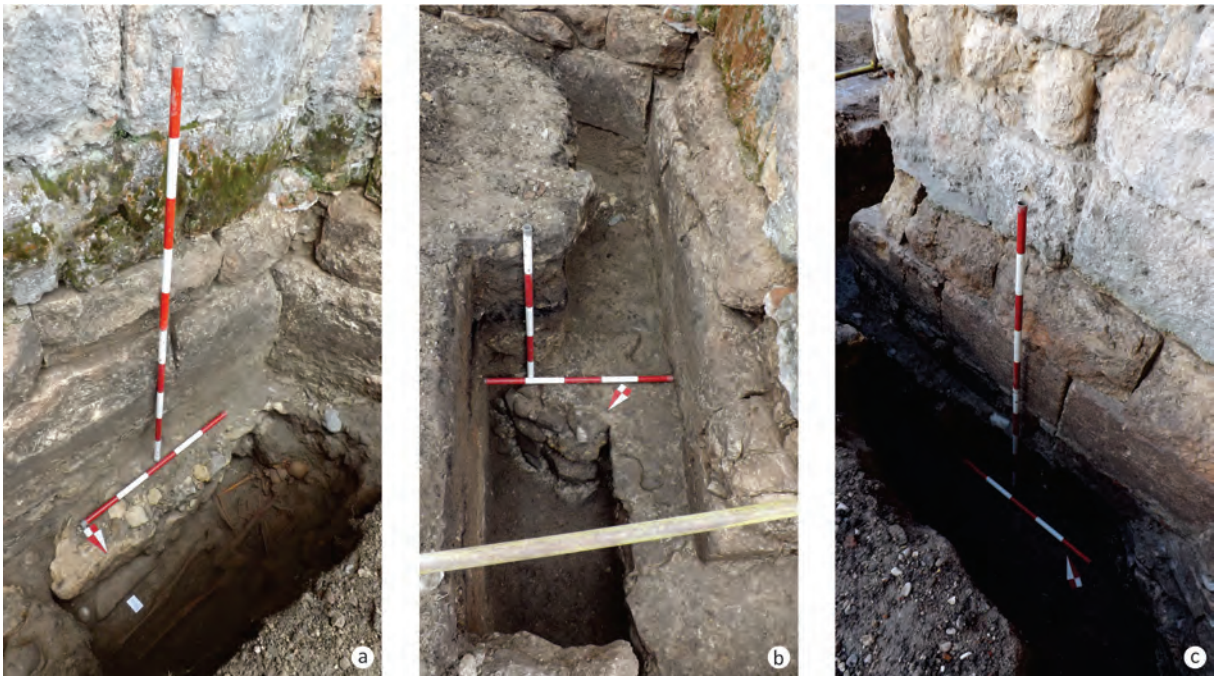

Figura 18. *Structuri zidite anterioare formei actuale a bisericii înspre capătul de nord-vest al colateralei de nord. a) Ruine (Z.27, Z.32) în dreptul colțului dintre latura de nord și contrafortul de nord-vest, sparte de groapa lui M.134; b) marginea ruinei Z.32 pe latura de est a contrafortului de nord-vest; c) joncțiunea atipică dintre fundația contrafortului și fundația laturii de vest a colateralei.*

Figure 18. *Masonry structures predating the current shape of the church towards the north-western corner of the northern aisle. a) Ruins (Z.27, Z.32) in the corner between the northern wall and the north-western buttress, cut by burial M.134; b) the edge of ruin Z.32 on the eastern side of the north-western buttress; c) the junction between the foundation of the buttress and that of the western side of the aisle.*

Figura 19. *Structuri zidite anterioare formei actuale a bisericii în zona de mijloc a jumătății vestice a colateralei de nord. a) Ruine (Z.29, Z.30) între portic și contrafortul median; b) contrafortul median, reutilizând în structura sa blocuri cu profil (sau vechiul soclu ca atare?); în fundal, ruina Z.29; c) ruina Z.27 și șanțul ei de demantelare, la vest de contrafortul median.*

Figure 19. *Masonry structures predating the current shape of the church in the middle area of the western half of the northern aisle. a) Ruins (Z.29, Z.30) between the porch and the middle buttress; b) the middle buttress, reusing older carved stones (or the actual older base?); in the background, ruin Z.29; c) ruin Z.27 and its robber trench, west of the middle buttress.*

Figura 20. *Actuala colaterală nord, sprijinită de contrafort, în S.08, la finalul săpăturii, cu ruina lui Z.27 în fața ei.*
Figure 20. *The current northern aisle, reinforced by a buttress, in research unit S.08, at the end of the excavation, with ruin Z.27 in front.*

Figura 21. *Imagine de ansamblu a porțiunii de nord-est a bisericii mari, în dreptul bisericii mici, anterior săpăturilor arheologice din această zonă.*
Figure 21. *Overview of the north-eastern area of the large church, in front of the small one, before the archaeological research.*

Zona profilată a soclului exterior al corului, într-o stare de conservare precară, se află între -0,50 m și -0,90 m, iar fundațiile – atât ale corului, cât și ale sacristiei – se decroșează la -1,70–1,80 m. Aceasta este și cota la care, în interior, s-a conturat decroșarea fundației primei faze de construcție a corului actual. Elevația acestei faze, păstrată parțial în interior, nu se mai observă însă în exterior, fiind complet mascată de soclu în a doua etapă de construcție.

În timp ce soclul și decroșările se conturează la cote similare pe ambele părți ale corului, talpa de fundare coboară până la -3,70 m pe sud și pe est, dar numai până la -3,00 m pe nord. Drept urmare, pe nord, talpa de fundare a corului actual corespunde cu talpa de fundare a corului vechi (Z.11–Z.12), situată în jur de -2,95 m. Pe moment nu se poate determina dacă prezența ruinelor a influențat această diferență de cotă de fundare, cercetarea segmentului corespunzător al peretelui nefiind posibilă. Privind dinspre exterior, fundațiile din piatră spartă, legată cu mortar ale corului (și sacristiei), includ, însă numai pe latura de nord, ocazionale fragmente de cărămidă, în timp ce pe interior cărămida spartă caracterizează faza a doua. Așadar, este posibil ca ajustările planimetrice de la o fază la alta să fi fost de mai mare amploare decât au indicat descoperirile de până acum.

Odată construit, corul actual a funcționat pentru o perioadă cu nava veche, a cărei linie exterioară, conform umărului descoperit în interiorul traveei estice a actualei colaterale sud, era retrasă cca 3,50 m către nord și cca 4,50 m către vest față de linia bisericii actuale (Fig. 2)[43]. Probabil că această etapă intermediară a fost relativ de durată, având în vedere faptul că adosarea aripii de sud a bisericii actuale la cor este vizibilă atât la nivel de substructură, cât și de suprastructură. Numai în partea superioară, către bolți, cele două elemente au fost țesute.

[43] Stadiul actual al cercetărilor nu îngăduie reconstituirea formei acestei nave mai vechi.

Figura 22. *Țeserea dintre fundația colateralei și contrafortul de est al acesteia în S.03, la baza „nișei". În continuarea contrafortului se observă ruina zidului Z.07.*
Figure 22. *The interwoven structure of the aisle and its eastern buttress in research unit S.03, bellow the "niche". The ruin of wall Z.07 can be noticed extending the line of the buttress.*

2.2.4. Partea de sud a bisericii

La începutul cercetărilor arheologice nivelul de călcare din dreptul colateralei sud era mult mai sus decât nivelul de călcare istoric, efectiv acoperind întregul soclu, astfel încât săpăturile au dezvelit aproape numai porțiuni îngropate ale acestuia. Soclul, înalt 0,90–1,10 m, a fost realizat din blocuri masive de piatră, cu partea superioară marcată de o decroșare profilată (lată de cca 0,20 m), cu o pantă accentuată (de la +0,10 m pe vest, la -0,35 m în dreptul porticului și la -0,70 m pe est) care reflecta probabil situația istorică a terenului în momentul construcției. Deși îngropată, partea superioară a soclului era într-o stare avansată de degradare, în timp ce partea sa inferioară era bine conservată. Profilul cel mai bine conservat era pe latura de vest (Fig. 10), aceasta fiind deja complet îngropată de mai multe secole[44]. Deasupra soclului, zidăria a continuat în general cu încă o asiză din blocuri masive de piatră, iar mai sus cu zidărie amestecată din piatră și cărămidă.

Baza soclului colateralei de sud se află în jumătatea vestică relativ constant la -0,90–1,00 m. La est de portic, aceasta coboară însă la -1,55 m în zona contrafortului de colț, respectiv -1,80 m pe latura de est, unde tranziția a fost sincronizată cu cea dintre elevația și fundația corului.

Fundația a fost cercetată în S.01 (Fig. 26/b–c) și S.11 (Fig. 27), apoi a fost văzută, pe diferite înălțimi, pe parcursul lucrărilor utilitare (Fig. 33, 35–38). Temelia colateralei sud pare să fie compusă din segmente distincte, cel puțin dacă ne orientăm după structură. În zona de la vest de portic avem de a face cu o fundație de piatră spartă și piatră de râu, cu rare fragmente de cărămidă. În schimb, capătul dinspre est al peretelui și contrafortul de sud-est cu care se țese au avut partea superioară a fundației egalizată cu cărămidă, iar fundația laturii de est, aproape complet înecată în mortar, a utilizat în mod principal piatră spartă, inclusiv blocuri neregulate de mari dimensiuni.

Talpa fundației a putut fi atinsă numai pe latura de est, unde temelia se așeza în jur de -3,70 m – respectiv cca 0,10 m mai sus decât a corului – în nivelul de steril de sub depunerile romane (Fig. 26/b–c). În partea cealaltă a contrafortului de colț, pe latura de sud, săpătura a coborât până la -2,85 m fără a atinge talpa de fundare, dar aici situația este mai complexă, structura fundației prezentând două decroșări distincte, precum și alte elemente neobișnuite (Fig. 27).

Prima decroșare a fundației, cu o lățime de cca 0,05 m, a fost vizibilă doar pe latura vestică a contrafortului, la -1,55 m, respectiv la tranziția egalizată cu cărămidă de la soclu la fundație. A doua decroșare a fundației apare la -1,80 m atât pe contrafort, cât și pe zidul sudic al colateralei, cu lățimi între 0,04 și 0,22 m. Între cele două decroșări, partea superioară a fundației este lucrată îngrijit, din cărămidă si blocuri de piatră de dimensiuni medii prinse cu mortar, iar colaterala și contrafortul sunt clar țesute. În schimb, partea inferioară a fundației, până la adâncimea la care a fost surprinsă, este alcătuită din bolovani de râu prinși cu mortar amestecați cu blocuri de piatră fasonată, probabil refolosite. La -2,50 m, fundația laturii de vest a contrafortului de colț suprapune o zidărie (păstrată precar și parțial complet demolată) (Z.43), ce se evazează înspre biserică. Prezența acestei structuri a determinat retragerea fundației peretelui pe un segment de cca 0,40 m. Ruina Z.43 se afla în mod cert în exteriorul „bisericii vechi", aparținând unei structuri timpurii (Fig. 2): totuși, este imposibil de precizat ce fel de structură a fost și dacă a aparținut bisericii celei vechi sau etapei intermediare în care corul actual a funcționat cu nava bisericii vechi. Oricum, particularitățile constructive ale acestui segment al peretelui sudic – multiple decroșări, substanțiale egalizări cu cărămidă – ar putea pleda și pentru o refacere majoră a structurii colateralei, din motive incerte[45].

2.2.5. Biserica mică și zona dintre biserici

Așa cum se prezintă astăzi, biserica mică este rezultatul unei reconstrucții din 1865–1866 (Fig. 1/b–c, e, 2). Forma sa anterioară consta dintr-o navă dreptunghiulară, încheiată spre est într-o absidă nedecroșată, sprijinită în mod vizibil de trei contraforți. Pe partea de nord se afla o navă mai îngustă, continuată către est cu o sacristie de formă aproximativ trapezoidală[46]. Suprapunând planurile actuale cu cele de epocă (Fig. 1/e), se observă că structura actuală – o sală cu absidă poligonală decroșată, fără contraforți – nu a suprapus-o exact pe cea veche, planimetria fiind de altfel profund diferită, dar a moștenit de la ea orientarea.

Cercetările arheologice au arătat că latura de sud a clădirii actuale (Fig. 28, 29/b, 30) continuă să utilizeze, cel puțin parțial, fundația originară, alcătuită din piatră

[44] Conform stratigrafiei, porțiunea afectată a soclului corespunde porțiunii care se afla deasupra pământului în primii ani ai secolului al XVIII-lea, când ansamblul a fost incendiat, context ce este discutat mai jos.

[45] Stratigrafia adiacentă nu a oferit informații utile, nivelurile din perioada relevantă fiind complet distruse de înmormântări.

[46] Burnichioiu 2006 pentru o discuție despre starea bisericii mici în secolul al XIX-lea și pentru bibliografia relevantă.

Figura 23. *Anomalii la nivelul parterului bisericii mari în dreptul bisericii mici (a) și conturarea fundației în dreptul intrării înzidite a bisericii mari de pe segmentul de la est de portic (b). În dreapta jos, colțul compartimentului Cx.27.*
Figure 23. *The anomalous aspect of the ground level of the large church near the small one (a) and its foundation on the segment east of the porch, below the walled-in entrance there, with the ruins of room Cx.27 in the bottom right corner (b).*

de carieră și bolovani de râu, legată cu mortar de var, cu temelia la -2,65 m, unde se așază pe lut maroniu compact. S-a păstrat și o parte din vechea elevație, alcătuită din blocuri de calcar și lespezi de piatră, acoperite de tencuiala recentă, ce se delimitează de fundație la -0,95 m. Structura păstrează două blocuri cu profiluri teșite, simetric amplasate de o parte și de alta a unei deschideri înzidite largă de trei metri, în fața căreia au fost surprinse blocuri de piatră fasonată așezate în formă de treaptă, cu suprafața activă a celei mai de sus la -0,75 m. Cota corespunde bine părții inferioare a golului din zid, peste care urmează blocuri de piatră atent fasonate, ce par a forma un prag între cele două canate profilate.

În fața acestei intrări, o structură de zid (Z.41), bine închegată cu mortar, alcătuită din bolovani de râu și piatră de carieră, apare ca o ruină izolată în spațiul dinspre biserici (Fig. 29–30). Conturată la -1,50 m, cu talpa pe lut maroniu compact la -2,65–2,75 m, această fundație este relativ rectangulară, cu dimensiunile 1,50 × 1,10 m. Șanțul de fundare a deranjat mai multe morminte din orizontul timpuriu, dar acest lucru nu ne ajută să datăm mai precis construirea ei. Faptul că a folosit exclusiv piatră în fundație și poziția ar putea pleda pentru datarea ei anterior bisericii actuale, dar i-ar putea fi la fel de bine contemporană. Demolarea s-a produs în orice caz înainte de închiderea cimitirului, probabil cândva pe parcursul secolului al XVII-lea; ulterior, trei morminte[47] au fost așezate peste ruină, aparținând ultimei etape a cimitirului. Mult mai târziu a fost suprapusă și de încăperea Cx.29.

În ceea ce privește funcțiunea acestei temelii izolate, pare a fi aparținut structurii unei construcții care lega cele două biserici la un moment dat. În partea superioară a peretelui nordic al bisericii mari, la nivelul galeriei, se păstrează amprenta unei uși înzidite, ceea ce arată că la un moment prin capătul de est al colateralei se putea ieși în exterior, la etaj – deci trebuie să fi existat acolo o încăpere sau un foișor –, care probabil se sprijinea pe Z.41. Pe de altă parte, spațiul dintre cele două biserici era suficient de îngust încât compartimentul de la etaj se putea sprijini direct pe ziduri și pe contraforți, dar paramentul actual nu ne oferă niciun indiciu în acest sens. Totuși, este de luat în considerare faptul că, la mijlocul secolului al XIX-lea, unul din contraforții bisericii mici era unit printr-un arc cu sacristia bisericii mari[48], ceea ce putea fi o rămășiță dintr-o amenajare mai veche (Fig. 1/e).

O interpretare mai plauzibilă ar fi poate aceea, că fundația s-a aflat în legătură cu biserica mică – orientarea laturilor corespunde orientării acesteia, nu orientării bisericii mari[49], iar fundația este plasată pe axul intrării largi de 3,00 m din latura de sud a bisericii mici (Fig. 2). Existența unei structuri complexe ar explica în acest caz și proporțiile acestei deschideri.

Într-o perioadă relativ târzie, după dezafectarea acestei structuri și închiderea cimitirului, zona dintre biserici s-a populat din nou cu structuri zidite, ce au suprapus cimitirul, dar nu au fost deranjate de alte înmormântări, astfel încât, indiferent de momentul construcției lor, erau în funcțiune după sfârșitul utilizării curții ca necropolă. Pe lângă compartimentul adosat bisericii mari (Cx.27),

[47] M.158, M.163 și M.164.

[48] Este vorba despre contrafortul de sud-est al altarului. Conform lui K. Szathmáry, un alt arc ar fi legat alt contrafort de incinta fortificată interioară pe care el o preconiza în jurul bisericii mici. Existența acestei incinte interioare a fost infirmată încă din anii 1970, dar este de presupus că teoria privind arcul se baza pe urme clar vizibile în elevație. Vezi: Szathmáry 1868, p. 51–52 și planul de la p. 49.

[49] Cu toate că marginile fundației se află la numai cca 1,00 m de fundația bisericii mari, dar la cca 2,50 m de cea a bisericii mici. În plus, spațiul dintre ea și fundația contrafortului bisericii mari este de numai 0,23 m – în cazul în care contrafortul ar fi existat în momentul construcției ei, adosarea la fundația lui ar fi fost o soluție structurală evidentă, indiferent de forma pe care trebuia să o aibă elevația.

Figura 24. *Conturarea compartimentelor târzii Cx.27 și Cx.29 în zona de la est de porticul nordic, în Sp.23D.*
Figure 24. *The ruins of rooms Cx.27 and Cx.29 emerging in the area east of the northern porch, in research unit Sp.23D.*

Figura 25. *Corul și sacristia în timpul cercetărilor arheologice din 2008 – aspect general (a) și identificarea țeserii dintre ele în S.02 (b). Actuala intrare în sacristie, vizibilă în ambele imagini, este de fapt vechea ei fereastră.*
Figure 25. *The sanctuary and the sacristy during the 2008 archaeological researches – overview (a) and their interwoven foundations in research unit S.02 (b). The current entrance of the sacristy, visible in both pictures, used to be a window.*

un altul a fost adosat celei mici (Cx.29) și este posibil ca spațiul dintre biserici să fi fost închis cu un zid (Z.07) identificat ca pornind din contrafortul de est al celei mari și îndreptându-se către biserica mică. Nu avem certitudinea unei contemporaneități între aceste trei structuri, dar este probabil să fi funcționat simultan.

În fața mai sus menționatului compartiment de mici proporții adosat bisericii mari (Cx.27), o încăpere de dimensiuni mai mari (Cx.29) a fost adosată bisericii mici, într-un moment în care intrarea de pe latura sudică a acesteia fusese închisă (Fig. 28, 30). Ruinele ei s-au conturat la -0,50 m, cu talpa la -1,20 m, cu o latură (Z.34) paralelă cu latura de sud a bisericii mici și cu cealaltă (Z.40) perpendiculară pe ea. Ca latură de nord, compartimentul utiliza zidul bisericii mici (Z.42), iar latura de vest nu a ieșit în săpătură, aflându-se în afara suprafeței investigate. Cele două ziduri nou ridicate, structuri din bolovani de râu, piatră de carieră de dimensiuni mari și cărămidă, prinse cu nisip, erau late de cca 0,50 m. Compartimentul rezultat era larg, la nivel de fundație, de 2,10–2,20 m pe interior (și lung de cel puțin 6,00 m), iar latura sa exterioară lungă se afla la o distanță de 3,40–4,10 m față de cea a bisericii mari, astfel încât locul de trecere rămas între el și contrafortul acesteia era mai îngust de 1,50 m (Fig. 2)[50].

Aceste încăperi adosate, deși structuri târzii, nu apar pe planul întocmit la jumătatea secolului al XIX-lea de K. Szathmáry (Fig. 1/e)[51], dar acesta nu figurează nici structura clar vizibilă pe desenul întocmit în aceeași perioadă de Nemes Ödön (Fig. 1b)[52] și care aparent închidea gangul dintre biserici în capătul său de vest, fiind probabil perechea celui identificat arheologic în capătul celălalt – Z.07 (Fig. 22), conturat la -1,10 m, cu talpa la -1,65 m. Deși nu este chiar imposibil ca structura din desen să fie de fapt compartimentul Cx.27 (cu considerabile licențe artistice din partea autorului), reprezentarea o arată ca fiind adăugată laturii de nord a contrafortului, în timp ce Cx.27 este adosat laturii lui de est, iar din ce se poate vedea în desen intrarea pare a se deschide în interspațiul dintre Cx.27 și Cx.29.

2.2.6. Alte clădiri care nu au avut legătură cu biserica

Două structuri ce au fost surprinse la vest de biserică, fără legătură cu lăcașul de cult, au fost atribuite unor clădiri care au funcționat, la un moment dat, în cadrul cetății, cel mai probabil atunci când necropola era încă în uz.

Resturile primei structuri (Fig. 4/a–e, 5, 8–9, 31) au fost identificate la 7,30–7,40 m distanță față de latura de vest a turnului. Datorită limitelor cercetării, au putut fi identificate numai două capete de ziduri (Z.25 și Z.26), formând latura de est a unei clădiri de proporții incerte. Ambele ziduri prezintă o tehnică de construcție similară, fiind clădite din piatră legată cu mortar, cu fundația în arce (Fig. 31/a–b). Capătul de zid dinspre sud (Z.25) are o fundație mai adâncă, cu piciorul arcului implântat în steril la -2,30 m și cu punctul superior vizibil al arcului la

[50] Nivelul de călcare al lui Cx.29 trebuie să se fi aflat mai sus de -0,70–0,80 m, dar în interior nu a fost identificat decât pământ cenușiu-gălbui, amestecat cu materiale de construcție și străbătut de lentile discontinui de pământ galben, ce acoperă inclusiv ruina laturii lui de vest.
[51] Szathmáry 1868, p. 49.
[52] Szathmáry 1867a, p. 493.

Figura 26. *Latura de est a colateralei sud, în 2008, cu tencuiala nedecapată ascunzând adosarea dintre cele două elemente ce o compun (a), urmată, în același an, de cercetare la baza zidului, în S.01, rezultând în identificarea adosării colateralei la mai vechiul contrafort al corului; fotografie (b) și desen (c).*

Figure 26. *The eastern side of the southern aisle in 2008, with the coating masking the abutment of its two structural elements (a), followed, in the same year, by excavations at the base of the wall, in research unit S.01, exposing the abutment of the aisle to the older buttress of the choir – photo (b) and technical drawing (c).*

Figura 27. *Resturi de structură zidită, parțial demantelată, incluse în temelia colateralei de sud și a contrafortului de sud-est; vedere dinspre vest (a) și dinspre sud (b).*
Figure 27. *Remnant of a partially dismantled wall structure included into the foundation the southern aisle and of the south-eastern buttress – view from the west (a) and from the south (b).*

-0,80 m; zidul a păstrat și o asiză a elevației, demarcată față de fundație la -0,10 m printr-o decroșare destul de superficială. Piciorul arcului zidului dinspre nord (Z.26) coboară numai până -1,02 m, iar punctul maxim vizibil al curburii arcului este la -0,44 m. Z.26 s-a adosat capătului lui Z.25 care, cel mai probabil, făcea colț, continuându-se către vest cu un Z.25A. Urmele acestui zid, construit probabil și el pe arce, sunt însă foarte sumare, limitându-se la spărtura vizibilă pe fața de vest a lui Z.25 și la câteva amprente de mortar păstrate în marginea complexului Cx.10 – o groapă cu pietre mari în umplutură, probabil lăsată în urmă după demantelarea sistematică a acestei porțiuni de zid (Fig. 31/c).

O încadrarea cronologică precisă a structurii din care făceau parte Z.25 și Z.26 este dificilă – în mod cert, a fost ulterioară pavajului Cx.09[53]. Dezafectarea clădirii este ceva mai bine încadrabilă cronologic, partea de nord (Z.26) fiind suprapusă de arsurile orizontului de distrugere de la începutul secolului al XVIII-lea (Fig. 8a, 9). Relația părții de sud (Z.25) cu incendierea nu a mai putut fi stabilită, zidul păstrându-se aici ceva mai bine, iar arsurile fiind grav afectate. Fără mai multe cercetări, nu se poate stabili dacă în acel moment doar o parte din clădire (partea de nord) se afla în ruină sau dacă întreg ansamblul era ruinat și numai starea precară de conservare a succesiunii stratigrafice sugerează că partea de sud era încă funcțională (sau cel puțin în picioare).

Din cea de a doua clădire s-au identificat tot două ziduri (Z.43 și Z.44), în partea de vest a curții interioare a cetății, cu ocazia efectuării șanțului pentru introducerea cablurilor de curent electric (Fig. 32). Z.43 are orientare aproximativ nord-sud, iar Z.44 una relativ est-vest, datele obținute sunt însă insuficiente pentru a emite o ipoteză privind structura de care a aparținut și trebuie coroborate cu rezultatele săpăturilor care au avut ca obiectiv investigarea cetății propriu-zise[54].

2.3. Perioada post-cimitir

Dacă pentru o lungă perioadă de timp intensa utilizare a cimitirului a distrus majoritatea dovezilor arheologice contemporane, odată acesta închis reciclarea continuă a subsolului a încetat și cercetările au putut identifica urme ale situației din această perioadă[55].

Astfel s-a putut constată că, în colțul dintre cor și colaterala de sud, partea superioară a cimitirului a fost nivelată în jur de -1,40–1,45 m, cotă ce se află cca 0,40 m mai sus de decroșarea fundației, dar care corespunde cu baza blocurilor fasonate ale soclului corului[56], iar pe acest nivel s-a depus un strat de cca 0,30 m de moloz cu multă țiglă, în care au fost descoperite patru monede,

[53] O lentilă de mortar observată pe profilul de sud (cu baza la -0,30 m și partea superioară la +/-0,00 m) indică nivelul de construcție al lui Z.25. O altă lentilă de mortar, de data aceasta pe profilul de nord, la -0,10 m, poate fi interpretată fie ca nivelul de construcție sau de demantelare al lui Z.26, în funcție de anterioritatea ori posterioritatea mormântului colectiv M.69–M.72 față de construirea zidului.

[54] Atât cu cele mai vechi (Dumitrache 1978; Rus 2010), cât și cu cele mai noi, fortificațiile fiind și ele recent subiectul unui program de restaurare, independent de cel al bisericii reformate.

[55] Situațiile au fost atribuite acestui moment datorită faptului că suprapuneau morminte, fără a fi afectate ele însele de înmormântări, iar în succesiunea stratigrafică erau urmate imediat de un orizont clar databil și cert ulterior cimitirului.

[56] În capătul opus al bisericii, situația era în mod cert diferită, primele morminte de pe sud începând să apară către -1,00 m, respectiv imediat sub nivelul decroșării fundației bisericii, iar în zona dintre colaterala de sud și turn fiind inclusiv morminte cu defunctul la -0,35 m, jumătate de metru mai sus decât decroșarea fundației.

Figura 28. *Cercetare pe latura de sud a bisericii mici, în S.17. a) Conturarea treptelor bisericii, sub resturile unei construcții târzii (Cx.29); b) fundația bisericii mici, cu vechea intrarea vizibilă în partea dreaptă, imediat sub tencuiala actuală, și cu una dintre trepte încă în fața pragului.*
Figure 28*. Research conducted south of the small church, in research unit S.17. a) Uncovering the steps leading to the church from underneath the remnants of a later building (Cx.29); b) the foundation of the small church, with the old entrance just about visible to the right, below the current daubing, and with one of the steps still in front of the threshold.*

emise în 1617, 1622, 1623 și 1637[57], ceea ce pare a data intervenția către sfârșitul primei jumătăți a secolului XVII[58]. Deși fără elemente certe de datare, stratigrafia sugerează că tot de o renovare din această epocă ține și o groapă (Cx.06), umplută cu numeroase pietre, unele profilate, identificată în dreptul portalului înzidit de pe latura de vest a bisericii (Fig. 14/c, 15), precum și ridicarea celor două compartimente (Cx.27 și Cx.29), identificate în gangul dintre cele două biserici. Pe de altă parte, în extremitatea de vest, clădirea pe arce care funcționa în incinta cetății a fost cel puțin parțial dezafectată, zidul din partea ei de nord (Z.26) fiind suprapus de depunerile din faza imediat următoare a sitului.

Alte descoperiri databile în perioada de după închiderea cimitirului au legătură cu reamenajarea curții bisericii, zona de la sud-vest de ea (Fig. 3, 33–36) fiind nivelată cu pământ galben, iar peste această nivelare fiind amenajat un pavaj din piatră de râu, în pantă descendentă de la vest către est[59]. Acest pavaj a fost la rândul său suprapus de o nouă nivelare cu galben, care a ridicat nivelul de călcare către -0,20–0,30 m. Este posibil ca acest lucru să fi avut loc după o intervenție la biserică, în zona dinspre actualul portic sudic (Fig. 35–36), între pavaj și lutuiala de deasupra sa, păstrându-se un strat gros de cca 0,20 m de umplutură bătătorită, cu materiale de construcție. De aici a fost recuperată și o frigare de fier cu tija torsadată, ce zăcea pe pietrișul pavajului.

Reamenajarea curții pare a fi fost însă punctuală, în general umpluturile cimitirului fiind imediat urmate de un masiv orizont de distrugere (Fig. 3, 4/d, f, 6/a–b, 7/a–b, 8/a, 9, 12–13, 14/c, 15–17, 18/b, 19/c, 20, 31, 33–40) marcat în teren prin zone arse la roșu pe loc și prin depuneri de cărbune, cenușă și fragmente de chirpici ars care includeau și cantități apreciabile de sticlă vitrifiată (în general de la ochiuri de vitraliu), dovadă a violenței dezastrului [60]. Depunerile cele mai consistente s-au conturat în zona de vest a navelor și de o parte și de alta a turnului, unde atingeau și 0,30 m grosime, prezența lor diminuându-se însă din vecinătatea bisericii către vest, unde deveneau treptat discontinue, și în partea de est a monumentului, unde ajungeau să lipsească complet în zona corului[61].

Succesiunea stratigrafică, precum și materialele recuperate din depunerile acestui orizont de distrugere[62], îngăduie corelarea lui cu unul din cele mai bine cunoscute

[57] *Inv.3/2008.* VI Grosi AR, 26 mm, 3,47 g, Sigismund III (1587–1362), 1623, Av. SIGISMUN.III.DG.REX.POL.M.D.L., Rv. GROS.ARGE.SEX.REG.POL. 1623. *Inv.4/2008.* III Grosi AR, 20 mm, 1,70 g, Sigismund III (1587–1362), 1622, Av. SIG.III.DG.REX.POL.M.D.L., Rv. GROS.ARG.TRIP.REGN.POLONI. *Inv.5/2008.* Gros lat AR, 24 mm, 1,43 g, Mathias II (1612–1619), 1617, Baia Mare, Av.* MATTHIAS.D.G.ROI.S.AUG.HVN.B.R., Rv. PATRONA. HVNGARIAE.1617. *Inv.6/2008.* 1,5 Grosi AR, 19 mm, 0,75 g, , Christina (1634–1654), 1637, Elbing, Av. [CHRIS] DG REG SVE, Rv. [MON NO RE] G SVE (perforată).

[58] Ar putea să fie vorba de o refacere nedocumentată sau de lucrări care vizau cetatea, nu biserica, dar cum monedele reprezintă numai un *terminus post quem* considerăm că nu ar fi chiar imposibil să fie vorba de cea de la 1673, menționată în inscripția de pe timpanul vechiului arc de triumf (Marcu *et alii* 2022, p. 248). Vezi și Szathmáry 1867b pentru evenimentele perioadei.

[59] Pavajul (Cx.28) cobora de la -0,35 m în zona colțului de sud-vest al colateralei către -0,60 m în dreptul porticului sudic. La est de portic nu a mai fost identificat, posibil și din cauză că panta l-a purtat mai jos de nivelul la care s-a oprit săpătura. În orice caz, nicio urmă a sa nu se mai păstra în zona colțului de sud-est (S.11), iar numai câteva lentile, între -1,05 m și -1,25 m, mai sugerau existența unei nivelări cu lut galben.

[60] O altă dovadă este adusă de modul în care zidurile bisericii păstrează amintirea acestui dezastru, de la arsură în sus soclul fiind afectat și pe alocuri blocurile arse până la punctul în care efectiv s-au transformat în var.

[61] Exteriorul corului a fost însă mai puțin cercetat decât celelalte zone, astfel încât este posibil ca lipsa lor aparentă să fie numai rezultatul stadiului de cercetare. Pe de altă parte, este cunoscut din surse istorice că evenimentele cărora le-a fost atribuit acest orizont de distrugere au afectat cel mai grav navele bisericii, care au trebuit să fie în cele din urmă refăcute în stil baroc, în timp ce corul își păstrează și astăzi aspectul gotic.

[62] Pe lângă sticlă vitrifiată au fost descoperite fragmente ceramice puternic arse, piese de bronz, unele topite, unelte, cuie și alte materiale databile în perioada secolelor XVII–XVIII.

Figura 29. *Ruina fundației izolate Z.41, văzută dinspre sud, cu fundația bisericii mari în fundal (a) și dinspre nord, cu intrarea înzidită a bisericii mici și cu una din treptele ei în fundal (b).*
Figure 29. *The ruin of the isolated foundation Z.41, as seen from the south, with the foundation of the large church in the background (a) and from the north, with the walled entrance of the small church and one of the steps in the background (b).*

momente din istoria Aiudului, respectiv cu evenimentele din martie 1704, când, în dimineața duminicii Floriilor, în contextul războiului curuților, orașul a fost asaltat de forțele imperiale ale baronului Johann Karl Tige. Populația căuta adăpost în cetate, alături de cei aflați deja acolo pentru serviciul religios, iar biserica a fost grav afectată[63], atât de atacul habsburgic, cât și de jaful întreprins ulterior de trupele neregulate – de altfel, se consemnează că distrugerile suferite de oraș au avut o asemenea amploare încât populația supraviețuitoare s-a refugiat tocmai la Rimetea, întorcându-se pentru a începe reconstrucția abia după câteva luni[64].

Trei ani mai târziu, la 1707, este menționată din nou devastarea Aiudului, de data aceasta de partizanii lui Francisc Rákóczi II[65], și, într-adevăr, situația din teren indică că masivul orizont de distrugere s-a format în două etape, care s-au succedat aproape imediat una după alta. Acestea au putut fi numai însă ocazional separate, grație unor intervenții care au spart depuneri din prima etapă, dar au fost sigilate de cele din a doua sau, cu mai puțină certitudine, prin apariția unor straturi intercalate de țiglă spartă (Fig. 34)[66].

Dacă cărbunele poate fi atribuit șarpantei bisericii[67], iar țigla acoperișului ei, corelarea fragmentelor de chirpici cu lăcașul de cult este improbabilă. La aceasta se adaugă faptul că, aproximativ pe linia exterioară a contraforților, au apărut o serie de gropi rectangulare cu colțuri rotunjite, orientate cu latura lungă către biserică, adânci de cca 0,60 m, dar cu dimensiuni ce variau, lungimea alternând între 0,60 m și 1,70 m, iar lățimea între 0,55 m și 1,30 m (Fig. 2) – una la est de porticul sudic (Cx.21 – Fig. 37), două la vest de el, în dreptul contrafortului median (Cx.19 și Cx.20B – Fig. 33/b–c), una la sud de turn (Cx.18 – Fig. 39/c) și alte trei la nord de el (Cx.26A–C – Fig. 39/b), distribuite între zona sa de mijloc și contrafortul de colț[68]. Umplute cu arsură și cu variate materiale, aceste gropi erau în mod evident deschise în timpul evenimentelor de la începutul secolului al XVIII-lea, iar conturul pe care îl sugerează, combinat cu prezența fragmentelor de chirpici[69], pledează pentru faptul

[63] În mod notabil, incendiul a făcut ca bolțile navelor să se prăbușească. Acoperișul a fost refăcut în țiglă prin anii 1730 (Szathmáry 1867c, p. 515), dar biserica a funcționat timp de aproape un veac cu tavan, înainte de fi convertită în jur de 1800 la forma actuală. Vezi Marcu Istrate *et alii* 2022 pentru mai multe detalii.
[64] Almásy 1832, p. 43–46; Szathmáry 1867c, p. 514–515.
[65] Almásy 1832, p. 48.
[66] Acestea sunt prezente aproape exclusiv pe latura de sud, dar nu putem spune cu siguranță dacă reflectă modul în care s-a prăbușit acoperișul sau dacă pur și simplu țigla de pe nord, zonă mai circulată, a fost îndepărtată în mod intenționat.
[67] La sud de turn au fost descoperite inclusiv bârne carbonizate, dar aici, la etaj, există o intrare târzie, astfel încât bârnele puteau să provină din scara de acces.
[68] Pe latura de nord a bisericii nu s-au identificat astfel de gropi. De asemenea, la sud de turn, deși groapa din vecinătatea acestuia (Cx.18) este aproape simetrică cu cea de la nord de el (Cx.26A), nu au apărut situații care să corespundă celorlalte două gropi nordice (Cx.26B–C).
[69] Un alt argument ar fi faptul că pavajul de piatră de râu din zona de sud-vest se oprea la aliniamentul gropilor, fără a se apropia de biserică.

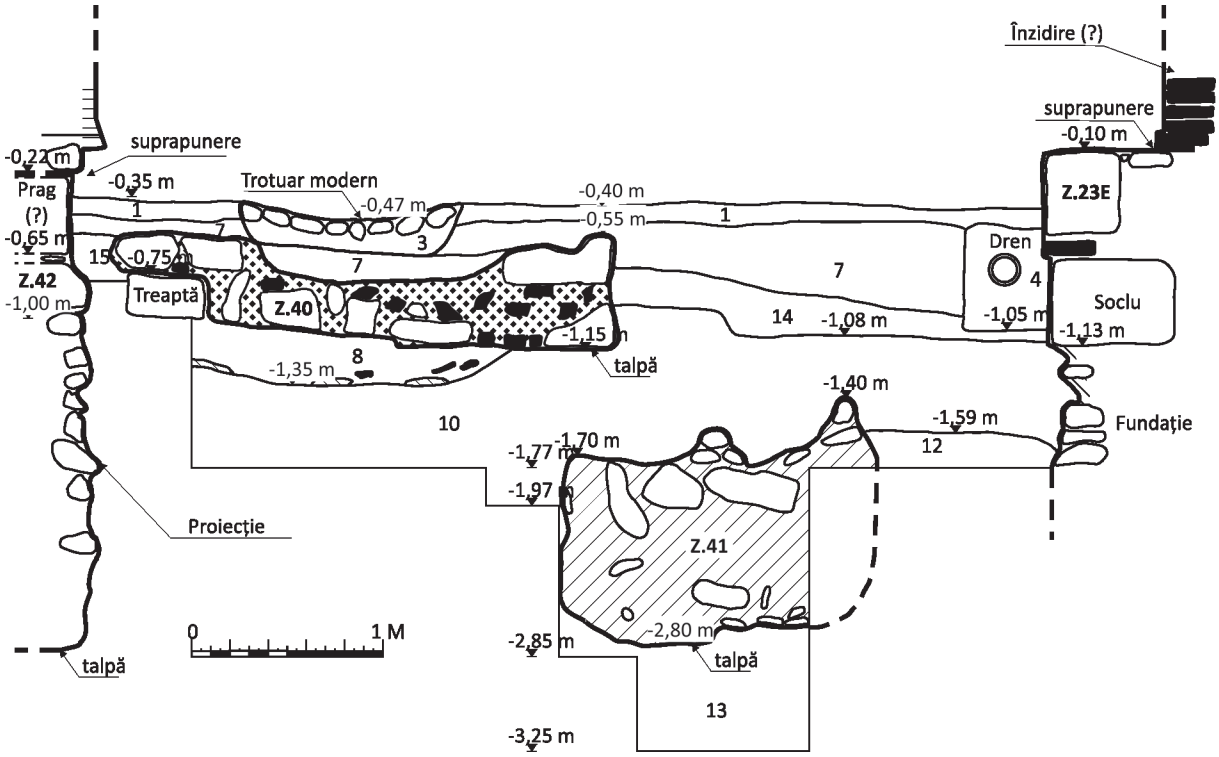

Figura 30. *Profil intermediar nord-sud prin S.17, între biserica mică și biserica mare. Legenda: 1. Pietriș; 3. Pat de nisip cu granulație mare; 4. Șanț dren; 7. Pământ cenușiu-gălbui, fragmente de țiglă, pigment de moloz și de cărbune, piatră, calcar sfărâmat; 8. Lentilă de pământ cenușiu-gălbui afânat, pigment de moloz, pietricele, fragmente mici de cărămidă, nivel de amenajare al treptei de la sud de Z.42; 10. Pământ negru lutos, piatră, fragmente de cărămidă, pigment de mortar, oase umane – orizont morminte ulterioare lui Z.41 și contrafortului bisericii mari; 13. Lut maroniu – sol viu; 14. Pământ brun-cenușiu afânat, pigment de cărămidă și de mortar, pietricele, lemn putrezit; 15. Pământ cenușiu afânat, moloz, fragmente mici de cărămidă.*
Figure 30. *North-south cross-section through research unit S.17, from the small church to large one. Explanation: 1. Gravel; 3. Large-grained sand; 4. Drainage trench; 7. Grey-yellow soil, broken rooftiles, traces of rubble and charcoal, stones, shattered limestone; 8. Thin layer of loose grey-yellow soil, rubble traces, small bits of brick – layout level of the step from next to Z.42; 10. Clayish dark soil, broken bricks, traces of mortar, human remains – burial backfills of graves opened after the erection of Z.41 and of the buttress of the large church; 13. Brownish clay – undisturbed soil; 14. Loose brown-grey soil, traces of brick and of mortar, pebbles, rotted wood; 15. Loose grey soil, rubble, small bits of brick.*

că între contraforții bisericii fuseseră anterior amenajate, probabil în scop de depozitare, structuri ușoare, ce nu au lăsat ele însele urme în pământ.

Argumente suplimentare în această privință sunt aduse și de materialele descoperite, la sud de turn o mare cantitate de cereale carbonizate fiind împrăștiată în suprafață și umplând groapa identificată în această zonă[70]. Cerealele erau prezente în cantități mult mai mici sau complet absente, în celelalte zone, dar în porțiunea de la vest de porticul sudic au apărut numeroase fructe carbonizate[71].

Situația din această zonă de la vest de porticul sudic se cuvine puțin detaliată. În imediata apropiere a porticului (Fig. 35–36), după o depunere consistentă de arsură, incluzând și bucăți foarte mari de chirpici ars și de lipitură, urma o lentilă de cărbune curat, apoi un nou strat de arsură cu obișnuita componență (fragmente de chirpici ars, lipitură, cărbune, bronzuri etc.), particularizat însă în această zonă prin prezența unei imense cantități de cahle (suficientă pentru a umple mai mulți saci de rafie), predominant cahle-placă nesmălțuite, cu decor floral, dar și elemente de coronament cu smalț verde, cahle-oală cu adâncituri ovale în partea inferioară etc. Cahlele au apărut în strat compact înspre colțul dintre colaterală și contrafortul inclus în latura vestică a porticului, aparent depozitate acolo scurt timp înainte de distrugeri[72], dar au apărut în număr mare – și practic aceleași tipuri – și în imediat învecinata groapă Cx.20B (cca 1,70 × 1,30 m), aflată puțin mai la vest, lângă contrafortul median. Aceasta a furnizat o imensă cantitate (în ordinul sacilor) de fragmente ceramice (vase și cahle), sticlă topită (inclusiv bulgări cât doi pumni puși laolaltă), instrumente de fier (pe fundul gropii), piese de bronz etc. Remarcăm între ultimele și prezența a două monede, în mod regretabil

[70] Cereale carbonizate erau răspândite prioritar în zona colțului de sud-vest al turnului. Groapa (Cx.18), umplută după toate aparențele în mod exclusiv cu cereale carbonizate, a fost numai parțial cercetată, partea inferioară a umpluturii fiind protejată și lăsată *in situ* în vederea unei viitoare expertize de specialitate.

[71] Îndeosebi prune, dar și alte sortimente, mai dificil de identificat. Analiza cerealelor și a fructelor carbonizate, pentru stabilirea exactă a speciilor, este încă în curs de desfășurare.

[72] Deși parțial incluse în depunerile din prima fază a orizontului de distrugere din anii 1700, cahlele nu erau arse, oricum, nu mai mult decât este de așteptat de la niște cahle folosite – unele păstrau și lutul cu care au fost lipite.

Figura 31. *Ruine cu fundație pe arcuri la vest de biserică, în incinta cetății (Z.25 și Z.26).*
Figure 31. *Ruins with arched foundation within the fortified precinct, west of the church (Z.25 and Z.26).*

Figura 32. *Ruine identificate în zona de vest a fortificației, într-unul din șanțurile pentru instalațiile utilitare (Z.43 și Z.44)*
Figure 32. *Ruins identified in the western area of the fortress while excavating a utility ditch (Z.43 and Z.44).*

ambele mult prea puternic arse pentru a mai fi lizibile. De mai mici proporții (cca 0,90 × 0,65 m), următoarea groapă dinspre vest (Cx.19) avea numeroase fragmente de chirpici ars în partea superioară, formând practic un capac peste o umplutură constând din fragmente de chirpici ars și lemn carbonizat, ragmente ceramice (aproape exclusiv vase, cele mai multe întregibile), sticlă topită, bronzuri și prune carbonizate[73].

Intervențiile care au urmat orizontului de distrugere în vederea reabilitării bisericii nu au lăsat urme semnificative în pământ. O serie de gropi de schelă (Fig. 2, 37) care au spart prin arsuri, identificate atât pe latura de nord (Cx.25A–C), cât și pe latura de sud (Cx.20A, Cx.22A–C), ar putea data din perioada aceasta, dar s-ar putea datora la fel de bine și restaurărilor ulterioare[74]. Arsurile par a fi fost însă nivelate astfel încât curtea să coboare în pantă

Figura 33. *Urme de incendiere, pavaj de piatră și nivelare cu galben în zona de sud-vest a bisericii, în suprafețele Sp.24A și Sp.24B. Se observă și gropile Cx.19 (b, c) și Cx.20A+B (c).*
Figure 33. *Traces of arson, rubble pavement and clay relevelment in the area south-west of the church, in research units Sp.24A and Sp.24B. The features (pits) Cx.19 (b, c) and Cx.20A+B (c) can also be noticed.*

[73] Groapa de la est de portic (Cx.21) a furnizat obișnuita mixtură de cărbune și fragmente de chirpici ars, precum și prune carbonizate, fragmente ceramice arse, bronzuri de la vestimentație, un sigiliu ce s-a dovedit a fi o gemă romană reutilizată etc. Gropile de la vest de biserică nu au furnizat materiale de interes deosebit, una din ele (Cx.18) fiind altfel, după cum s-a precizat, umplută numai cu cereale carbonizate.

[74] Singurul element cert de datare a provenit din umplutura lui Cx.20A – o piesă emisă de Maria Teresa la 1764, uzată și găurită – dar groapa, ca atare, coboară efectiv din vegetalul actual. În mod similar, gropile aliniate de-a lungul laturii de est a porticului sudic (Cx.22A–C) ar putea avea legătură cu una din fazele sale, fie cea neo-gotică actuală, fie cea din jurul anului 1800. Precizăm că, în mod evident, cele șapte gropi care au primit număr de ordine nu sunt singurele urme lăsate de schele în pământ, acestea fiind catalogate individual numai datorită situațiilor mai deosebite în care au apărut.

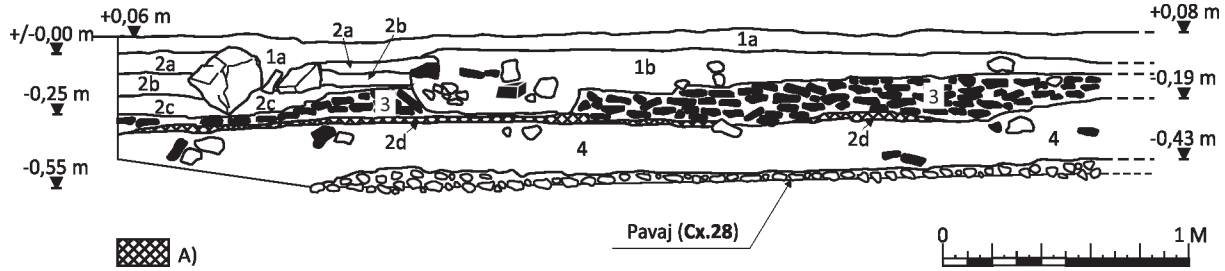

Figura 34. *Profilul de sud al suprafeței Sp.24A. Legenda: 1a. Depunere brun-cenușie foarte recentă, sfărâmicioasă, pigment de cărbune, ceva material de construcție; 1b. Umplutură brun-gălbuie, semi-sfărâmicioasă, pigment de cărbune, ceva material de construcție; 2a. Amestec de pământ și cărbune, unele fragmente de chirpici ars; 2b. Brun-gălbui/cenușiu, pigment de mortar, câteva țigle; 2c. Nivel cu multe fragmente de chirpici ars, sfărâmat; 2d. Lentilă de cărbune (anterioară țiglelor din str. 3) și fața superioară, arsă, a nivelării cu galben; 3. Amestec de țiglă și pietre sparte, mult pigment de cărbune; 4. Nivelare masivă cu galben, ceva pigment de cărbune, ocazional țigle și pietre sparte; A. Nivel de arsură.*
Figure 34. *The southern side of research unit Sp.24A. Explanation: 1a. Very recent brown-greyish layer, crumbly, traces of charcoal, some construction materials; 1b. Brown-yellowish layer, rather crumbly, traces of charcoal, some construction materials; 2a. Mixture of soil and charcoal, several pieces of fired adobe; 2b. Brown-yellowish or -greyish layer, traces of mortar, several roof tiles; 2c. Layer with plenty of crushed fired adobe; 2d. Thin layer of charcoal (predating the roof tiles of layer 3) and the fired upper surface of the yellow clay relevelment layer; 3. Mixture of crushed roof tiles and stones, plenty of charcoal traces; 4. Massive yellow clay relevelment layer, some charcoal traces, rarely crushed roof tiles and stones; A. burned layer.*

Figura 35. *Urme de renivelare, de pavaj de piatră și de incendiere în jumătatea de est a suprafeței Sp.24B, imediat la vest de porticul de sud.*
Figure 35. *Traces of relevelment, rubble pavement and arson in the eastern half of research unit Sp.24B, west of the southern porch.*

de la +0,35/+0,20 m la vest de biserică la +/-0,00 m în dreptul intrărilor ei de nord și de sud, jumătatea aceasta a ansamblului începând astfel să capete un aspect deja similar celui actual[75]. Dispariția structurilor zidite care au funcționat între cele două biserici (Cx.27, Cx.29, Z.07) nu poate fi datată, dar ocazionalele urme de arsură prezente aici, deși corespund în general cu nivelul lor de călcare (în jur de -0,80 m), urcă în dreptul nișei de la baza soclului bisericii mari (-1,10 m) pentru a se pierde, jumătate de metru mai sus, în vegetalul actual, indicând, ca de obicei, o situație complexă și dificil de interpretat. Aceeași cădere abruptă de nivel a zonei de est este vizibilă și pe latura opusă a bisericii, unde urmele distrugerii apar în jur de -1,00 m, la baza unei umpluturi masive, cu materiale de secol XIX (Fig. 40). Din aceste date rezultă că aspectul actual al curții s-a format în timp, prin atenuarea treptată a pantei inițiale[76]. Având în vedere că în jurul anului 1800, când, în cele din urmă, biserica a fost complet renovată după evenimentele din primul deceniu al secolului al XVIII-lea, nivelul de călcare al interiorului a fost ridicat cu un metru, pragul noilor intrări fiind în jurul cotei +/-0,00 m, putem spune că situația exteriorului pe parcursul acestui secol în partea de est amintea forma anterioară a bisericii, în timp ce în partea de vest anunța deja forma ei actuală și probabil a influențat decizia de a modifica nivelul de călcare al interiorului, și apoi de reamenajare a zonei exterioare de est la o cotă adecvată.

Aceste transformări din jurul lui 1800 sunt, în mod evident, bine atestate în interior, dar singura intervenție din exterior care a putut fi clar corelată cu ele a fost identificată în colțul dintre cor și colaterala sud, unde, sub un strat de pământ pigmentat cu cărbune[77], utilizat pentru a nivela terenul în jurul cotei -0,70 m, a apărut o groapă de var. Marginile acesteia erau marcate în profilurile de sud și de vest ale unității de cercetare S.01 prin depuneri ce porneau de pe un nivel de călcare aflat în jur de -0,80 m și oscilau, înspre cor chiar coborând până la -1,60 m, pentru a se acumula pe fundul unui șanț cu deschiderea de cca 1,00 m. O monedă de la 1800[78], descoperită în acest context, a îngăduit corelarea situației cu renovarea contemporană, dar este dificil de spus de când datează celelalte numeroase urme de mortar sesizate de jur împrejurul bisericii sub vegetalul actual și aglomerările de țigle ce le însoțesc. În lipsa unor

[75] Nivelul de călcare exterior din 2008 era în medie numai 0,30–0,35 m mai sus în cea mai mare parte a zonei și rămăsese aproape neschimbat pe porțiunea dinspre porticul sudic. Cota +/-0,00 m a fost stabilită în funcție de nivelul de călcare din interiorul porticului nordic, astfel încât reapariția ei în exterior nu este neașteptată.

[76] Nivelul de călcare al zonei de sud-est este acum cca 0,70 m mai sus, în jur de -0,30 m. Deși curtea continuă să prezinte o pantă accentuată, cu o diferență de nivel de aproape 1,00 m între cele două extremități ale bisericii, nu se mai observă ruptura abruptă de nivel pe care stratigrafia istorică o indică în zona celor două intrări.

[77] Mai sus de arsurile din orizontul de distrugere de la începutul secolului al XVIII-lea, aproape toate straturile sunt pigmentate, într-o mai mică sau mai mare măsură, cu cărbune și arsură roșie.

[78] *Inv.2/2008*. 6 Kreutzer AE, 32 mm, Franciscus II (1792–1835), 1800, Schmollnitz, Av.FRANZ.II.ROM.KAI.KON.Z.HU.U.BO.REZH.Z.OEST., Rv. SECHS KREUTZER ERBLAENDISCH 1800.

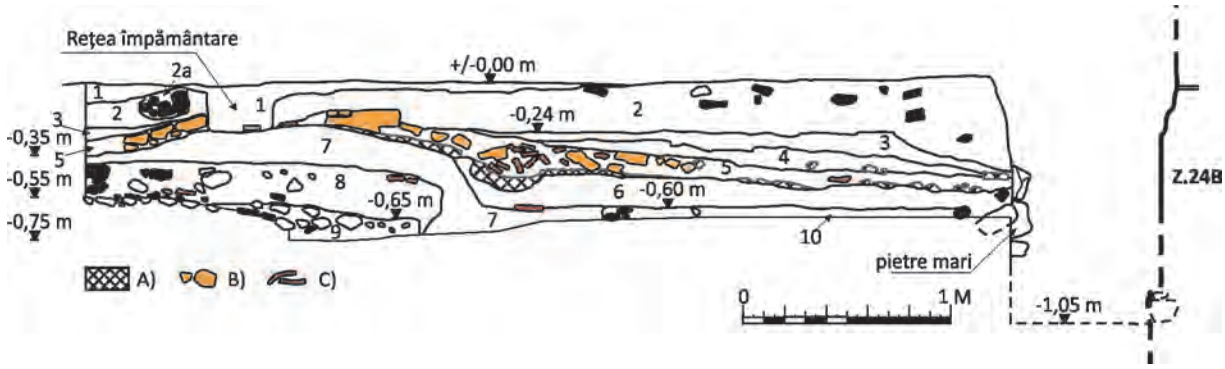

Figura 36. *Profil intermediar sud-nord prin suprafața Sp.24B. Legenda: 1. Depuneri recente (+șanț platbandă) sfărâmicioase, cu pietriș; 2. Umplutură cenușie, dură, pigment de mortar, materiale de construcție; 2a. Masă de cărămidă și mortar; 3. Lentilă de mortar alb sfărâmat (rest renovare?); 4. Depunere cenușie, pigment de arsură; 5. Nivel distrugere – fragmente de chirpici ars, ceramică, cahle sobă, pigment de arsură; la baza stratului, lentilă de cărbune; 6. Nivelare cu galben-cenușiu, rar pigmenți de calcar și arsură; 7. Nivelare cu galben, rar pigmenți de calcar; 8. Cenușiu bine tasat, pigment de mortar, ceramică, țiglă, pietre, frigare; 9. Pavaj din pietre prinse în gălbui; pe ele țigle sparte, variate materiale; 10. Nivelare cu galben, mult pigment și fragmente de calcar, câteva cărămizi sparte; A. Lentile de cărbune; B. Chirpici ars; C. Ceramică.*

Figure 36. *South to north section through the middle of research unit Sp.24B. Explanation: 1. Crumbly recent deposits (and lightning rod ditch) mixed with rubble; 2. Compact grey layer, traces of mortar, construction materials; 2a. Accumulation of bricks and mortar; 3. Thin layer of crumbly mortar (traces of renovation?); 4. Grey layer, traces of firing; 5. Destruction layer – fired adobe, sherds, stove tiles, traces of firing; at the bottom, thin layer of charcoal; 6. Yellow-greyish relevelment layer, rare traces of lime and firing; 7. Yellow relevelment layer, rare traces of lime; 8. Compact grey layer, traces of mortar, sherds, roof tiles, stones, roasting spit; 9. Pavement of stones bound with yellow clay; on the stones broken tiles and various other materials; 10. Yellow relevelment layer, plenty of traces and pieces of lime, several broken tiles; A. Layer of charcoal; B. Fired adobe; C. Sherds.*

Figura 37. *Nivel de arsură și gropi (Cx.21, Cx.22A-C) la est de porticul de sud.*

Figure 37. *Arson layer and pits (Cx.21, Cx.22A-C) east of the southern porch.*

Figura 38. *Nivel de arsură cu mult cărbune la vest de porticul de nord.*

Figure 38. *Arson layer with plenty of charcoal west of the northern porch.*

elemente de datare concludente, acestea pot fi din timpul refacerii în stil baroc sau pot marca alte intervenții, precum amenajarea porticurilor, ridicate într-o primă formă, observabilă în planurile și ilustrațiile de epocă (Fig. 1/a–b, e), la cumpăna secolelor XVIII–XIX (și ulterior înlocuite cu actualele porticuri neo-gotice)[79] sau momentul 1865–1866, când biserica mică a fost reconstruită.

Mai târziu, după acumularea parțială a vegetalului actual, pe lângă efectuarea unei varietăți de gropi[80], au fost amenajate alei de piatră de râu și o bordură în jurul bisericii, în aceasta din urmă fiind refolosite numeroase pietre profilate, iar ulterior bordura a fost deranjată la amenajarea unui dren de-a lungul zidurilor bisericii, precum și cu ocazia introducerii altor utilități (Fig. 41).

Deși simplu de rezumat, succesiunea acestor intervenții recente a lăsat în pământ urme considerabil mai complexe, precum un „șanț" în care au fost aruncate blocuri sparte de piatră mare, între contrafortul de sud-est și cel de la vest de el (Fig. 40/c) – databil în secolul al XX-lea în baza materialului (sticle etc.) și care era probabil inițial o denivelare de mai mari proporții, a cărei parte dinspre biserică a fost distrusă

[79] Nu se poate exclude posibilitatea ca biserica să fi avut și înainte de 1800 porticuri, dar nicio urmă a lor nu a fost identificată arheologic, locul lor fiind de altfel ocupat de porticurile actuale, în interiorul cărora nu s-a săpat. Acestea fiind de dată recentă, evident adosate contraforților centrali de pe laturile de nord și de sud, în dreptul intrărilor preexistente, cercetarea arheologică întreprinsă în exteriorul lor nu a furnizat informații noi despre ele.

[80] Cele mai multe sunt superficiale, greu de conturat și cu funcționalitate incertă. Câteva sunt ceva mai timpurii, precum Cx.08, în unitatea de cercetare S.09, cu un diametru de cca 1,70 m și o adâncime de 1,00 m, sigilată de lentilele de mortar ce apar în mod constant la baza vegetalului recent, sau Cx.12, identificată în S.10, cu pietre profilate în umplutură, în mod similar sigilată de aceste lentile de mortar.

Figura 39. *a) Stratigrafia complexă a nivelurilor de incendiere și a intervențiilor ulterioare la nord de turn, în unitatea de cercetare Sp.20A; b) gropi în nivelul de incendiere la nord de turn, în unitatea de cercetare Sp.20A; c) unitatea de cercetare Sp.20C, la sud de turn, cu conturarea gropii Cx.18, plină cu cereale arse.*

Figure 39. *a) The complex stratigraphy of the arson layers and of the later interventions north of the tower, in research unit Sp.20A; b) pits in the arson layer north of the tower, in research unit Sp.20A; c) research unit Sp.20C, south of the tower, with the pit Cx.18, full of burned cereals.*

de șanțul drenului[81]. Mult mai interesantă este o situație identificată în S.10, unde, pe latura de vest a turnului, imediat la sud de mijlocul ei (Fig. 4/b, 5), a apărut o groapă (Cx.11) cu formă aparent rectangulară (3,40 m pe latura de sud, dar numai 3,00 m dacă scădem decroșarea turnului), clar anterioară utilităților din zonă (canalizare, paratrăsnet, dren), dar care pornea din vegetalul actual și cobora mai jos de -2,40 m[82].

CONCLUZII

După cum s-a precizat la începutul primei părți a acestui studiu, preoții Aiudului fuseseră deja menționați în deceniile anterioare anilor 1333–1334, dată atribuită construcției bisericii mici în baza vechii ei inscripții de fundare și pe care cercetările arheologice nu au putut-o nici confirma, nici infirma. Dacă luăm în considerare vechimea de mai multe secole a așezării, atestată arheologic, este practic imposibil să nu fi existat și o biserică mai veche. Desigur, nu este obligatoriu ca poziția acesteia să fi corespuns cu cea a clădirilor de cult actuale, mai ales dacă vechea vatră a așezării s-a aflat mai la vest, iar nucleul din care s-a dezvoltat ulterior cetatea s-a format abia în secolele XIII–XIV[83]. Pentru a stabili acest lucru este însă nevoie de cercetări arheologice mai ample, dar desigur trebuie să avem în vedere că urmele lăsate în urmă de o construcție de lemn – sau, în cel mai fericit caz, de lemn și zidărie seacă – ar fi avut oricum puține șanse să fi supraviețuit numeroaselor intervenții ulterioare[84]. Faptul că deschiderea cimitirului pare a fi coincis cu ridicarea primelor construcții din zidărie legată cu mortar, iar unul din cele mai timpurii morminte a putut fi datat grație unei monede de la 1344, ne face însă să localizăm centrul religios inițial al Aiudului în altă parte.

În privința evoluției monumentului, prima biserică despre a cărei existență avem cunoștință pe locul bisericii

[81] Bolovanii din umplutura lui erau similari celor din bordura identificată în jumătatea de vest a bisericii, dar nu a fost o amenajare vizibilă, pietrele fiind în mod evident aruncate în dezordine.

[82] După formă și poziție, ca și după adâncimea pe care a atins-o, groapa pare a fi fost un sondaj arheologic nedocumentat. Un alt posibil sondaj arheologic a fost identificat în interior, în capătul corului, tot pe axul bisericii. Vezi Marcu Istrate *et alii* 2022, fig. 12.

[83] Niedermaier 2016, p. 135, 183–184. La cumpăna secolelor XIII–XIV, primele mențiuni ale Aiudului vorbesc unele de comunitatea catolică locală, altele de familiile de români așezate acolo. Marcu Istrate *et alii* 2022, p. 218–219, cu bibliografia.

[84] Situațiile timpurii identificate în S.10 au supraviețuit numai datorită faptului că la vest de turn aproape că nu s-au mai făcut înmormântări. Mai la est, concentrația acestora crește exponențial, cimitirul nelăsând aproape niciun centimetru de pământ neafectat.

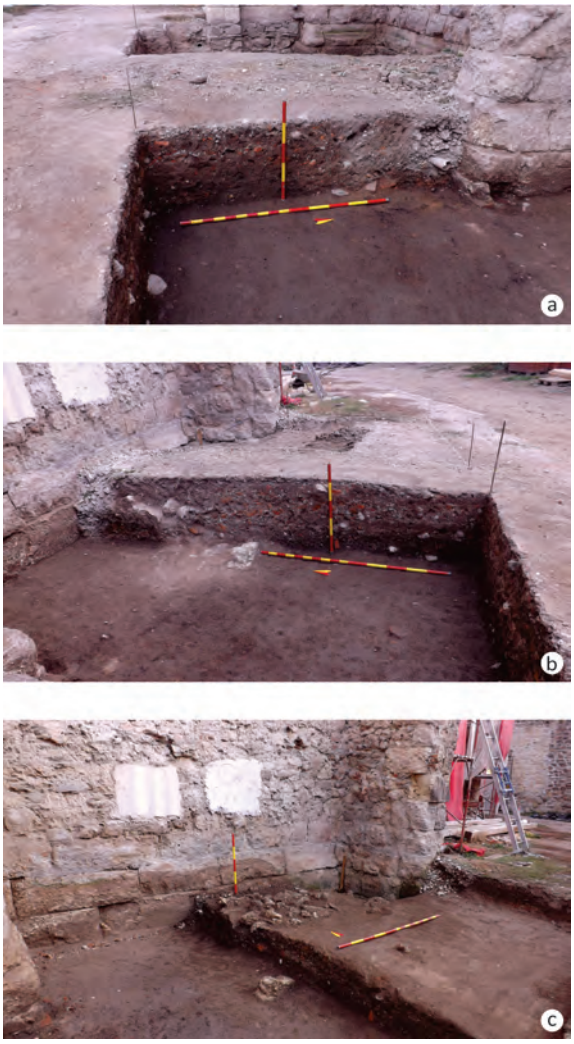

Figura 40. *Umpluturi târzii, ulterioare incendierii, pentru ridicarea nivelului și intervenții și mai târzii în zona de sud-est a bisericii, în unitatea de cercetare Sp.24E.*
Figure 40. *Recent deposits, postdating the arson layer, laid in order to raise the ground level, and even more recent interventions, in the south-eastern area of the church, in research unit Sp.24E.*

Figura 41. *Alei și borduri târzii la vest de turn, în unitatea de cercetare S.10 (a) și în zona de nord-vest a bisericii, în unitatea de cercetare S.08 (b).*
Figure 41. *Recent alleys and stone borders west of the tower, in research unit S.10 (a) and in the north-western area of the church, in research unit S.08 (b).*

mari era deja de zid, construită în stil gotic într-un cimitir populat. Cercetările interioare au conturat corul încheiat într-o absidă poligonală, întărită cu contraforți, și umărul de sud-est al corpului acelei biserici [85]. În schimb, ruinele identificate în exteriorul bisericii nu formează o imagine la fel de coerentă și nu pot fi plasate cu certitudine într-o anumită etapă.

Evoluția structurală a bisericii actuale pare a fi început din capătul de est, prin construirea unui nou cor, ridicat în două etape, fundația din etapa a doua suprapunând elevația din prima etapă. Descoperirile din interior au îngăduit inclusiv datarea momentului dintre cele două etape grație unei monede emise în 1444–1446 și finalizarea construcției anterior pierderii unei monede emise în 1470, dar cele două etape constructive nu s-au putut distinge și dinspre exterior. Oricum, este certă o etapă intermediară, în care noul cor și sacristia au funcționat împreună cu nava veche, ulterior fiind adosată colaterala sud, în prelungirea unui contrafort al corului.

Formarea navelor actuale pare a fi fost însă un proces complex, implicând cel puțin o refacere de amploare în zona de vest a bisericii. Aceasta a funcționat inițial fără actualul turn decroșat, în latura de vest a bisericii locul lui fiind ocupat de o altă structură, doar puțin ieșită în afara liniei bisericii (cca 1,60 m la nivel de elevație?), posibil parte a amenajărilor unei intrări monumentale. Fără mai multe informații, orice afirmație despre conexiunea acesteia cu portalul înzidit ce încă mai există în această zonă, în capătul colateralei de nord, ar fi mai mult decât hazardată.

Nu se pot face afirmații concludente nici despre celelalte anomalii ale elevațiilor monumentului actual. Astfel, în zona de nord-est, în dreptul bisericii mici, arheologia a putut scoate la lumină dovezi că zona a fost intens utilizată, fiind populată cu structuri zidite, acum dispărute, atât în perioada cimitirului – când pe latura de sud a bisericii mici funcționa și o intrare largă de cca 3,00 m –, cât și după închiderea lui – când intrarea fusese

[85] Pentru detalii, vezi partea întâi a acestui studiu, îndeosebi Marcu Istrate *et alii* 2022, p. 237–242.

închisă. Interpretarea variatelor intrări înzidite și refaceri prezente în paramentul opus, cel al bisericii mari, și corelarea cu datele arheologice se cuvine să fie lăsată însă în sarcina unor studii de altă specialitate.

O realizare importantă a fost stabilirea succesiunii diferitelor orizonturi de locuire ale sitului, începând din secolul al II-lea p.Chr. și până în prezent, precum și – din punct de vedere stratigrafic – a principalelor momente ale acestei evoluții. Corelarea acestor rezultate cu informațiile obținute în decursul altor săpături desfășurate în zona ansamblului fortificat, mai de demult sau mai recent, reprezintă însă o întreprindere de amploare.

Chiar dacă nu au putut produce răspunsuri la fel de concluzive despre geneza bisericii mari din Cetatea Aiudului, precum săpăturile din interiorul ei, cercetările efectuate în exterior în 2008 și 2018–2020 au dus la colectarea unei imense cantități de informații structurale și stratigrafice, precum și a unor semnificative loturi de material, caracteristice pentru mai multe epoci[86].

BIBLIOGRAFIE

Almásy 1832 – F. Almásy, *A bölts fejedelem és Haza attya emlékére*, Nagyenyed, 1832.

Burnichioiu 2006 – I. Burnichioiu, *„Biserica mică" a cetății Aiudului în surse din secolul al XIX-lea*, AnUA-SH 10/I, 2006, p. 7–23.

Debreczeni 1929 – L. Debreczeni, *Erdélyi református templomok és tornyok,* Kolozsvár: Kiadja az erdélyi ref. egyházkerület iratterjesztése, 1929.

Dobrotă *et alii* 2019 – S. O. Dobrotă, I. C. Codrea, V. P. Scrobotă, *Biserica reformată din Aiud. Cercetări arheologice din anul 2018 = A nagyenyedi református templom. A 2018. évi régészeti kutatások = The Calvinist Church of Aiud. Archaeological Investigations of 2018*, in: P. L. Szőcs (coord.), *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Conferință științifică internațională ediția a IX-a = Középkori egyházi építészet Erdélyben. 9. Nemzetközi tudományos konferencia = Medieval ecclesiastical architecture in Transylvania, 9th International scientific conference*, Satu Mare, 2019, p. 24–25.

Dumitrache 1978 – M. Dumitrache, *Un sistem de fundare necunoscut descoperit la incinta cetății orașului Aiud*, RMM.MIA 47(2), 1978, p. 45–54.

Marcu Istrate *et alii* 2019 – D. Marcu Istrate, I. C. Codrea, S. O. Dobrotă, V. P. Scrobotă, *96. Aiud, jud. Alba, Punct: Biserica Reformată Aiud*, CCA*,* campania 2018, București, 2019, p. 258–260.

Marcu Istrate *et alii* 2022 – D. Marcu Istrate, S. O. Dobrotă, V. P. Scrobotă, I. C. Codrea, *Cercetări arheologice la Biserica Mare din Cetatea Aiudului. I: Interiorul bisericii,* MCA 18, 2022, p. 217–252.

Niedermaier 2016 – P. Niedermaier, *Geneza orașelor medievale în Transilvania*, București, 2016.

Rus 2010 – I. Rus, *Intervenții asupra patrimoniului construit transilvănean între anii 1974–1977. Studiu de caz – Cetatea Aiudului*, Studia Universitatis Babes Bolyai – Historia Artium 1, 2010, p. 129–139.

Seivert 1866 – G. Seivert, *Strassburg am Marosch. Belehrendes und Unterhaltendes aus der Vergangenheit dieses Städtchens*, Hermannstadt, 1866.

Szathmáry 1867a – K. Szathmáry, *Nagy-Enyed, régészeti és történelmi tekintetben*, Vasárnapi Ujság, Pest, oktober 6-án 1867, 40-ik szám., p. 491–492(493).

Szathmáry 1867b – K. Szathmáry, *Nagy-Enyed, régészeti és történelmi tekintetben (Folytatás.)*, Vasárnapi Ujság, Pest, oktober 13-án 1867, 41-ik szám., p. 503–504.

Szathmáry 1867c – K. Szathmáry, *Nagy-Enyed, régészeti és történelmi tekintetben (Vége.)*, Vasárnapi Ujság, Pest, oktober 20-án 1867, 42-ik szám., p. 514–515.

Szathmáry 1868 – K. Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerités*, Archaeologiai Közlemenyek 7(1), 1868, p. 43–53.

[86] Prelucrarea acestor materiale este în curs de desfășurare și va face obiectul unuia sau a mai multor studii din cadrul acestei serii. Următorul articol este planificat să abordeze însă cimitirul, la care s-a făcut frecvent referință pe parcursul acestor prime două părți.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN FOSTA COLONIE DE MUNCĂ FORȚATĂ DIN PERIOADA COMUNISTĂ DE LA PENINSULA, CANALUL DUNĂRE – MAREA NEAGRĂ

Radu-Alexandru DRAGOMAN[a], Sorin OANȚĂ-MARGHITU[b], Cătălin I. NICOLAE[a], Mihai FLOREA[b]
[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București, România; e-mails: al_dragoman@yahoo.com, nicotk@gmail.com*
[b] *Muzeul Național de Istorie a României, București, România; e-mails: sorinoanta@yahoo.com, mihaimfs@yahoo.com*

Keywords: *Archaeology of the recent past; memory; the Danube – Black Sea Canal; Peninsula; forced labour colony; communist Romania*
Abstract: *Despite the fact that Peninsula occupies an important place in the memorial literature and historical works regarding the political repression in communist Romania, the materiality of this forced labour colony on the trail of the Danube – Black Sea Canal has been neglected both by archaeological research and by the institutions responsible for memory and heritage protection policies. In order to redress this situation, in the fall of 2020, the first archaeological surveys were carried out at Peninsula, with the following objectives: to draw a general plan of the site; to make a repertory and detailed description of constructions and facilities (buildings, cement platforms, water tanks, concrete structures); to identify those structures which, by their construction elements, can be dated in the 1950s; to identify, map and document the material traces associated with the working sites of the former forced labour colony; to document the cemeteries where, according to testimonies, political prisoners from Peninsula were buried. The present archaeological analysis goes beyond the legal distinctions ("political prisoners", "common law prisoners") and historical chronologies with which the dominant narratives regarding the communist period operate ("first Canal", "second Canal"; communism, post-communism) and reveals another kind of memory – of the marginal, of the anonymous and abandoned, of those forgotten, at a given moment, by history. From this perspective, the ruins at Peninsula are relevant not only for understanding communist repression, but also for understanding the mechanisms of social marginalization which are perpetuated to this day.*

Cuvinte-cheie*: Arheologia trecutului recent; memorie; Canalul Dunăre – Marea Neagră; Peninsula; colonie de muncă forțată; România comunistă*
Rezumat*: În ciuda faptului că Peninsula ocupă un loc important în literatura memorialistică și în lucrările de istorie referitoare la represiunea politică din România comunistă, materialitatea acestei colonii de muncă forțată de pe traseul Canalului Dunăre – Marea Neagră a fost neglijată atât de cercetarea arheologică, cât și de instituțiile responsabile pentru politicile memoriei și de protejare a patrimoniului. Pentru a remedia această situație, în toamna anului 2020 au fost efectuate primele cercetări arheologice la Peninsula, având următoarele obiective: întocmirea planului general al sitului; repertorierea și descrierea detaliată a construcțiilor și amenajărilor (clădiri, platforme de ciment, cămine de apă, structuri din beton); identificarea acelor structuri care, prin elementele lor constructive, pot fi datate în anii 1950; identificarea, cartarea și documentarea urmelor materiale asociate cu punctele de lucru ale fostei colonii de muncă forțată; documentarea cimitirelor unde, potrivit mărturiilor, ar fi fost îngropați deținuți politic de la Peninsula. Prezenta analiză arheologică trece dincolo de distincțiile de ordin juridic („deținuți politic", „deținuți de drept comun") și de cronologiile istorice cu care operează narațiunile dominante referitoare la perioada comunistă („primul Canal", „al doilea Canal"; comunism, postcomunism) și revelează un alt tip de amintire – a marginalilor, a anonimilor și abandonaților, a celor uitați, la un moment dat, de istorie. Din această perspectivă, ruinele de la Peninsula sunt relevante nu doar pentru înțelegerea represiunii comuniste, ci și pentru înțelegerea mecanismelor marginalizării sociale ce se perpetuează până astăzi.*

INTRODUCERE

Peninsula a fost una dintre numeroasele colonii de muncă forțată înființate în 1949 de regimul comunist din România în vederea suplimentării eforturilor de construire a Canalului Dunăre – Marea Neagră, proiect abandonat însă în 1953[1] (o privire de ansamblu a coloniilor de muncă de la Canal: Mareș 2008; Cojoc 2011; Stănescu 2012, p. 123–369). Pe lângă muncitori liberi și militari, pentru lucrările de la Canal autoritățile comuniste au adus deținuți de drept comun și deținuți politic, cunoscuți sub numele de „efective MAI" (*i.e.* Ministerul Afacerilor Interne) sau „coloniști MAI", numărul celor de la Peninsula atingând, conform unora dintre surse, între 6000 și 8500 de deținuți (Mareș 2008, p. 200). La Peninsula, deținuții au fost folosiți la

> „excavarea și cărarea pământului, dislocarea pietrei la exploatarea de la Canara, construirea și întreținerea de linii ferate, construcția unei șosele între Valea Neagră și Peninsula, amenajarea a trei garaje auto și a fabricii de cărămidă de la Mamaia-Sat. Începând cu noiembrie 1950, deținuții de la Peninsula au spart piatră pentru stadionul din Constanța" (Mareș 2008, p. 234).

Neîndeplinirea cotei de muncă zilnice atrăgea după sine reducerea cantității de mâncare și, adesea, continuarea lucrului cu schimbul următor; de asemenea, deținutului penalizat i se putea interzice dreptul de a scrie familiei sau de a primi pachete, iar uneori era chiar trimis la carceră (Mareș 2008, p. 207). Din pricina condițiilor inumane de detenție și de lucru (muncă extenuantă, înfometare, bătăi, lipsa medicamentelor și a asistenței medicale), la Peninsula, cunoscută și ca Valea Neagră, au decedat

1 Proiectul va fi reluat, cu un traseu modificat, abia în anul 1976.

numeroși deținuți: spre exemplu, numai în luna ianuarie 1953, numărul celor decedați la Canal a fost de 133, dintre care 46 la Peninsula (Roman 2008, p. 66). În plus, renumele întunecat al coloniei se leagă și de faptul că, în 1951, de la închisoarea Pitești au fost transferați la Peninsula echipe de deținuți „reeducați" având misiunea de a extinde la Canal așa-numita „reeducare" prin tortură (pentru detalii, vezi Stănescu 2012).

După abandonarea lucrărilor la Canalul Dunăre – Marea Neagră în 1953, colonia de la Peninsula și-a schimbat statutul de mai multe ori: între 1953–1958 este preluată de Gospodăria Agricolă de Stat (GAS) Mihail Kogălniceanu, deținuții fiind folosiți la munci agricole (în 1954 este desființată ca spațiu penitenciar, dar este reînființată în 1955; în 1957 devine unitate penitenciară de gradul I, având în subordine trei secții GAS, o fabrică de țiglă și un centru mecanic); între 1958–1960 intră din nou sub autoritatea Direcției Generale a Penitenciarelor (DGP), deținuții fiind folosiți la întreținerea șoselelor și la exploatarea pietrei; între 1960–1963 este cedată către MAI Constanța, care o folosește ca centru de instrucție; în 1963 colonia preia atribuțiile penitenciarului Constanța, desființat, iar DGP o folosește pentru încarcerarea deținuților de drept comun și a celor politic; în 1964 are loc amnistia tuturor deținuților politic, iar în 1966 colonia este desființată; în 1968, colonia este reînființată ca penitenciar pentru deținuții de drept comun recidiviști (Mareș 2008, p. 231–232, 234–235). Pe lângă colonia înființată în 1949 („Secția Culme"), în 1956, la un kilometru de localitatea Mamaia-Sat, a fost înființată o nouă secție a coloniei Peninsula („Secția Mamaia-Sat"), deoarece fabrica de cărămidă de aici avea nevoie de forță de muncă permanentă (Mareș 2008, p. 231).

În ciuda faptului că Peninsula ocupă un loc important în literatura memorialistică și în lucrările istorice, materialitatea acestei colonii de muncă forțată a fost neglijată atât de cercetarea arheologică postcomunistă, cât și de instituțiile responsabile pentru politicile memoriei și de protejare a patrimoniului. Faptul este cu atât mai demn de semnalat cu cât foarte puține dintre fostele colonii de muncă forțată de pe traseul Canalului Dunăre – Marea Neagră au supraviețuit multiplelor transformări ale peisajului din perioada comunistă și postcomunistă. În acest context, în continuarea cercetărilor arheologice efectuate la Galeșu (Dragoman, Florea 2013; Dragoman *et alii* 2016; 2018; Dragoman 2019), o altă fostă colonie de muncă forțată de pe traseul Canalului Dunăre – Marea Neagră, în toamna anului 2020 am investigat și situl de la Peninsula (în baza unui acord de cooperare încheiat între Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc, Muzeul Național de Istorie a României și Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București). Cercetarea ambelor situri a făcut parte dintr-un demers mai amplu ce urmărește să analizeze amintirile materiale (*sensu* Olivier 2008) asociate celui mai amplu și ambițios proiect modernist al statului român – Canalul Dunăre – Marea Neagră.

Cercetările arheologice de la Peninsula au condus la următoarele rezultate:

1. Întocmirea planului general al sitului (Fig. 1); repertorierea și descrierea detaliată a construcțiilor și amenajărilor (vezi *Anexa*);
2. Identificarea unor structuri care, prin elementele lor constructive, pot fi datate în anii 1950 (Fig. 9; 12–15);
3. Identificarea, localizarea în coordonate geografice și documentarea urmelor materiale asociate unor puncte de lucru ale fostei colonii de muncă forțată (Fig. 19);
4. documentarea cimitirului fostei localități Mamaia-Sat unde, potrivit unor mărturii (Iancu 2017, p. 13), ar fi fost îngropați deținuți politic de la Peninsula (fig. 25–26).

De asemenea, am verificat un loc situat la sud-vest de spațiul fostei colonii de muncă unde un localnic ar fi descoperit multe oseminte cu ocazia extragerii pământului necesar amenajării unei case (Fig. 19/1). Ulterior, osemintele ar fi fost reînhumate în locul din care au fost extrase. Localnicul pune această „groapă comună" în relație cu un „beci" cu pereții căptușiți cu pietre legate cu mortar, care ar fi fost „astupat" de lucrările de amenajare a drumului din apropiere. În pereți ar fi fost vizibile „găuri de gloanțe". „Beciul" ar fi fost locul de execuție a deținuților politic care, ulterior, ar fi fost îngropați în „groapa comună" mai sus menționată. Pe suprafața terenului indicat erau răspândite câteva nuclee de silex și fragmente ceramice (unul decorat putând fi datat în evul mediu timpuriu).

MATERIALITATEA SPAȚIULUI FOSTEI COLONII DE MUNCĂ FORȚATĂ DE LA PENINSULA

După cum a reieșit și în urma cercetărilor arheologice de la Galeșu (Dragoman, Florea 2013; Dragoman *et alii* 2016; 2018; Dragoman 2019), imaginea materială a scenei represiunii se suprapune doar parțial cu informațiile din documentele oficiale și descrierile din lucrările memorialistice, fapt care pune problema relației dintre amintire, uitare, memorie colectivă și memoria materială a spațiului ruinat. Și în cazul sitului de la Peninsula, scena represiunii este descrisă minimalist (pentru diferite elemente ale materialității coloniei de muncă: Radina 1981, p. 64; Cârja 1993, p. 240–241; Dumitrescu 1994, p. 36–37; Ivan 1996, p. 37–54; Mârzanca 1997, p. 85–103; Bejan 2005, p. 108–132; Mareș 2008, p. 232; Stănescu 2012, p. 133–287; Bălănescu, Ilie 2016, p. 120–122). Colonia a fost înființată în 1949 pe malul Lacului Siutghiol, într-un spațiu care ar fi aparținut în trecut lui Vintilă Brătianu (Cârja 1993, p. 240). „În zare, dincolo de celălalt mal se vedeau marea și fostul Hotel Rex" (Dumitrescu 1994, p. 36; vezi și Bejan 2005, p. 109). Aspectul coloniei din momentele de început (când Canalul fusese deja săpat pe o lungime de câteva sute de metri și până la o adâncime considerabilă) este descris astfel Teohar Mihadaș (1990, p. 162): „Terenul deșert era îngrădit de sârmă ghimpată, iar din cincizeci

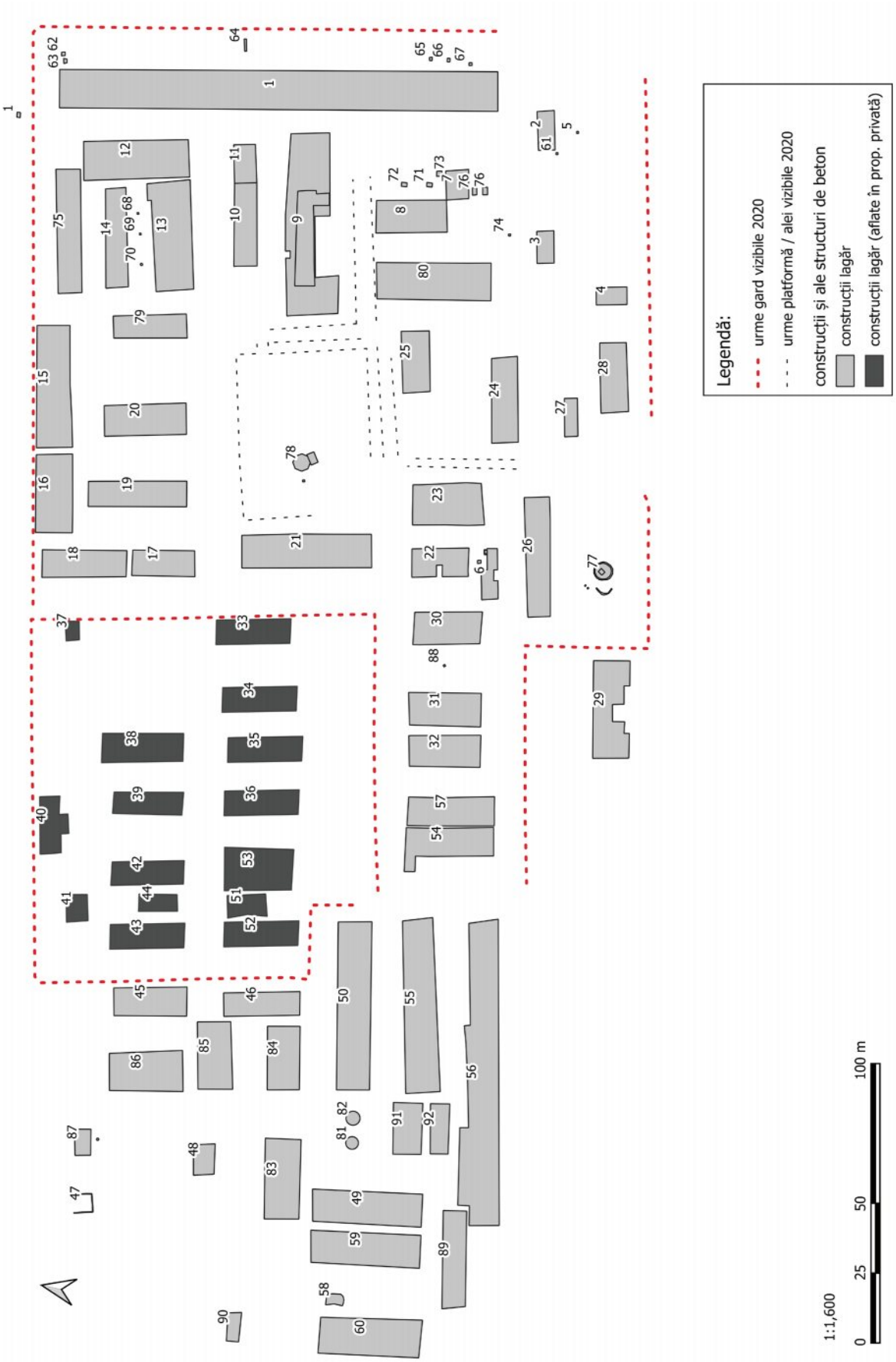

***Figura 1.** Peninsula 2020: plan general (plan: Mihai Florea).*
***Figure 1.** Peninsula 2020: general plan (plan: Mihai Florea).*

în cincizeci de metri jur-împrejur erau înălțate posturi de santinele".

Cu timpul, Peninsula a căpătat o configurație complexă. În jurul unui platou de adunare erau dispuse barăci joase, în formă de H, cu acoperișuri negre de carton gudronat, baia lagărului (lângă „hașul" Brigăzii 31), bazine de beton, carcere – cutii de scândură așezate în spatele bucătăriei (Bejan 2005, p. 115), lângă gardul de sârmă ghimpată (Ivan 1996, p. 39–40) –, infirmeria, vorbitorul, chioșcul alimentar, cuptorul de var și o groapă de gunoi. În literatură, barăcile (cu dimensiunile de 10–20 × 5 m) erau fie din lemn (Cârja 1993, p. 240), fie cu pereții din paiantă, tencuiți la interior și exterior, cu acoperiș din carton smolit (Stănescu 2012, p. 134). Dormitoarele aveau geamuri mari, patru șiruri de priciuri de lemn de brad, suprapuse (două șiruri de-a lungul fiecărui perete lateral și două șiruri în mijlocul încăperii), acoperite cu saltele umplute cu paie (Cârja 1993, p. 240–241; o altă descriere: Gurău 1999, p. 285) și două sobe din cărămidă (Stănescu 2012, p. 134). Barăcile paralele erau legate printr-un spălător comun cu 12 robinete și un jgheab din tablă zincată (Cârja 1993, p. 240–241).

Barăcile erau ridicate de deținuți, într-un timp foarte scurt. De exemplu, brigada lui A. Râng heanu a construit în două săptămâni trei barăci (Stănescu 2012, p. 284). Într-un moment al începuturilor, colonia cuprindea 20 barăci de lemn, ridicate de deținuți de drept comun și de soldați din detașamentele de construcții (Cârja 1993, p. 240), pentru ca numărul acestora să crească la circa 70 (Cârja 1993, p. 248; Bălănescu, Ilie 2016, p. 120). La fel ca la Galeșu și Poarta Albă, de abia din primăvara anului 1952 a început construirea barăcilor din cărămidă (Cârja 1993, p. 248). În luna decembrie a acestui an, la Peninsula erau 5521 de persoane, dintre care 2293 deținuți politic condamnați prin hotărâre judecătorească și 3228 internați administrativ, clasificați atât din perspectiva apartenenței politice (legionari, PNL, PNȚ, PSDI, PNC, polițiști, „alte partide contrarevoluționare"), cât și a categoriilor sociale definite de regim (țărani săraci, mijlocași, chiaburi, muncitori, mic burghezi, burghezi) (Ionescu-Gură 2017, p. 84–86).

În 1954, odată cu sistarea lucrărilor la Canal, spre deosebire de Galeșu, spațiul de la Peninsula își continuă biografia sub forma unei închisori de drept comun, înființată în decembrie 1955 prin Ordinul MAI nr. 06086. Între timp, deținuții (unii aduși aici de la alte colonii de pe traseul abandonat al Canalului: Mârzanca 1997, p. 85) au lucrat în diferite puncte din zonă, precum termocentrala de la Ovidiu sau centrul mecanic Ovidiu din Valea Neagră (Mârzanca 1997, p. 86). În 1957, Peninsula devine unitate penitenciară de rangul I, aici fiind închiși sporadic deținuți politic până în 1966 (Bălănescu, Ilie 2016, p. 120). Penitenciarul a fost desființat în 1977, spațiul fiind transformat în unitate militară, acțiune care poate fi pusă în relație cu decizia regimului comunist de a relua lucrările la Canal. Concomitent, clădiri din partea de vest au fost atribuite, potrivit unor informații oferite de localnici, unei cooperații (numite Viitorul), care a fost privatizată după 1989. De asemenea, conform altor mărturii ale localnicilor, în perioada 1982–1986, spațiul fostei colonii a servit și ca tabără de copii. Unitatea militară ar fi fost desființată în anul 2004. Ulterior (probabil în 2012), construcțiile din spațiul fostei colonii de muncă forțată au fost demolate, cu excepția celor aflate în proprietate privată (Fig. 1; 4). Localnicii au extras cărămizi (unele dintre acestea fiind vândute la prețul de 30 bani bucata, conform mărturiei lui Cristian Petru, fost angajat al penitenciarului) și alte materiale din structura construcțiilor (lemn, metal). În prezent, spațiul fostei unități militare apare ca o rețea de ruine pierdute în marea de vegetație crescută sălbatic după demolare, dar unite vag de alei în curs de dispariție sub acumulările de gunoaie, dar și de șanțurile săpate pentru a se extrage conductele de canalizare (Fig. 6). În condițiile absenței unei protecții legale, demersul de documentare amănunțită a ruinelor și de identificare a construcțiilor a căror biografie a debutat în perioada represiunii din anii 1950 și începutul anilor 1960 a căpătat un caracter de urgență.

Configurația actuală a spațiului fostei colonii de muncă (Fig. 1) are câteva relații „stilistice" cu schițele lagărului întocmite de Ion Cârja (1993, p. 243) și Adrian Brișcă (Bălănescu, Ilie 2016, p. 125; Ionescu-Gură 2017) (Fig. 2), foști deținuți politic. Ambele schițe consemnează structurarea spațiului în două zone majore: spațiul concentraționar propriu-zis (la nord) și clădirile destinate unităților represive (la sud). De asemenea, intrarea în lagăr este situată nu în centrul laturii sudice, ci către est, fapt care determină o anumită poziție excentrică a platoului de adunare. În schimb, dacă în schița întocmită de Ion Cârja spațiul din jurul platoului este ocupat de șiruri de barăci orientate est–vest, în schița lui Adrian Brișcă, acestea sunt orientate nord–sud, în șiruri de perechi unite de un element transversal formând mai multe „hașuri".

Cercetările arheologice au nuanțat această imagine. Zona de la sud de șoseaua care leagă Peninsula de Lumina (spre vest) și de Năvodari (spre est) este în plină dezvoltare imobiliară (Fig. 4), printre clădirile noi păstrându-se și câteva construcții scunde, lungi, care, cel puțin unele dintre ele, au aparținut foștilor angajați ai penitenciarului de drept comun. Spre deosebire de schițele întocmite de foștii deținuți politic, aceste clădiri sunt orientate nord–sud, ceea ce indică faptul că au fost ridicate într-o perioadă ulterioară intervalului 1952–1953 (potrivit unui localnic care a achiziționat o astfel de clădire, actul de proprietate consemnează faptul că aceasta a fost construită în anul 1955). Conform unui alt localnic care a reamenajat o clădire din acest sector, sistemul constructiv îmbina cărămida (la capetele clădirii) cu utilizarea stufului și bârnelor tencuite cu mortar care avea în compoziție var și nisip cu cochilii de scoici. Tavanul era realizat din stuf tencuit cu ciment, iar acoperișul din ferme (scânduri).

Din șosea se desprinde spre nord o alee mărginită de o bordură înaltă, din trei rânduri de cărămizi tencuite cu ciment, care conduce către un bazin amenajat din cărămidă în centrul unui spațiu rectangular asfaltat, lipsit de alte construcții (Fig. 5). Aici este situat platoul de adunare, așa

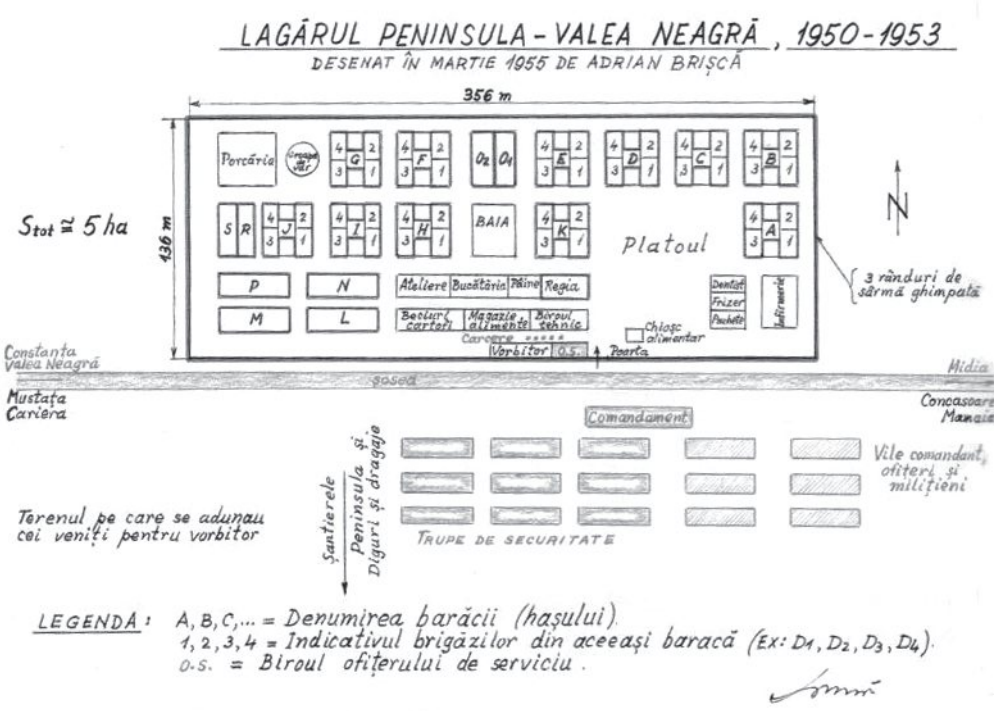

Figura 2. *Schiță a lagărului de la Peninsula întocmită de Adrian Brișcă în anul 1955 (sursa: Bălănescu, Ilie 2016, p. 125).*
Figure 2. *Sketch of the Peninsula camp drawn by Adrian Brișcă in 1955 (source: Bălănescu, Ilie 2016, p. 125).*

cum este poziționat și în schițele foștilor deținuți politic. Aleea principală și platoul ordonează prin alei secundare (Fig. 6) o rețea de clădiri dispuse în șiruri. La est de alee și la nord de platou predomină clădirile cu pereți din cărămizi celulare („bolțari", cum sunt numite de către unii localnici) și din BCA, materiale de construcții utilizate mai recent. Dintre acestea se distinge clădirea C1 (Fig. 7), de dimensiuni impresionante, care ocupă aproape întreaga latură de est a spațiului. Prin intrarea de pe latura sudică se ajungea într-un culoar care încă se mai distinge pe toată lungimea clădirii. Sub dărâmătura din cărămizi celulare, BCA, azbociment, fragmente de tencuială, încă își mai păstrează conturul încăperile înșiruite de o parte și de alta a culoarului. Pereții transversali împart clădirea în mai multe „tronsoane", cu limita marcată de mici încăperi cu pereții acoperiți de faianță. Clădirea avea încă două intrări, în partea de vest și, respectiv, în capătul de nord. Conform informațiilor oferite de Cristian Petru, clădirea era parte a penitenciarului (aici fiind „cazată" brigada 6 a deținuților de drept comun). De altfel, datorită dimensiunilor sale, clădirea se poate recunoaște și pe „Harta topografică a României la scara 1:25,000" întocmită de Direcția Topografică Militară în anul 1979 după originalul de teren, ediție 1978 (Fig. 3). Pereții interiori ai clădirii, amenajați din cărămizi celulare și BCA, sugerează o acțiune de recompartimentare din timpul funcționării unității militare.

Multe dintre ruinele acestei categorii de construcții recente exprimă tensiunea dintre violența și eficiența distrugerii și conservarea neașteptată a unor elemente: trepte acoperite cu linoleum care se avântă în aer liber, dibluri de lemn și amprente pe pereți ale instalațiilor sanitare, stratificări ale tencuielii albe, albastre, gălbui sau verzi. Arhipelagul de dărâmături presărate în vegetația sălbăticită emană o artificialitate stridentă, a materialelor care refuză ruina, chiar dacă timpul rotunjește unghiurile ascuțite ale molozului și pălește contrastul dintre cenușiul ferm al betonului și coloritul viu al cărămizilor, gresiei și faianței.

În sectorul de est se remarcă clădirile C24 și C25, orientate est–vest, cu zid din cărămidă și compartimentări cu pereți din cărămizi celulare. Potrivit informațiilor oferite de Cristian Petru, construcția C24 ar fi îndeplinit în anii 1970 funcția de vorbitor și de pregătire a deținuților pentru proces. Clădirea C9 situată la est de platou este precedată de o scară de acces, flancată de un zid scund, realizat din cărămizi tencuite cu ciment, cu marginea profilată. Un șir de stâlpi dispuși la cca 2,50 m unul de celălalt decorează marginea zidului (Fig. 8). Cu aceste construcții pot fi puse în relație clădirile din sectorul vestic, orientate nord–sud și dispuse în șiruri (Fig. 1) într-un mod asemănător topografiei consemnate de Adrian Brișcă, cu amendamentul lipsei brațului transversal care grupa construcțiile în perechi în forma hașurilor, probabil acest element constructiv fiind desființat într-o perioadă ulterioară. Un alt element de apropiere între planul actual al spațiului și schița întocmită de Adrian Brișcă este prezența în colțul de sud-vest al fostei colonii a câtorva construcții orientate est–vest (care ar putea corespunde construcțiilor C50 și C55 identificate de noi), dar, mai ales, a unor beciuri (C31–32, C54, C57) în zona de la vest de aleea principală (Fig. 15). Construcțiile adâncite

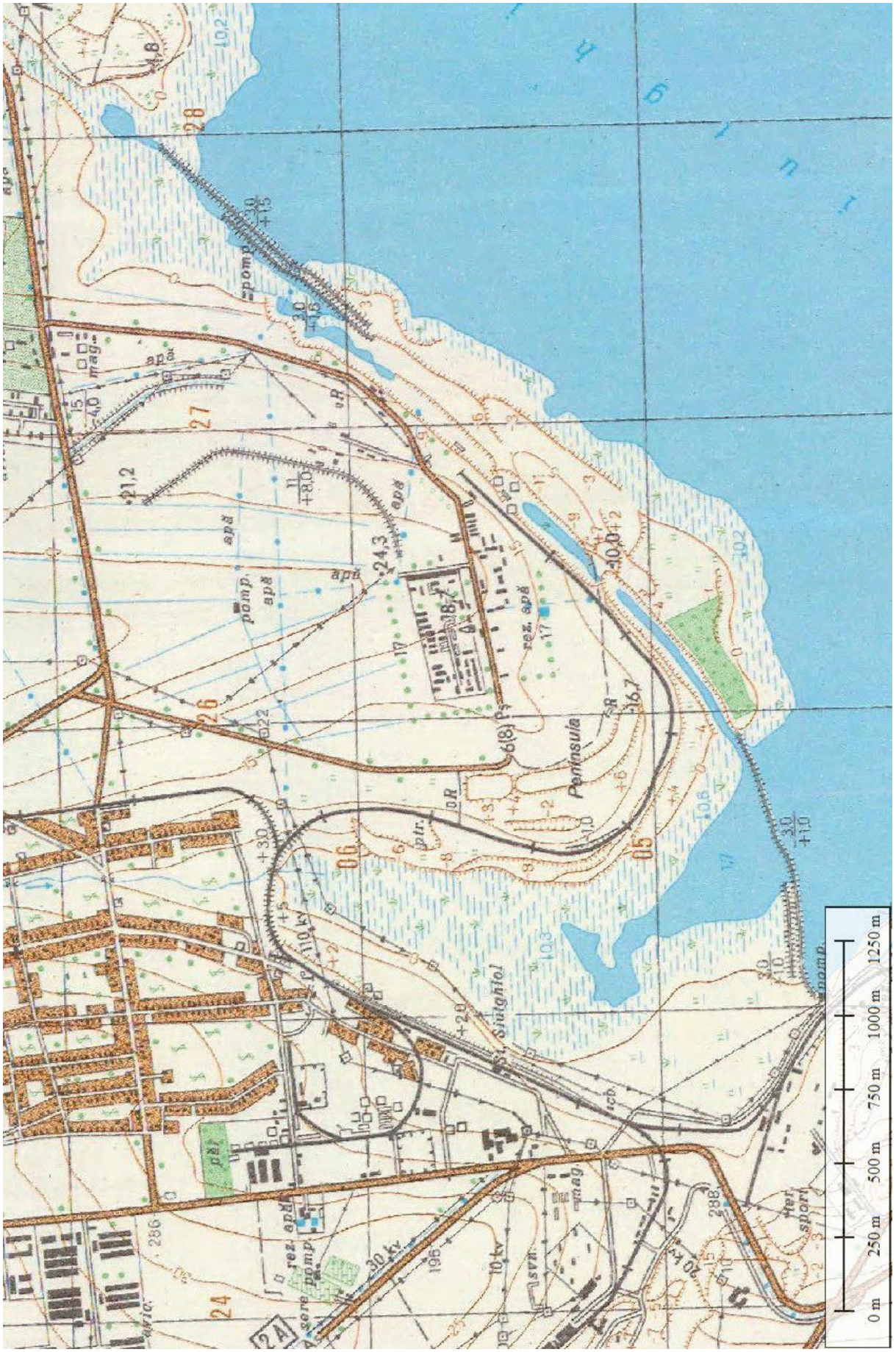

Figura 3. *Închisoarea de la Peninsula pe „Harta topografică a României la scara 1:25,000"; întocmită de Direcția Topografică Militară în anul 1979, după originalul de teren, ediție 1978.*
Figure 3. *Peninsula prison on the "Topographic Map of Romania at a scale of 1:25,000", drawn by the Military Topographic Directorate in 1979, based on the field original, 1978 edition.*

***Figura 4.** Peninsula 2020: vedere aeriană (toate fotografiile de Cătălin I. Nicolae).*
***Figure 4.** Peninsula 2020: aerial view (all photos by Cătălin I. Nicolae).*

Figura 5. *Peninsula 2020: vedere aeriană dinspre nord-vest.*
Figure 5. *Peninsula 2020: aerial view from the northwest.*

Figura 6. *Alee secundară din sectorul estic. În prim-plan, şanţ săpat pentru extragerea conductei de canalizare.*
Figure 6. *Secondary alley in the eastern sector. In the foreground, a trench dug for extracting the sewage pipe.*

Figura 7. *Construcția C1 (vedere dinspre nord).*
Figure 7. *Structure C1 (view from the north).*

Figura 8. *Zid ornamental şi scară de acces către zona construcției C9 din sectorul estic.*
Figure 8. *Ornamental wall and access staircase to the area of structure C9 in the eastern sector.*

Figura 9. *Construcția C45 din sectorul vestic (vedere dinspre nord).*
Figure 9. *Structure C45 in the western sector (view from the north).*

Figura 10. *Construcția C46 separată de un gard de construcția C52; conservată pe proprietatea privată din cuprinsul spațiului atribuit fostei colonii de muncă.*
Figure 10. *Structure C46 separated by a fence from structure C52; preserved on private property within the space assigned to the former labour colony.*

Figura 11. *Rest de sobă în colţul de sud-vest al construcției C55.*
Figure 11. *Remains of a stove in the southwest corner of structure C55.*

Figura 12. *Construcţia C81 din sectorul vestic.*
Figure 12. *Structure C81 in the western sector.*

Figura 13. *Construcţia C82 din sectorul vestic.*
Figure 13. *Structure C82 in the western sector.*

Figura 14. *Rezervorul C88.*
Figure 14. *Tank C88.*

Figura 15. *Beciurile C31–32.*
Figure 15. *Cellars C31–32.*

Figura 16. *Cărămidă cu ştampila „ILA”.*
Figure 16. *Brick with “ILA” stamp.*

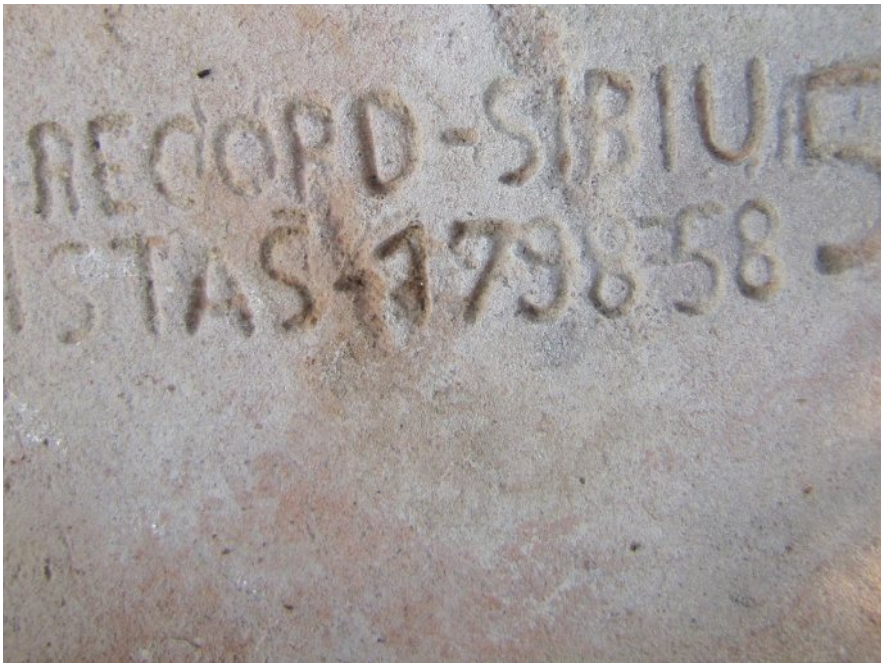

Figura 17. *Ştampilă pe teracota unei sobe.*
Figure 17. *Stamp on the terracotta of a stove.*

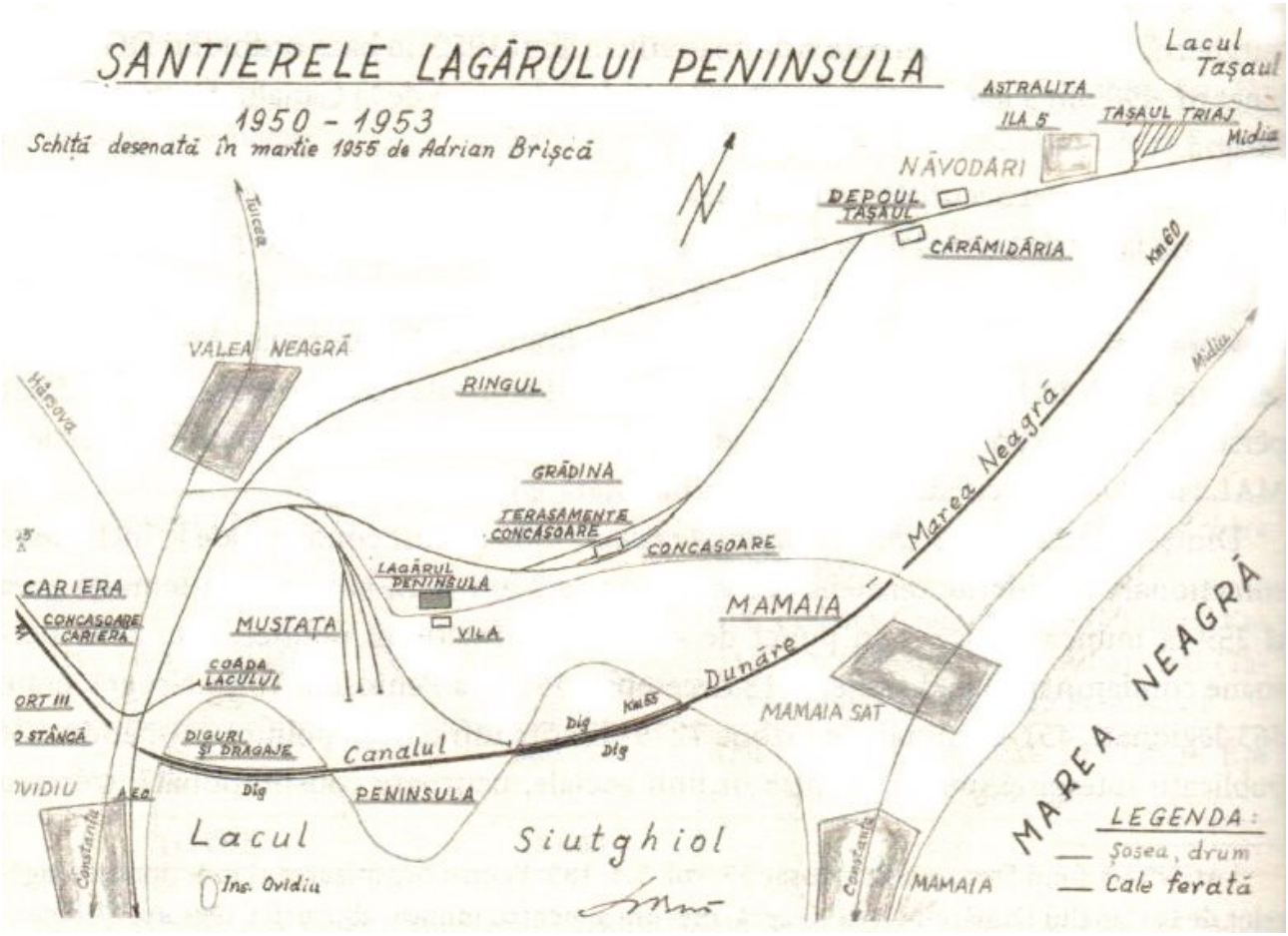

Figura 18. *Schiţă întocmită de Adrian Brişcă în anul 1955 în care sunt localizate punctele de lucru ale deţinuţilor din lagărul de la Peninsula (sursa: Bălănescu, Ilie 2016, p. 127).*
Figure 18. *Sketch drawn by Adrian Brişcă in 1955 in which the work stations of the detainees in the Peninsula camp are located (source: Bălănescu, Ilie 2016, p. 127).*

au pereții căptușiți cu pietre și cărămizi legate cu mortar, din structura suprateranã conservându-se doar soclul de ciment amenajat peste șanțul de fundație. Fostul deținut politic amplasează aceste beciuri în capătul de vest al unui șir de spații destinate magaziei și birourilor (Fig. 2). Așa cum relevă cercetările noastre, completate de informațiile oferite de localnici, beciurile, de sine stătătoare, sunt amplasate la nord-vest de o clădire lungă (C26) care ar fi fost destinată birourilor. Pereții despărțitori din cărămidă celulară și BCA, precum și fragmentele de faianță din dărâmătura de la capătul de vest sugerează o acțiune de reamenajare și recompartimentare a acestei clădiri.

Din perspectiva dimensiunilor și, mai ales, a sistemului constructiv, clădirile din acest sector, în special C45 și C46 (Fig. 9–10), au analogii în spațiul atribuit coloniei de muncă de la Galeșu (Dragoman *et alii* 2016; 2018): șanțuri de fundație umplute cu pietre, pereți din cărămidă ridicați pe un soclu de pietre legate și tencuite cu ciment, șapă de ciment (amenajată în cazul construcției C50, peste un strat de pietre), uneori mai îngrijită („sclivisită") în zona intrării. Tot la Galeșu (Dragoman *et alii* 2016, p. 204: fig. 6, 208: fig. 8, 212: fig. 15, 212: fig. 22; Dragoman *et alii* 2018, p. 281, 285, fig. 18) își au analogiile un puț pătrat (C88) amenajat într-o platformă din ciment (Fig. 14), un bazin circular (C82) de mari dimensiuni (Fig. 13) și, în imediata apropiere a acestuia, o construcție adâncită de formă dreptunghiulară (C81), cu pereții căptușiți cu pietre legate cu mortar (Fig. 12). Spre deosebire de Galeșu, unde întreg efortul constructiv a fost depus pentru o perioadă scurtă de funcționare a clădirilor, limitată de decizia abandonării lucrărilor la Canal, spațiul de la Peninsula, care a început să fie edificat în cărămidă în perioada 1952–1953, are o mai amplă dimensiune biografică, materializată prin ridicarea unor noi construcții în același stil în spațiul devenit penitenciar de drept comun, cu sobe (Fig. 11) ale căror teracote au fost produse la RECORD-Sibiu, după norme fixate în anul 1958 (Fig. 17). La un moment dat, cele trei rânduri de sârmă ghimpată au fost înlocuite cu un gard din plăci de ciment (din care astăzi se mai păstrează doar cioturi ale stâlpilor). În 1961 a fost înființată Fabrica de Confecții (Mareș 2008, p. 233), a cărei clădire (C29) păstrează astăzi până la nivelul cornișei pereții din două rânduri de cărămizi, tencuiți și vopsiți în cenușiu-albăstrui peste un strat gălbui. Pereții încăperilor înșirate de o parte și de alta a culoarului care străbate longitudinal clădirea s-au degradat până când au ajuns în stadiul de a etala succesiunea tencuielilor în galben, verde și alb. Accesul în clădire dinspre șosea este marcat de trepte acoperite cu plăci de gresie.

Ruinele acestor clădiri împletesc imagini industriale (dimensiuni mari, stâlpi din beton, hale cu platforme de ciment în care erau plantați stâlpi de susținere din țeavă metalică) cu cele domestice (sobe din teracotă, șape sclivisite în zona intrării, pardoseli din gresie și, în general, utilizarea materialelor calde: cărămidă, lemn). Unele construcții au fost recompartimentate cu cărămidă celulară, altora le-au fost adosate construcții noi, iar întreaga rețea de ruine, indiferent de perioada în care au fost ridicate, sunt introduse în aceeași „comunitate" materială de prezența în structura dărâmăturilor a plăcilor de azbociment utilizate la acoperiș, a țevilor PVC, a faianței din grupurile sanitare și a cablurilor electrice cu doi conductori de aluminiu. Expunerea prin distrugere a „măruntaielor" oferă arheologiei posibilitatea de a trasa biografia acestui spațiu omogenizat până recent prin culori, alinieri, unghiuri drepte, garduri vii, copaci, de la debutul în cărămidă al edificării proiectului, până la locul de rugăciune amenajat în timpul funcționării unității militare într-un mic parc cu fântână arteziană (în prezent scoasă din uz) înconjurată de câțiva stâlpi scunzi care susțineau bănci din lemn (C77).

MATERIALITATEA FOSTELOR PUNCTE DE LUCRU ALE COLONIEI DE MUNCĂ FORȚATĂ DE LA PENINSULA

Așa cum reiese din literatura memorialistică (Radina 1981, p. 70; Mihadaș 1990, p. 164–165; Cârja 1993, p. 246–247, 383–384, 423, 583; Ivan 1996, p. 39; Purcărea 2012, p. 112; Stănescu 2012, p. 136–137, 166, 263–264, 269–270), spațiul coloniei de muncă era un element central al unei geografii complexe compusă dintr-o rețea de puncte de lucru, cariere de piatră, concasoare, fabrici de cărămidă, ateliere mecanice unite între ele prin căi ferate și orientate către un singur țel: Canalul (Fig. 18). „Atmosfera" din aceste puncte de lucru este descrisă astfel (Bejan 2005, p. 116): „La poalele dealului de piatră sunt temeliile pentru o uzină electrică, iar deasupra o colonie de femei politice sapă la pământ, cărând cu roaba. Mai jos, pe „mustață", brigăzi nevolnice sparg piatra pentru șosele și pentru căi ferate. Colea, lângă coada lacului, brigăzi strivite cu ciomage sapă și cară cu roaba mâlul și nisipurile mucegăite din fundul canalului. O brigadă de elevi, decimată, se oficește la cota 9, iar brigăzile de studenți 13–14 – educați, reeducați, supra-educați – calcă lut la cărămidăria de lângă aeroport. Cioplitorii în piatră taie din stâncă bordurile pentru trotuarele viitoarelor orașe".

Multe dintre aceste puncte de lucru au rămas în memoria localnicilor. Concasorul de piatră (Cârja 1993, p. 423), atât de „tânăr" și abstract în desenul lui Adrian Brișcă (Bălănescu, Ilie 2016, p. 127; Ionescu-Gură 2017, p. 330), apare astăzi „arheologizat" în forma coloanelor de beton armat care încă se înalță etajat din ruine și arbuști și a pereților privați de cărămidă care-și expun sistemul de grinzi utile pentru adosarea de către localnici a unor construcții noi (Fig. 20–21). Punctul „Mustață", frecvent menționat în literatura memorialistică, este în prezent nivelat și parțial acoperit de clădiri de la marginea localității Lumina. Fabrica de cărămidă, pierdută undeva printre ruinele Fabricii de Zahăr Năvodari (potrivit mărturiilor unor localnici), dăinuie doar prin produsele sale din dărâmătura construcțiilor din spațiul atribuit fostei colonii de muncă. Ștampila ILA-5, consemnată și în schița lui Adrian Brișcă, este prezentă pe cărămizi extrase de localnici din spațiul fostei colonii de muncă (Fig. 16). Cariera de la Ovidiu măsoară scurgerea

1 km
0
1
N
NĂVODARI
Ovidiu
1
2
3
4
5
6
7
8
9

timpului în continua exploatare a pietrei, de la momentul suferinței deținuților politic, până în prezent. Introduse într-un prezent continuu prin amenajarea balcoanelor închise cu termopan, cele două blocuri de pe Str. Uzinei nr. 1 și 2 (Fig. 22), ridicate și prin munca unor deținuți politic (Gurău 1999, p. 503; Stănescu 2012, p. 277), se mențin prin decorul care le acoperă cornișa în aceeași comunitate materială cu ruinele termocentralei care zac în apropiere (Fig. 23). Legătura este întărită și de desenele tehnice din 1952 cu legenda în limba rusă pe care le-am descoperit într-o ruină din apropierea concasorului din spațiul fostei termocentrale (Fig. 24).

Mormântul simbolic din cimitirul ortodox de la Lumina (Fig. 27) introduce în spațiul comemorării creștine deținuții decedați în colonie (Cârja 1993, p. 364; Ivan 1996, p. 53; Gurău 1999, p. 523; Stănescu 2012, p. 279). Cimitirul de la Mamaia-Sat (Fig. 25), în care ar fi fost înmormântați și deținuți politic (Iancu 2017, p. 13), este rupt de locuire de apele Canalului pentru a deveni o expresie a contrastului dintre prospețimea mormintelor recent acoperite de coroane și uitarea materializată de plantele care încă ornamentează rectangular mormintele fără cruce și de crucile fără epitaf invadate de arbuști (Fig. 26).

EPILOG

În aceste spații fracturate de distrugere, uitare, reamenajare, memoria represiunii de la Peninsula dăinuie nu doar prin memorialul de la Poarta Albă construit de Asociația Foștilor Deținuți Politici din România sau prin mormântul simbolic din spațiul cimitirului ortodox de la Lumina (Fig. 27), ci și prin ruinele din spațiul fostei colonii care – chiar acoperite de gunoaie, înțesate de arbuști și împresurate de un peisaj lotizat al cărui viitor este trasat de străzile creionate cu pietriș de-a lungul șirurilor de stâlpi care așteaptă electricitatea – perpetuează memoria suferinței într-o poveste pe care ne-au spus-o numeroși localnici despre un lagăr transformat succesiv în pușcărie, tabără de copii, unitate militară. Cercetările arheologice efectuate au pus în evidență contradicțiile existente între memoria materială, pe de o parte, și cea scrisă și orală, pe de altă parte. Observațiile arheologice vin să nuanțeze „istoria" fostei colonii de muncă forțată de la Peninsula. Ruinele de la Peninsula reflectă versalitatea unei arhitecturi minimaliste, a clădirilor lungi în șiruri paralele, ordonate în jurul unui platou, ca expresie materială a traiului în comun destinat (re)educării în spiritul mobilizării totale a oamenilor (deținuți politic, deținuți de drept comun, soldați în termen) pentru construirea proiectului comunist. Mai mult decât atât, analiza arheologică a sitului de la Peninsula trece dincolo de distincțiile de ordin juridic („deținuți politic", „deținuți de drept comun") și de cronologiile istorice cu care operează narațiunile dominante referitoare la perioada comunistă („primul Canal", „al doilea Canal"; comunism, postcomunism) și revelează un alt tip de amintire – cea a marginalilor, a anonimilor și abandonaților, a celor uitați, la un moment dat, de istorie. Cu alte cuvinte, ruinele de la Peninsula reprezintă, alături de alte categorii de monumente, o materialitate a marginalității. Din această perspectivă, situl de la Peninsula este relevant nu doar pentru înțelegerea represiunii comuniste, ci și pentru înțelegerea mecanismelor marginalizării sociale ce se perpetuează până astăzi.

La finalul cercetărilor din anul 2020 aveam speranța că, prin colaborarea instituțiilor responsabile pentru politicile memoriei, în viitor ar putea fi inițiată organizarea unui memorial al Peninsulei prin acțiuni prealabile precum salubrizare, defrișarea vegetației, degajarea aleilor, selectarea unor contrucții care să fie „eliberate" de dărâmătură, renovarea unor clădiri din anii 1950 care încă „vieţuiau" în spațiul aflat în plină înnoire. Însă, în momentul în care am revizitat situl în toamna anului 2022, am fost uimiți de magnitudinea schimbării: întreaga dărâmătură a construcțiilor fusese înlăturată, compartimentarea internă a acestora fusese distrusă, beciurile fuseseră astupate, iar bazinul din zona fostului platou de adunare fusese demolat (Fig. 28). Din fostele construcții rămăseseră doar șapele, pe care se mai puteau vedea amprentele foștilor pereți exteriori sau interiori. Chiar și altarul și fântâna arteziană din sectorul vestic fuseseră distruse. Conform localnicilor cu care am stat de vorbă, aceste intervenții avuseseră loc în același an, din inițiativa „Armatei". Distrugerea inițiată de deținătorii terenului pe care se află fosta colonie de muncă forțată de la Peninsula este o expresie a indiferenței generale față de materialitatea trecutului recent și/sau contemporan. Paradoxal pentru o societate care afirmă că are drept scop recuperarea memoriei represiunii comuniste, rezultatul acestei atitudini este perpetuarea unei cunoașteri textocentrice a scenei pe care s-a performat

***Figura 19**. Peninsula 2020. Puncte documentate în zona din jurul spaţiului atribuit fostei colonii de muncă forţată (cartate pe „Harta topografică a României la scara 1:25,000" întocmită de Direcția Topografică Militară): **(1)** „Beciuri" şi „groapă comună" (puncte semnalate şi indicate în teren de către un localnic care a dorit să-şi păstreze anonimatul); **(2)** GAS. În mărturiile localnicilor, în acest punct exista un fel de fermă zootehnică a cărei funcţionalitate era legată, mai ales, de unitatea militară; **(3)** Concasorul de piatră de la Peninsula; **(4)** Cimitirul creştin-ortodox de la Lumina; **(5)** Cimitirul Mamaia-Sat; **(6)** Fabrica de Zahăr, Năvodari; **(7)** Termocentrala de la Ovidiu; **(8)** Cariera de piatră de la Ovidiu; **(9)** Peninsula: construcţie adâncită (potrivit unor localnici, structura ar fi fost legată de funcţionarea concasorului).*

***Figure 19.** Peninsula 2020. Documented points in the area around the space attributed to the former forced labour colony (mapped on the "Topographic Map of Romania at a scale of 1:25,000", drawn by the Military Topographic Directorate): **(1)** "Cellars" and "mass grave" (points marked and indicated in the field by a local resident who wished to remain anonymous); **(2)** State Agricultural Farm. According to the testimonies of the locals, at this point there was a kind of livestock farm whose functionality was especially linked with the military unit; **(3)** The stone crusher at Peninsula; **(4)** The Orthodox Christian cemetery at Lumina; **(5)** Mamaia-Sat cemetery; **(6)** The sugar factory, Năvodari; **(7)** The thermal power plant at Ovidiu; **(8)** The stone quarry at Ovidiu; **(9)** Peninsula: pit-structure (according to some locals, the structure would have been related to the operation of the stone crusher).*

Figura 20. *Concasorul de piatră de la Peninsula (elementul nordic).*
Figure 20. *The stone crusher at Peninsula (northern element).*

Figura 21. *Concasorul de piatră de la Peninsula (elementul central şi cel de sud).*
Figure 21. *The stone crusher at Peninsula (central and southern element).*

Figura 22. *Unul din cele două blocuri ridicate în anii 1950 pentru angajaţii termocentralei de la Ovidiu.*
Figure 22. *One of the two blocks built in the 1950s for the employees of the Ovidiu thermal power plant.*

Figura 23. *Termocentrala de la Ovidiu construită în timpul derulării lucrărilor la Canalul Dunăre – Marea Neagră.*
Figure 23. *The thermal power plant at Ovidiu built during the works on the Danube – Black Sea Canal.*

Figura 24. *Dosar care conţine desene tehnice descoperit într-o clădire ruinată din spaţiul termocentralei de la Ovidiu.*
Figure 24. *File containing technical drawings discovered in a ruined building in the area of the thermal power plant at Ovidiu.*

Figura 25. *Cimitirul de la Mamaia-Sat.*
Figure 25. *The cemetery at Mamaia-Sat.*

Figura 26. *Cimitirul de la Mamaia-Sat. Materialitatea uitării: crucile unor morminte invadate de vegetaţie şi gunoaie.*
Figure 26. *The cemetery at Mamaia-Sat. The materiality of forgetting: crosses of graves invaded by vegetation and garbage.*

Figura 27. *Cimitirul creștin-ortodox de la Lumina: mormânt simbolic amenajat în memoria deținuților de la Peninsula.*
Figure 27. *The Orthodox Christian cemetery at Lumina: symbolic grave built in memory of the prisoners at Peninsula.*

Figura 28. *Peninsula: imagine aeriană a construcțiilor în anul 2022.*
Figure 28. *Peninsula: aerial view of structures in 2022.*

oroarea (*e.g.* narațiuni istorice, documente, memorii), în timp ce însăși materialitatea acesteia este distrusă. Având în vedere exemplul de la Peninsula, devine limpede, dacă mai era nevoie, faptul că, fie și în absența unei legislații corespunzătoare, arheologia din România, inclusiv (sau poate mai ales) cea preventivă și de salvare, ar trebui să-și îndrepte atenția și asupra vestigiilor din trecutul recent și contemporan, multe dintre ele aflate în permanent pericol de a fi distruse.

MULȚUMIRI

Mulțumim pentru sprijin doamnei Alexandra Toader, la data cercetărilor noastre, președinte executiv al Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoriei Exilului Românesc, și colegului nostru Ștefan Bosomitu, responsabilul de proiect din partea acestei instituții. De asemenea, le suntem recunoscători colegilor Vlad Mitric-Ciupe și Oana Ilie pentru informații, documente și referințe bibliografice. Nu în ultimul rând, mulțumim domnului Cristian Petru, precum și celorlalți localnici care au dorit să-și păstreze anonimatul, pentru informațiile despre Peninsula.

BIBLIOGRAFIE

Bălănescu, Ilie 2016 – F. Bălănescu, O. Ilie, *Peninsula*, în: O. Roske (coord.), *România 1945–1989. Enciclopedia regimului comunist. Represiunea. P-R*, Bucureşti, 2016, p. 120–137.

Bejan 2005 – D. Bejan, *Viforniţa cea mare*, vol. 3, Iaşi, 2005.

Cârja 1993 – I. Cârja, *Canalul morții*, București, 1993.

Cojoc 2011 – M. Cojoc, *Canalul Dunăre-Marea Neagră*, în: O. Roske (coord.), *România 1945–1989. Enciclopedia regimului comunist. Represiunea. A-E*, Bucureşti, 2011, p. 241–250.

Dragoman 2019 – R.-A. Dragoman, *An archaeology of the excavated earth: the Danube-Black Sea Canal, Romania*, *Caiete ARA* 10, 2019, p. 153–164.

Dragoman, Florea 2013 – R.-A. Dragoman, M. Florea, *Preambul la o cercetare arheologică a fostei colonii de muncă forțată din perioada comunistă de la Poarta Albă, România*, MCA 9, 2013, p. 231–242.

Dragoman *et alii* 2016 – R.-A. Dragoman, S. Oanţă-Marghitu, T. Vasilescu, M. Florea, C. Nicolae, *Archaeology, memory and history: the communist-era ruins at Galeşu/Nazarcea (on the Danube-Black Sea Canal trail)*, Caiete ARA 7, 2016, p. 201–225.

Dragoman *et alii* 2018 – R.-A. Dragoman, S. Oanţă-Marghitu, T. Vasilescu, M. Florea, C. Nicolae, *Ruinele unui proiect modernist: cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Galeşu/Nazarcea, Canalul Dunăre-Marea Neagră*, *MCA* 14, 2018, p. 265–286.

Dumitrescu 1994 – V. Dumitrescu, *Închisorile mele*, Bucureşti, 1994.

Gurău 1999 – V. Gurău, *După gratii*, Bucureşti, 1999.

Iancu 2017 – M. Iancu, *Lagărul de muncă Peninsula, locul unde moartea era o binecuvântare*, Adevărul de week-end, 8–10 septembrie, 2017, p. 12–15.

Ionescu-Gură 2017 – N. Ionescu-Gură, *Munca forţată în România în regimul comunist. Internările administrative din perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej (1948–1965)*, Bucureşti, 2017.

Ivan 1996 – S. Ivan, *Pe urmele adevărului*, Constanţa, 1996.

Mareş 2008 – C. Mareş, *Canalul Dunăre-Marea Neagră*, în: A. Muraru (coord.), *Dicţionarul penitenciarelor din România comunistă (1945–1967)*, Iaşi, 2008, p. 199–252.

Mârzanca 1997 – G. Mârzanca, *Patru ani am fost... „bandit". Confesiuni*, Bucureşti, 1997.

Mihadaş 1990 – T. Mihadaş, *Pe muntele Ebal*, Cluj-Napoca, 1990.

Olivier 2008 – L. Olivier, *Le sombre abîme du temps. Mémoire et archéologie*, Paris, 2008.

Purcărea 2012 – N. Purcărea, *Urlă haita...*, Bucureşti, 2012.

Radina 1981 – R. Radina, *Testamentul din morgă*, München, 1981.

Roman 2008 – C. Roman, *Represiune și regim concentraționar în România comunistă*, în: A. Muraru (coord.), *Dicţionarul penitenciarelor din România comunistă (1945–1967)*, Iaşi, 2008, p. 19–71.

Stănescu 2012 – M. Stănescu, *Reeducarea în România comunistă (1949–1955). III. Târgu-Ocna, Ocnele Mari, Canalul Dunăre-Marea Neagră*, Iaşi, 2012.

ANEXĂ
CATALOGUL CONSTRUCȚIILOR IDENTIFICATE

C1 – construcție, orientată N–S, care ocupă aproape întreaga latură de E a spațiului fostului penitenciar. O scară (din care mai sunt vizibile trei trepte de ciment) asigura accesul dinspre S într-un culoar al cărui traseu încă se mai recunoaște pe întreaga lungime a clădirii. De o parte și de alta a culoarului se înșiră urmele unor încăperi de dimensiuni variabile. Pereți transversali, E–V, împart clădirea în 5–6 segmente, limita dintre acestea fiind marcată de încăperi mici cu pereți subțiri (dintr-un rând de cărămizi) acoperiți de faianță sau tencuiți și vopsiți de obicei în verde (grupuri sanitare). Dărâmătura în toate „tronsoanele" ruinei constă în cărămizi, cărămizi celulare, BCA, plăci de azbociment fragmentare (din structura acoperișului), bucăți de tencuială, fire din instalația electrică, țevi PVC. Alte două intrări au fost identificate în capătul de N al clădirii și, respectiv, pe latura de V. În preajma clădirii, lângă peretele de E, erau cinci cămine de apă. La N, dincolo de gardul fostului penitenciar, am identificat o construcție de formă pătrată. Potrivit informațiilor oferite de un localnic, fost gardian la penitenciarul de drept comun, în C1, compusă din 3–4 „tronsoane", a fost închisă Secția 6. Fiecare tronson era format din câte trei încăperi dispuse de-o parte și de alta a unui culoar. În fiecare cameră erau închiși 50 de deținuți (o brigadă, condusă de un șef-brigadă), în paturi de metal așezate pe trei rânduri. Fiecare cameră dispunea de WC și spălător.

C2 – construcție din sectorul estic, la SV de C1. Formă rectangulară, orientată E–V. Printre dărâmături se recunosc doi pereți interiori, orientați N–S. Între aceștia este vizibilă o treaptă din scara de acces. Dărâmătura este constituită din cărămizi celulare și, pe alocuri, cu fragmente de faianță, provenite, probabil, dintr-o instalație sanitară. Un fragment de perete din cărămizi celulare păstrează tencuiala de ciment zugrăvită cu alb, apoi cu albastru. În dărâmătură, o țeavă PVC de culoare verde.

C3 – construcție din sectorul estic, la V de C2. Formă rectangulară, orientată E–V. Printre dărâmături se recunosc doi pereți interiori, orientați N–S, ușor aplecați spre V. Dărâmătura este constituită din bucăți de pereți din cărămidă celulară, tencuiți cu ciment și vopsiți cu alb, apoi cu albăstrui, cărămizi celulare, azbociment. În dărâmătură, un cablu-cordon electric, cu doi conductori de aluminiu și o țeavă PVC. În colțul de SV, o bucată mare de beton. Construcția este înconjurată de o platformă de ciment turnat în plăci, spartă de două șanțuri. Platforma se întinde spre E până la construcția C2, pe ea fiind amenajată un fel de bordură din beton, orientată N–S.

C4 – sectorul estic, la limita de S a spațiului fostului penitenciar. Structură dreptunghiulară, orientată N-S, cu platformă de ciment înaltă de 0,30 m și pereți din cărămizi celulare tencuite cu ciment.

C5 – structură adâncită cu pereții din ciment, la S de C2. Probabil, un cămin de apă.

C6 – sectorul vestic, la S de C22. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată E–V, cu pereți din cărămidă păstrați în elevație. Pereți despărțitori din cărămidă celulară, orientați N–S. În capătul de V, 7–8 mici încăperi cu pereți de cărămidă tencuiți cu alb sau verde. Un cămin de apă la N.

C7 – sectorul estic. O mică structură din cărămidă celulară la colțul de SE al C8. În capătul de E al structurii, un coridor conduce la un cămin de apă (C73).

C8 – sectorul estic, la S de C9. Construcție de formă rectangulară, orientată N–S. Spre V, o structură din beton și cărămizi celulare, cu tavan din beton și mai multe încăperi mici, cu pereți albăstrui. Pe pereți s-au conservat dibluri de lemn și amprente de bazin de apă pentru closete. Spre N, o platformă de ciment acoperită de grămezi de azbociment. În colțul de NV, un zid din cărămidă celulară. În capătul de E al clădirii, o scară conduce la un etaj distrus.

C9 – sectorul estic, la S de C10 și C11. Construcție de formă rectangulară, orientată E–V. În capătul de E, o platformă de ciment care precede încăperi cu pereți din cărămizi celulare și BCA, tencuiți și vopsiți cu vopsea maro aplicată peste una de culoare verde. Apoi, către V, un perete din cărămidă delimitează un spațiu distrus, cu cărămizi, cărămizi celulare și BCA prăbușite pe podeua de ciment. În continuare, spre V, este vizibil un spațiu adâncit (diferență de nivel de 0,80 m), umplut cu cărămizi. Pe latura de N a acestui spațiu s-a conservat o porțiune din peretele de cărămidă. La capătul platformei din partea de E a construcției se păstrează trei trepte decorate cu cercuri imprimate în ciment.

C10 – sectorul estic, la S de C12–13. Platformă de ciment de formă rectangulară, orientată E–V. Perete din BCA, orientat N–S. În capătul de V, o mică grămadă de cărămizi celulare. La N, C10 și C11 sunt mărginite de o platformă de ciment.

C11 – construcție din sectorul estic, în continuarea spre E a C10. Formă rectangulară, orientată E–V. În capătul de V, pereți și dărâmătură din BCA. În partea de E, dărâmătura este constituită din cărămidă celulară. Pe întreaga suprafață sunt răspândite fragmente de azbociment.

C12 – construcție din sectorul estic, la V de C1. Formă rectangulară, orientată N–S. Clădirea este compartimentată cu pereți din cărămidă, cărămidă celulară sau combinație din cele două tipuri. Pereții din capătul de V al construcției au fost ridicați din cărămidă „normală". În zona colțului de SE este vizibilă o porțiune din podeaua cu „mozaic". Dărâmătura este constituită din cărămizi, cărămizi celulare, bucăți mari de pereți acoperiți de faianță, fragmente de tencuială gălbuie, un cablu-cordon electric de culoare verde, cu doi conductori de aluminiu, azbociment.

C13 – construcție din sectorul estic, dispusă perpendicular pe C12. Formă rectangulară, orientată E–V. S-au păstrat parțial pereți interiori din cărămidă celulară. Sunt vizibile porțiuni din podea, pe alocuri cu „mozaic" cu marmură. Compartimentări cu pereți acoperiți de faianță

verzuie sau albă. Dărâmătura este constituită din cărămizi celulare, BCA, faianță, azbociment.

C14 – construcție din sectorul estic, la N de C13. Platformă înaltă de ciment (H = 0,70 m) de formă rectangulară, orientată E–V. Suprafața platformei este „sclivisită". Fragmente de azbociment răspândite pe întreaga suprafață a platformei. Pe latura de N, mici grămezi de cărămizi celulare. În colțul de NV, doi pereți care delimitează o structură adâncită.

C15 – sectorul vestic, la N de platou, lângă limita spațiului fostului penitenciar. Construcție din beton și cărămidă celulară. Mici încăperi cu pereți din cărămidă celulară, tencuiți cu verde, în care s-au păstrat dibluri și amprente de pisoare. S-a conservat o parte din scara de acces.

C16 – sectorul vestic, la N de platou, la V de C15. O platformă de ciment turnat în plăci, mărginită de o mică bordură (înaltă de 5 cm). Formă dreptunghiulară, orientată E–V. Dărâmătură din fragmente de beton și BCA la capătul de V.

C17 – sectorul vestic, la NV de platou. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. În capătul de N s-a conservat un perete orientat E–V. Dărâmătura este constituită din BCA, cărămizi celulare, bucăți de tencuială gălbuie, azbociment.

C18 – sectorul vestic, la N de C17. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. Părți din peretele de S, din cărămizi, păstrate în elevație. Dărâmătura este constituită din bucăți din pereți, cărămizi (mai ales în zona centrală și de S), fragmente de tencuială verde, cărămizi celulare și BCA (în special în partea de N). În partea de N a dărâmăturii, un suport pentru hârtie igienică.

C19 – sectorul vestic, paralelă cu C18, la E. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. Peretele din N a fost ridicat din cărămidă. Pereți interiori, din cărămidă celulară. Peretele din partea de SE este din cărămizi cu urme de tencuială albă și albastră. În dărâmătură, cărămidă, cărămidă celulară, azbociment, țevi PVC.

C20 – la E de C19. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. Peretele de S este din cărămidă și cărămidă celulară. Imediat, la N, peste o platformă de ciment cu bordură (sau soclul unor pereți) din cărămizi dispuse pe două rânduri sunt răspândite cărămizi, cărămizi celulare și bucăți de azbociment. La capătul de N s-au păstrat fragmente din pereți ridicați din cărămidă și BCA. În dărâmătură, bucăți mari de pereți tencuiți cu verde, precum și un cablu-cordon electric de culoare verde, cu doi conductori de aluminiu.

C21 – sectorul vestic, la limita de V a platoului. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. La capetele de N și S, platformă cu șapă mărginită de un soclu de ciment, mai înalt în partea de V. Peste platformă sunt grămezi de azbociment. În partea de mijloc a construcției, dărâmătură din fragmente de beton și BCA. Construcția era compartimentată cu doi pereți orientați E–V, vopsiți în verde.

C22 – sectorul vestic, la S de C21. Formează un șir cu construcțiile C23, C30–32, C57. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată N–S. Sub dărâmătură (cărămizi, bucăți de tencuială albă și verzuie, țevi PVC, un cablu-cordon electric de culoare verde, cu doi conductori de aluminiu) se distinge o încăpere cu pereții acoperiți de faianță.

C23 – sectorul vestic, la E de C22. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată N–S. În capătul de N, încăperi cu pereți din BCA și cărămidă celulară acoperiți cu faianță albă și roz. Lângă peretele de S (din cărămidă celulară), o scară din care s-au păstrat 11 trepte acoperite de linoleum. În rest, spre S s-a păstrat doar o platformă de ciment, pe suprafața căreia erau răspândite fragmente de azbociment și țevi PVC. Peretele de V este din cărămidă.

C24 – sectorul estic, pe partea dreaptă a aleii principale. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată E–V. În dărâmătura constituită din cărămidă (una cu un semn imprimat), cărămidă celulară, tencuială albastră și verde, faianță se disting urmele a cel puțin patru pereți interiori, orientați N–S, cei mai mulți din cărămizi dispuse pe un rând, doar unul fiind ridicat din cărămizi celulare. Peretele de V al construcției este din cărămidă. Între doi pereți există un spațiu liber, fapt care ar putea sugera că avem de-a face de fapt cu două mici construcții. Potrivit informațiilor oferite de un localnic, fost gardian la penitenciarului de drept comun, construcția C24 ar fi avut funcția de vorbitor și de spațiu destinat pentru pregătirea deținuților pentru proces.

C25 – sectorul estic, la N de C24. Construcție de formă rectangulară, orientată E–V. Dărâmătură constituită din cărămidă, cărămidă celulară, BCA, faianță, țevi PVC, bucăți de tencuială gălbuie.

C26 – sectorul vestic, pe partea stângă a aleii principale, de acces la platou. Construcție de formă rectangulară, orientată E–V. Sub dărâmătura constituită din cărămizi celulare, BCA, cărămizi „normale", tencuială albă, un fir electric, țevi PVC sunt vizibile urme a cel puțin patru pereți despărțitori din BCA, orientați N-S. În capătul de V, bucăți de perete acoperit cu faianță răspândite în dărâmătură. Potrivit informațiilor oferite de câțiva localnici, în această clădire ar fi funcționat birouri.

C27 – construcție din sectorul estic, la NV de C28. Formă rectangulară, orientată E–V. Peretele de V este din BCA. S-au păstrat parțial doi pereți interiori, orientați E-V, din cărămizi „normale". Dărâmătură constituită din cărămizi, cărămizi celulare, azbociment. O grămadă de bolovani în zona colțului de NV s-a format, probabil, în urma săpării unui șanț pentru recuperarea unei conducte. Potrivit unui localnic, fost gardian la penitenciarul de drept comun, clădirea ar fi îndeplinit funcția de „cameră pentru pregătire administrativă și organizare a muncii". În perioada de funcționare a penitenciarului, constituia limita de S a acestuia.

C28 – construcție din sectorul estic, la SE de C27. Formă rectangulară, orientată E–V. Printre dărâmături se recunosc fragmente de pereți păstrați în elevație: o parte

din peretele de V (din cărămizi celulare dispuse pe cant și legate cu mortar), o parte din peretele de N (vopsit cu alb, apoi cu albastru), doi pereți interiori, păstrați la intersecția cu peretele de N al clădirii, un perete interior către capătul de E al clădirii. În partea de SV a clădirii sunt vizibile două compartimentări. Pe latura de S a clădirii este vizibilă o treaptă a scării de acces. Dărâmătura este constituită din fragmente de pereți, cărămizi celulare (mai ales în partea de N), cărămizi „normale" (în centru), BCA (în SV), bucăți din tencuiala de ciment, unele văruite, bucăți de faianță, țevi de plastic, fragmente de azbociment. Spațiul către aleea principală este acoperit cu bitum în care, la un moment dat, a fost săpat un șanț.

C29 – clădire orientată E–V, din sectorul vestic. A aparținut fostei fabrici de confecții, denumită Calypso după 1989. Pereții s-au păstrat până la nivelul cornișei. Un șir de patru ferestre în peretele de N, tencuit cu cenușiu-albăstrui peste gălbui și cu un brâu fațetat. Peretele de V este prăbușit. Este realizat din cărămizi dispuse pe două rânduri. Un culoar vopsit în verde străbate clădirea de la E–V. În stânga și în dreapta acestuia se înșiră încăperi zugrăvite cu gălbui, apoi verde, apoi alb. Scara de acces dinspre șosea are treptele acoperite de plăci de gresie. Peretele de E s-a păstrat până la cornișă. Fabrica nu aparținea penitenciarului, fiind, conform unor localnici, „loc de muncă, nu de detenție". Dimpotrivă, alți localnici susțin că fabrica producea pentru pușcărie și armată (uniforme, pufoaice, salopete vătuite). În fabrică munceau cca 2000 de deținuți cu pedepse mari (Iancu 2017, p. 14). După 1977, când penitenciarul a fost închis, fabrica ar fi fost preluată de o directoare care a orientat producția către exterior. Apoi, fabrica a fost cumpărată de un român și un evreu.

C30 – sectorul vestic, la V de C22. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată E–V. În jumătatea de N, dărâmătura este constituită din cărămizi, azbociment, tencuială albă peste brun, un cablu-cordon electric de culoare verde, cu doi conductori de aluminiu. În jumătatea de S, apar câteva cărămizi răspândite printre BCA. Aici sunt vizibile și mici porțiuni din șapă.

C31–32 – construcții adâncite din sectorul vestic. Potrivit informațiilor oferite de localnici, aici ar fi fost beciurile penitenciarului. În schița întocmită de Adrian Brișcă în anul 1955, „beciurile de cartofi" sunt consemnate la capătul unei structuri orientate E–V care mai cuprindea biroul tehnic și magazia alimentară. Beciul C31 este orientat N–S. Pereții sunt căptușiți cu cărămidă. În partea de NE, peretele este căptușit cu bolovani. Soclul peretelui este din pietre acoperite cu un strat de smoală, suprapus la rândul lui de ciment. În colțul de NV s-au conservat cinci trepte ale unei scări. În interiorul beciului s-au prăbușit pereții din cărămidă, bucăți din șapă, tencuială gălbuie (acoperită de var). Beciul C32 este lipit de C31. În jumătatea de N, cele trei laturi ale beciului sunt mărginite de șapte stâlpi din cărămidă tencuiți cu ciment. Fragmente din altfel de stâlpi sunt prăbușite în interiorul beciului.

C33 – platformă de ciment conservată pe o proprietate privată aflată în spațiul fostului penitenciar. Potrivit unor localnici, construcțiile aflate pe această proprietate (C33–C44, C51–C53) au intrat în componența Cooperativei Viitorul, „ruptă din lagăr".

C34–C44 – vezi C33.

C45 – construcție din sectorul vestic. Aflată imediat lângă gardul proprietății private, dispusă paralel cu C43, conservată în cuprinsul acesteia. Pereții sunt ridicați din cărămidă pe un soclu din același material. Din clădire se recunoaște doar un perete interior, dintr-un rând de cărămizi. Dărâmătura era constituită din fragmente de pereți, cu cărămizile lipite cu mortar, plăci de azbociment fragmentare din structura acoperișului, fire de la instalația electrică, bucăți de tencuială gălbuie. O cărămidă are ștampilă „841". Mai ales în capătul de N sunt vizibile fragmente din șapă cu „scliviseală".

C46 – construcție din sectorul vestic, separată de un gard de clădirea C52 conservată pe proprietatea privată din cuprinsul spațiului atribuit fostei colonii de muncă. Dărâmătura acoperă șapa de ciment și un perete interior din cărămizi celulare. Acesta, împreună cu plăcile de gresie din capătul de sud, relevă o acțiune de reamenajare a construcției.

C47 – sectorul vestic, la limita de NV a spațiului cercetat. Structură de beton vopsită la exterior cu gălbui și roșu.

C48 – sectorul vestic, la S de C47. O mică structură dreptunghiulară, orientată E–V. Peretele de N este din cărămidă celulară. În dărâmătură, fragmente de azbociment și cahle de culoare brună și verzuie.

C49 – sectorul vestic, către limita de V a spațiului cercetat. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată N–S. Este conservat colțul de NE, cu pereți din cărămidă celulară și grindă din beton. În partea de N, un perete din cărămizi celulare pe două rânduri, de care a fost lipit un perete din cărămizi. Un perete înalt, din zona intrării în clădire, este zugrăvit cu alb, apoi gălbui, apoi cenușiu. La exterior este decorat cu un brâu verde. Două fragmente dintr-un alt perete, din cărămidă, s-au păstrat în partea centrală a clădirii. În partea de S a clădirii, există șiruri de încăperi cu pereți dintr-un rând de cărămizi, orientați E–V. În dărâmătură, cărămizi celulare, cărămizi cu semne imprimate, cahle (printre care una cu ștampilă „Sibiu, România, STAS-1788-58"), azbociment, gresie de culoare brună, bucăți de tencuială de culoare maro-vișiniu. Imediat la N, un smochin.

C50 – sectorul vestic, la S de C46. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată E–V. Peretele de V este din cărămidă. Pe laturi, șir de stâlpi cu armătură, cu spațiul dintre ei umpluți cu cărămidă. Șapa a fost turnată peste un strat de pietre de calcar. Pe alocuri sunt răspândite cahle (două dintre ele ștampilate „RECORD-SIBIU, STAS-1798-58"), gresie cenușie și cărămizi cu semne imprimate. Cărămizi celulare și fragmente de azbociment în partea centrală a clădirii. În colțul de SV, urme ale unei sobe prăbușite: cahle, cărămizi cu semne imprimate.

C51–C53 – vezi C33.

C54 – clădire cu tavan plat, posibil cu beci, aflată la E de drumul de acces pe proprietatea privată. Inițial, forma o singură clădire împreună cu C57. Ulterior, într-un moment neprecizat, partea de E a clădirii a fost demolată.

C55 – construcție din sectorul vestic, la S de C50, de formă dreptunghiulară, orientată E–V. Clădirea este împărțită în trei încăperi, limitele fiind marcate de stâlpi din cărămidă. În colțul de SV s-a conservat un rest de sobă, din cahle maro cu model. În partea de V a construcției, șapa din ciment turnat în plăci este acoperită de bucăți din pereții prăbușiți ai sobei (cărămizi și teracote), cărămizi din structura pereților, fragmente de țevi PVC. În partea centrală, pe șapă sunt răspândite câteva cărămizi cu semne imprimate și BCA. Partea de E este mai înaltă, cu șapa de ciment turnat în plăci. La S de C55 este o alee orientată E–V din ciment turnat în plăci.

C56 – sectorul vestic, la S de C55. Construcție de formă dreptunghiulară, orientată E–V. Zona din jurul colțului de NV a fost rasă până la nivelul bolovanilor din șanțul de fundație. Peste fundație a fost amenajat soclul din ciment peste care au fost ridicați pereții din cărămidă și BCA. Peste șapă (cu porțiuni „sclivisite" sau acoperite de gresie) sunt grămezi de beton, cărămizi celulare și BCA. Un perete orientat N–S separă partea de V de zona centrală a clădirii. Pereții din această zonă sunt din cărămidă celulară. Aici s-au conservat și două scări de acces. Partea de E a clădirii este mai înaltă. Fragmentele din peretele clădirii sunt decorate cu un brâu maro, similar cu cel de pe gardul fostei Cooperative.

C57 – sectorul vestic, în continuarea beciurilor C31–32. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. Un perete longitudinal împarte construcția în două părți. Jumătatea de V, cu tavan plat din ciment, aflată pe proprietatea privată (C54), a fost ocolită de acțiunea de demolare desfășurată de Armată. În partea de E, structura supraterană era ridicată peste un soclu de ciment acoperit cu carton smolit. Beciul propriu-zis avea pereții tencuiți cu ciment și era acoperit de o șapă.

C58 – structură adâncită cu pereții din ciment. Între C59 și C60.

C59 – sectorul vestic. Loc liber la E de C60, marcat de două șiruri de pomi. Este posibil ca acest spațiu să fi fost ocupat de o construcție rasă sau acoperită de gunoaie, printre care și bolovani proveniți, probabil, din soclu.

C60 – sectorul vestic, la limita de V a spațiului cercetat. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. S-a păstrat doar peretele de V, cu soclul din ciment și cărămizi. Este mărginită la E și V de câte un șir de arbuști.

C61 – structură adâncită cu pereții din ciment, la SV de colțul construcției C2. Probabil, un cămin de apă.

C62 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, la NE de C1. Probabil, un cămin de apă.

C63 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, lângă C62.

C64 – structură din ciment folosită, probabil, la instrucția militară. Sectorul estic, la E de C1 și la S de C62–63.

C65 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, la S de C64.

C66 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, la S de C65.

C67 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, la S de C66.

C68 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, între C13 și C14.

C69 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, între C13 și C14.

C70 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, între C13 și C14, la V de C68 și C69.

C71 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment („cămin de apă"). Sectorul estic, lângă colțul de SE al C8. În apropiere, un fir de culoare neagră pentru alimentarea generală.

C72 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, la N de C71.

C73 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, la N de C72.

C74 – structură adâncită, de formă pătrată, cu pereții din ciment. Sectorul estic, la N de C3.

C75 – sectorul estic, la N de C14, către limita spațiului fostului penitenciar. Platformă de ciment de formă rectangulară, orientată E–V. Pe platformă erau răspândite puține cărămizi celulare și un furtun de plastic de culoare neagră, cu dungi albastre.

C76 – două structuri din beton din sectorul estic, descoperite la S de C7.

C77 – sectorul vestic. Complex compus dintr-un altar, o fântână arteziană de formă circulară înconjurată de bănci (lemn peste stâlpi de ciment), alei mărginite de borduri. Potrivit informațiilor oferite de localnici, spațiul a fost amenajat după 1989.

C78 – structură din beton de formă octogonală în plan, cu pereți groși fățuiți cu ciment fin și vopsit cu gălbui. Marginea superioară și baza sunt decorate cu un brâu albastru. La S, o structură dreptunghiulară din beton, cu două țevi de metal în peretele de S. Un cămin de apă la V. Bazinul este amenajat la limita de N a platoului. Potrivit informațiilor oferite de un localnic, fost gardian la penitenciarul de drept comun, bazinul și platoul au fost amenajate în „perioada veche, a lagărului".

C79 – paralelă cu C20, la E. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. În colțul de NE s-au conservat părți din pereți ridicați din cărămidă. Dărâmătura este constituită din cărămizi celulare, cărămizi, bucăți de tencuială albă, un cablu-cordon electric de culoare verde, cu doi conductori de aluminiu, o țeavă PVC.

C80 – sectorul estic, paralelă cu C8, la V. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. La N, platformă cu bordură și perete din ciment, acoperită de fragmente de azbociment. O grămadă de BCA și bucăți de beton acoperă mici încăperi (closete) și o scară de acces.

C81 – construcție din sectorul vestic. Este o structură adâncită, cu pereții căptușiți cu pietre legate cu mortar.

Analogia cea mai apropiată o găsim în construcțiile C10 și C15 din spațiul atribuit fostei colonii de muncă forțată de la Galeșu (Dragoman *et alii* 2018, p. 281).

C82 – construcție din sectorul vestic, la E de C81. Bazin circular din beton, asemănător cu construcția C29 din spațiul atribuit fostei colonii de muncă forțată de la Galeșu (Dragoman *et alii* 2016, p. 204 fig. 6; 208 fig. 8; Dragoman *et alii* 2018, p. 281).

C83 – sectorul vestic, în capătul de N al C49. Platformă de ciment cu bordură acoperită de carton smolit, formă dreptunghiulară, orientată E–V. O structură dreptunghiulară adâncită în platformă. În jumătatea de V, șapa cu „scliviseală" este turnată peste un strat de cărămizi. La marginea de V, grinzi de cărămizi acoperite de faianță, grinzi de ciment și fragmente de azbociment.

C84 – sectorul vestic, la N de C50. Construcție dreptunghiulară, orientată E–V. Peretele de V a fost ridicat pe un soclu de piatră. Aici sunt prăbușite peste șapa turnată în plăci, cu „scliviseală", cărămizi, cărămizi celulare, fragmente de azbociment. Stâlpi cu fier-beton pe latura de E și în zona centrală. Un cămin de apă lângă colțul de NV al clădirii.

C85 – sectorul vestic, la N de C84. Construcție dreptunghiulară, orientată E–V. O platformă de ciment, probabil cu tavan de azbociment, în zona colțului de SV. Peretele de S este decorat cu brâu brun-vișiniu. Este vizibilă și scara de acces în clădire, în zona colțului de SV. Un stâlp cu fier-beton în peretele de E, din cărămizi, zidite peste un soclu. Peste șapă sunt răspândite cărămizi și bucăți de tencuială verzuie.

C86 – sectorul vestic, la N de C85. Construcție dreptunghiulară, orientată N–S. Peretele de S a fost ras până la nivelul bolovanilor din șanțul de fundație. Peste aceștia a fost turnat un strat de ciment acoperit de carton smolit. Soclul de piatră este vopsit în vișiniu, cu un decor asemănător celui de pe gardul fostei cooperative. O încăpere din partea de SV are podeaua acoperită de gresie cenușie. Este mărginită la E de cărămizi din structura peretelui prăbușit. În zona centrală, un perete interior, orientat E–V, dintr-un rând de cărămizi, mărginește un spațiu al podelei acoperit cu gresie roz. În colțul de NV, peste șapa „sclivisită" erau răspândite bucăți de șamotă, cărămizi, dintre care una cu ștampilă „ILA". Construcțiile C85 și C86 au o platformă de ciment comună.

C87 – sectorul vestic, la NV de C86. Construcție dreptunghiulară, orientată E–V, cu pereți despărțitori orientați N–S. În dărâmătură, gresie și cărămizi. Un puț circular la S de construcție.

C88 – construcție din sectorul vestic, la V de C30. Structură adâncită cu pereții tencuiți cu ciment, amenajat într-o platformă turnată în plăci. Este asemănătoare cu o structură (rezervor) cercetată în clădirea C20 de la Galeșu (Dragoman *et alii* 2016, p. 212 fig. 15; p. 212 fig. 22; Dragoman *et alii* 2018, p. 281, 285 fig. 18).

C89 – sectorul vestic, lângă colțul de NV al C56. Construcție dreptunghiulară, orientată E–V. Spre V, o platformă de beton acoperită de cărămizi și bucăți de tencuială albă. Lângă peretele de V, un fragment masiv de beton. O alee de beton unește C89 de C49 și C56.

C90 – sectorul vestic, limita de V a spațiului cercetat, la N de C60. Un zid orientat E–V, din cărămizi celulare ridicate pe un soclu de ciment.

C91 – sectorul vestic, la V de C55. Construcție dreptunghiulară de mici dimensiuni, orientată E–V, cu pereți din cărămidă acoperiți cu faianță. Peretele de V este decorat cu brâu vișiniu, similar cu decorul de pe gardul fostei cooperative.

C92 – sectorul vestic, la S de C91. Structură adâncită de formă dreptunghiulară, orientată E–V. Pereții sunt căptușiți cu beton. Construcțiile C91 și C92 sunt separate de șiruri de plante ornamentale.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

SERIE NOUĂ
NR. XIX, 2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Colegiul de redacție

Dr. **STEFAN ALEXANDROV** (National Institute of Archaeology and Museum, Sofia), Dr. **SANDA BALESCU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France), Dr. **CONSTANTIN BĂJENARU** (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța), Dr. **RADU BĂJENARU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **LUMINIȚA BEJENARU** (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași; Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Prof. Dr. **CLIVE BONSALL** (University of Edinburgh, U.K.), Prof. Dr. **NIKOLAUS BOROFFKA** (Deutsches Archäologisches Institut – Eurasien Abteilung, Berlin, Germany), Dr. **PIERRE DUPONT** (Université de Lyon, CNRS, France), Dr. **UWE FIEDLER** (Berlin, Germany), Dr. **RADU HARHOIU** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **DOMINIC MOREAU** (Université de Lille, Centre de recherche HALMA-UMR 8164, France), Dr. **EUGEN NICOLAE** (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București), Dr. **CORIOLAN OPREANU** (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), Prof. Dr. **ANNIE RENOUX** (Université du Maine, Le Mans), Dr. **ALEXANDER RUBEL** (Institutul de Arheologie, Iași), Dr. **VIORICA RUSU-BOLINDEȚ** (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Dr. **ANGELA SIMALCSIK** (Centrul de Antropologie „Olga Necrasov" al Academiei Române - Filiala Iași), Academician **VICTOR SPINEI** (Institutul de Arheologie, Iași), Prof. Dr. **ERIK TRINKAUS** (Department of Anthropology, Washington University), Prof. Dr. **ALAIN TUFFREAU** (Université des Sciences et Technologies de Lille, Laboratoire de Préhistoire et Quaternaire, CNRS, France)

Comitetul de redacție

ROXANA DOBRESCU – redactor şef
ADRIAN IONIȚĂ – redactor-şef adjunct

IRINA ACHIM, ADINA BORONEANȚ, MIRCEA DABÎCA, ADRIAN DOBOȘ, RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, ANDREI MĂGUREANU, LIANA OȚA, ADRIANA PANAITE, DANIEL SPÂNU, VLAD VINTILĂ ZIRRA – membri

RALUCA KOGĂLNICEANU – secretar de redacție

RALUCA KOGĂLNICEANU, OFELIA COȘMAN – prelucrare ilustrație şi aşezare în pagină
PIERRE DUPONT (limba franceză)**, ROXANA DOBRESCU** (limba franceză)**, CLIVE BONSALL** (limba engleză)**, ADINA BORONEANȚ** (limba engleză) – consultanți limbi străine
ROMEO CÎRJAN – design copertă

www.mcajournal.ro
Orice corespondență se va trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. Henri Coandă nr. 11, 010667 București, tel./fax 4021 212 88 62 şi iab.redactie@gmail.ro.

Toate lucrările publicate în revista *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt recenzate de specialiști în domeniu.
(peer-reviewed journal)
Revista *Materiale* şi *Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:
Pers*é*e, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO şi DOAJ.

Redactori Editura Academiei Române: **ADRIAN MIRCEA DOBRE, CĂTĂLINA VOICAN**
Tehnoredactor Editura Academiei Române: **MARIANA MOCANU**

Revista se poate procura contracost la sediul EDITURII ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; tel. 4021-318 8146, 4021-318 8106, Fax 4021-318 2444, e-mail: edacad@ear.ro, periodice@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, București, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, 4021-210 6787, Tel.: 0311 044 668, e-mail: office@orionpress.ro.

S.C.MANPRESS DISTRIBUTION S.R.L. , Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301-302, sector 1, București, România, tel./fax: 4021-314 6339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com.

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com.

© 2023, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

NEOLITIC / NÉOLITHIQUE / NEOLITHIC

Senica ȚURCANU, Adela KOVÁCS
Southern connections. Metamorphosis of a particular type of anthropomorphic vessels in the area of the Cucuteni civilization 5

EPOCA FIERULUI / L'ÂGE DU FER / IRON AGE

Costin-Alexandru ȘENDROIU
Analiza antropologică a depunerilor funerare de la Orlea 25
Anthropological analysis of the funerary depositions at Orlea
Daniel SPÂNU
Restituiri. Două mici tezaure descoperite la Poiana în campania 1949..... 37
Restitutions. Two small jewellery hoards discovered at Poiana in during the 1949 campaign

EPOCA GREACĂ / ÉPOQUE GRECQUE / GREEK PERIOD

Pierre DUPONT
Determination of origin of transport amphorae of Heraclean type: lab reassessment of their recent reallocation to Apollonia Pontica 55

EPOCA ROMANĂ / ÉPOQUE ROMAINE/ ROMAN PERIOD

Ionuț BOCAN, Mircea DABÎCA
Lămpile de la Histria. I. Lămpi romane timpurii din *Sectorul Sud* al cetății Histria..... 61
The lamps from Histria. I. Early Roman lamps from *Sector Sud* at Histria
Bianca-Elena GRIGORAȘ, Adriana PANAITE
Drinking vessels from Tropaeum Traiani (2nd – 7th centuries AD)..... 79
Ciprian CREȚU
The mortuary treatment of children in Late Roman/Early Byzantine (L)Ibida (4th – 6th Centuries AD)..... 99

EPOCA MIGRAŢIILOR / ÉPOQUE DES MIGRATIONS / MIGRATIONS PERIOD

Erwin GÁLL, Florin MĂRGINEAN, Mihály Huba HŐGYES, Gabriel VASILE
Pedeapsă după moarte? Cazul mormântului 239 de la Pecica – *Situl 15*..... 113
Death punishment? The case of burial 239 from Pecica – *Site 15*

EPOCA MEDIEVALĂ / ÉPOQUE MÉDIEVALE / MIDDLE AGES

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Mihai Claudiu NĂSTASE
Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – *Strada Calea Domnească nr. 192* 131
Preventive excavations in the medieval town of Târgoviște – *192 Calea Domnească St.*

Gabriel VASILE
A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics 155
Daniela MARCU ISTRATE, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ, Vasile Paul SCROBOTĂ
Cercetări arheologice la biserica mare din cetatea Aiudului. II: exteriorul bisericii 177
Archaeological excavations at the big church from the fortress of Aiud. II: the exterior of the church

EPOCA CONTEMPORANĂ / ÉPOQUE CONTEMPORAINE / CONTEMPORARY PERIOD

Radu-Alexandru DRAGOMAN, Sorin OANŢĂ-MARGHITU, Cătălin I. NICOLAE, Mihai FLOREA
Cercetări arheologice în fosta colonie de muncă forţată din perioada comunistă de la Peninsula, canalul Dunăre – Marea Neagră 217
Archaeological excavations in the former communist forced-labour camp from Peninsula, the Danube – Black Sea canal

RECENZII / COMPTES RENDUS / BOOK REVIEWS

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3 (*Cristian Eduard Ștefan*) 245
Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853 (*Radu-Alexandru Dragoman*) 246

Abrevieri / Abréviations / Abbreviations 251

Valeriu Sîrbu, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Ștefan (eds.), *Hidden Landscapes. The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2022, 429 de pagini, ISBN 978-606-537-583-3

Editura Cetatea de Scaun ne propune un volum foarte interesant, apărut sub egida Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, realizat integral în limba engleză. Așa cum ne informează editorii în *Forward*, volumul este, în principal, rodul eforturilor colegilor implicați în proiectul HiLands, finanțat în cadrul Planului Național de Cercetare, Dezvoltare și Inovare (PNCDI III) susținut financiar de UEFISCDI.

Volumul este structurat în patru secțiuni: I. Preliminaries. From Theory to Practice; II. Living in the Highlands; III. Fingerprinting Mountain Roads; IV. Crossing the Mountains. Roads, Borders, Battlefields.

Prima secțiune cuprinde trei studii. Primul dintre ele, scris de D. Ștefan și M.-M. Ștefan, *For an archaeology of the Highlands*, ne introduce într-un subiect mai puțin familiar în cercetarea din România, și anume arheologia spațiului montan. Foarte interesantă aici ni se pare abordarea diacronică a temei, dar și contribuția esențială a abordării care implică LiDAR în zonele împădurite, unde accesul la informații este limitat. Cel de-al doilea, intitulat *A Geographic Journey through the South-Eastern Carpathians*, le aparține lui G. Murătoreanu și lui D. Ștefan și este o binevenită discuție despre relieful și geologia Carpaților, în aria lor sud-estică. Fără îndoială că aceste aspecte au influențat viața oamenilor din cele mai vechi timpuri și, implicit, și exprimarea lor culturală, atât prin urmele materiale, cât și prin cele care astăzi nu se mai văd. Al treilea studiu, *Scent of Archaeology on the roads in the heart of Europe, in the eve of Enlightment: sites and sights on the Visconti's* Mappa della Transiluania *(1699)*, este scris de D. Măndescu și V. Sîrbu și explorează o foarte interesantă sursă de cartare a drumurilor vechi și a monumentelor romane din Transilvania, Banat, Oltenia, Muntenia și Serbia. Printre altele, sunt de notat aici Micia, Jidova sau Podul lui Traian de la Drobeta. Deși creatorul este Morando Visconti, se pare că el a avut mai multe surse de inspirație, pe care autorii încearcă să le descopere în acest studiu.

A doua secțiune debutează cu contribuția *First humans in the South-Eastern Carpathians. Mountains and Caves*, fiind un efort colectiv al autorilor M. Cosac, G. Murătoreanu, D. Ștefan și D. L. Buzea. O serie de peșteri din zona Vârghișului, cu urme de activitate umană străveche (Middle Paleolithic), sunt discutate aici, aportul LiDar dovedindu-se, din nou, esențial. A doua contribuție, *Gumelnița/Stoicani-Aldeni Culture in the Curvature Subcarpathians – influences, contacts, links and channels of communication with the Cucuteni area*, îi aparține lui D. Garvăn și este o interesantă sinteză referitoare la relațiile comunităților eneolitice din zonă cu cele aparținând culturii Cucuteni. Ceramica de tip Cucuteni descoperită în siturile Gumelnița/Stoicani-Aldeni din zonă este foarte utilă atât în ceea ce privește problemele cronologiei relative, cât și în stabilirea unor eventuale căi de comunicație între comunitățile respective, eventuale relații de exogamie, etc. Al treilea studiu, intitulat *High life in the Early Bronze Age. A few Notes on the Cultural Landscape of the Curvature Carpathians*, este scris de R. Munteanu și abordează unitatea culturală din bronzul timpuriu în zona cuprinsă între sud-estul Transilvaniei și Subcarpații Buzăului, unitate care poate fi desemnată cu sigla *Schenckenberg culture*. Autoarea demontează cu argumente solide anterior postulata posterioritate a descoperirilor din bronzul timpuriu din Subcarpații Buzăului față de cele din sud-estul Transilvaniei, pledând pentru o unitate culturală specifică zonelor montane. Al patrulea studiu, *The Păuleni-Ciuc – Dâmbul Cetății fortified site at the crossroad of trans-mountain connection routes: the dynamics of cultural diversity, interplay, ritual and power in the Southeast Carpathian Region from ca. 4500 BC to 350 AD*, este rodul efortului colectiv al autorilor V. Kavruk, D. Buzea, J. Puskás și D. Ștefan și ne prezintă o sinteză a cercetărilor din așezarea multistratificată de la Păuleni-Ciuc. Situl a fost ocupat în perioadele Cucuteni-Ariușd, Coțofeni, Jigodin, Ciomortan, Wietenberg, a doua epocă a fierului și în perioada romană. Foarte importante sunt observațiile de natură stratigrafică, prospecțiunile geomagnetice, descoperirea unor elemente de îngrădire/fortificație, dar și lotul de date radiometrice. Mormintele de epoca bronzului și elementele de cultură materială, precum și discuția generală privind încadrarea sitului în rețelele regionale și trans-regionale, pentru fiecare epocă în parte, umplu un gol important în arheologia zonei respective.

A treia secțiune cuprinde trei descoperiri monetare, prima dintre ele aparținându-le autorilor T. Isvoranu, L.-O. Savu și V. Sîrbu (*The Dyrrhachium Drachmas Hoard discovered at Ormeniș, Brașov County*) și ne prezintă un tezaur alcătuit din 249 de monede din secolul I BC descoperit într-o zonă aflată la cca 5 km sud-est de fortificația dacică de la Tipia Ormenișului. Acestea au fost emise sub autoritatea Imperiului Roman în contextul marelui aflux de monede din argint din anii 75–70/65 BC în aria nord-danbiană. Al doilea studiu, intitulat *The Hoard of Silver Jewellery and Coins discovered at Cândești, Buzău County*, este scris de S. Matei și T. Isvoranu și ne prezintă un mic tezaur alcătuit din trei podoabe de argint (o brățară, o fibulă și un fragment de de inel spiralic) și 19 denari romani republicani. Datarea lui posibilă a fost pasată în epoca augusteică, adăugându-se altor 10 descoperiri de acest tip de pe teritoriul României. Al treilea studiu, *The inventory of coin finds from the area of Curvature Carpathians (14th–18th century)*, îi aparține lui A. Vîlcu și sintetizează informațiile despre monedele din intervalul secolelor

XIV–XVIII dintre Oituz și Valea Prahovei. Plaja monetară este destul de diversă, de la monede bizantine și groși moldovenești până la accele otomane (autentice sau false), groși polonezi, taleri sau denari ungurești.

A patra secțiune conține șase studii, primul dintre ele fiind scris de A. Popa (*From* Angvstia *to* Cvmidava*. The Eastern Frontier of Roman Dacia and the mountain passes in the area of the Curvature Carpathians (I). Case study: The Oituz Pass*). Autorul analizează rolul important al pasului Oituz în sistemul defensiv al Imperiului Roman. Este discutată posibilitatea existenței unui drum roman care să lege sud-estul Transilvaniei de regiunea Dunării de Jos prin pasul Oituz, dar și mutarea interesului către pasul Buzău în perioada migrațiilor. Al doilea studiu, *From the sea to the mountain through the fords of the Danube. On the (Roman) Road through Southern Moldavia* (C. Croitoru) este o binevenită sinteză a informațiilor despre sistemul de drumuri romane care legau fortificațiile din sudul Moldovei. Al treilea studiu, foarte consistent și excelent documentat este scris de E. S. Teodor (*A frontier road crossing the southern Carpathians. The upper part of* Limes Transalutanus). Autorul combină o serie de date și informații (LiDAR, DTM, hărți vechi) cu o intensă activitate în teren pentru a ne crea un tablou cât mai veridic al zonei superioare din LIMES TRANSLAUTANUS. Al patrulea studiu, *High Mountain Pathways in Southern Carpathians, around Bran Pass*, îi are ca autori pe E. S. Teodor și A. Panait și completează informațiile despre rolul important jucat de pasul Rucăr–Bran de-a lungul istoriei, inclusiv în formarea statului medieval al Țării Românești. Una din concluziile interesante a fost aceea că în aceste locuri sunt mai bine cunoscute comunitățile preistorice decât cele medievale, deaorece arheologia medievală se concentrează pe studiul orașelor. I. Cândea este autorul celui de-al cincilea studiu, intitulat *The Byzantine Military Campaign of 1166 in the Formation of the Danube-Curvature Carpathians Corridor*. Pornind de la un text al cronicarului bizantin Kinnamos, autorul ne propune ipoteza conform căreia drumul urmat de armata bizantină contra ungurilor în 1166 este viitorul drum al Brăilei, de-a lungul văii Buzăului. Ultimul studiu din această secțiune, scris de E. S. Teodor și R. Bolba (*Mountain Passes and Battlefields: Rucăr-Bran corridor*), tratează urmele lăsate de evenimentele Primului Război Mondial în zona culoarului Rucăr-Bran. Acest subiect foarte interesant, mai puțin analizat în arheologia românească, este foarte bine acoperit de către cei doi autori, fiind coroborate o serie de elemente precum LiDAR, GIS, detecția de metale, planuri de bătălie, planurile unor fortificații, etc.

Volumul prezentat aici conține studii valoroase, cu subiecte foarte interesante și care ne prezintă cercetări în cheie modernă, în acord cu arheologia europeană și mondială. Un mare plus este prezentarea lor în limba engleză, ceea ce le face accesibile și cercetătorilor de peste hotare. Toate ilustrațiile sunt de foarte bună calitate, color, ceea ce vine să completeze în mod fericit textele studiilor. Considerăm că diseminarea proiectului HiLands este o reușită deplină și recomandăm cu căldură lecturarea acestui volum colegilor noștri interesați de arheologia montană și nu numai.

Cristian Eduard Ștefan
Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan",
Academia Română, București, România
cristarh_1978@yahoo.com

Roxana-Talida Roman, *The Edge of Europe. Heritage, Landscape and Conflict Archaeology: First World War Material Culture in Romanian Conflictual Landscapes*, BAR International Series 2987, Oxford, 2020, BAR Publishing, 243 p., 180 figs., 5 tables, ISBN 9781407356853

The archaeology of the First World War is today a well individualized field of research within the discipline in general and within conflict archaeology in particular, covering frontline areas both in Europe (*e.g.* Saunders 2010) and the Near East (*e.g.* Saunders 2020). While, for a long time, archaeological investigations focused almost exclusively on the Western Front, considerably less on northern Italy or Gallipoli, and hardly at all on the Eastern Front (*cf.* Saunders 2010, p. 202), recently the research has also extended to conflict landscapes in Central and Eastern European countries, for example in Slovenia, Poland or Slovakia (*e.g.* Košir *et alii* 2019). In the particular case of Romanian archaeology, we encounter a somehow different attitude. Most Romanian archaeologists perceive the materiality of the recent or contemporary past (including the material traces associated with the world wars) as not belonging to the field of archaeology, leaving its study to other disciplines. In this context, the volume by Roxana-Talida Roman, published in the well-known British Archaeological Reports series, stands out as the first extensive, book-size treatment of the significance of the First World War heritage on the current territory of Romania. The volume brings to the reader's attention a segment of the Eastern Front – that of the Prislop Pass (1,416 m a.s.l.), connecting the regions of Maramureș and Bukovina from present-day northern Romania, but at the time of the First War World part of the Austro-Hungarian Empire, bordering the Russian Empire. The appreciation of Roman's work is clearly expressed both on the back cover of the book and on the publisher's website: 'This is a critically important contribution to conflict archaeology and First World War studies (Professor Nicholas Saunders, University of Bristol)'; 'The quality of this research is of great significance archaeologically in examining the Eastern Front during the Great War (peer reviewer)' (https://www.barpublishing.com/the-edge-of-europe.-heritage-landscape-and-conflict-archaeology.html; accessed:

August 10th, 2023). In addition, for the book published at BAR, Roman was awarded the Society for Romanian Studies prize in 2021. However, in contrast with this positive image, I will argue that an analysis of the author's discourse in relation to the archaeological publications on the subject sheds a completely different light on Roman's book.

As stated in the introduction (Chapter 1), the main aim of the research 'was to explore the significance and relevance of Romanian WWI sites as places of remembrance and heritage' (p. 3). As a result, the key segment of the entire work is Chapter 5, a gazetteer of First World War sites in the Prislop Pass area, Maramureș County. According to Roman, the research in the Prislop Pass (designed as a pilot study), can be taken as a model for areas belonging to other countries or associated with other conflicts (p. 2, 180). All the other chapters revolve around Chapter 5, aiming to contribute to a finer contextualization and evaluation of the results obtained during the surveys undertaken in the Prislop Pass: Chapter 2 situates Roman's own approach within the international archaeological research on First World War; Chapter 3 discusses the methodology used in approaching the First World War sites in the Prislop Pass; Chapter 4 presents the Prislop Pass in the historical context of the First World War; Chapters 6 and 7 provide an assessment of the First World War sites in the Prislop Pass area in relation to national and international heritage policies respectively; last but not least, in the conclusions (Chapter 8), the importance of the First World War heritage in the Prislop Pass area is affirmed:

> 'the Prislop Pass conflictual landscape holds undeniable national and international heritage value both in terms of physical preservation and in terms of mapping on the memorial-historical record. The war sites demonstrate heritage and remembrance value, meeting heritage criteria on account of their preservation state, rarity, authenticity, research potential, embedded war knowledge and historical-memorial functions.' (p. 180)

I mostly agree with Roman's general conclusion, even if I find it somehow too bureaucratic in spirit. However, it is the discourse about her surveys in the Prislop Pass area that I regard as truly problematic and this primarily from an ethical point of view.

In the methodology chapter of the book (Chapter 3) Roman states that she chose this area as a case study 'due to the existence of representative war remains [...]. This zone still preserves visible bunkers and earth works, a military road, remains of historical buildings, a military cemetery and common graves' (p. 21). According to Roman, her approach went through several successive stages: (1) archival research in order to determine the historical value of the sites; (2) a preliminary mapping of the sites based on historical maps, topographical maps and aerial photographs, a stage in which the archival research contributed to the exact location of some of the vestiges; (3) based on the first two stages, Roman selected a specific area for the actual field research. This area has been divided into three sectors not only to illustrate the diversity, extent and complexity of the material remains, but also for practical reasons: 'the huge amount of materials spread over an impressively large area needed to be covered by *one person* in a limited time-frame' (p. 23, my emphasis). Roman's narrative presents her fieldwork as the result of a solitary original effort, but this image is far from the truth.

In fact, the first archaeological surveys in the Prislop Pass area started in 2014 (after a preliminary survey carried out in 2012) in the framework of the project *An Archaeology of the Mountains in Maramureș, Romania* (hereinafter: AMM) initiated and coordinated by Dan Pop (Maramureș County Museum of History and Archaeology, Baia Mare) and by the author of this review[1] . The project continued until 2022 despite interruptions caused by limited and intermittent funding, the changing personal commitments of the team members, the instability of institutional policies, and the restrictions during the COVID-19 pandemic. Since the preliminary phase of the AMM project (2012), the materiality of the recent and contemporary past has been one of the main objectives, as highlighted already in the very first published report:

> 'We think that archaeological research does not have to operate with chronological fractures and, therefore, all categories of material culture, however "modest", not only those classified as "heritage", and regardless of the time period they belong to, are worth equal attention. Consequently, ruins or remains of events from the recent or contemporary past should also be taken into consideration.' (Dragoman *et alii* 2012, p. 219 – my translation; see also Dragoman *et alii* 2018, p. 64)

In addition, at the end of the 2015 report we pleaded for the legal protection of the vestiges of the two world wars in the Prislop Pass:

> 'Regarding the material traces from the recent past, a repertory of the vestiges associated with the war should be made and a series of archaeological excavations should be carried out in different structures – buildings, bunkers and casemates, trenches, etc. [...] Unfortunately, in Romania, the ruins of the two world wars have been overlooked by archaeological research and heritage policies, and the current legislation does not include them in the category of archaeological or historical sites and monuments; therefore, we consider necessary to amend the legislation in order to protect such

[1] After the beginning of the project, Bogdan Bobînă (at that time an employee of the Maramureș County Museum of History and Archaeology, Baia Mare) was also co-opted among the coordinators, but he later left the project.

> ruins as well.' (Dragoman *et alii* 2015, p. 205 – my translation)

During all our archaeological surveys, we documented material remains of the First and Second World Wars (buildings, casemates, bunkers, earthworks) and collected pieces of ammunition. Given the density and extent of these material traces, the team members decided to document the conflict landscape through aerial photographs taken with the drone and to select from each category of vestiges a few representative structures or ensembles of structures to be documented in detail. Some of the documented structures were included in the preliminary reports (Dragoman *et alii* 2012, p. 221-222, and fig. 11; Dragoman *et alii* 2015, p. 198, 200-202, 204, and fig. 3, 8-20, 27; Dragoman *et alii* 2017, p. 79, 81, 82, and fig. 1, 9-10, 15, 19), as well as in a poetic essay titled 'Archaeological Epilogue to Doctor Zhivago's Diary' (Dragoman 2015). All these texts were published in Romanian in the *Marmatia* journal (published by the Maramureș County Museum of History and Archaeology, Baia Mare), but another text, in which the material traces from the two world wars were also mentioned, was published in English in a volume dedicated to the archaeology of mountains (Dragoman *et alii* 2018, p. 64, 71-74, 77).

These archaeological surveys were not unknown to Roman. In 2016 she joined the AMM project (see Dragoman *et alii* 2017, p. 82, and fig. 5), being granted the use of a part of the project's results concerning the materiality of the two world wars for her PhD thesis (submitted to the University of Birmingham in 2019 and published in the form under review here). The study-area in Roman's book is quite the same as that covered by the surveys carried out within the AMM project. Moreover, most of the structures presented in Chapter 5 of the book are the same as those documented by the AMM project, as can be seen by comparing the said chapter with the aforementioned texts. Last but not least, in her endeavour Roman was helped by some members of the team, as proven by a photo published in her book in which one of the project coordinators can be seen (fig. 105 on p. 89). It is true that Roman conducted research in the Prislop Pass area also outside the periods when the entire team was present on the ground, took her own photos, made her own descriptions, and published in her book more structures than we selected for the preliminary reports. However, it is astonishing that Roman makes no reference whatsoever to the AMM project and related publications, stating instead that her entire endeavour is the result of the work of a single person, arrogating to herself the selection of the Prislop Pass as a study-area and the first documentation of the material remains of the First World War in that region. Taking into account this deliberate silence, Roman's empathy towards past people and strongly asserted from the beginning of the book looks much more like a form of hypocrisy:

> 'For decades the land wore its scars with pride, honouring the memory of the fallen and listening to their silent voice in hope that one day it would arise to be heard. This poses a question: more than a century after the end of the Great War, if you could give voice to those who lost theirs, would you do it? If the earth itself reached to you and urged you to listen to its story, would you do it? Would you? I did, and that is why my research explores the significance of WWI sites.' (p. 1)

Concerned to give a voice to the past people through her book, Roman treated her own colleagues in the present and their work as being invisible.

Moreover, as indicated by the research carried out within the AMM project, the area of the Prislop Pass is a palimpsest, where vestiges of both world wars (as well as prehistoric materials) coexist. So far, we have identified three broad categories of structures: (1) earthworks (trenches, firing positions, individual shelters); (2) buildings made of stone masonry; and (3) concrete structures (bunkers). Earthworks were built during both world wars, but it is known that some of the First World War earthworks were reused in the Second World War; the stone buildings have remained in the local memory as ruins from the First World War; the bunkers form the largest category of structures after earthworks (see also Chapter 5 in Roman's book) and they most probably date from the Second World War, being part of the so-called Árpád fortified line, built by the Horthy regime. Without discussing the possible chronological differences between the types of structures, Roman treats them all in her book (bunkers included) as First World War heritage, mentioning only in passing the existence of the Árpád line and the restoration of some of the earthen structures during the Second World War (p. 21, 22, 138, 168, 177). This lack of caution might render the entire chapter on the region in the historical context of the First World War (Chapter 4) almost useless. But even if all the vestiges would definitely date from the First World War, the discussion in Chapter 4 would still be flawed with omissions. Although the military actions in the Prislop Pass were coordinated by the Austro-Hungarian and German armies, on the one hand, and the Russian army, on the other, Roman makes almost no use of the Hungarian, German or Russian historical sources (see her bibliography, p. 211–223). The only exception are the four books written by Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff (two titles), Ralph von Rango (one title) and Erich von Falkenhayn (one title), but even these are used without due mentioning of the pages where she got the information from.

We encounter the same type of omission in the case of another bibliographic category. Roman highlights the uniqueness of her approach over and over again as – for example – in the following paragraphs:

> 'While large-scale works have been conducted for the Western Front, in terms of memory and

memorialisation, we have little similar knowledge of the Eastern Front. The WWI Eastern Front also remains largely unexamined, both in terms of archaeological works and heritage studies, so that its capacity to inform us about the conflict remains unexplored.' (p. 2)

'The work constructs the first gazetteer of Romanian WWI sites and provides the first scientific investigation of the material culture of war adjacent to the Eastern Front.' (p. 3).

'There is a difference between the various WWI fronts in terms of study and understanding but, so far, there has been no research on the Eastern Front in terms of war heritage. The present work, therefore, aims to fill a gap in our understanding of the war. The Eastern Front remains archaeologically unapproached; hence there is no knowledge of the existent physical remains of war.' (p. 17)

'While large-scale works are widely available about the Western Front [...], the WWI Eastern Front remains largely unexamined from this perspective and its potential to inform us about the conflict therefore remains unexplored.' (p. 19)

'The state of Romanian war remains is representative of the situation at the Eastern Front where war sites are still largely neglected at official and academic levels as indicated by the lack of scientific studies conducted on remains of the conflict, the heritage status and the management of the war remains.' (p. 20)

'Chapter 2 emphasised that the Eastern Front remained mainly unapproached in terms of studies and archaeological works conducted on war remains, hence identifying a gap in WWI knowledge [...].' (p. 174)

'although a tendency to broaden the focus of WWI research beyond the limits of traditional approaches is forming internationally, the Eastern Front is still in need of receiving scientific attention and being re-integrated into WWI heritage.' (p. 174)

'Despite the growth in interest about WWI material culture, the Eastern Front has remained scientifically unapproached from this perspective, resulting in the lack of heritage recognition of identified war sites. [...] The work provided the first ever survey of WWI sites on the Eastern Front [...].' (p. 180)

'from the literature review it emerged that East-European war sites have neither been considered archaeologically nor in a heritage perspective, and there is a noticeable lack of studies regarding the Eastern Front in this regard.' (p. 181)

Through such statements, Roman gives the impression that in contrast to the intense archaeological research of the First World War conducted in Western Europe, in Central and Eastern European countries at large (not only in Romania) nothing or almost nothing has been done. It is true that First World War archaeology was born in the West, due to the pioneering work of Nicholas J. Saunders in particular (*e.g.* Saunders 2003; 2010). It is also true that in the countries of Central and Eastern Europe the First World War archaeology is not as developed and well individualized as in the West (considerable differences from country to country notwithstanding), but this does not mean that it is completely lacking. A case in point is the Polish archaeological literature regarding the material remains of the First World War. A number of Polish archaeologists dealt with battlefields (*e.g.* Zalewksa 2016; Zalewksa, Czarnecki 2019), war cemeteries (*e.g.* Piasecki 2017; Zalewska, Cyngot 2017; Zalewska, Kiarszys 2017; Zalewska *et alii* 2018), prisoner-of-war camps (*e.g.* Kobiałka 2018; Kobiałka *et alii* 2017a; 2017b; Kostyrko, Kobiałka 2019), objects (*e.g.* Zalewska *et alii* 2017), exhumations (*e.g.* Rogóż 2019), etc. Roman's book makes no reference to any work whatsoever written by Central and Eastern European archaeologists, all references being to Western publications, thus misleading the reader to believe that, prior to the publication of her book, for an archaeology of the First World War one could only refer to research carried out in the West and in the entire Central and Eastern Europe the interest for the material culture of the First World War was non-existent. I wonder how was it possible that the referees of BAR Publishing did not draw Roman's attention to such serious omissions?

Further, I would like to make one last comment. Roman's narrative is imbued with a modernist Eurocentric ideology which is visible right from the book title, *The Edge of Europe*: 'The Mountains of Maramureş are part of the county of Maramureş, situated in North Romania near the present border with Ukraine and marking the last frontier of the European Union' (p. 2). The choosing of the title and the phrase just cited indicate that Roman is projecting a contemporary political reality onto the past: First World War Europe is conflated with the present-day European Union, thus leaving the Russian Empire out of Europe, much the same as nowadays Ukraine and Russia are not part of the EU. But the main expression in the book of this modernist Eurocentric ideology is Roman's egocentric discourse about the novelty of her research on the First World War heritage in the Prislop Pass area, a discourse rooted in 'the paradigm of authorial individualism privileged by the epistemologies of the North [...]' (Santos 2018, p. 53). As Boaventura de Sousa Santos noted, 'In Western modernity, the concept of author implies notions such as originality, autonomy, and creativity. It is part of the same cluster of idealist philosophies that underlie modern

possessive individualism' (Santos 2018, p. 54). Radically different from an individualist researcher is what Santos calls the 'postabyssal researcher':

> 'Just like the craftsperson, the postabyssal researcher is humble; she is not obsessed with originality or authorship; as someone knowing-with (rather than knowing-about) she does not aspire to be a superauthor. She will never preach all by herself from the top of the mountain; she will rather work on the world's plains and hills while actively participating in relevant conversations and practices (she is a rearguard researcher). As also happens with the craftsperson, however, her respect for her tools and techniques is her point of departure for exerting her curiosity and creativity.' (Santos 2018, p. 148)

To conclude, although Roman has the merit of having argued in an extended manner for the relevance of a category of monuments long time neglected in Romania both by the official heritage policies and by archaeological research, I consider that the book deserves to be criticized for the lack of basic academic ethics, lack of consideration for the chronology of various types of structures from the First/Second World War, poor use of non-Romanian historical sources, incomplete archaeological bibliography, and ideological undertones.

Radu-Alexandru Dragoman
"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Romanian Academy, Bucharest, Romania;
al_dragoman@yahoo.com

REFERENCES

Dragoman 2015 – R.-A. Dragoman, *Epilog arheologic la jurnalul doctorului Jivago*, Marmatia 12, 2015, p. 235-252.

Dragoman *et alii* 2012 – A. Dragoman, D. Pop, B. Bobînă, C. Astaloş, *O arheologie a munţilor din Maramureş, România: preliminarii*, Marmatia 10/1, 2012, p. 217-232.

Dragoman *et alii* 2015 – R.-A. Dragoman, D. Pop, B. Bobînă, M. Ardeleanu, C. Şuteu, C. Astaloş, *O arheologie a munţilor din Maramureş, România: cercetările din 2014 şi 2015*, Marmatia 12, 2015, p. 197-234.

Dragoman *et alii* 2017 – R.-A. Dragoman, D. Pop, B. Bobînă, M. Ardeleanu, C. Şuteu, C. Astaloş, V. Săsăran, *O arheologie a munţilor din Maramureş, România: cercetările din 2016 şi 2017*, Marmatia 14, 2017, p. 77-102.

Dragoman *et alii* 2018 – R.-A. Dragoman, D. Pop, B. Bobînă, M. Ardeleanu, C. Şuteu, C. Astaloş, *An Archaeology of the Mountains in Maramureş, Romania: The Beginning of a Long-Term Project*, in: A. Pelisiak, M. Nowak, C. Astaloş (eds.), *People and the Mountains – Entering into the New Landscapes*, Oxford, 2018, p. 61-78.

Kobiałka 2018 – D. Kobiałka, *100 Years Later: The Dark Heritage of the Great War at a Prisoner-of-War Camp in Czersk, Poland*, Antiquity 92 (363), 2018, p. 772-787.

Kobiałka *et alii* 2017a – D. Kobiałka, M. Kostyrko, K. Kajda, *Inconspicuous and Forgotten Material Memories of the First World War: The Case of a POW Camp in Czersk, Poland*, in: A. Zalewska, J.M. Scott, G. Kiarszys (eds.), *The Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*, Warsaw – Szczecin, 2017, p. 23-39.

Kobiałka *et alii* 2017b – D. Kobiałka, M. Kostyrko, K. Kajda, *The Great War and its Landscapes Between Memory and Oblivion: The Case of Prisoner of War Camps in Tuchola and Czersk, Poland*, International Journal of Historical Archaeology 21, 2017, p. 134-151.

Kostyrko, Kobiałka 2019 – M. Kostyrko, D. Kobiałka, *Searching for Remains of the Great War – Prisoner of War Camps in Poland in Perspective of Aerial Prospection*, AARGnews 58, 2019, p. 33-43.

Košir *et alii* 2019 – U. Košir, M. Črešnar, D. Mlekuž (eds.), *Rediscovering the Great War: Archaeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*, London and New York, 2019.

Piasecki 2017 – K. Piasecki, *Pamięć Wielkiej Wojny. Cmentarze wojenne z I wojny światowej w Puszczy Kozienickiej i Stromieckiej*, in: W. Borkowski, W. Brzeziński, J. Wysocki (eds.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska 5. Dziedzictwo militarne*, Archaeologica Hereditas 9, Warszawa, 2017, p. 315-323.

Rogóż 2019 – J. Rogóż, *First World War Exhumations at Zdziary (South-East Poland): An Anthropological Perspective on Soldiers's Mass Graves*, in: U. Košir, M. Črešnar, D. Mlekuž (eds.), *Rediscovering the Great War: Archaeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*, London – New York, 2019, p. 152-180.

Santos 2018 – B. de S. Santos, *The End of the Cognitive Empire: The Coming of Age of Epistemologies of the South*, Durham, 2018.

Saunders 2003 – N. J. Saunders, *Trench Art: Materialities and Memories of War*, Oxford, 2003.

Saunders 2010 – N. J. Saunders, *Killing Time: Archaeology and the First World War*, Stroud, 2010.

Saunders 2020 – N. J. Saunders, *Desert Insurgency: Archaeology, T.E. Lawrence and the Arab Revolt*, Oxford, 2020.

Zalewska 2016 – A. Zalewska, *The 'Gas-scape' on the Eastern Front, Poland (1914-2014): Exploring the Material and Digital Landscapes and Remembering Those 'Twice Killed'*, in: B. Stichelbaut, D. Cowley (eds.), *Conflict Landscapes and Archaeology from Above*, Farnham – Burlington, 2016, p. 147-165.

Zalewska, Cyngot 2017 – A. Zalewska, D. Cyngot, *Problem zanikania pamięci o miejscach spoczynku żołnierzy poległych w walkach nad Rawką i Bzurą w latach 1914-1915*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica 32, 2017, p. 119-156.

Zalewksa, Czarnecki 2019 – A. Zalewksa, J. Czarnecki, *An Archaeology of 'No Man's Land': The Great War in Central Poland*, in: U. Košir, M. Črešnar, D. Mlekuž (eds.), *Rediscovering the Great War: Archaeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*, London and New York, 2019, p. 122-139.

Zalewska, Kiarszys 2017 – A. Zalewska, G. Kiarszys, *Absent Presence of Great War Cemeteries in the Municipality of Bolimów, Central Poland*, in: A. Zalewska, J.M. Scott, G. Kiarszys (eds.), *The Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*, Warsaw and Szczecin, 2017, p. 55-82.

Zalewska *et alii* 2017 – A. I. Zalewska, D. Cyngot, B. Klęczar, *Cel-pal: ulotność żołnierskiej codzienności na Froncie Wschodnim Wielkiej Wojny nad Rawką i Bzurą. Między archiwum ziemi a archiwum miejskim (1915-2015)*, in: W. Borkowski, W. Brzeziński, J. Wysocki (eds.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska 5. Dziedzictwo militarne*, Archaeologica Hereditas 9, Warszawa, 2017, p. 87-106.

Zalewska *et alii* 2018 – A. I. Zalewska, D. Cyngot, J. Czarnecki, G. Kiarszys, *Czysto ludzka sprawa? Archeologiczne przywracanie pamięci o trudnej przeszłości przez tropienie naturo-kulturowych przemian cmentarzy wojennych*, Folia Praehistorica Posnaniensia 23, 2018, p. 189-229.

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

Acta iuvenum: Sectio archaeologica – Acta Universitatis Szegediensis Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaMT – Acta Musei Tutovensis
AH – Archaeologia Hungarica (Budapesta)
AIESSE – Annuaire de l'Institut des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
AJA – American Journal of Archaeology, Boston
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AnB – Analele Banatului, Muzeul Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia. Arheologie, Etnografie, Sfântu Gheorghe
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AnUA-SH – Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
AnUVT – Annales d'Université «Valahia» Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
Apulum – Acta Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ARA – Annuaire Roumain d'Anthropologie
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BCSS - Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie, Alba-Iulia
BiblMemAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BiblMusAp – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba-Iulia
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BSNR – Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
Bull. Int. Assoc. Paleodont. – Bulletin of the International Association for Paleodontology, University of Zagreb
CAB – Cercetări arheologice în București
Caiete ARA - Caietele ARA, Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst – Cercetări Istorice, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iaşi
Dacia – Dacia (Nouvelle Série). Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius - Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
Dolgozatok-Szeged – Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
Frühmittelalterliche Studien – Frühmittelalterliche Studien (Münster)
Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Histria Antiqua – Histria Antiqua. Journal of the International Research Centre for Archaeology Institute of Archaeology, Belgrade
HOMÉ – A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology, the Australasian Society for Human Biology, Elsevier
IJO – International Journal of Osteoarchaeology
Istros - Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
Iuxta Danubium – Iuxta Danubium. Sprvodaj Podunajského Múzea V Komárne (Komárno)
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAnat – Journal of Anatomy
JAS – Journal of Archaeological Science
JHE – Journal of Human Evolution
JRA – Journal of Roman Archaeology, London
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
KSIA (Moskva) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Moskva
KSIA (Kiiv) – Kratkije Soobščenija Instituta Arheologij Akademij Nauk SSSR, Kiiv

MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia
MAZCA – Musei Archaeologici Zagrabiensis Collectanea archaeologica (Zagreb)
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MHÁS – Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, Miskolc–Budapest–Szeged–Szombathely
MRGZ – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Novensia – University of Warsaw, Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe
NAR – Norwegian Archaeological Review, Taylor & Francis
OJA – Oxford Journal of Archaeology
Peuce – Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
RA – Revue Archéologique, Paris
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RACr – Rivista di Archeologia Cristiana, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RevMuz - Revista Muzeelor, Bucureşti
RMM.MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SAP – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia (Budapesta)
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
SP – Studii de Preistorie, București
Starinar – Starinar. Scientific Journal of the Institute of Archaeology in Belgrade (Belgrad)
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest